

ტომი I

უძველესი დროიდან
ქრისტიანობის მიღებამდე

საქართველოს ისტორია

საქართველოს ისტორია

ტომი 1 - უძველესი დროიდან ქრისტიანობის მიღებამდე

ავტორები: დ. მუსხელიშვილი, ო. ჯაფარიძე, გ. მელიქიშვილი, ა. აფაქიძე, მ. ლორთქიფანიძე, რ.
მეტრეველი, მ. სამსონაძე, ნ. ასათიანი, გ. ჯამბურია, გ. ოთხმეზური, მ. ნათელაძე, ალ.
ბენდიანიშვილი, ალ. დაუშვილი

შინაარსი

თავი I. მოკლე ფიზიკურგეოგრაფიული მიმოხილვა.....	3
თავი II. ქვის ხანა	4
ძველი ქვის ხანა.....	5
ახალი ქვის ხანა.....	11
აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა.....	19
თავი III. ადრეული ბრინჯაოს ხანა	26
აღმოსავლეთ საქართველო ადრებრინჯაოს ხანაში.....	27
დასავლეთ საქართველო ადრებრინჯაოს ხანაში.....	33
თავი IV. შუაბრინჯაოს ხანა	37
ადრეყორღანული კულტურა.....	38
თრიალეთის კულტურა.....	41
დასავლეთ საქართველო შუაბრინჯაოს ხანაში.....	49
თავი V. გვიანბრინჯაოს ხანა.....	53
აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში.....	53
დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში.....	69
თავი VI. ქართველთა წარმომავლობისათვის	79
თავი VII. სამხრეთდასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი პოლიტიკური გაერთიანებები. კიმერიელთა შემოსევები და მათი შედეგები. ურთიერთობა მიდიასთან და აქემენიანთა ირანთან	95
თავი VIII. კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში. ბერძნული ახალშენები.....	108
შავი ზღვის აღმოსავლეთ და სამხრეთაღმოსავლეთ	108
სანაპიროზე.....	108
თავი IX. ქართლის სამეფოს წარმოქმნა.....	119
ქართლი (იბერია) ელინისტურ ხანაში.....	119
თავი X. ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ძვ.წ.	131
II-I საუკუნეებში	131
თავი XI. რომაელთა ლაშქრობა იბერიასა და კოლხეთში.....	136
კოლხეთისა და იბერიის ურთიერთობა რომთან და მეზობელ.....	136
ქვეყნებთან ძვ. წ. I ს-ის შუა ხანებსა და მეორე ნახევარში	136
თავი XII. ქართლის (იბერიის) სამეფოს გაძლიერება ახ.წ. I-II სს.....	140

თავი XIII. ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ახ.წ. პირველ საუკუნეებში. ლაზთა სამეფოს წარმოქმნა და განმტკიცება	148
თავი XIV. ქართლის სამეფო ახ.წ. III საუკუნეში.....	154
თავი XV. ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ქართლის (იბერიის) სოციალურ-ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი წყობილება	156
თავი XVI. ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა	171
<i>სამარხები და დაკრძალვის წესები.</i>	184
მშენებლობის ხელოვნება და ხუროთმოძღვრული ძეგლები.	194
გზები, ქუჩები, ქვაფენილები, კლდეკარები, კარიბჭეები, ხიდები:.....	203
ქანდაკებები:	205
მეთუნეობა, ქვითხურობა, ოქრომჭედლობა და მხატვრული ხელოსნობის სხვა დარგები: ...	207
ქვითხურობა.	208
მხატვრული ხელოსნობა.	209
ბეჭვა და ქსოვა:.....	211
ძველი ქართული სასახიობო კულტურა:	216
დამწერლობა.....	218

თავი I. მოკლე ფიზიკურგეოგრაფიული მიმოხილვა

ამიერკავკასია, საერთოდ, და საქართველო, კერძოდ, მთაგორიანი მხარეა. ოროგრაფიის თვალსაზრისით, საქართველოს ზედაპირი სამ, ერთმანეთისაგან მკვეთრად გამიჯნულ, არედ იყოფა: 1. კავკასიონის მთიანეთი ანუ დიდი კავკასიონი, რომელიც საქართველოს ჩრდილო ნახევარს მოიცავს და უმაღლესი ცენტრალური ქედის საშუალებით გამოჰყოფს მას იმერკავკასიისაგან; 2. ანტიკავკასიონის მთიანეთი, რომელსაც საქართველოს სამხრეთი ნაწილი უკავია და შედგება მცირე კავკასიონის მთიანეთისაგან (აჭარათრიალეთისა და ხრამ-სომხეთის მთიანი სისტემა) და სამხრეთ საქართველოს ზეგანისაგან (ერუშეთის მაღლობი, ჯავახეთის ზეგანი, წალკის ქვაბული, გომარეთის ანუ ზურტაკეტის, დმანისის, ბედენისა და ქვემო ქართლის ზეგნები, ზღვის დონიდან საშუალოდ 1200-2100 მ. სიმაღლეზე) და რომელიც სამხრეთით და სამხრეთდასავლეთით ემიჯნება სომხეთის და აღმოსავლეთ ანატოლიის მთიანეთს, 3. საქართველოს მთიანეთშორისი მხარე, რიონ-მტკვრის დეპრესია ანუ საქართველოს ბარი, რომელიც დასავლეთით წარმოადგენს კოლხეთის დაბლობს, ხოლო აღმოსავლეთით — მტკვრის ვაკეს ანუ ივერიის ბარს. ეს ორი სისტემა, თავის მხრივ გამოყოფილია ერთმანეთისაგან ჯერ ქართლ-იმერეთის ანუ ლიხის ანუ სურამის ქედით, ხოლო შემდეგ, სამხრეთდასავლეთიდან მესხეთის ანუ აჭარა-იმერეთის ქედით.

ეს უკანასკნელი (დასავლეთ ნახევარში) კოლხეთის დაბლობს გამოჰყოფდა აგრეთვე ჭოროხის აუზისაგან, რომელიც ისტორიულად მთლიანად აგრეთვე საქართველოს ტერიტორიაში შემოდიოდა.

ქართლ-იმერეთისა და მესხეთის ქედებით საქართველო გაყოფილია აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილად. აღმოსავლეთ საქართველო მოიცავს მტკვრის აუზს, ხოლო დასავლეთი — რიონის აუზს, ამას გარდა, აქ დამოუკიდებელ აუზებს ქმნიან ენგური და ხობი, რომლებიც რწყავენ სამეგრელოს და სვანეთს; სუფსა — გურიაში, კოდორი და ბზიფი — აფხაზეთში და სხვა.

დიდი და მცირე კავკასიონის მთების მასივებს მერიდიონალური მიმართულებით, შესაბამისად, სამხრეთისკენ და ჩრდილოეთისკენ ანუ რიონ-მტკვრის დეპრესიის მიმართულებით გამოეყოფა საკმაო რაოდენობით დიდი და მცირე ურთიერთპარალელური ქედები. ისინი ქმნიან დასაწყისში ღრმა და ვიწრო, ხოლო რიონ-მტკვრის ვაკეზე გამოსასვლელთან შედარებით ფართო ხეობებს, რომლებშიც საქართველოს მთავარი არტერიების შემდინარე-ბი მოედინებიან. ასეთებია ალაზანი და იორი კახეთში; დეზედა, ხრამი და ალგეთი ქვემო ქართლში; არაგვი, ქსანი, ლიახვი და სხვ. შიდა ქართლში; თეძამი, ტანა და ძამა შიდა ქართლის გაღმა მხარეში; ყვირილა, ჩხერიმელა, ძირულა და სხვ. იმერეთში; ცხენისწყალი და ტეხური ლეჩხუმსა და სამეგრელოში და სხვ.

ამას გარდა, საკუთრივ დიდ კავკასიონზე ისევე, როგორც სამხრეთისაკენ მომდინარე ზემოხსენებული მდინარეები, ჩრდილოეთის მდინარეებიც სათავეებში ქმნიან მაღალმთიან ფართო ტაფობებს, როგორც, მაგალითად, თუშეთის და პირიქითა ალაზნის ანუ ანდიისყოისუს სათავეები (თუშეთი), არღუნის და ასას სათავეები (პირიქითა ხევსურეთი, არხოტი), თერგის

სათავეები (თრუსო, ხევი), არდონის და ფიაგდონის სათავეები (დვალეთი), ხოლო ანტიკავკასიონზე კი მრავლადაა მაღალი პლატოები, რომელთაგან ნაწილი უკვე მოვიხსენიეთ; ლორეტაშირი — დებედას სათავეები (დღ. სომხეთის სსრ), ზურტაკეტი — მაშავერისა და ყარასუს სათავეები; ჯავახეთის ზეგანი — ჯავახეთის მტკვრის სათავეები; არტანის და კოლას ქვაბურები — არტანის მტკვრის სათავეები (დღ. თურქეთის ტერიტორია) და სხვ. და სხვ.

უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ზედაპირი, გადასერილი ყოველი მიმართულებით მაღალი ქედებით, ხეობებითა და ვაკეელებით, მოიცავს ყველა სიმაღლეს, დაწყებული ზღვის დონიდან, ვიდრე მუდმივთოვლიან მწვერვალამდე.

რელიეფის ასეთი თავისებურება, თავის მხრივ, იწვევს ჰავის ნაირგვარობას. ბევრი ქედი და ამაღლება ამავე დროს კლიმატური რაიონების საზღვრებია. ძირითადად, საქართველოს ტერიტორია, ამ თვალსაზრისით, სამ მთავარ ზონად შეიძლება დაიყოს: 1. დიდი კავკასიონის მაღალმთიანეთი (2000 მ-ზე ზემოთ ზღვის დონიდან) — ზომიერი ჰავა; 2. კოლხეთის დაბლობი მისი შემომსაზღვრელი მთებით — სუბტროპიკული ნესტიანი ჰავა; 3. აღმოსავლეთი საქართველო — მშრალი კონტინენტური ჰავა.

ზემოაღნიშნული ჰავისმიერი ზონადობა ძირითადად თანხვედრა საქართველოს ტერიტორიის უკვე აღნიშნულ ოროგრაფიულ და გეომორფოლოგიურ დანაწევრებას.

ცნობილია, რომ რელიეფი და კლიმატური პირობების დიფერენციაცია არსებით გავლენას ახდენს დანარჩენ გეოგრაფიულ კომპონენტებზე (ნიადაგი, ფლორა, ფაუნა). ამ უკანასკნელთა შესწავლა დაახლოებით იგივე კანონზომიერებას ავლენს და არსებითად ემთხვევა საქართველოს რელიეფის ოროგრაფიულ და გეომორფოლოგიურ დარაიონებას.

ამგვარად, შესაძლებელია ითქვას, რომ გამოყოფილი ძირითადი ოროგრაფიული და გეომორფოლოგიური მხარეები — დიდი კავკასიონი, კოლხეთის დაბლობი, ივერიის ვაკე და ანტიკავკასიონი — ერთმანეთისაგან გეოგრაფიული კომპონენტების ყველა კომპლექსით (ჰავა, ნიადაგი, ფლორა, ფაუნა, ჰიდროლოგიური თავისებურებანი) განსხვავდებიან და, ამდენად, მათი განსაზღვრა, როგორც საქართველოს ძირითადი ფიზიკურგეოგრაფიული რეგიონებისა, მართებული უნდა იყოს.

მეორე მხრივ, უეჭველია, რომ იგივე ფაქტორები ანუ გეოგრაფიული კომპონენტების ზემოხსენებული მრავალფეროვნება და აგრეთვე საქართველოს (და კავკასიის) ფიზიკური გეოგრაფიის ის მნიშვნელოვანი თავისებურება, რომ მის ტერიტორიაზე მრავლად მოიპოვება პირველყოფილ საცხოვრისებად გამოსაყენებელი ბუნებრივი გამოქვაბულები, ეხები თუ კლდის ფარდულები, ოპტიმალურ პირობებს ქმნიდა უძველესი დროიდანვე ადამიანის აქ დასახლებისათვის.

თავი II. ქვის ხანა

კაცობრიობის ისტორიამ, რომელიც დღეს რამდენიმე მილიონ წელს ითვლის, სამი დიდი პერიოდი განვლო — ქვის, ბრინჯაოს და რკინის. ქვის ხანა იყოფა ორად — ძველი ქვის ხანა,

პალეოლითი და ახალი ქვის ხანა ნეოლითი. პალეოლითის დროს ამიერკავკასიაში ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები არსებობდა პირველყოფილი ადამიანის განსახლებისათვის, რომელიც აქ დაახლოებით 2 მილიონი წლის წინათ უნდა გამოჩენილიყო. პალეოლითის ხანა ძველი წელთაღრიცხვის XII-XI ათასწლეულებამდე გაგრძელდა. იგი მოიცავდა მეოთხეულ პერიოდს, გამყინვარების ხანას, რომელსაც ანთროპოგენს უწოდებენ. პალეოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალ ეპოქაში, მეზოლითის დროს, მკვეთრად იცვლება ბუნებრივი გარემო და თანამედროვე გეოლოგიური პერიოდი, ჰოლოცენი დგება. ძვ. წ. VIII ათასწლეული ახალი ქვის ხანის, ნეოლითის დასაწყისია, რომელიც კაცობრიობის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი ეპოქაა. დასრულდა პალეოლითის დროს გავრცელებული მითვისე-ბითი მეურნეობის ხანგრძლივი პერიოდი და საფუძველი ეყრება მწარმოებლურ მეურნეობას — მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას. ნეოლითური ხანა საქართველოში ძვ. წ. VI ათასწლეულამდე გაგრძელდა, რომელსაც ქვის ხანიდან ლითონის ხანამდე გარდამავალი სპილენძის პერიოდი, ენეოლითის ეპოქა ენაცვლება. ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან საქართველოში ბრინჯაოს ხანის კულტურა ვრცელდება, რომელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის თითქმის დასასრულამდე გაგრძელდა. ბრინჯაოს ხანაში სამი პერიოდი გამოიყოფა — ადრე, შუა და გვიანი. ამ დროს ცვლილებები ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს შეეხო. იცვლება საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა, მიმდინარეობს გვაროვნული წყობის თანდათანობითი რღვევის პროცესი და ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებიდან ქართულ სახელმწიფოებრიობას ეყრება საფუძველი.

ძველი ქვის ხანა.

ძველი ქვის ხანა, პალეოლითი კაცობრიობის ისტორიის ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდია. სამხრეთ კავკასიაში არსებულმა ხელსაყრელმა პირობებმა, თავისებურმა ლანდშაფტმა, ბუნებრივი თავშესაფარი ადგილების, ეხების და გამოქვაბულების სიმრავლემ, საკვები პროდუქტების სიუხვემ, ქვის იარაღის დასამზადებლად საჭირო ნედლეული მასალის სიმდიდრემ განაპირობა აქ უძველესი ადამიანის ადრე განსახლება. უკანასკნელი ხანების აღმოჩენებმა სრულიად ახლებურად დააყენა საქართველოს მიწა-წყალზე ადამიანის გამოჩენის საკითხი. დმანისის ფეოდალური ხანის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გამოვლენილ უძველეს სადგომზე განმარხებული ცხოველების ძვლებს შორის, აღმოჩნდა უძველესი ადამიანის ნაშთები და ქვის პრიმიტიული იარაღები. დმანისის ადამიანი 1,7 მილიონ წელზე ადრე უნდა გამოჩენილიყო და იგი ცხელი სარტყლის გარეთ, ევრაზიის ერთ-ერთი უძველესი ბინადარი უნდა ყოფილიყო.

როგორც ჩანს, უძველესი ადამიანი აფრიკის მატერიკიდან (რომელიც ადამიანის წარმოშობის ერთ-ერთ ძირითად რეგიონად ითვლება), ადრე შემოდის სამხრეთ კავკასიაში. დმანისის ადამიანი აფრიკის ჰომოს ადრეულ ფორმებს უახლოვდება. ჩანს პირველყოფილი ადამიანი წინა აზიისკენ იწყებს მოძრაობას და კავკასიაზე გავლით ევრაზიის თვალუწვდენელ სივრცეებს ითვისებს. ეტყობა კავკასიონის მთავარი ქედი მისთვის გადაულახავ დაბრკოლებას არ წარმოადგენდა.

მთლად ნათელი არ არის, თუ როგორ წარიმართა დმანისის ადამიანის შემდგომი ბედი. დმანისის სადგომის უშუალოდ მომდევნო ხანის ძეგლები სამხრეთ კავკასიაში ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. უახლოეს ძეგლებს დმანისის სადგომიდან დაახლოებით ერთი მილიონი წელი აშორებს. ამ დროს აშელის ხანაში სამხრეთ კავკასიაში ჩანს ხელსაყრელი გარემო არსებობდა ადამიანის ცხოვრებისათვის და იგი ფართოდ სახლდება სხვადასხვა ლანდშაფტურკლიმატურ ზონებში.

კოლხეთი, რომელიც ძველი ქვის ხანის მთელ მანძილზე გამოირჩეოდა თავისი კლიმატური პირობებით, ყოველთვის იზიდავდა პალეოლითელ ადამიანს. აქ გამოვლენილი აშელური ხანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია სოხუმთან აღმოჩენილი სოფ. იაშთხვას ღია სადგომი. ამ დროს ინტენსიურადაა ათვისებული სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთი რეგიონები, მისი მთა და ბარი. მაღალმთიან ზოლში აღსანიშნავია შიდა ქართლში ყვირილის და ჯეჯორის სათავეებთან კუდაროს და წონას გამოქვაბულები. ფარავნის ტბასთან, ჯავახეთის პლატოზე აღმოჩნდა აშელური დროის სადგომი, ალბათ სახელოსნო, სადაც ნაპოვნი იყო დიდი რაოდენობით ობსიდიანის იარაღები, უპირატესად ხელნაჯახები.

ბინადრობს ამ დროის ადამიანი იორალაზნის ორმდინარეთშიც. აშელის ხანაში პირველყოფილი ადამიანი ცხოვრობს როგორც ღია სადგომებში, ისე გამოქვაბულებში. მოსახლეობის ძირითადი საქმიანობა შეგროვება და მონადირეობა იყო.

სამხრეთ კავკასიაში აშელის დროინდელი ადამიანის, არქანტოროპის ნაშთები ორ ძეგლზე აღმოჩნდა: აზერბაიჯანში აზიხის გამოქვაბულში და შიდა ქართლში კუდარო I აშელურ დანალექებში. ეგებ არც იყოს შესაძლებლობას მოკლებული ვარაუდი, რომ სამხრეთ კავკასიის აშელური ხანის არქანტოროპი დმანისელი ადამიანის შთამომავალი ყოფილიყო.

დაახლოებით 150 ათასი წლის წინათ დასრულდა აშელის ხანგრძლივი პერიოდი, რომელიც თითქმის ნახევარ მილიონ წელს გაგრძელდა. კიდევ უფრო ფართოდ პირველყოფილი ადამიანი სამხრეთ კავკასიას ითვისებს ქვედა პალეოლითის გვიანდელ საფეხურზე, მუსტიეს ხანაში. ამ დროს იცვლება თვით ადამიანი და აშელის ხანის არქანტოროპებს ენაცვლება ნეანდერტალელი ადამიანი, პალეოანტოროპი. ქვის იარაღის ტიპოლოგიური სიახლოვე აშელურ-მუსტიერული ინდუსტრიის ადგილობრივ განვითარებას მოწმობს. ჩანს, ამ პერიოდში საქართველოში ხელსაყრელი ბუნებრივი გარემო არსებობდა ადამიანის ცხოვრებისათვის. მუსტიეს დროს ძეგლები კარგადაა წარმოდგენილი ბარში, მთისწინეთსა და მთაში. ბარში უპირატესად საბაზო სადგომებია გამოვლენილი, მთაში კი ძირითადად ხანმოკლე სამონადირეო ბანაკები არსებობდა. ამ დროს მნიშვნელოვნად იცვლება ქვის დამუშავების ტექნიკა. ჩნდება უფრო სრულყოფილი, ანატკეცვებზე დამზადებული ახალი სახის ქვის იარაღები. მუსტიეს ხანაში საგრძნობლად იმატა მოსახლეობის რიცხვმა. ფართოდ ითვისებს ადამიანი კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილს. მუსტიეს ხანაში ინტენსიური ცხოვრება ჩანს რიონყვირილის აუზში. ადამიანი აქ ბუნებრივ გამოქვაბულებით, ეხებით და ფარდულებით მდიდარ ხეობებში სახლდება.

ფართოდაა ათვისებული მუსტიერული ადამიანის მიერ მდ. ყვირილის აუზი, ზემო იმერეთი. აქ ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა პირველყოფილი

ადამიანის ცხოვრებისათვის. ეს მხარე მდიდარია ბუნებრივი თავშესაფრებით და უხვად მოიპოვებოდა კაჟი იარაღის დასამზადებლად.

მუსტიერული ხანის ღია სადგომები აღმოჩნდა შიდა ქართლში მთისწინეთის ზოლში მდ. ლიახვის, ფრონეს, ქსნის და მეჯუდის ხეობაში. ათვისებულია ამ დროს შიდა ქართლის მაღალმთიანი ზოლი. წონასა და კუდაროს ჯგუფის გამოქვაბულებში გვხვდება მუსტიეს ადამიანის ნაკვალევი. აღსანიშნავია, რომ აქ უპირატესად ნარჩევი, დასრულებული იარაღებია წარმოდგენილი და თითქმის არ გვხვდება წარმოების ნაშთები, რაც ალბათ ადა-მიანის დროებით ცხოვრების მანიშნებელი უნდა იყოს. კუდაროს და წონას გამოქვაბულების ქვის ინვენტარი ბევრ საერთოს პოულობს ყვირილას აუზის ძეგლებზე მოპოვებულ მა-სალასთან. შესაძლოა ამ გამოქვაბულებს დროებით ბანაკებად იყენებდა ყვირილის ხეობის ზედა წელის მოსახლეობა.

მუსტიეს ხანაში საკმაოდ ინტენსიურად ჩანს დასახლებული ივრის ზეგანი, დავით გარეჯისა და შირაქის ველები. ათვისებულია ჯავახეთის მაღალმთიანი პლატო. ამ დროის ძეგლები გამოვლენილია ქვემო ქართლში.

ამრიგად, ქვედა პალეოლითში, აშელ-მუსტიეს ხანაში საქართველოს მიწა-წყალი საკმაოდ ინტენსიურადაა დასახლებული. ამ დროის ქვის ინდუსტრია ერთგვაროვანი ხასიათით გამოირჩევა, რაც ალბათ, აქ ეთნიკურად ერთიანი მოსახლეობის არსებობის მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო.

სადღეისოდ საქართველოში რამდენიმე გამოქვაბულშია მუსტიერული ადამიანის პალეოანთროპის ნაშთები აღმოჩენილი, რომლებიც საკმაოდ პროგრესული ნიშნებით ხასიათდებიან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქუთაისის მახლობლად წყალწითელას ხეობაში საკაჟიას გამოქვაბულში აღმოჩენილი განათხარი ადამიანის ქვედა ყბის ნატეხი შერჩენილი ოთხი კბილით. ვარაუდობენ, რომ საკაჟიაში აღმოჩენილი ნაშთები ნეანდერტალელი ადამიანის თავისებურ შტოს მიეკუთვნებოდა. შესაძლოა, მუსტიეს ხანაში ადგილობრივი არქანთროპების ტრანსფორმაციის შედეგად პალეოანთროპების კავკასიური სახესხვაობა ჩამოყალიბდა. საკაჟიას ადამიანისთვის უკვე დამახასიათებელი იყო ზოგიერთი ნიშანი ადრეული ნეანთროპებისა, “გონიერი ადამიანისა”, Homo Sapiens-ისა. შესაძლოა სამხრეთ კავკასია შედიოდა იმ ზონაში, სადაც თანამედროვე ფიზიკური ტიპის ადამიანის Homo sapiens-ის ჩამოყალიბების პროცესი მიმდინარეობდა. ამას თითქოს არქეოლოგიური მონაცემებიც უნდა მოწმობდეს. აქ კარგადაა ცნობილი ქვედა პალეოლითიდან ზედა პალეოლითზე გარდამავალი ძეგლები.

ქვედა პალეოლითელი ადამიანის მეურნეობა მთლიანად ნადირობასა და შეგროვებაზე იყო დაფუძნებული. ამ დროის სადგომებში დიდი რაოდენობით გვხვდება ცხოველების ძვლები, რაც ეკონომიკაში მონადირეობის მაღალი ხვედრითი წონის მაჩვენებელია. ნადირობა კოლექტიური ხასიათისა იყო, რომელშიც ყველა წევრი იღებდა მონაწილეობას. ადამიანი უპირატესად მსხვილ ცხოველებზე ნადირობდა — გამოქვაბულის დათვზე, ირემზე, ბიზონზე და სხვ. მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა შეგროვებასაც. სამხრეთ კავკასიაში უხვად მოიპოვებოდა მცენარეული საკვები.

როგორც ჩანს, ქვედა პალეოლითში ადამიანისათვის უკვე ცნობილი უნდა ყოფილიყო რელიგიის ადრეული ფორმები. აღსანიშნავია ტყიბულის მახლობლად ცუცხვათის გამოქვაბულების სისტემაში აღმოჩენილი ე. წ. ზედა გამოქვაბული, სადაც დიდი რაოდენობით იყო ნაპოვნი სხვადასხვა ცხოველების ძვლები. კედლების გასწვრივ ელაგა გამოქვაბულის დათვის თავის ქალები და კიდურების ძვლები. ვარაუდობენ, რომ ეს დათვის კულტთან დაკავშირებული ადგილი იყო.

კაცობრიობის ისტორიის გარიჟრაჟზე, როდესაც შრომის იარაღები ჯერ კიდევ მეტად პრიმიტიული იყო და საკვების მოპოვება საკმაოდ რთული, ადამიანები უპირატესად ცალკეულ ჯგუფებად ერთიანდებიან. ჯგუფის წევრთა რიცხვი საკვების მოპოვების შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული. პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრების ეს ხანგრძლივი პერიოდი წინაგვაროვნულ, პირველყოფილი ჯოგის ეპოქას მიეკუთვნება. უფრო გვიან, განვითარებულ მუსტიეს ხანაში, თანდათანობით გვაროვნული საზოგადოების ჩამოყალიბების წინა პირობები იქმნება.

მუსტიეს ხანით დასრულდა ქვედა პალეოლითის ხანგრძლივი პერიოდი და საფუძველი ეყრება ახალ განსხვავებულ ხასიათის ზედა პალეოლითურ კულტურას. ზედა პალეოლითის დროს კავკასიაში მკვეთრად იცვლება ბუნებრივი პირობები, საგრძნობლად აცივდა, რამაც გარკვეული გავლენა მოახდინა გარე სამყაროზე, ფლორაზე და ფაუნაზე. ზედა-პალეოლითელი ადამიანი უფრო თბილი კლიმატის პირობებში განგრძობს ცხოვრებას. მოსახლეობის ძირითადი მასა ინტენსიურად ითვისებს ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილს, სადაც ამ დროისათვის უფრო ხელსაყრელი ბუნებრივი გარემო შეიქმნა ცხოვრებისათვის. თითქმის არ გვხვდება ზედაპალეოლითელი ადამიანის ნაკვალევი აღმოსავლეთ საქართველოში. საერთოდ საგრძნობლად შეთხელდა მოსახლეობა სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ მხარეში. ადამიანი იძულებულია ახალ პირობებს შეეგუოს და ცხოვრება განაგრძოს უფრო შეზღუდულ არეზე დასავლეთ ამიერკავკასიაში, რაც მოსახლეობის დაახლოებას და ერთგვაროვანი კულტურის ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. ქვის ინდუსტრიის საერთო ხასიათი მოსახლეობის გენეტიკურ სიახლოვის მანიშნებელი უნდა ყოფილიყო.

ზედაპალეოლითური კულტურა, ე. წ. იმერული კულტურა, ჩანს, ადგილობრივ მუსტიეს საფუძველზე უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ზოგიერთ მეგლზე კარგად შეინიშნება კავშირი გვიანმუსტიეს და ადრე ზედაპალეოლითის შორის. ამ დროს დასრულდა თანამედროვე ტიპის ადამიანის — “გონიერი ადამიანის”, ჰომოსაპიენს — საპიენსის ფორმირების პრო-ცესი. ზედა პალეოლითი 40-30 ათას წლიდან, 12-10 ათასწლამდე გაგრძელდა. ამ პერიოდში საგრძნობლად იცვლება ქვის ინდუსტრია და ვრცელდება უფრო სრულყოფილი, მრავალფეროვანი იარაღები — საფხეკები, საჭრისები, დანები და სხვა. შემოდის ძვლისა და რქის იარაღები — სადგისები, ყუნწიანი ნემსები, სახვრეტები. იცვლება სოციალური სტრუქტურა, საფუძველი ეყრება გვაროვნულ წყობილებას.

ზედა პალეოლითის ხანაში ინტენსიურადაა დასახლებული რიონყვირილის აუზი და კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთი ნაწილი. აქ ჩანს ამ დროს ხელსაყრელი გარემო ჩამოყალიბდა ადამიანის არსებობისათვის. კოლხეთის ეს მხარეები გამოირჩევიან ბუნებრივი თავ-შესაფრების

სიუხვით, იარაღისათვის საჭირო ქვის მასალის სიმდიდრით და საკვები რე-სურსების სიჭარბით. ამ დროს სადგომებზე — გამოქვაბულებში, ეხებში, ფარდულებში და სხვ. მძლავრი კულტურული ფენებია გამოვლენილი, რაც ადამიანის ერთ ადგილას დიდხანს ცხოვრების მანიშნებელია. ფართოდაა ათვისებული ამ დროს კოლხეთის მიმდგომი მხარე, ჩრდილოდასავლეთ კავკასია, განსაკუთრებით სოჭიადღერის ზღვისპირა ზოლი, სადაც არაერთი საყურადღებო ძეგლია გამოვლენილი. კავკასიის ცენტრალური ნაწილი, ჩანს, ამ დროს ნაკლებად დასახლებული იყო. ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასიაში კი სადღე-ისოდ ზედა პალეოლითური ხანის ძეგლები თითქმის ცნობილი არ არის.

სამხრეთ კავკასიის ზედაპალეოლითური კულტურა გარკვეულ სიახლოვეს ავლენს ამ ხანის მახლობელ აღმოსავლეთის კულტურებთან, განსაკუთრებით ერაყ-ირანის წრის ძეგლებთან. რა ხასიათისა იყო ეს ურთიერთობა ახლა გარკვევით თქმა ძნელია. შესაძლოა ეს სიახლოვე ძირითადად კულტურული კონტაქტების შედეგი იყო, ან ეგებ, ამ დროს მოსახლეობის გარკვეული მასების გადაადგილებასაც ჰქონდა ადგილი.

ზედა პალეოლითელი ადამიანის ანთროპოლოგიური ნაშთები სადღეისოდ ნაკლებადაა ცნობილი. ამიტომ ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა მისი ფიზიკური ტიპის შესახებ. არ არის გამორიცხული, რომ იგი კავკასიაში წინარე ეპოქაში მოსახლე ნეანდერტალელი ადა-მიანის შთამომავალი ყოფილიყო. ჩანს სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ მხარეში თანამედროვე ფიზიკური ტიპის ადამიანის ჩამოყალიბებისათვის ხელსაყრელი გარემო არსებობდა.

ზედა პალეოლითით მთავრდება გამყინვარების პერიოდი და თანამედროვე გეოლოგიური ხანა, ჰოლოცენი დგება. კლიმატური პირობების მკვეთრმა გაუმჯობესებამ, სითბოს მომატებამ გარკვეული გავლენა მოახდინა ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროზე, თვით ადამიანზე, მისი ცხოვრების პირობებზე. იცვლება კულტურის ხასიათი და ძველი ქვის ხანიდან ახალ ქვის ხანაზე გარდამავალი ეპოქა, მეზოლითი დგება. იგი ზედა პალეოლითურ კულტურის საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო, რომელიც დაახლოებით XIIდან IX ათასწლეულამდე გაგრძელდა. ჰავის გაუმჯობესებამ ადამიანის განსახლებისათვის ხელსაყრელი პირობები შექმნა კავკასიაში. საქართველოში ამ დროს თითქმის ყველა კლიმატურლანდშაფტური ზოლია ათვისებული. ადამიანი კვლავ განაგრძობს ცხოვრებას გამოქვაბულებში. გვხვდება აგრეთვე ღია ცის ქვეშ მოწყობილი სადგომები. ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეინიშნება მეურნეობის ხასიათში, რაც კარგად აისახა ქვის იარაღში. ზედა პალეოლითში ჩასახულმა მიკროლითურმა ინდუსტრიამ მეზოლითში მაღალ საფეხურს მიაღწია. იზრდება მეურნეობაში ნადირობის და მეთევზეობის როლი. მცირე ზომის მიკროლითები ფართოდ გამოიყენება ისრის პირებად და ჩასართებად. პირველად იწყება მშვილდ-ისრის გამოყენება, რამაც ნადირობა უფრო ეფექტური გახადა. მეზოლითის ხანაში შემგროვებლურ მეურნეობიდან წარმოებით ეკონომიკაზე გადასვლის წინა პირობა იქმნება.

მეზოლითში ხელსაყრელი კლიმატური რეჟიმი დგება და კვლავ იწყება ამიერკავკასიის და საერთოდ კავკასიის ფართო ათვისების პროცესი. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში საგრძნობლად იმატა მოსახლეობის რიცხვმა, რომელიც თანდათანობით ინტენსიურად სახლდებოდა კავკასიის

ბარსა და მთაში. ერთ-ერთი ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული რეგიონი ისევ დასავლეთ ამიერკავკასიაა. სწორედ აქ გვხვდება მეზოლითური ხანის ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი.

ჰოლოცენის დამდეგს, მეზოლითის ხანაში კვლავ აღსდგა ცხოვრება სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში, რომელიც ზედა პალეოლითის თითქმის მთელ მანძილზე ნაკლებად დასახლებული იყო. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ დროის ძეგლები კარგადაა ცნობილი შიდა და ქვემო ქართლის ბარში, მთისწინეთში და მთაში. ვხვდებით მეზოლითური ხანის ძეგლებს იორალაზნის აუზში. ამრიგად, ჰოლოცენის დამდეგიდან ადამიანი ფართოდ სახლდება საქართველოს თითქმის ყველა კლიმატურლანდშაფტურ ზოლში. შე-საძლოა, დასავლეთ ამიერკავკასიიდან ინაცვლებს ამ დროს ძირითადად მოსახლეობა კავკასიის სხვადასხვა მხარეებში. მოსახლეობის ფართოდ განფენამ კულტურის ხასიათზეც იქონია გარკვეული გავლენა, რომელიც თანდათანობით კარგავს თავის ერთიან ხასიათს. კავკასიის მეზოლითურ კულტურაში უკვე საკმაოდ შორს წასული რამდენიმე ლოკალური ვარიანტი გამოირჩევა.

ზედა პალეოლითელი ადამიანის მეურნეობა მთლიანად შემგროვებლობაზე და მონადირეობაზე იყო დამყარებული. ამ დროს სადგომების კულტურულ ფენებში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ნანადირევი ცხოველების ძვლები. მცენარეულობით მდიდარ დასავლეთ ამიერკავკასიაში შემგროვებლობას ეკონომიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი უნდა სჭეროდა. შედარებით მკაცრი კლიმატის გამო ზედაპალეოლითელი ადამიანი საცხოვრებლად ფართოდ იყენებს ბუნებრივ თავშესაფარს. დასავლეთ ამიერკავკასიაში იგი უპირატე-სად ისეთ მხარეებს ითვისებს, სადაც ხანგრძლივი ცხოვრებისათვის სათანადო პირობები იყო. რიონყვირილას აუზი, შავიზღვისპირეთის ჩრდილოდასავლეთი და სხვა მხარეები გამოირჩევა თავშესაფარი ადგილების სიუხვით და საერთოდ ცხოვრებისათვის შედარებით კარგი პირობებით. ზედა პალეოლითის დროინდელ ნაბინადარ ადგილებში საკმაოდ ხანგრძლივი ცხოვრების კვალი ჩანს. უკვე ამ დროს საფუძველი ეყრება შრომის განაწილებას ასაკსა და სქესს შორის. მამაკაცები უპირატესად მისდევდნენ ნადირობას, ქალები კი ძირითადად შეგროვებით და საშინაო საქმით იყვნენ დაკავებული.

ზედა პალეოლითის ხანაში მნიშვნელოვანი ძვრები შეინიშნება საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, სოციალურ ურთიერთობაში. წინაგვაროვნულ საფეხურს ენაცვლება უფრო მაღალი საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, საფუძველი ეყრება გვაროვნულ წყობილებას, მატრიარქალურ გვარს. ტომობრივი ორგანიზაციის წარმოქმნა ამ პერიოდს უკავშირდება. ხანგრძლივი, მყარი დასახლებული ადგილები, ძლიერი შეკავშირებული კოლექტივების საკმაოდ ორგანიზებული, აწყობილი ცხოვრების არსებობას უნდა მოწმობდეს. პირველი ასეთი ერთეული გვაროვნული თემი იყო, რომელიც პირველყოფილი თემური წყობილების ძირითად უჯრედს წარმოადგენდა. რამდენიმე გვაროვნული თემი ერთ ტომობრივ ორგანიზაციაში ერთიანდებოდა. თითოეული თემის მფლობელობაში გარკვეული ტერიტორია შედიოდა, სადაც ცხოვრებისათვის სათანადო პირობები უნდა არსებულიყო — ბუნებრივი თავშესაფარი ადგილები, წყალი და საკვები რესურსების მოპოვების საშუალება. შესაძლოა, ყვირილის ხეობა, რიონის შუა წელის რეგიონი, შავი ზღვისპირეთის ჩრდილოდასავლეთი ზოლი და სხვა, სადაც ზედა პალეოლითის მთელ

მანძილზე საკმაოდ ინტენსიური ცხოვრება ჩანს, ცალკეულ სატომო ორგანიზაციის ადგილსამყოფელს წარმოადგენდნენ.

ზედა პალეოლითის ხანაში უნდა დაწყებულიყო ეთნოკულტურული და ენობრივი ერთობის წარმოქმნის პროცესი. მატერიალური კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათი, ეგებ, ეთნიკური ერთობის ამსახველი იყო. შესაძლოა, დასავლეთ ამიერკავკასია, სადაც ამ დროს კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი მასაა თავმოყრილი, იყო ის რეგიონი, სადაც ეს ერთობა უნდა ჩამოყალიბებულიყო. აქ მოსახლე მონათესავე ტომები ახლო კავშირში იმყოფებოდნენ, ურთიერთობის ძირითადი საშუალება ენა იყო. ეთნოკულტურულ ერთობასთან ერთად, ჩანს, ამ დროს საერთო ენაც უნდა წარმოქმნილიყო. სამხრეთ კავკასიის დასავლეთი მხარე იყო ალბათ წინარე სამშობლო კავკასიის ჯერ კიდევ დაუნაწევრებელი მოსახლეობის.

მეზოლითის ხანაში კლიმატური პირობების გაუმჯობესებასთან ერთად, კავკასიის უფრო ფართოდ განსახლების პროცესი იწყება, რომელშიც ძირითადად ალბათ ადგილობრივი მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას. შედარებით უფრო დიდ ტერიტორიაზე განფენა მოსახლეობის თანდათანობითი დაცილების პირობებს ქმნიდა, რასაც კავკასიის ლანდშაფტიც უწყობდა ხელს. მეზოლითურ კულტურაში შენიშნული ლოკალური თავისებურებანი, შესაძლოა უკვე ასახავდეს ეთნოკულტურულ და ენობრივ ერთობაში მიმდინარე გარკვეულ ცვლილებებს. ჩანს ამ დროს უნდა დაწყებულიყო საერთო კავკასიური ერთობის დაშლის პროცესი. ამ დროისათვის ისახება ალბათ ყველა ძირითადი ენობრივი ოჯახები — წინარე აფხაზურადილური, წინარე ნახურდადესტნური და წინარე ქართველური. კავკასიის ჩრდილოდასავლეთი ნაწილი წინარე — აფხაზურადილური ტომის ადგილსამყოფელი უნდა ყოფილიყო. ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასია წინარე ნახურდადესტნური ტომის საცხოვრისი იყო. ქართველური ტომები ჩანს, სამხრეთ კავკასიაში მოსახლეობდნენ და უპირატე-სად მცირე კავკასიონის დასავლეთი და ცენტრალური ნაწილები ეკავათ, კავკასიონის სამხრეთ კალთებამდე.

ახალი ქვის ხანა.

ახალი ქვის ხანა, ნეოლითი კაცობრიობის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პერიოდია. ამ დროს კარდინალურად იცვლება ადამიანის ცხოვრების ხასიათი. მთავრდება პალეოლითში გავრცელებული მითვისებით მეურნეობის ხანგრძლივი პერიოდი და საფუძველი ეყრება წარმოებით ეკონომიკას, მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას. ახალი სახის მეურნეობამ ძირეულად შეცვალა ცხოვრების წესი, ადამიანი მყარად მკვიდრდება მიწაზე, ჩნდება სოფლის ტიპის დასახლებები, ვითარდება საწარმოო საშუალებები, შემოდის ქვის დამუშავების ახალი ტექნიკა, ვრცელდება განსხვავებული სახის იარაღები: ქვის თოხი, ცული, წერაქვი, ხელსაფქვაკი და სხვა. საფუძველი ეყრება კერამიკულ წარმოებას, ჩნდება თიხის პირველი ჭურჭელი, რამაც ადამიანის საკვები უფრო სრულყოფილი და მრავალფეროვანი გახადა. წინა აზიის ზოგიერთ რეგიონში ამ დროს ადამიანი უკვე ეცნობა ლითონს. ნეოლითის ხანაში ისევ გრძელდება შრომის კოლექტიური ხასიათი და საერთო საკუთრება საწარმოო საშუალებებზე. იქმნება უფრო მსხვილი ტომობრივი ერთეულები, რომლებიც გარკვეულ ტერიტორიებს იკავებენ. კიდევ უფრო მტკიცდება ჯერ კიდევ ზედაპალეოლითში ჩასახული გვაროვნული საზოგადოების

მატრიარქალური ხასიათი. იცვლება ურთიერთობა ტომთა შორის, საგრძნობლად იმატა გაცვლაგამოცვლამ. ამ პერიოდში იზრდება ადამიანის სულიერი სამყარო; ბუნების მოვლენების ახსნის ცდა, ცოდნის გაღრმავება იწვევდა გარკვეულ გარდატეხას ადამიანის აზროვნებაში. ეკონომიკის ახალმა ფორმებმა მოსახლეობის რიცხვის სწრაფ ზრდას შეუწყო ხელი და ახალი ტერიტორიების ათვისების ინტენსიური პროცესი მიმდინარეობდა. წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლამ საზოგადოების ცხოვრების საფუძვლიანი შეცვლა გამოიწვია და ამ მოვლენას “ნეოლითურ რევოლუციას” უწოდებენ.

მნიშვნელოვანი ცვლილებები მეურნეობაში, რამაც ძირფესვიანად შეცვალა ადამიანის ცხოვრების ხასიათი, უნდა დაწყებულიყო იქ, სადაც საამისოდ ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. ეკონომიკის ახალი ფორმების წარმოქმნის რამდენიმე დამოუკიდებელ კერას გამოყოფენ. ამათგან ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი წინააზიური ცენტრი უნდა ყოფილიყო, სადაც წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლის ყველა პირობა იყო. როგორც ჩანს, ახალი სახის ეკონომიკის წარმოშობის ერთ-ერთი კერა უნდა არსებულიყო წინააზიური სამყაროს ჩრდილო, პერიფერიულ ზოლში სამხრეთ კავკასიაში, სადაც საამისოდ ხელსაყრელი გარემო უნდა ყოფილიყო.

სამხრეთ კავკასიაში ნეოლითური კულტურა, ჩანს, ადგილობრივ მეზოლითის საფუძველზე აღმოცენდა ძვ. წ. VIII ათასწლეულში და VI ათასწლეულამდე გაგრძელდა. გენეტიკური კავშირი ყველაზე უკეთ ქვის ინდუსტრიაში შეიმჩნევა, სადაც კარგად ჩანს წინარე კულტურიდან მომდინარე ტრადიციები. ადრე ნეოლითში ისევ განაგრძობს არსებობას მიკროლითური იარაღები. ნეოლითის ხანაში მოსახლეობა ძირითადად დასავლეთ საქართველოშია კონცენტრირებული, სადაც ხელსაყრელი გარემო არსებობდა ახალი ტიპის მეურნეობის განვითარებისათვის. სწორედ აქ გვხვდება უპირატესად ამ დროის ძეგლები. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდის ძეგლები ნაკლებადაა ცნობილი. ამ მხარის უფრო ინტენსიურად ათვისება ქვის ხანის ბოლო პერიოდში იწყება.

ადრე ნეოლითური ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოში გვხვდება როგორც ზღვისპირა ზონაში, ისე შიდა რეგიონებში. დასახლებისათვის გამოიყენებოდა მდინარეთა ფართო ხეობები, ღია გაშლილი ველები, ბორცვოვანი ზოლი და სხვა. უპირატესად გვხვდება ღია სადგომები, თუმცა საცხოვრებლად ზოგჯერ გამოყენებულია ბუნებრივი გა-მოქვაბულები, ეხები და ფარდულები. ღია ნასახლარები არ გამოირჩევიან მაინცდამაინც ძლიერი კულტურული ფენებით; თითქმის არ გვხვდება საცხოვრებლის ნაშთები და მასალა ძირითადად წარმოდგენილია ქვის ინვენტარით. შედარებით უკეთ კულტურული ფენები შემოინახა ბუნებრივ თავშესაფარებში, გამოქვაბულებში. აქ გვიანმეზოლითური ფენის თავზე აღმოჩნდა ადრენეოლითური ხანის მასალები. ამ სადგომებზე უპირატესად კაჟის ქვისაგან ნაკეთები იარაღი გვხვდება და გვიანმეზოლითურ ინვენტარის გვერდით ჩნდება ახალი სახის იარაღები. აქ კულტურულ ფენებში კარგად შემოინახა ძვლის იარაღები და ფაუნის მდიდარი ნაშთები.

ადრენეოლითური დროის ძეგლები ცნობილია კოლხეთის შიდა რეგიონებიდან, რიონყვირილის აუზიდან. აღსანიშნავია მდ. ყვირილის შუა წელზე სოფ. დარკვეთთან აღმოჩენილი მრავალფენიანი ეხი. აქ გვიანმეზოლითური ფენის თავზე სტერილური შრით

გამოყოფილი იყო ადრენეოლითური დროის ფენა, რომელშიაც კარგად იყო წარმოდგენილი იარაღები, რომლებიც ძირითადად ადგილობრივი კაჟის ქვისგანაა დამზადებული. გვხვდება რიყის ქვის გახეხილგაპრიალებული იარაღები: ცულები, სატეხ-სათლელები, ხელსაფქვავე-ბი და სხვ. აღსანიშნავია, რომ აქ უკვე გვხვდება შინაური ცხოველების ნაშთები.

ადრენეოლითური ხანის ძეგლები გამოვლენილია ცენტრალური კოლხეთის შიდა რეგიონებში. ამ დროის ნამოსახლარები ძირითადად განლაგებულია ბორცვოვან ზოლში, მთიან ზონაში, მდ. ენგურისა და ცხენისწყლის ორმდინარეთში.

გვიანმეზოლითურადრენეოლითურ ხანაში ფართოდაა ათვისებული კოლხეთის სამხრეთდასავლეთი ნაწილი, რომელიც თითქმის მთელი ძველი ქვის ხანის მანძილზე, ჩანს, ნაკლებად დასახლებული იყო. გვიანმეზოლითის ბოლოსათვის კოლხეთის ამ ნაწილში იქ-მნება ხელსაყრელი პირობები ცხოვრებისათვის და ამ მხარის ინტენსიური ათვისების პრო-ცესი მიმდინარეობს. ამ დროის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი მასალები ბევრ საერთოს პოულობს ცენტრალურ და ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთის გვიანმეზოლითური ხანის ძეგლებზე მოპოვებულ ინვენტართან. ნამოსახლარები აქ გამოვლენილია მდინარეების ჭოროხის, კინტრიშის, ჩოლოკის, აჭარისწყლის და ჩაქვისწყლის აუზებში. ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარები უპირატესად ბუნებრივ ბორცვებზე, ზღვისა და მდინარეების ტერასებზეა განლაგებული.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია მდინარე კინტრიშის მარჯვენა ტერასაზე ერთმანეთის მახლობლად მდებარე ხუცუბანისა და ქობულეთის ნამოსახლარები. ქობულეთის ნამოსახლარი, რომელიც შედარებით უკეთ იყო შემონახული, განლაგებულია შემალღებულ ადგილას. იგი საკმაოდ მჭიდროდ იყო დასახლებული, მაგრამ სოფლის დაგეგმარებაზე და საცხოვრებლის ტიპზე გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ამ დროის ნამოსახლარებზე ძირითადად ალბათ ხის მსუბუქი ტიპის ნაგებობები იყო აღმართული. ხუცუბანის და ქობულეთის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი ინვენტარი ძირითადად შედგება კაჟისა და ობსიდიანის იარაღებისაგან.

სამხრეთ კოლხეთის ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარებიდან აღსანიშნავია ანასეული I. იგი შედარებით დაბალ ბორცვზე იყო განლაგებული, საკმაოდ დაზიანებული და ამიტომ მისი დაგეგმარების, საცხოვრებლის ტიპის შესახებ გარკვევით არაფერის თქმა არ შეიძლება. აქაც ალბათ მსუბუქი ტიპის ხის ნაგებობები იდგა, ეგებ თიხით შელესილი, რა-საც ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ბათქაშის ნატეხები უნდა მოწმობდეს. მთელი მასალა აქ მხოლოდ ქვის ინვენტარით იყო წარმოდგენილი. იარაღი ობსიდიანისგანაა დამზადებული; კაჟი საამისოდ ნაკლებადაა გამოყენებული. ეს იარაღები ბევრ საერთოს ნახულობენ კინტრიშის და ჩოლოკის აუზების ადრეულ ნამოსახლარების ქვის ინვენტართან. ანასეულ I კარგადაა წარმოდგენილი რიყის ქვის იარაღები: ცულები, სატეხები, სახეხები და სხვა. ანა-სული I ხუცუბანისა და ქობულეთის ნამოსახლარებზე რამდენადმე უფრო მოგვიანო უნდა იყოს. ადრენეოლითის ხანაში ჯერ კიდევ თიხის ჭურჭელი ცნობილი არ არის, ეს ნეოლითური კულტურის უკერამიკო პერიოდია.

სამხრეთდასავლეთ კოლხეთში ქვის ინდუსტრიაში გვიანმეზოლითურადრენეოლითური ხანის ძეგლებზე კაჟთან ერთად იარაღის დასამზადებლად ფართოდაა გამოყენებული

ობსიდიანი. დასავლეთ საქართველოში ეს ნედლეული თითქმის არ მოიპოვება და აქ იგი გარედან უნდა შემოეტანათ. უახლოესი საბადო ობსიდიანისა სამხრეთ საქართველოს მაღალმთიან ზოლში, თრიალეთში მდებარეობდა და, ჩანს აქედან მარაგდებოდა ძირითადად სამხრეთდასავლეთი კოლხეთი. შესაძლოა, რომ ობსიდიანის გავრცელება სამხრეთ კოლხეთში დაკავშირებული იყო მოსახლეობის გარკვეული მასის გადაადგილებასთან თრიალეთის მაღალმთიან ზონიდან. ეს ურთიერთობა ჩანს ხორციელდებოდა აჭარაგურიის ქედის გადასასვლელებით, ძირითადად ალბათ გოდერძის უღელტეხილით. აღსანიშნავია, რომ აქ აღმოჩნდა ნეოლითური კულტურის ნაკვალევი, აჭარის მაღალმთიან ზოლში კი ბეშუმის ადრენეოლითური ხანის სადგომი გამოვლინდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ჯერჯერობით ადრენეოლითური ხანის ძეგლები ცნობილია მხოლოდ შიდა ქართლიდან და ჯავახეთის მაღალმთიან ზოლიდან. ჯავახეთის პლატოზე ფარავნის ტბის მახლობლად ერთ-ერთ ეხში აღმოჩნდა ადრენეოლითური დროის ფენა, რომელშიაც ძირითადად ობსიდიანის იარაღი იყო წარმოდგენილი. შიდა ქართლის ჩრდილოდასავლეთ მთისწინეთის ზოლში გამოვლინდა გვიანმეზოლითურადრენეოლითური ხანის სადგომები.

როგორი იყო კავკასიის და კერძოდ ამიერკავკასიის ადრენეოლითური ხანის მოსახლეობის ეკონომიკური საფუძვლები მთლად ნათელი არ არის. კავკასიის ბუნებრივი გარემოს თავისებური ხასიათი, რელიეფის სიჭრელე, კლიმატური პირობების მკვეთრი მერყეობა გარკვეულ გავლენას ახდენდა საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებაზე. წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლის პროცესი ჩანს უკვე ნეოლითური კულტურის ადრეულ საფეხურზე უნდა ჩასახულიყო. ერთ-ერთი რეგიონი, სადაც გვიანმეზოლითური ხანის ბოლოსათვის ახალი ტიპის ეკონომიკაზე გადასვლის წინა პირობები უნდა შექმნილიყო, დასავლეთ ამიერკავკასია იყო.

როგორც ჩანს, გვიანმეზოლითის დროს მეურნეობის ერთ-ერთი წამყვანი დარგი ნადირობა იყო. ამ ხანის ძეგლებზე კარგადაა წარმოდგენილი ცხოველების ძვლები და ნადირობასთან დაკავშირებული ნაირსახეობის იარაღი. კოლხეთში დიდი ადგილი უნდა სჭეროდა მითვისებით მეურნეობის მეორე დარგსაც — შემგროვებლობას. მართალია, ძეგლებზე ამის ამსახველი მასალა, ნესტიანი ნიადაგის გამო, ნაკლებადაა წარმოდგენილი, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს საკვები მცენარეულობის სიუხვე ყველა პირობას ქმნიდა რთული შემგროვებლური მეურნეობის დაწინაურებისათვის. ამას უნდა შეექმნა საფუძველი ეკონომიკის ახალ ფორმებზე გადასვლისა.

აღსანიშნავია, რომ მდ. ყვირილის აუზში დარკვეთის ეხში ადრენეოლითური ხანის ფენაში გარეულ ცხოველის ძვლებთან ერთად ნაპოვნი იყო მოშინაურებული საქონლის ნაშთები. ჩანს ამ ხანაში, სამონადირეო მეურნეობის საფუძველზე აქ შეიქმნა სათანადო პირობები ცხოველების მოშინაურებისა. გვხვდება ძროხის, ცხვრის, თხისა და ღორის ნაშთები.

მართალია, დასავლეთ ამიერკავკასიაში მიწათმოქმედების ჩასახვის ამსახველი მასალები ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ სავარაუდოა, რომ აქ ხელსაყრელი ეკოლოგიური ფონი უნდა არსებულიყო წარმოებითი მეურნეობის ამ დარგის წარმოქმნისათვის. საკვები მცენარეების ნაირგვარობა და მარცვლეული კულტურების ენდემური სახეობების სიუხვე

სათანადო პირობებს ქმნიდა რთულ, სპეციალიზებულ შემგროვებლობისათვის, რომლის საფუძველზე მიწათმოქმედება უნდა აღმოცენებულიყო. მეურნეობის ძველი ფორმები ერთხანს აკმაყოფილებდა მოთხოვნილებას საკვებ რესურსებზე, მაგრამ მოსახლეობის რიცხვის მკვეთრმა ზრდამ, საკვები პროდუქტების საგრძნობმა შემცირებამ გარკვეული სირთულეები წარმოქმნა ეკონომიკაში. შექმნილი ვითარებიდან გამოსვლის გზების ძიებამ ახალი სახის ეკონომიკის ჩასახვას ჩაუყარა საფუძველი. დასავლეთ საქართველოს გარკვეულ რეგიონებში საამისოდ ხელსაყრელი გარემო უნდა არსებულიყო. როგორც ჩანს, აქ ერთხანს შერეული ხასიათის მეურნეობა ვრცელდება, სადაც ეკონომიკის ძველი და ახალი ფორმები თანაარსებობენ. ამ სახის მეურნეობა ჩანს საკმაოდ ეფექტური იყო, რასაც ადრენეოლითური კულტურის ბოლოსათვის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ზრდა და კოლხეთის უფრო ფართო ათვისების პროცესი მოჰყვა.

ახლა ძნელია თქმა საკვები მცენარის რომელმა კულტურამ დაუდო სათავე მიწათმოქმედებას დასავლეთ საქართველოში. ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარებზე თითქმის არ გვხვდება მათი ნაშთები. შესაძლოა კოლხეთში მაღალი სინოტივის გამო თავდაპირველად ფეტვისმაგვარი ჯიშის მცენარე იყო კულტივირებული. აღსანიშნავია, რომ ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთში ცივ მღვიმეებში ადრენეოლითურ ფენაში გარეული ფეტვის დანახშირებული მარცვლები აღმოჩნდა და ეგებ ამ მცენარის სპეციალიზებულმა შეგროვებამ საბოლოოდ მოსახლეობა მის დომესტიკაციამდე მიიყვანა.

ამრიგად, წინა აზიის ჩრდილო ზოლში, სამხრეთ კავკასიაში ნეოლითური კულტურის დამდეგიდან ყველა პირობა არსებობდა წარმოებითი მეურნეობის, მიწათმოქმედების და მესაქონლეობის ჩასახვისათვის. შესაძლოა, ეს პროცესი აქ წინა აზიასთან შედარებით რამდენადმე უფრო გვიან დაიწყო და ერთგვარად თავისებური გზით წარიმართა.

გვიანნეოლითის ხანაში კოლხეთში ჩანს, მნიშვნელოვნად გაიზარდა მოსახლეობის რიცხვი, რაც უთუოდ არსებული ეკონომიკური სისტემის ეფექტური ხასიათის მაჩვენებელი იყო. თანდათანობით სულ უფრო და უფრო იზღუდება ეკონომიკის ძველი ფორმები და აღმავლობას განიცდის ახალი სახის მეურნეობა. ამ დროს თითქმის მთელი კოლხეთი ინტენსიურადაა დასახლებული. უპირატესად მისი ზეგან-ბორცვოვანი ზოლი. კოლხეთის დაბლობი ზედმეტი სინოტივის გამო საცხოვრებლად ჯერ კიდევ ნაკლებად ვარგისი უნდა ყოფილიყო. აქტიურადაა დასახლებული ცენტრალური კოლხეთის მთისწინა ბორცვოვანი ზოლი, სადაც რამდენიმე ათეული ნამოსახლარია გამოვლენილი, რომელთაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა ოდიშის ნამოსახლარი. ამ დროს რამდენიმე ნამოსახლარი ცნობილია უფრო დასავლეთით, სამურზაყანოს მიწა-წყალზე. ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთში გუდაუთის მახლობლად აღმოჩნდა კისტრიკის მოზრდილი ნამოსახლარი. ანალოგიური ხასიათის ძეგლები უფრო დასავლეთითაც იყო ნაპოვნი, ადლერის მახლობლად. ამ დროის ნამოსახლარები გამოვლენილია სამხრეთ კოლხეთში ანასეული II და მახვილაური ბათუმთან.

გვიანნეოლითის ხანაში სოფელი ძირითადად ბორცვოვან ზოლში, ზღვისა და მდინარის ტერასებზე იყო უპირატესად გაშენებული. როგორი იყო ამ დროის სოფლის გეგმარება, საცხოვრებელი შენობის ტიპი გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება იმის გამო, რომ ნა-მოსახლარზე გარდა ნივთიერი მასალისა, სხვა ნაშთები თითქმის არ აღმოჩენილა. როგორც ჩანს,

ძირითადი სამშენებლო მასალა ხე იყო და საცხოვრებლის ტიპი უპირატესად მიწის-ზედა მსუბუქი კონსტრუქციის ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, ძირითადად სწორკუთხა ფორმის ფაცხის ან ჯარგვალის ტიპისა.

გვიანნეოლითური ხანის სოფელი ჩანს არც თუ ისე დიდი ზომისა იყო. მას ძირითადად დაახლოებით 1,0-1,5 ჰა ფართობი ეკავა. თუმცა გვხვდება ამ დროის უფრო მოზრდილი სოფელი, რომელიც რამდენიმე ჰექტარზე იყო განლაგებული. კულტურული ფენა გვიანნეოლითური ხანის ნამოსახლარებზე არ გამოირჩევა თავისი სიმძლავრით. ფენაში ძირითადად საწარმოო იარაღი და კერამიკის ფრაგმენტები გვხვდება. კოლხეთის ნესტიანმა ნიადაგმა თითქმის არ შემოგვინახა საცხოვრებლის ნაშთები, სამზარეულო ნარჩენები და სხვა. ამ დროს, ჩანს საკმაოდ მყარი, ბინადარი ცხოვრება მიმდინარეობდა და სოფელში არაერთი თაობა უნდა მჯდარიყო.

დასავლეთ საქართველოში გვიანნეოლითის ხანაში გავრცელებული იყო ერთიანი ხა-სიათის კულტურა; ერთგვაროვანი სახე კულტურისა განსაკუთრებით მკაფიოდ ქვის ინვენტარში შეინიშნება. სწორედ ქვის იარაღში ჩანს გენეტიკური კავშირი ადრენეოლითთან. ძირითადად გავრცელებული იყო კაჟისა და რიყის ქვის ნაირსახოვანი იარაღები. გვიანნეოლითის პერიოდში მნიშვნელოვნად გაიზარდა მიკროლითური ინდუსტრიის როლი. ამ დროისათვის ფართოდ ვრცელდება რიყის ქვის გახეხილგაპრიალებული იარაღი — ცულე-ბი, სატეხები, საჭრეთელები და სხვ., რომლებიც ძირითადად ხის დამუშავებისათვის გამო-იყენებოდნენ. ტყით მდიდარ კოლხეთში ადამიანს ალბათ გამუდმებული ბრძოლა უხდებოდა მოჭარბებულ მცენარეულ საფართან. მიწათმოქმედების განვითარება სულ უფრო მეტ ტყისაგან განთავისუფლებულ ფართობს მოითხოვდა და ამ მიზნისათვის ძირითადად ქვის ცული იყო გამოყენებული. ეს პროცესი საკმაოდ მძიმე შრომას მოითხოვდა. მოსავლის ასა-ღებად ფართოდ იყენებდნენ კაჟის სამკალ დანებს, ჩასართებს, დაკბილულ ფირფიტებს. მოსავალი, ეგებ, ხის ჭურჭელში ინახებოდა. კოლხეთის ნესტიან ნიადაგში ამოღებული ორმო ამ მიზნისათვის ნაკლებ გამოსადეგი იქნებოდა. მარცვლეულს ჩანს ხელსაფქვავით ფქვავდნენ, საკვებ პროდუქტებს როდინებით და სასრესებით. ამუშავებდნენ, რომლებიც ხშირად გვხვდებიან გვიანნეოლითური ხანის ნამოსახლარებზე.

ამ პერიოდში პირველად შემოდის თიხის ჭურჭელი. კერამიკა უხეში, ხელით ნაძერწი, სუსტად არათანაბრად გამომწვარი, მაგრამ უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ფორმებით გამოირჩევა. გვხვდება ქილისებრი, უყურო, სწორკედლა, ბრტყელძირიანი ჭურჭელი, რომლის ზედაპირი ზოგჯერ შემკულია უპირატესად თევზიფხური ორნამენტით.

როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოს გვიანნეოლითურ კულტურაში უკვე გარკვეული ლოკალური ხასიათის თავისებური ნიშნები შეინიშნება. სამხრეთის ჯგუფის ძეგლებისათვის ნაკლებ დამახასიათებელი ჩანს მიკროლითური იარაღი, მაშინ როდესაც უფრო ჩრდილოეთით განლაგებულ ძეგლებზე ამ ტიპის იარაღი უფრო მეტადაა გავრცელებული. ზოგი თავისებური ნიშნები კაჟის სხვა იარაღებზეც შეიმჩნევა. კერამიკა, მართალია, ფორმითა და დამზადების ტექნიკით თითქოს ერთგვაროვანია, მაგრამ მასში შეინიშნება გარკვეული თავისებურებები. სამხრეთის და ცენტრალური კოლხეთის ძეგლების თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა სახის ორნამენტი. უფრო ჩრდილოეთით მდებარე გვიანნეოლითური ნამოსახლარების კერამიკა თითქმის სრულიად სადაა.

დასავლეთ საქართველოში გვიანნეოლითურ ხანაში ძირითადად ის რეგიონებია ათვისებული, სადაც მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. ამ დროს მეურნეობის სისტემა ჩანს მნიშვნელოვან პროგრესს განიცდის. აქ მოპოვებული ქვის ინვენტარი გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა მიწათმოქმედების დონის შესახებ. ამ დროის ქვის ნაწარმში საკმაოდ ხშირად გვხვდება მეურნეობის ამ დარგთან დაკავშირებული იარაღები. ქვის ცულები, რომლებიც ჭარბადაა წარმოდგენილი კოლექციებში, ფართოდ გამოიყენებოდა ახოს ასაღებად, მცენარეული საფარისაგან მიწის ნაკვეთების გასანთავისუფლებლად. ამ მიზნისათვის ალბათ ცეცხლსაც იყენებდნენ, მიღებული ნაცარი კი მიწის განოყიერებას ხმარდებოდა. კარგადაა წარმოდგენილი მიწის დამუშავებასთან, მოსავლის აღებასთან და უშუალოდ საკვები პროდუქტების გადამუშავებასთან დაკავშირებული ქვის იარაღები. გარდა ქვის თოხებისა მიწას ალბათ რქის, ძვლისა და ხის იარაღებით ამუშავებდნენ, მაგრამ მათი ნაშთები ნაკლებად გვხვდება ამ დროის ნამოსახლარებზე.

დასამუშავებელი მიწის ფართობი ალბათ სოფლის ახლოს მდებარეობდა. მიწათმოქმედება ნესტით მდიდარ კოლხეთში ძირითადად ურწყავი უნდა ყოფილიყო. პრიმიტიული იარაღით მიწა ზედაპირულად მუშავდებოდა და ადრე იფიტებოდა. ამიტომ საჭირო იყო ახალახალი ნაკვეთების ათვისება. კოლხეთში აქტიური ტყის საფარის პირობებში ახოს აღება მეტად მძიმე და შრომატევადი უნდა ყოფილიყო. ძირითადი კულტურული მცენარე ფეტვი უნდა ყოფილიყო, რომლის მოშინაურება ჯერ კიდევ ადრენეოლითის დროს უნდა დაწყებულიყო. იყო თუ არა კოლხეთში გვიანნეოლითის პერიოდში ცნობილი კულტურული მცენარეების სხვა სახეობები, კერძოდ ქერი და ხორბალი, გარკვევით თქმა ძნელია.

არ არის გამორიცხული, რომ გვიანნეოლითის ხანაში მარცვლეულის ეს ფორმები უკვე კულტივირებული ყოფილიყო. ამ დროს შესაძლოა უკვე ადგილობრივი მცენარეული ჯიშების მოშინაურების პროცესი მიმდინარეობდა. კოლხეთის ზეგან-ბორცვოვან ზონაში მარცვლოვანი კულტურების დომესტიკაციისათვის ხელსაყრელი გარემო უნდა არსებულიყო. წინა მთის და მთის ზოლში კოლხეთში შემონახულია ხორბლეულის უძველესი ჯიშები. დასავლეთ საქართველოს უძველესი ხორბლეულის საცავად მიიჩნევენ, რომელიც გამო-ირჩევა უაღრესად მდიდარი ორიგინალური ფორმებით. სავარაუდოა, რომ ნეოლითის გვიანდელ საფეხურზე უკვე მიმდინარეობდა ხორბლეული მცენარეულობის მოშინაურების პროცესი.

არც მესაქონლეობის როლის შესახებ შეიძლება დაბეჯითებით რაიმეს თქმა. ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალები, კოლხეთის ნესტიანი ნიადაგის გამო, თითქმის არავითარ ინფორმაციას არ იძლევიან მეურნეობის ამ დარგის შესახებ. ძელოვანი მასალა მხოლოდ გამოქვაბულების ამ დროის ფენებში შემოინახა. სავარაუდოა, რომ მესაქონლეობა გვიანნეოლითში პროგრესულად ვითარდებოდა. როგორც აღინიშნა, ადრენეოლითში დასავლეთ საქართველოში უკვე გვხვდება მოშინაურებული ცხოველების ნაშთები. გვიანნეოლითის ეპოქაში განაგრძობს არსებობას შერეული ხასიათის მეურნეობა, სადაც ეკონომიკის ძველი და ახალი ფორმები თანაარსებობს. მაგრამ მწარმოებლური მეურნეობის მნიშვნელობა სულ უფრო და უფრო იზრდება. შერეული ხასიათის ეკონომიკა კოლხეთში, ჩანს, შედარებით დიდხანს გაგრძელდა და ამიტომაცაა, ალბათ რომ ნეოლითური იერი კულტურის ხასიათში აქ უფრო

ხანგრძლივად შემორჩა. არქაული ფორმის ეკონომიკისათვის ხელსაყრელი პირობები ერთგვარად აფერხებდა წარმოებით მეურნეობის განვითარებას. საკმაოდ დროს უნდა გაეწეო, სანამ სამეურნეო სისტემა საბოლოოდ ახალ ფორმაზე გადავიდოდა.

აღსანიშნავია, რომ არც მომდევნო ენეოლითურ ხანაში ჩანს აქ მაინცდამაინც მკვეთრი ცვლილება კულტურის ხასიათში. ნეოლითური ტრადიციები იმდენად ძლიერადაა შემორჩენილი, რომ დასავლეთ საქართველოს ძეგლებში საკმაოდ ძნელია ქვის ხანის ფინალური სტადიიდან ახალი ერის, ლითონის ეპოქის საწყისი ეტაპის გამოყოფა. ერთგვარი კონსერვატიზმი კულტურაში განპირობებული უნდა ყოფილიყო ძირითადად მეურნეობის ხასიათით, სადაც ჯერ კიდევ გარკვეული ადგილი ეკონომიკის ძველ ფორმებს ეკავა. კოლხეთ-ში ცნობილია ენეოლითის პერიოდის ძეგლები როგორც ღია ნამოსახლარები, ისე გამოქვა-ბულები. რიონყვირილას აუზის გამოქვაბულების ზედა ფენებში გამოვლინდა ენეოლითადრებრინჯაოს ხანის მასალები. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში საკმაოდ ინტენსიურადაა საცხოვრებლად გამოყენებული ბუნებრივი გამოქვაბულები. რიონის ხეობის გამოქვაბულებში კარგადაა წარმოდგენილი ქვის ხანის დასასრული და ლითონის პერიოდის საწყისი საფეხური. ყვირილას აუზში გამოვლენილ გამოქვაბულებში ამ პერიოდის ფენებში მრავლად აღმოჩნდა გახეხილგაპრიალებული იარაღები, კაჟის ნაწარმი, ძვლისა და რქის ნივთები, თიხის ჭურჭელი; პირველად ჩნდება თიხის კვირისტავეები და ქვის სამაჯურები. გამოქვა-ბულის სადგომებში კარგადაა შემონახული ფაუნისტური მასალა შინაური და გარეული ცხოველების ძვლები. ზოგიერთ გამოქვაბულში ლითონის პირველი ნივთები აღმოჩნდა.

კოლხეთში ცნობილია აგრეთვე ენეოლითური დროის ღია სადგომები. კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთით სანაპირო ზოლში ამ პერიოდის რამდენიმე ღია ნამოსახლარი გამოვლინდა. ამ სადგომებზე კარგადაა წარმოდგენილი გახეხილგაპრიალებული იარაღები. კერამიკა ტლანქია, მოწითალო-მოყავისფრო ფერისა, სადა.

გვიანნეოლითის ხანაში დასავლეთ ამიერკავკასიის მეურნეობაში ახალი ტიპის ეკონომიკის დაწინაურებამ, საწარმოო ძალების შემდგომმა ზრდამ, მოსახლეობის რიცხვის მნიშვნელოვანმა მომატებამ და სხვ. გვაროვნული საზოგადოების გადახალისება გამოიწვია. გვარში უფრო მეტად მტკიცდება მატრიარქალური ურთიერთობა. ერთგვარად იცვლება დამოკიდებულება გვარებსა და ტომებს შორის. ამ დროის სოფელი, ჩანს, ძირითადად ცალკეულ ოჯახებისაგან შედგებოდა, რომლებსაც მეურნეობის საერთო ხასიათი აკავშირებდა. გვარი, ჩანს, დამოუკიდებელ სამეურნეო ერთეულს წარმოადგენდა. მონათესავე გვაროვნული კოლექტივები ალბათ ცალკეულ სატომო ორგანიზაციებში ერთიანდებიან. შესაძლოა საქართველოს დასავლეთ ნაწილში რამდენიმე საკმაოდ მსხვილი ტომობრივი დაჯგუფება არსებობდა.

ამრიგად, განვითარებული ნეოლითის სტადიაზე დასავლეთ ამიერკავკასია ფართოდაა დასახლებული. ინტენსიური ცხოვრების ხასიათი აქ არსებულ სამეურნეო სისტემის ძლიერების მაჩვენებელია. გაზრდილი მოსახლეობის უპირატესი საზრუნავი ახალახალი მიწების ათვისებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ქვის ხანის ფინალურ სტადიაზე იწყება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ინტენსიური ათვისება, რომელიც მანამდე შედარებით სუსტად იყო

დასახლებული. ამ პერიოდიდან აქ საკმაოდ მძლავრი ენეოლითური ხანის ადრესამიწათმოქმედო ტომების კულტურის ჩამოყალიბების პროცესი მიმდინარეობდა.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა.

აღმოსავლეთი ამიერკავკასია ნეოლითის ხანაში შედარებით ნაკლებად იყო დასახლებული. მისი უფრო ინტენსიურად ათვისება ქვიდან ლითონის ხანაზე გარდამავალ ეპოქაში, ენეოლითის ხანაში მიმდინარეობდა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ამ დროს ვრცელდება ადრესამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც “შულავერ-შომუთეფეს კულტურის” სახელითაა ცნობილი. ძვ. წ. VI-IV ათასწლეულებში ინტენსიურადაა დასახლებული მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთი, ქვემო ქართლისა და არარატის ველები, მილის, ყარა-ბახის და მუდანის სტეპური ზოლი. ეს კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში სავსებით ჩამოყალიბებული სახით გამოჩნდა სრულიად მყარი ტრადიციებით და თავისებური წესჩვეულებებით. ჩნდება სოფლის ტიპის ხანგრძლივი დასახლებები, ვრცელდება განსხვავებული წესის სამშენებლო საქმეში და არქიტექტურაში, გარკვეული წინსვლა შეინიშნება სა-წარმოო ძალებში, საკმაოდ დაწინაურებულია წარმოებითი მეურნეობის ფორმები და სხვა. ქვემო ქართლის დასავლეთით შიდა ქართლში შულავერ-შომუთეფეს კულტურა არ გავრცელებულა. დღეს ძველი ნასახლარი ადგილები ხელოვნურ ბორცვებს წარმოადგენენ, რომლებიც თაობების ერთ ადგილას ხანგრძლივი ცხოვრების შედეგად წარმოიქმნენ. ამ პერიოდის სოფელი გამოუმწვარი აგურისაგან, ალიზისაგან ნაგები შენობებისაგან შედგებოდა. ალიზის ნაკლები სიმყარის გამო ნაგებობა ხშირად შეკეთებასა და გადაკეთებას მოითხოვდა და ამიტომ სოფლის დონე სულ უფრო და უფრო მაღლა იწევდა. ნასოფლარის ადგილას თანდათანობით ხელოვნური ბორცვი წარმოიქმნებოდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნასოფლარები ძირითადად ქვემო ქართლიდანაა ცნობილი, მარნეულის ველზე მდ. მტკვრის შუა წელზე, მისი შენაკადების, ხრამისა და დებედის აუზებში. ამ დროის ძეგლები უფრო აღმოსავლეთითაც ვრცელდებოდა განჯაყაზახის ვაკეზე, რომელიც მარნეულისა და გარდაზნის ველების უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს. როგორც ჩანს, აქ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში კარგი აგროკლიმატური პირობები შეიქმნა მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ამიტომაცაა, რომ ეს რეგიონი ამ პერიოდში ინტენსიურადაა ათვისებული.

მარნეულის ველზე ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარები ჯგუფებადაა განლაგებული, რომლებიც რამდენიმე ხელოვნურად წარმოქმნილ ბორცვისაგან შედგებოდა. როგორც ჩანს, მოსახლეობის ნამატი იძულებულია საცხოვრებლად სხვა ადგილას გადავიდეს და ძველი სოფლის მახლობლად თანდათანობით ჩნდება ახალი დასახლებები. მარნეულის ველზე ამ დროის ნამოსახლარებიდან აღსანიშნავია შულავერის გორა, იმირის გორა, ხრამის დიდი გორა, არუხლოს გორა და სხვ. ამ ძეგლებზე კულტურული ფენის სიმძლავრე 4,0-8,0-მდე მერყეობდა და თითოეული მათგანი რამდენიმე სამშენებლო ჰორიზონტისაგან შედგებოდა. დაგეგმარებით, არქიტექტურით, სამშენებლო საქმით და სხვ. ეს ნასოფლარები ერთმანეთისაგან თითქმის არ განსხვავდებოდნენ. ამ დროის სოფლისათვის დამახასიათებელია ერთიანი გეგმარება, მჭიდრო,

უწესო ქაოტური განლაგება საცხოვრებელი კვარტალებისა, რომელთა შორის თითქმის სრულიად არ იყო დატოვებული თავისუფალი სივრცე. ყველა შენობა როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო ხასიათის ნაგებობა წრიული იყო. ისინი პატარა შიდა ეზოს ირგვლივ იყვნენ შეჯგუფებული და აქტიურად გაშენებულ სოფელში ერთ ცალკე საცხოვრებელ კომპლექს შეადგენდნენ. ძირითადი სამშენებლო მასალა თიხა იყო. ხე და განსაკუთრებით ქვა სამშენებლო საქმეში თითქმის არ გამოიყენებოდა. სოფლის არსებობის მთელ მანძილზე გეგმარება და შენობის კონსტრუქცია თითქმის არ შეცვლილა. დაახლოებით ანალოგიური სურათი ჩანს დასავლეთ აზერბაიჯანის, ქვემო ქართლის მოსაზღვრე, განჯაყაზახის ველზე შესწავლილ ნამოსახლარებზე. როგორც სოფლის გეგმარებით, ისე არქიტექტურისა და ინვენტარის ხასიათით ეს ძეგლები არ განსხვავდებიან ქვემო ქართლის ნამოსახლარებისაგან.

მოსახლეობის ეკონომიკური სიძლიერე ბევრად იყო დამოკიდებული სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული შრომის იარაღებზე. ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე სა-მეურნეო იარაღს მაინცდამაინც დიდი ცვლილებები არ განუცდია. იარაღის დასამზადებლად ფართოდაა გამოყენებული ბოლისფერი ობსიდიანი, რომელიც თრიალეთის მხარისთვისაა დამახასიათებელი. გვხვდება ობსიდიანის ფირფიტებისაგან ნაკეთები ნაირგვარი იარაღი (დანები, საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები, ნამგლის პირები და სხვ.). ნამოსახლარებზე შედარებით იშვიათადაა წარმოდგენილი რიყის ქვის გახეხილგაპრიალებული იარაღები. თითქმის არ გვხვდება უშუალოდ მიწის დასამუშავებელი ქვის იარაღები. მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ იარაღებიდან უპირატესად წარმოდგენილია ობსიდიანის ნამგლის ჩასართები, რომლებიც ბითუმის საშუალებით მაგრდებოდნენ ხის ან ძვლის ბუდე-ებში. მიწათმოქმედების პროდუქტების დასამუშავებლად იარაღებიდან წარმოდგენილია ხელსაფქვავები, როდინები, სასრესი ქვები და სხვა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში ჯერ კიდევ ცოცხლობს ქვის ინდუსტრიის ნეოლითური ტრადიციები.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში კარგადაა წარმოდგენილი ძვლისა და რქის იარაღები, რომლებიც ფართოდ გამოიყენებოდა როგორც მეურნეო-ბაში, ისე ყოფაში. პირველ რიგში აღსანიშნავია მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული მრავალგვარი ძვლისა და რქის იარაღები, რომლებიც ფართოდ გამოიყენებოდა უშუალოდ მიწის სათესი ფართობის დასამუშავებლად. ნამოსახლარებზე ხშირად გვხვდება დიდი რაოდენობით სხვადასხვა ფორმის ძვლისა და რქის თოხები. ძვალსა და რქას იყენებდნენ ნამგლის ბუდეებად. განსაკუთრებით მრავლად წარმოდგენილია ტყავის დამუშავებასთან დაკავშირებული იარაღები სახვრეტები, საპრიალებლები, ნემსები, საფხეკები და სხვ. ასეთი სიუხვე მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ძვლისა და რქის ნაწარმისა, განსაკუთრებით უშუალოდ მიწის დასამუშავებელი იარაღისა, არ შეინიშნება კავკასიის სამხრეთით გავრცელებულ ამ დროის კულტურებში.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მატარებელი ტომები, როგორც ჩანს, კავკასიაში პირველები ეცნობიან ლითონს. შულავერ-შომუთეფეს ჯგუფის ზოგიერთ ძეგლზე ნაპოვნია ლითონის ნივთები. შესაძლოა, ლითონის დამუშავების ჩვეულებები აქ სამხრეთიდან, ანატოლიიდან ვრცელდება, სადაც ლითონის პირველი ნივთები საკმაოდ ადრეული პერიოდიდანაა ცნობილი. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის იმ რეგიონებში, სადაც

შულავერ-შომუთეფეს კულტურა იყო გავრცელებული ცნობილია სპილენძის საბადოე-ბი და ეგებ მათი ზედაპირული გამოსავლები გამოიყენებოდა ლითონის პირველი ნივთე-ბისათვის.

კერამიკული წარმოება ხელოსნობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგი იყო. მართალია, თიხის ნაწარმი დამზადების წესით და ფორმით ჯერ კიდევ საკმაოდ პრიმიტიულია, მაგრამ ფართოდ გამოიყენებოდა ყოფაში. ადრეული ჭურჭელი არქაული იერისაა ხელით ტლანქად ნაძერწი, არათანაბრად გამომწვარი, სუსტი კეცით, მორუხო-მოყავისფრო ფერისა. უპირატესად გვხვდება მოზრდილი ქილები, მცირედ შებერილი ტანით, რომელიც ძირისკენ სწრაფად ვიწროვდება და მთავრდება მკვეთრად გამოსახული ძირით. მოგვიანო ხანაში გვხვდება უფრო მაღალი ხარისხის კერამიკა, ღია მოვარდისფრო ან მუქი კრემისფერი, შედარებით თხელკედლიანი. იგი ხელითაა ნაძერწი, ოღონდ უფრო კარგად დაწმენდილი და მოხელილი თიხისაგან, ზოგჯერ გაპრიალებული ზედაპირით. უპირატესად გვხვდება კასრისებრი ქილები, ბრტყელი ძირით. ჩნდება ახალი ფორმები ჭურჭლისა. კერამიკის შემკულობა გაცილებით უფრო მდიდარი და მრავალფეროვანი მოტივებით გამოირჩევა. გვხვდე-ბა ამოკაწრული ორნამენტი, თევზიფხური, ტეხილხაზოვანი და ტალღისებური სახეები, რომლებიც უპირატესად ჭურჭლის მხარზეა განლაგებული. მაგრამ, ადრე სამიწათმოქმედო კულტურის კერამიკისათვის ყველა ეტაპზე რელიეფური ორნამენტია უფრო მეტად დამახა-სიათებელი. ყველაზე გავრცელებული დეკორია კონუსისებრი კოპები, რომლებიც დაძერ-წილია ერთრიგად ან წყვილად ან კიდევ რამდენიმე რიგად, ზოგჯერ ჯგუფებად ჭურ-ჭლის ზედა ნაწილზე. გვხვდება რელიეფური ტალღისებური ხაზები, ჯვრისებრი, ნალისებრი დანაძერწები და სხვ. აღსანიშნავია ჭურჭელზე რელიეფურად გამოსახული ადამიანის სქემატური ფიგურა. ადამიანის რელიეფური გამოსახულება კერამიკაზე ცნობილია აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებზე და საერთოდ წინააზიაში საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ზოგიერთ ნამოსახლარზე ანთროპომორფული ქანდაკებები აღმოჩნდა. აქ ძირითადად თიხისაგან ნაკეთები სკულპტურული გამოსახულებები გვხვდება. ქვა და ძვალი ამ მიზნისათვის თითქმის არ გამოიყენებოდა. წინა აზიასთან შედარებით, სადაც ანთროპომორფული პლასტიკა ფართოდაა წარმოდგენილი, ჩვენში უფრო იშვიათად გვხვდება. შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში მხოლოდ ერთ ძეგლზე — ხრამის დიდ გორაზე აღმოჩნდა მთელი სერია თიხის ქანდაკებებისა. ყველა ფიგურა აქ გამოუმწვარი თიხისაგანაა ნაკეთები და უპირატესად კერებშია ნაპოვნი. თითქმის ყველა მათგანი სქემატური სტილიზებული ქალის სკულპტურაა, რომელთაგან უმრავლესობაზე ნაყოფიერების გამომხატველი ნიშნები მკვეთრადაა გამოსახული. ეს ქანდაკებები საკმაოდ ორიგინალური ფორმით ხასიათდებიან და საკმაოდ განსხვავდებიან ძველი აღმოსავლეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებისათვის დამახასიათებელ ანალოგიური სკულპტურებისაგან. ეს თიხის ფიგურები, დიდი დედის კულტთან უნდა ყოფილიყო ძირითადად დაკავშირებული, რომელიც ნაყოფიერების, მოსავლის და საერთოდ სიცოცხლის მფარველი იყო.

ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში გავრცელებული მეურნეობის სისტემა საკმაოდ მაღალი იყო. ამ კულტურის არსებობის მანძილზე რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები

ეკონომიკაში არ შეინიშნება. მეურნეობის ხასიათი, ჩანს, სავსებით აკმაყოფილებდა მოსახლეობის მოთხოვნილებას და ხელს უწყობდა ერთ ადგილას მყარ, დამჯდარ ცხოვრებას. სამეურნეო სისტემის ეფექტის მაჩვენებელია მოსახლეობის რიცხვის მნიშვნელოვანი ზრდა. ჩნდება ახალი სოფლები, სტაციონალური, თითქმის ერთი სტანდარტით აგებული საცხოვრებელი კომპლექსებით. თითოეულ სოფელში, რომელშიც ერთი გვარის რამდენიმე თაობა უნდა მჯდარიყო, მოსახლეობას ერთობლივი მეურნეობა ჰქონდა, საერთო სათესი ფართობი, საქონელი და სხვ.

მეურნეობის მთავარი დარგი მიწათმოქმედება იყო. მიწა ძირითადად ძვლისა და რქის თოხებით მუშავდებოდა. ქვის იარაღი ამ მიზნისათვის იშვიათად გამოიყენებოდა. მიწის დასამუშავებლად იხმარებოდა აგრეთვე ხის იარაღი. კვების ძირითად პროდუქტს მიწა იძლეოდა. დასამუშავებელი მიწის ფართობები ძირითადად სოფლის ირგვლივ იყო განლაგებული. ქვის ინვენტარში, კარგადაა წარმოდგენილი მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იარაღები — სამკალი დანები და ნამგლის ჩასართები. მიღებულ მოსავალს ალბათ მრგვალ სამეურნეო ნაგებობებში, მიწაში ამოღებულ ორმოებში და დიდი ზომის თიხის ან ხის ჭურჭელში ინახავდნენ. საკვებ პროდუქტებს ამუშავებდნენ ქვის ხელსაფქვავით, სასრესებით, როდინებით და სხვ., რომლებიც კარგადაა წარმოდგენილი ნამოსახლარებზე. მიწათ-მოქმედება ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ძირითადად ურწყავი უნდა ყოფილიყო. ზოგიერთ ადგილებში შესაძლოა არარეგულარულად იყენებდნენ მორწყვის პრიმიტიულ წესებს.

მიწათმოქმედების მაღალ დონეს მოწმობს აგრეთვე ამ დროის ნამოსახლარებზე მოპოვებული პალეობოტანიკური ნაშთები. კულტურული მცენარის მთავარ სახეობას ხორბალი და ქერი შეადგენდა. მათი ნაშთები თითქმის ყველა ნამოსახლარზეა წარმოდგენილი. ამ პერიოდში ცნობილი იყო ხორბლის ათზე მეტი სახეობა — რბილი, მაგარი, წყვილმარცვალა, ერთმარცვალა, სპელტა, დიკა და სხვ. ხორბლის სახეობათა ასეთი მრავალფეროვნება მიწათმოქმედების მაღალ პოტენციალზე, ადგილობრივი მცენარეული ბაზის არსებობაზე მეტყველებს. კულტურული მცენარეების დიდი ნაწილი ენდემური, ადგილობრივი ფორმე-ბია.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის თითქმის ყველა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე ხორბალთან ერთად წარმოდგენილია აგრეთვე ქერიც. ქერი ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი კულტურა იყო ძველ აღმოსავლეთში. ამიერკავკასიაში შინაური ქერი პირველად ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაშია დამოწმებული და მისი თითქმის ყველა სახეობაა წარმოდგენილი. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ნამოსახლარზე ყურძნის წიპწები აღმოჩნდა. ჩანს, ამ დროს ამ მცენარის კულტივაციის პროცესი მიმდინარეობდა. ამ პერიოდში შემგროვებლობა მეურნეობაში ჯერ კიდევ გარკვეულ როლს ასრულებდა, რასაც ნამოსახლარებზე გარეული მცენარეების ნაშთების აღმოჩენა მოწმობს.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მატარებელი ტომების ეკონომიკურ ცხოვრებაში მიწათმოქმედებასთან ერთად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მესაქონლეობას. ნამოსახლარებზე უხვადაა წარმოდგენილი ძვლოვანი მასალა, აშკარად ჭარბობს შინაური ცხოველების ძვლები. მონადირეობამ, ჩანს, დაკარგა თავისი როლი მეურნეობაში. ამ

პერიოდში უკვე ცნობილია შინაური ცხოველების თითქმის ყველა ძირითადი სახეობა — მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, ღორი, ძაღლი. ჯოგში მსხვილფეხა საქონელი მნიშვნელოვნად ჭარბობდა წვრილფეხას. უპირატესად გვხვდება ტანდიდი ჯიშის ხარი. სოფლის ირგვლივ მდებარე საძოვრები, ალბათ საქონლის ძირითად საკვებ ბაზას წარმოადგენდა. სად და როგორ იზამთრებდა საქონელი მთლად ნათელი არ არის. სადღე-ისოდ შესწავლილ ნამოსახლარებზე ნაგებობა, რომელიც შეიძლება საქონლის სადგომს დაუკავშიროთ, არ აღმოჩენილა. საქონელი, ჩანს, ძირითადად სოფლის გარედ იზამთრებდა.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში მეურნეობის ორივე დარგი, მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს. როგორც ჩანს, მეურნეობაში მიწათმოქმედებას ერთგვარი უპირატესი როლი ეკავა. ამ დროს აქ საკმაოდ ეფექტური სამეურნეო სისტემა ჩამოყალიბდა, რომელიც, ჩანს, სავსებით აკმაყოფილებდა ადგილობრივი მოსახლეობის გაზრდილ მოთხოვნილებას საკვებ პროდუქტებზე. ამას მოწმობს მყარი, მკვიდრი დასახლებების არსებობა, სადაც ხანგრძლივი დროის მანძილზე ბინადრობდა მოსახლეობა. ამ დროის სოფლები ჩვეულებრივ არ გამოირჩეოდნენ სიდიდით და ძირითადად განლაგებული იყვნენ ჯგუფებად. თითქმის ყველა სოფელი დაახლოებით ერთიანი გეგმარებით ხასიათდება. საცხოვრებლად განკუთვნილი წრიული შენობა შედარებით უფრო მოზრდილი იყო, დიამეტრი 2,5-5,0 მდე აღწევდა, საერთო ფართობი კი 5,0-17,0 კვ. მ-მდე მერყეობდა. მათი სიმაღლე დაახლოებით 2,5 მ. უნდა ყოფილიყო, დამხმარე, სამეურნეო დანიშნულების სათავსოების ზომები 1,0-2,0 მდე დიამეტრისა იყო.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალების საფუძველზე შეიძლება წარმოვიდგინოთ იმდროინდელი საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა. საზოგადოების შიგნით მომხდარმა ზოგიერთმა ძვრებმა სოციალურ ურთიერთობაში, გარკვეული ასახვა ჰპოვა დასახლების აგებულების ხასიათში, გეგმარებაში, მშენებლობის თავისებურებაში. ყოველი ცალკეული სოფელი ერთი საგვარეულო კოლექტივის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. თითოეული საცხოვრებელი კომპლექსი ალბათ ერთი წყვილადი ოჯახის საცხოვრისი იყო. მთელი სოფელი საერთო მეურნეობას ეწეოდა და მიღებული პროდუქტები ცალკეულ ოჯახებზე ნაწილდებოდა. სოციალური დიფერენციაცია საზოგადოების შიგნით ჯერ კიდევ არ შეინიშნება. მიწა, საქონელი, საძოვრები და სხვ. საზოგადო საკუთრებას წარმოადგენდა. მიწის დამუშავება მოსავლის აღება, საქონლის მოვლა, სხვადასხვა მძიმე სამუშაოები კოლექტივის საერთო საზრუნავი იყო. მიღებული საკვები პროდუქტები ცალკეულ ოჯახებზე ნაწილდებოდა და ინახებოდა საცხოვრებელ კომპლექსებში ამისათვის განკუთვნილ სამეურნეო სათავსოებში. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში გვარში მნიშვნელოვნად იზრდება მამაკაცის როლი. მიწის დამუშავება, თხრილების ამოღება და სხვა რთული სამუშაოები ალბათ ძირითადად მამაკაცის საქმიანობა იყო. თუმცა ქალს, ჩანს, გვარში ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ამის ანარეკლია ალბათ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ქალის თიხის ქანდაკებები. საგვარეულო თემის მეურნეობის საკმაოდ რთული ხასიათი გარკვეულ ორგანიზებასა და ხელმძღვანელობას მოითხოვდა. შესაძლოა ამ ფუნქციას ასრულებდა საბჭო და ეგებ საგანგებოდ არჩეული გვარის ერთ-ერთი წევრი. მათი ძირითადი მოვალეობა გვარის კეთილდღეობაზე

ზრუნვა იყო. სოციალურად და ქონებრივად ისინი ჯერ კიდევ არ განსხვავდებოდნენ გვარის რიგითი წევრისაგან. რაიმე სხვაობა საცხოვრებელ კომპლექსებს შორის, ინვენტარის ხასიათში არ შეიმჩნევა. სოციალური დიფერენციაცია საზოგადოების შიგნით ჯერ არ იგრძნობა.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის წარმომავლობის საკითხი მთლად ნათელი არ არის. ეს კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში სავსებით ჩამოყალიბებული სახით ვრცელდება, თავისი მყარი ტრადიციებით როგორც ცხოვრების წესში და მეურნეობაში, ისე სამშენებლოარქიტექტურულ საქმეში. ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ცალკე სოფლებად ცხოვრობდა, კარგი მეურნეები და მარჯვე ხელოსნები იყვნენ. როგორც კი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა აქ სხვადასხვა რეგიონებიდან მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფები ვრცელდებიან. შესაძლოა ერთი ტალღა მიგრანტებისა ჩრდილოეთიდან, უპირატესად ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასიიდან ვრცელდება, სადაც წარმატებით ვითარდებოდა წარმოებითი მეურნეობა, რასაც შედეგად მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ზრდა მოყვა. ეგებ არ იყოს მთლად უსაფუძვლო ვარაუდი, რომ ახლად მოსულების ძირითადი მასა ნახურდაღესტნურ მოსახლეობასთან ახლო მდგომი ხურიტული ტომები ყოფილიყვნენ, რომლებიც საკმაოდ ინტენსიურად ითვისებენ მტკვარარაქსის ორმდინარეთს. გარკვეული მასა მოსახლეობისა ეგებ დასავლეთ საქართველოდან მოდის, სადაც ნეოლითის ბოლოსათვის საგრძნობ დემოგრაფიულ აფეთქებას ჰქონდა ადგილი. ისინი შიდა ქართლში გაუსაძლისი პირობების გამო ალ-ბათ უპირატესად ქვემო ქართლის ბარს და მიმდებარე განჯაყაზახის ველს იკავებენ. შე-საძლებელია მიგრაცია სამხრეთიდან ხორციელდებოდა, სადაც ამ დროისათვის უკვე ყვაოდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურები და მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ზრდა იგრძნო-ბოდა. ამ ვარაუდს თითქმის მხარს უჭერს ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურისათვის დამახასიათებელი სამშენებლოარქიტექტურული ტრადიცია, რომელიც გასაოცარი მდგრადობით ხასიათდება. სამშენებლო მასალა როგორც წესი თიხაა. ქვა და ხე მშენებლობაში თითქმის არ მონაწილეობს. თიხის არქიტექტურის ტრადიცია აქ იმდენად ძლიერია, რომ ქვითა და ხით მდიდარ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მათ სამშენებლო საქმეში სათანადო გამოყენება ვერ ჰპოვეს. ჩანს, ეს ტრადიცია აქ სამხრეთიდან ვრცელდე-ბოდა, სადაც თიხა ძირითადი სამშენებლო მასალაა უძველესი დროიდან. შესაძლოა, კავკა-სიის სხვადასხვა მხრიდან და სამხრეთიდან გადმონაცვლებული მოსახლეობის შერწყმის შედეგად ეყრება საფუძველი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურას. სამშენებლოარქიტექტურულ ტრადიციებში თუ ძნელად მოსაძებნია ადგილობრივი ფესვები, სამაგიეროდ ნივთიერ მასალებს თითქმის არაფერი საერთო არა აქვს წინააზიურ ძეგლებზე მოპოვებულ ინვენტართან. ძვლისა და რქის ინდუსტრიის მაღალი დონე შესაძლოა სწორედ სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ ნაწილიდან გადმოსახლებული მოსახლეობის დამსახურება იყოს. აქ ნეოლითის ხანაში ამ მასალის დამუშავების ტრადიცია საკმაოდ მა-ღალ დონეს აღწევს.

ადრესამიწათმოქმედო კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დაახლოებით ერთდროულად სწყვეტს არსებობას. ჩანს, ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში აქ ისეთი პირობები იქმნება, რასაც შედეგად ამ კულტურის ჩაქრობა მოჰყვა. ეს მოვლენა როგორც ჩანს, იმ

დროის მიწათმოქმედების ბუნებაშია საძებარი. მიწის ზედაპირული დამუშავება პრიმიტიული იარაღით, მის შედარებით სწრაფ გამოფიტვას იწვევდა. მორწყვის ტექნიკა და მიწის ხელოვნურად განაყოფიერება ჩანს ჯერ კიდევ სათანადო სიმაღლეზე არ იდგა. საახოვე სისტემა, ტყის ინტენსიური გაჩეხვა ალბათ გარკვეულ გავლენას მოახდენდა ბუნებრივ გარემოზე, რის შედეგადაც მეურნეობაში კრიზისული ვითარება შეიქმნა და არ-სებულმა ეკონომიკურმა სისტემამ მისი გადალახვა ვეღარ შეძლო. ამას შედეგად ცხოვრების თანდათანობითი ჩაქრობა მოჰყვა.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში გვხვდება აგრეთვე შულავერ-შომუთეფეს კულტურისაგან განსხვავებული ხასიათის კულტურა. პირველად ამ კულტურის ნაკვალევი ქვემო ქართლში სოფ. სიონთან აღმოჩნდა და აქედან წარმოსდგა მისი სახელი — სიონის კულტურა. შემდეგში ამ კულტურის ძეგლები გამოვლინდა სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილის სხვა მხარეებშიც შიდა ქართლში, კახეთში, არაგვის ხეობაში და სხვ. სიონის ტიპის ძეგლები გარკვეული თავისებურებებით გამოირჩეოდნენ, რაც ვლინდება როგორც დასახლების ხასიათში, სამშენებლოარქიტექტურულ ტრადიციებში, ისე ნივთიერ მასალაში. მიუხედავად გარკვეული მსგავსებისა სიონის კულტურა საგრძნობლად განსხვავდება შულავერ-შომუთეფეს კულტურისაგან. ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი შრომის იარაღები თავისებური ხასიათისაა. ნაკლებადაა აქ წარმოდგენილი ძვლისა და რქის იარაღები. განსხვავებულია აგრეთვე კერამიკული მასალა, რომელიც უფრო მეტ საერთოს ავლენს დასავლეთ საქართველოს ნეოლით-ენეოლითის ხანის თიხის ჭურჭელთან. გარკვეული მსგავსება შეინიშნება მილისყარაბადის-მულანის ველებზე, ნახიჩევანის მხარეში, არარატის ველზე აღმოჩენილ ძეგლებთან, სადაც ისინი ლეილათეფეს კულტურის სახელითაა ცნობილი. ლეილათეფეს მსგავსი კერამიკა ცნობილია უფრო სამხრეთით მესოპოტამიაში, ჩრდილო სირიაში და სხვ. ამ ხასიათის თიხის ჭურჭელი დამახასიათებელია ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებული მაიკოპის კულტურისათვის. ვარაუდობენ, რომ ეს კულტურა კავკასიაში სამხრეთიდან ვრცელდება. მიგრაციის ძირითადი გზა სამხრეთ კავკასიაზე გადიოდა. სიონის ტიპის ძეგლები შულავერ-შომუთეფეს კულტურაზე რამდენადმე უფრო ახალგაზრდა უნდა იყოს და ალბათ ძვ. წ. V ათასწლეულის მეორე ნახევარს და IV ათასწლეულის პირველ ნახევარს მიეკუთვნებიან. როგორც ჩანს, ერთხანს ეს კულტურები თანაარსებობდნენ და დაახლოებით ერთდროულად მიმდინარეობდა მათი ჩაქრობის პროცესი.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია შიდა ქართლში, ქარელის მახლობლად შესწავლილი ბერიკლდეების ნამოსახლარი. აქ ქვედა კულტურული ფენის ერთ-ერთ ჰორიზონტში აღმოჩნდა კერამიკა, რომელიც სიონის და დასავლეთ საქართველოს გამოქვაბულების ენეოლითადრებრინჯაოს კულტურისთვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელს უახლოვდება და გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ჩრდილოდასავლეთ კავკასიაში გავრცელებული მაიკოპის კულტურის კერამიკასთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ბერიკლდეებზე ამავე ფენაში აღმოჩნდა ალიზისაგან ნაგები საზოგადოებრივი დანიშნულების ტაძრის ტიპის ნაგებობა და ზღუდის ნაშთი. ბერიკლდეები ამ დროს ჩანს საკმაოდ მძლავრი რელიგიური ცენტრი უნდა ყოფილიყო. ეტყობა ტაძარი მონუმენტურ ნაგებობას წარმოადგენდა, სწორკუთხა მოყვანილობის,

შუაში მრგვალი კერით. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლებზე ამ ტიპის შენობა ცნობილი არ იყო. ბერიკლდეებზე ტაძრის ტიპის შენობა შესაძლოა სამხრეთიდან მომდინარე იმპულსების შედეგია. ბერიკლდეების ალი-ზისაგან ნაგები სწორკუთხა შენობა, თავისი ხასიათით თითქოს გარკვეულ მსგავსებას ავლენს მცირე აზიაში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში მაღათიასთან, არსლან თეფეს ნამოსახლარის ძირა ფენაში გამოვლენილ ნაგებობასთან. საგულისხმოა, რომ ორივეგან ძირა ფენის კულტურა ჩანს მომდევნო ხანის მტკვარარაქსის კულტურის შეჭრის შედეგად წყვეტს არსებობას.

თავი III. ადრეული ბრინჯაოს ხანა

ბრინჯაოს ხანა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეპოქაა საქართველოს და საერთოდ კავკასიის უძველეს ისტორიაში, რომელიც დაახლოებით სამ ათას წელს გაგრძელდა, ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებიდან, ვიდრე ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევრამდე. ამ დროს საფუძვლიანი ცვლილებები საზოგადოების ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს შეეხო. საგრძნობლად იცვლება ეკონომიკის ხასიათი, წინაურდება მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, ვითარდება სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგია, მნიშვნელოვანი ძვრები შეინიშნება საზოგადოების სოციალურ წყობაში. ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარებამ და საერთოდ ტექნიკურმა პროგრესმა გავლენა იქონია ადამიანის ცხოვრების ხასიათზე. ბრინჯაოსაგან, რომელიც სპილენძის დარიშხანთან ან კალასთან შენადნობი ლითონია, გაცილებით უფრო მაღალი ხარისხის ნაწარმი მიიღებოდა. ვითარდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები, უმჯობესდება ლითონის სამეურნეო და საბრძოლო იარაღი. სრულიად იცვალა სახე დასახლების ხასიათმა, სამშენებლო საქმემ და არქიტექტურამ; ცვლილებები შეინიშნება დაკრძალვის წესში და სხვა. საზოგადოების შიგნით მნიშვნელოვანი გარდაქმნები მიმდინარეობს; იზრდება მამაკაცის როლი და თანდათანობით მატრიარქატის ნაცვლად პატრიარქალურ ურთიერთობას ეყრება საფუძველი. იწყება გვაროვნული წყობის რღვევის პროცესი.

ცხოვრების პირობების მნიშვნელოვნად გაუმჯობესებამ მოსახლეობის საგრძნობი გაზრდა გამოიწვია. ამ დროს კავკასიის უფრო ფართო ათვისების პროცესი მიმდინარეობს. ბრინჯაოს ხანაში საბოლოოდ ისახება კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები. ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე უნდა დასრულებულიყო ქართველური ტომების ეთნიკური ერთობის ფორმირების პროცესი, რომელიც სამხრეთ კავკასიაში გარკვეულ ტერიტორიას იკავებენ. შემდეგში ამ ერთობის თანდათანობითი რღვევის შედეგად ქართველი ტომების ეთნიკური ჯგუფები ჩამოყალიბდა — სვანური, მეგრულ-ჭანური, ანუ კოლხური და ქართული.

საქართველოში ბრინჯაოს ხანაში სამი პერიოდი გამოიყოფა: ადრე, რომელიც ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანამდე გაგრძელდა, შუა, რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარს და ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარს მოიცავდა და გვიანი, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე და ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით განისაზღვრება. ამ პერიოდის გარკვეულ საფეხურზე ჩნდება რკინის პირველი ნივთები. ამიტომ მას გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანასაც უწოდებენ.

აღმოსავლეთ საქართველო ადრებრინჯაოს ხანაში.

ძვ. წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში დასრულდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ეპოქა და საზოგადოების განვითარების ახალ ეტაპს, ბრინჯაოს პერიოდს ეყრება საფუძველი. ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში ე. წ. მტკვარარაქსის კულტურა ვრცელდება. ამ დროს მნიშვნელოვანი ძვრები შეინიშნება ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში. საწარმოო ძალების საფუძვლიანმა შეცვლამ, მეურნეობის დაწინაურებამ, ცხოვრების დონის ამაღლებამ, მოსახლეობის რიცხვის მნიშვნელოვან გაზრდას შეუწყო ხელი. მტკვარარაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ფართოდ ითვი-სებენ თითქმის მთელ კავკასიას, გარდა მისი დასავლეთი ნაწილისა და სამხრეთითაც საკმაოდ შორს ვრცელდებიან. ამ კულტურის აღზევება ლითონის ინდუსტრიის მკვეთრმა აღ-მავლობამ განაპირობა.

მტკვარარაქსის კულტურის წარმომავლობის, მის პირველადილსამყოფელის საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. მართალია, ამ კულტურის გავრცელების ძირითად ტერიტორიაზე, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთში, გამოვლინდა წინარე ხანის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა, მაგრამ ამან ამ საკითხში მაინცდამაინც სინათლე ვერ შეიტანა. მტკვარარაქსის კულტურა წინამორბედ კულტურასთან შედარებით იმდენად წინაა წასული, რომ ძნელია მათ შორის უშუალო კავშირის დადგენა. მაგრამ, მიუხედავად საგრძნობი სხვაობისა ზოგი საერთო ნიშნები მაინც შესამჩევია. მტკვარარაქსის კულტურაში შემორჩა წინარე ეპოქისათვის დამახასიათებელი მრგვალი გეგმარების შენობა. გრძელდება ძველი ტრადიცია თიხის ჭურჭლის დამზადების წესში. გვხვდება სადა, მოუხატავი კერა-მიკა გაპრიალებული ზედაპირით, რელიეფური და ნაკაწრი ორნამენტით შემკული. ზოგი რამ საერთო ქვისა და ძვლის იარაღშიც შეიმჩნევა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაშია გამოვლენილი მტკვარარაქსის კულტურის ადრეული ხანის ძეგლები და შესაძლოა აქ უნდა არსებობდეს ამ კულტურის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი ძირითადი კერა. მტკვარარაქსის კულტურის ფორმირების პროცესი საკმაოდ რთული და ხანგრძლივი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში მიმდინარეობდა. ამ დროს უნდა ჩამოყალიბებულიყო ის ეკონომიკური წანამდგვრები, რომლებმაც ამ კულტურის დაწინაურების საფუძველი შექმნეს. მის ფორმირებას, ალბათ, ძველ აღმოსავლურ სამყაროდან მომდინარე იმპულსებმაც შეუწყო ხელი.

მტკვარარაქსის კულტურის ადრეულ ხანაში სოფელს, ჩანს, სახე მაინცდამაინც არ უცვლია. ისევ ძირითადად წრიული შენობაა გავრცელებული, თუმცა უკვე სწორკუთხა ნაგებობებიც გვხვდება. სოფელი ძირითადად ზომიერ კლიმატის ზოლშია განლაგებული, სადაც მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. წარმოებაში მომხდარი ცვლილებები, ტექნიკური პროგრესი კარგად შეიმჩნევა კერამიკულ მასალაში. მართალია, იგი ისევ ძირითადად ხელითაა ნაძერწი, მაგრამ გაცილებით უფრო სრულყოფილია. თიხის ნაწარმი მტკვარარაქსის კულტურის გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე გასაოცარ ერთგვაროვნებას ინარჩუნებს როგორც ჭურჭლის ფორმებში, ისე შემკობის ხასიათში.

მტკვარარაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე მნიშვნელოვნად ვითარდება მეურნეობის წამყვანი დარგები, წინაურდება მეტალურგია, საგრძნობლად უმჯობესდება ცხოვრების პირობები. ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლოსათვის მკვეთრად იზრდება მოსახლეობის რიცხვი და მტკვარარაქსის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში სულ უფრო და უფრო ფართო ტერიტორიაზე ვრცელდება როგორც ბარში, ისე მთისწინეთში და მთაში. ამ კულტურის მატარებელი ტომები ინტენსიურად ითვისებენ ქვემო და შიდა ქართლს, იორალაზნის ორმდინარეთს და მესხეთჯავახეთს. იგივე პროცესი მიმდინარეობდა აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა მხარეებშიც. ბრინჯაოს ხანის არცერთ პერიოდში სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილი ისე ინტენსიურად დასახლებული არ ყოფილა, როგორც მტკვარარაქსის კულტურის დროს.

ძვ. წ. III ათასწლეულის დამდეგს მტკვარარაქსის კულტურის ფართოდ განფენა იწყება როგორც კავკასიის შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთ. მტკვარარაქსის კულტურის ფართოდ გავრცელებამ მის ერთიან ხასიათზე იქონია გავლენა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეულ მხარეში ლოკალური თავისებურებანი ისახება. ამ კულტურის ერთ-ერთი ლოკალური ვარიანტი აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე შიდა ქართლში ჩამოყალიბდა. შიდა ქართლის ვარიანტი მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. განსხვავებულია ამ დროის სოფელი, თავისებურია სამშენებლო საქმე, არქიტექტურა, საცხოვრებელი ტიპი. სოფელი შედგებოდა სწორკუთხა, კუთხეებმომრგვალებული შენობებისაგან. ეს ტიპი საცხოვრებელი სახლისა მტკვარარაქსის კულტურის გავრცელების არეალში სხვაგან არ გვხვდება. აღსანიშნავია მტკვრის მარცხენა ტერასაზე მდებარე ქვაცხელების ნამოსახლარი ურბნისთან, რომელიც თითქმის მთლიანად გაითხარა. ამ შედარებით პატარა სოფელმა მტკვარარაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურის მთელ მანძილზე იარსება და მისი გეგმარება, საცხოვრებელი შენობის ტიპი თითქმის არ შეცვლილა. სტანდარტული შენობები მიჯრით იყო ნაგები, ვიწრო გადასასვლელებით გამიჯნული და ყველა ნაგებობა, მოგრძო, სწორკუთხა იყო, მომრგვალებული კუთხეებით. შენობა ხის კარკასზე იგებოდა, რომლის შიდა და გარეთა პირი თიხით იყო შელესილი. ბანური გადახურვა ხის დედაბოძს ეყრდნობოდა. თითქმის ყველა შენობის ცენტრში მოთავსებული იყო მრგვალი კერა. სახლს წინა მხრიდან დერეფანი ჰქონდა მიდგმული. ქვაცხელებზე ამ დროის სამაროვნები აღმოჩნდა, რომლებიც სოფლის გარეთ მდებარეობდნენ. მიცვალებულებს უპირატესად ორმო-სამარხში კრძალავდნენ. სამარხეული ინვენტარი, ძირითადად, სამკაულისაგან და საბრძოლო იარაღისაგან შედგებოდა.

ამ დროის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი სახლები ძირითადად ერთი ოჯახისათვის იყო განკუთვნილი. მეურნეობა, ჩანს, ჯერ კიდევ კოლექტიური ხასიათის იყო. საგვარეულო სოფელი ცალკე ოჯახებისაგან შედგებოდა, სადაც საკუთრება მიწაზე და საქონელზე საზიარო, კოლექტიური უნდა ყოფილიყო.

შიდა ქართლიდან ვრცელდება მტკვარარაქსის კულტურა დასავლეთ საქართველოში. ყვირილის ხეობის ზემო წელი ამ კულტურის გავლენის ქვეშ ექცევა, სადაც გამოვლენილია ამ დროის ნამოსახლარები და სამაროვნები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია საჩხერეში და მის შემოგარენში შესასწავლი ყორღანული ტიპის კოლექტიური სამაროვნები, სადაც

მიცვალებულებს ქვაყრილებში სხვადასხვა დონეზე კრძალავდნენ. ამ სამაროვნების კერამიკული კომპლექსი ბევრ საერთო ნახულობს შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან. მდიდრადაა წარმოდგენილი სამარხეულ ინვენტარში ლითონის იარაღი და სამკაული, რომლებიც გამოირჩევიან მრავალფეროვნებით და დახვეწილი ფორმებით. ლითონის წარმოება აქ ამ დროს, ჩანს, საკმაოდ მაღალ საფეხურზე მდგარა.

მტკვარარაქსის კულტურის გავლენის ქვეშ ექცევა რიონის შუა წელი. აქაც ზოგიერთ გამოქვაბულის ზედა ფენებში ამ კულტურისთვის დამახასიათებელი მასალა აღმოჩნდა. მტკვარარაქსის კულტურის დასავლეთ საქართველოში გავრცელების უკიდურესი საზღვარი სამტრედიამდე აღწევს. უფრო ღრმად კოლხეთის დაბლობზე ეს კულტურა აღარ გავრცელებულა. ჩანს, კოლხეთის სუბტროპიკული გარემო ნაკლებად იზიდავდა ამ კულტურის მატარებელ ტომებს.

ამრიგად, მტკვარარაქსის კულტურის აყვავების ხანაში აღმოსავლეთი საქართველო, დასავლეთიდან მიმდგომი მხარეებით ინტენსიურადაა დასახლებული. მეურნეობის დაწინაურებამ და საერთოდ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებამ მოსახლეობის რიცხვის მკვეთრი ზრდა გამოიწვია, რომელიც ფართოდ ითვისებს ბარსა და მთას. დასახლებისათვის უპირატესად მიწათმოქმედებისათვის ვარგის ადგილებს ირჩევენ მდინარისპირა ტერა-სებს, მაღალმთიან პლატოებს და სხვ.

ამ დროს წინაურდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები. მაღალ დონეს აღწევს მეთუნეობა. მართალია, თიხის ჭურჭელი უპირატესად ხელითაა ნამერწი, მაგრამ გამოირჩევა დახვეწილი და თავისებური ფორმებით. შიდა ქართლის თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელია ფართო გადაშლილი პირი, ზოგჯერ ბიკონუსური მოყვანილობის ტანი, შავად ან მოწითალოდ გაპრიალებული ზედაპირი, პატარა ნახევარფეროსებრი მოყვანილობის ყურე-ბი. კერამიკა უპირატესად სადაა, ზოგჯერ გრაფიკული ორნამენტითაა შემკული. შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსი განსხვავდება მტკვარარაქსის კულტურის გავრცელების სხვა რეგიონისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭლისაგან. გვხვდება შიდა ქართლში თიხის სხვა ნაწარმიც. თიხის მრგვალი კერა ჩვეულებრივ შენობის შუა ნაწილში იყო მოთავსებული. იგი წმინდა პრაქტიკულ დანიშნულებასთან ერთად, საკულტო-სარიტუალო ფუნქციასაც ასრულებდა. კერა ოჯახის კეთილდღეობის სიმბოლო იყო, მუდმივი ცეცხლის შენახვის ადგილი. იგი მზის კულტს “დიდი დედის” და ნაყოფიერების ღვთაებას უკავშირებდა. მიწათმოქმედების და მესაქონლეობის დაწინაურებამ აგრარული ხასიათის ზოგი ახალი კულტი წარმოქმნა. კულტთან უნდა იყოს დაკავშირებული ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი სხვადასხვა ფორმის თიხის სადგარები. გვხვდება აგრეთვე ცხოველების თიხის ქანდაკებები, უპირატესად ხარისა და ცხვრის. განსაკუთრებით ხშირია ხარის კულტთან დაკავშირებული რქიანი სადგარები. ამ დროს საგრძნობლად იზრდება მსხვილფეხა საქონლის როლი მეურნეობაში, როგორც გამწევი ძალისა გუთნურ მიწათმოქმედებაში. ხარი კულტის ობიექტი ხდება.

მტკვარარაქსის კულტურის ხანაში განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს ბრინჯაოს მეტალურგია. სამხრეთ კავკასიაში ხელსაყრელი პირობები არსებობდა მეტალურგიის აღმავლობისათვის. მტკვარარაქსის კულტურის მატარებელ ტომებს უთუოდ დიდი ღვაწლი

მიუძღვის კავკასიის უძველესი მეტალურგიის დაწინაურებაში, რომელიც ძველ სამყაროში ლითონის წარმოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო. მეტალურგიის დონის ამაღლება ამ დროს ძველადმოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობამ განაპირობა. მტკვარარაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ლითონის ზოგიერთი იარაღის ანალოგიები წინა აზიაშია ცნობილი. მაგრამ სამხრეთ კავკასიაში ადგილობრივი მეტალურგიის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა და ფართოდ ვრცელდება ამ დროს ლითონის იარაღ-სამკაულის ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ფორმები. ლითონის იარაღი ფართოდ გამოიყენება მეურნეობაში. საგრძნობლად უმჯობესდება აგრეთვე საბრძოლო ხასიათის იარაღები. ამ პერიოდში კარგადაა ცნობილი ლითონის სამკაულის ადგილობრივ წარმოქმნილი ფორმები. სხვადასხვა ტიპის საკინძები, სპირალური სამაჯურები, სასაფეთქლე რგოლები, საკიდები, მძივები და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ლითონის იარაღი და სამკაული უპირატესად გამოირჩევა თავისი მოხდენილი ფორმებით, რაც უთუოდ ადგილობრივი ოსტატის მაღალ პროფესიონალიზმს მოწმობს. როგორც ჩანს, მეტალურგიული წარმოება ამ პერიოდში უკვე ხელოსნობის ცალკე დარგადაა ჩამოყალიბებული და საზოგადოების ერთი ნაწილის ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა.

მეტალურგია უპირატესად ადგილობრივ რესურსებზე იყო დაფუძნებული. ფართოდაა ამ დროს გამოყენებული დარიშხანიანი ბრინჯაო, რომელიც სპილენძთან შედარებით უფრო უკეთესი თვისებებით ხასიათდება. როგორც და სად ხდებოდა სპილენძის მადნის მოპოვება ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია. ამ დროს სამთო საქმე საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს. მადნის შემდგომი გადამუშავება უშუალოდ დასახლებულ ადგილებზე მიმდინარეობდა. ნამოსახლარებზე ზოგჯერ გვხვდება ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული საგნები — ყალიბები, ციცხვები, ტიგელები, ქურის ნაშთები და სხვ. ჩანს, ადგილზე ხდებოდა სპეციალისტოსტატთა მიერ ლითონის ნივთების დამზადება.

მეტალურგები ამ დროს ჩანს უკვე საკმაოდ ჭარბ პროდუქციას აწარმოებდნენ. იზრდება ეკონომიკური კავშირები როგორც სამხრეთის, ისე ჩრდილოეთის რეგიონებთან. ლითონის იარაღის მეურნეობაში და საერთოდ ყოფაში ფართოდ გამოყენებამ უთუოდ აამაღლა შრომის ნაყოფიერება, ბრინჯაოს საომარმა იარაღმა კი საგრძნობლად გაზარდა მოსახლეობის საბრძოლო პოტენციალი. ამან შეუწყო ხელი ალბათ ამ კულტურის მატარებელი ტომების ფართოდ განფენას.

როგორც ჩანს, მტკვარარაქსის კულტურის ხანაში ხელოსნობის ცალკე დარგად ჩამოყალიბდა მეთუნეობა. თიხის ჭურჭლის ხელით ძერწვის მაღალი დონე, ფორმათა მრავალგვარობა პროფესიონალ ოსტატების არსებობას უნდა მოწმობდეს. ამ კულტურის თიხის ჭურჭელი მკვეთრად ჩამოყალიბებული თავისებურებით ხასიათდება და გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე თითქმის ყველგან ინარჩუნებს მისთვის დამახასიათებელ სახეს.

ხელოსნობის ცალკე დარგებად გამოყოფა ეკონომიკის წინსვლამ განაპირობა. მეურნეობის წამყვანი დარგები, მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა ამ დროს საკმაოდ წინაურდება. მტკვარარაქსის კულტურის ფართოდ განფენა, ვერტიკალური ზონების ინტენსიურად ათვისება, ძლიერი ეკონომიკური ბაზის არსებობის მაჩვენებელია. მნიშვნელოვნად მატულობს მიწის სათესი ფართობი, საფუძველი ეყრება გუთნურ მიწათმოქმედებას და საერთოდ საგრძნობლად

იცვლება მეურნეობის ხასიათი. მართალია, სახვნელი იარაღი ჯერ კიდევ პრიმიტიული ხასიათისაა, რომლის საშუალებით მიწა ზედაპირულად მუშავდებოდა. მართალია ამას დიდი ეფექტის მოტანა არ შეეძლო, მაგრამ მაინც ეს უკვე უთუოდ წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო. ირმის რქისგან დამზადებული სახვნელი იარაღი ქვაცხელების ნამოსახლარზე აღმოჩნდა. ჩანს, სახვნელი იარაღი ამ დროს ძირითადად ხისა იყო. გამწევ ძალად ხარია გამოყენებული. ამ დროის ნამოსახლარებზე, წინარე ხანასთან შედარებით, რქისა და ქვის მიწის დასამუშავებელი იარაღები ნაკლებადაა წარმოდგენილი. ამის ერთ-ერთი მიზეზი შესაძლოა მიწათმოქმედებაში ახალი სახის სახვნელი იარაღის გამოყენებაც იყო.

მტკვარარაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე კარგადაა წარმოდგენილი კაჟის დაკბილული ნამგლის პირები. ამ პერიოდში ცნობილია აგრეთვე ლითონის ნამგალი. ნამოსახლარებზე გვხვდება მარცვლეულის ნაშთები და ჩანს, რომ საგრძნობლად გაიზარდა კულტურული მცენარეების შემადგენლობა. ძირითადად გვხვდება სხვადასხვა სახის ხორბლეული, უპირატესად რბილი ხორბალი და ქერი. აღებული მოსავალი თიხის მოზრდილ ჭურჭლებში ან სპეციალურ სამეურნეო ორმოებში ინახებოდა. ნამოსახლარებზე ხშირად გვხვდება ხელსაფქვაკები, როდინები, საბეგველები და სხვ. როგორც ჩანს, ამ დროს მეურნეობაში გარკვეული ადგილი ეკავა მევენახეობას, ზოგიერთ ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა კულტურული ვაზის მარცვლები. მტკვარარაქსის კულტურის ხანაში მეურნეობაში გარკვეული ადგილი მებაღეობასაც ეკავა.

ამ პერიოდში თითქმის ყველა ლანდშაფტურკლიმატური ზოლი ინტენსიურადაა ათვისებული. ფართოდაა დასახლებული აღმოსავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა მაღალ-მთიანი ადგილი. ზოგან მთაში საკმაოდ მყარი დასახლებები არსებობდა. მიწათმოქმედების გვერდით ამ დროს ეტყობა საგრძნობლად იზრდება მესაქონლეობის როლი და მეურნეო-ბაში, ჩანს, მათ დაახლოებით თანაბარი ადგილი ეკავათ.

შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი ძვლოვანი მასალებიდან ჩანს, რომ მტკვარარაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე მსხვილფეხა საქონელს მეცხოველეობაში წამყვანი ადგილი ეკავა; მაგრამ ეტყობა ჯოგში სულ უფრო და უფრო მატულობს წვრილფეხა საქონლის სულადობა, რაც ერთგვარად ცვლის მესაქონლეობის ხასიათს. იწყება საზაფხულო სამოვრებისათვის მთის ზოლის უფრო ინტენსიურად ათვისება. მესაქონლეობა ნახევრად მომთაბარულ ხასიათს იღებს. მსხვილფეხა საქონელს უპირატესად ახლო მდებარე ადგილებში ამყოფებდნენ, წვრილფეხა საქონელს კი უფრო დაშორებულ საზაფხულო სამოვრებზე აძოვებდნენ. მთის ზოლში იქმნება ჯერ სეზონური, შემდეგ კი უფრო მყარი ხასიათის დასახლებები. სოფლის მოსახლეობის ერთი ნაწილი მომთაბარულ მესაქონლეობას ირჩევს, მეორე კი სოფლად რჩება, რომლის უპირატესი საქმიანობა მიწათმოქმედება იყო. მსხვილფეხა საქონელი, რომელიც აგრეთვე ძირითადი გამწევი ძალა იყო, ზამთრო-ბით საცხოვრებელ ადგილას ბაგურ კვებაზე იყო, წვრილფეხა საქონელი კი ალბათ საზამთრო სამოვრებზე იმყოფებოდა. ეკონომიკაში ჩანს ისეთი სისტემა ჩამოყალიბდა, რომელიც სავსებით აკმაყოფილებდა მოსახლეობის მოთხოვნილებას საკვებ პროდუქტებზე. აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი და მცირე კავკასიონის მაღალმთიანი ზოლი გამოირჩევა საზაფხულო

სამოვრების სიუხვით. მტკვარარაქსის კულტურის ბოლოსათვის ბარის რეგიონებში თანდათანობით თხელდება მოსახლეობა, უფრო ინტენსიურად მიმდინარეობს მთისწინა და მთის ზოლის ათვისების პროცესი. სულ უფრო და უფრო იზრდება მესაქონლეობის მნიშვნელობა ეკონომიკაში.

მტკვარარაქსის კულტურის ხანაში საზოგადოების ძირითად სოციალურ უჯრედს წყვილადი ოჯახი წარმოადგენდა. ამ დროის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი ერთოთახიანი სტანდარტული სახლი — ერთი ოჯახისათვის იყო განკუთვნილი. ეს მონათესავე ოჯახები შეადგენდნენ ძირითადად ერთ საგვარეულო სოფელს. მიწა და საქონელი გვარის საკუთრება იყო. ცალკეული ოჯახი ჯერ კიდევ სავსებით დამოუკიდებელი ერთეული ვერ იქნებოდა. მარცვლეულის მარაგი, მოწეული მოსავალი საერთო საცავებში, სამეურნეო ორმოებში ინახებოდა და ალბათ შემდეგ ოჯახებზე ნაწილდებოდა.

მნიშვნელოვან გარდაქმნებმა მეურნეობაში, გუთნურ მიწათმოქმედებაზე გადასვლამ, მესაქონლეობის დაწინაურებამ, მეტალურგიის აღმავლობამ და სხვ. ფაქტორებმა განაპირობეს საზოგადოების შიგნით მამაკაცის როლის თანდათანობითი გაზრდა. ირღვევა მატრიარქალური ურთიერთობის ხანგრძლივი პერიოდი და საფუძველი ეყრება პატრიარქალურ წყობილებას. მამაკაცის უფრო აქტიურმა საქმიანობამ ეკონომიკაში საგრძნობლად აამაღლა მისი როლი საზოგადოების ცხოვრებაში. საზოგადოების ერთი ნაწილის ეკონომიკური მდგომარეობა სულ უფრო და უფრო ძლიერდება და თანდათანობით ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესს ეყრება საფუძველი. მტკვარარაქსის კულტურის გვიანდელი საფეხურის ზოგიერთ სამაროვანზე ჩნდება უფრო რთული კონსტრუქციის სამარხები, შედარებით მდიდარი ინვენტარით.

ეკონომიკის წინსვლამ მოსახლეობის რიცხვის სწრაფ ზრდას შეუწყო ხელი. ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყის ხანებიდან მტკვარარაქსის კულტურა საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება სხვადასხვა მიმართულებით. მისი გავლენის ქვეშ ექცევა თითქმის მთელი კავკასია, დასავლეთ ნაწილის გამოკლებით. იგი იკავებს ამიერკავკასიის დიდ ნაწილს, ცენტრალურ და ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასიას სამხრეთ დაღესტანს, ოსეთს, ჩეჩნეთსა და ინგუშეთს. მტკვარარაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ვრცელდებიან სამხრეთით აღმოსავლეთ ანატოლიაში და ჩრდილოდასავლეთ ირანში. ამ კულტურის ნაკვალევი ჩანს ხმელთაშუაზ-ღვის აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლში სირია-პალესტინაში, სადაც იგი კირხეთკერაკის კულტურის სახელითაა ცნობილი. კავკასიის არცერთ სხვა კულტურას არც მანამდე და არც მერე ასე ფართო გავრცელებისათვის არ მიუღწევია.

როგორც ჩანს, მტკვარარაქსის კულტურის მატარებელმა ტომებმა გარკვეული წვლილი შეიტანეს ძველი აღმოსავლეთის უძველეს ისტორიაში. მართალია ძველადმოსავლურ წერილობით წყაროებში მათ შესახებ თითქმის არავითარი ცნობა არ გვხვდება, მაგრამ არქეოლოგიურ მონაცემებში ნათლად აისახა მტკვარარაქსის კულტურის მატარებელი ტომების არც თუ უმნიშვნელო როლი წინა აზიის გარკვეული რეგიონების უძველეს წარსულში.

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყის ხანებში მტკვარარაქსის კულტურა თითქმის ერთდროულად წყვეტს არსებობას. რა იყო მიზეზი ამ კულტურის ჩაქრობისა ჯერ

კიდევ მთლად ნათელი არ არის. ზოგი ამ მოვლენას მოუსავლიანობას ან კიდევ სხვა ტომების შემოსევას უკავშირებს, რასაც დასახლებული ადგილების მიტოვება უნდა გამოეწვია. ზოგიც ამის მიზეზს მეურნეობაში მომხდარ ცვლილებებში, მესაქონლეობის, კერძოდ მეცხვარეობის დაწინაურებაში ხედავს, რასაც შედეგად ეკონომიკის ცენტრების გადაადგილება მოყვა ბარიდან მთაში. შესაძლოა ძველი ნამოსახლარი ადგილების მიტოვება განაპირობა ტყის დიდი მასივების განადგურებამ, რამაც ჰავის გამშრალება გამოიწვია და მოსახლეობა იძულებული ხდება უფრო ზომიერი კლიმატის პირობებში გააგრძელოს ცხოვრება. ბარში მოსახლეობა საგრძნობლად თხელდება და მთისწინეთის და მთის უფრო ინტენსიურად ათვისების პროცესი მიმდინარეობს. მტკვარარაქსის კულტურის ჩაქრობა შესაძლოა ჩრდილოეთიდან, ადრეყორდანული კულტურის მატარებელი ტომების გამოჩენამაც დააჩქარა. შიდა ქართლში მტკვარარაქსის კულტურის ზოგიერთ ნამოსახლარზე ადრეყორდანულ კულტურასთან თანაარსებობა დასტურდება.

მტკვარარაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის შესახებ არა ერთი აზრია გამოთქმული. ზოგი მათ ინდოევროპელებს, ზოგიც კავკასიური მოდემის ტომებს უკავშირებს. ეს კულტურა, ჩანს, ძირითადად კავკასიური წარმომავლობის ტომების კუთვნილება უნდა ყოფილიყო, უპირატესად ალბათ ხურიტულ და ქართველურენოვანი მოსახლეობის. ქართველურ ტომებს ამ დროისათვის ძირითადად ალბათ ცენტრალური და დასავლეთ ამიერკავკასიის გარკვეული ტერიტორია ეკავათ. შესაძლოა, ამ ტომების კუთვნილება იყო მტკვარარაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი.

დასავლეთ საქართველო ადრებრინჯაოს ხანაში.

ადრებრინჯაოს ხანაში, ძვ. წ. III ათასწლეულში დასავლეთ საქართველოს უფრო ფართოდ ათვისების პროცესი მიმდინარეობს. ამ პერიოდში საკმაოდ ინტენსიურადაა დასახლებული რიონყვირილის აუზი და ჩნდება პირველი დასახლებები კოლხეთის დაბლობზე. მართალია აქ ჯერ კიდევ ძლიერად იყო შემორჩენილი წინარე ხანისათვის დამახასიათებელი ტრადიციები, მაგრამ ლითონის იარაღების მეურნეობაში გამოყენებამ მნიშვნელოვნად შეცვალა საზოგადოების ცხოვრების ხასიათი. ცხოვრება გრძელდება რიონყვირილის აუზის გამოქვაბულებში, სადაც ზედა ჰორიზონტებში უკვე ჩნდება ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული მასალები — ტიგლე-ბი, ყალიბები, ლითონის ნივთები და სხვ. ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში რიონყვირილის აუზში მტკვარარაქსის კულტურა ვრცელდება, რომელმაც გარკვეული გავლენა მოახდინა მოსახლეობის ცხოვრების ხასიათზე. შესაძლოა მტკვარარაქსის კულტურის დასავლეთ საქართველოში გავრცელებამ დააჩქარა კოლხეთის დაბლობის ათვისების პროცესი.

ადრებრინჯაოს ხანაში დაიწყო კოლხეთის ბარის დასახლება, რომელიც მანამდე თითქმის უკაცრიელი იყო. პირველი დასახლებები აქ უპირატესად განაპირა, ზღვისპირა ზოლში ჩნდება სამხრეთდასავლეთით ქობულეთის მხარეში და ჩრდილოდასავლეთით ენგურის ქვემო წელის რეგიონში. კოლხეთის დაბლობის ცენტრალური ნაწილი რიონის ქვემო წელის მხარე ჯერ კიდევ ნაკლებადაა დასახლებული. კოლხეთის ველის ათვისებას ხელი შეუწყო სოფლის მეურნეობაში ლითონის იარაღის გამოყენებამ. ამ დროის თითქმის ყველა ნამოსახლარზე კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული მასალა. მეტალურგიის აღზევება

უთუოდ მტკვარარაქსის კულტურის გავლენის შედეგი უნდა ყოფილიყო. კოლხეთის ბარის უადრესი დასახლება მის სამხრეთდასავლეთ მხარეში აღმოჩნდა, ქობულეთის მახლობლად, ისპანში. აქ საკმაოდ სქელი ტორფის ფენის ქვეშ ნაპოვნია ხის ძელებისაგან ნაგები შენობა. უფრო გვიან აქ ჩნდება ხიმინჯებზე მდგარი ჯარგვალის ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობა. კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი კერამიკა საკმაოდ უხეშია, ხელით ნამერწი, სქელკედლიანი უპირატესად ჭარბობს ქილისა და დერგის ტიპის ჭურჭელი. აქვე ნაპოვნი იყო შედარებით მცირე რაოდენობით თხელკედლიანი შავ-პრიალა კერამიკის ნატეხები. ისპანის ნამოსახლარზე ლითონის დამუშავებასთან დაკავშირებული სახელოსნოს ნაშთები აღმოჩნდა — ყალიბები, ტიგელები, საქშენი მილები, ყუამილიანი ცულის მოდელი და სხვ. გვხვდება აქ ქვის იარაღები — კაჟის ისრის პირები, ხელ-საფეხავები, სანაყები, რიყის ქვის საწაფები და სხვ.

ამ პერიოდში პირველი დასახლებები ჩნდება კოლხეთის დაბლობზე მდ. ენგურის ქვედა წელზე, ზღვისპირა ზოლში. სოფ. ანაკლიასთან შესწავლილი იყო ორი ნამოსახლარი ბორცვი მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირას ზღვასთან — ანაკლია I და ანაკლია II. ანაკლია I, დიხაგუძუბას, ირგვლივ ფართო თხრილი ჰქონდა შემოვლებული. ამ ნამოსახლარზე ცხოვრება ბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე გაგრძელებულა. ძირა ფენის კერამიკა შედარებით თხელკედლიანია. გამოირჩევა მომცრო ზომის ცალყურა და ორყურა ბიკონუსური ჭურჭელი. ქვის ინვენტარიდან აღსანიშნავია კაჟის დაკბილული ნამგლის პირები, ისრის პირები, ხელსაფეხავის ქვები და სხვა. აქვე აღმოჩნდა თიხის ყალიბის ნატეხები. ძირა ფენაში ნაპოვნი იყო გარეული და შინაური ცხოველების ძვლები და აგრეთვე კულტურული მცენარეების ნაშთები — ფეტვის, რბილი ხორბლისა და მახას.

ანაკლიასთან გათხრილ მეორე სამოსახლო ბორცვზე ცხოვრება ჩანს ადრეებრინჯაოს ხანის ბოლოს ჩასახულა. ქვედა ფენაში ხის ნაგებობის ნაშთები აღმოჩნდა. ამ ფენის კერამიკაში გამოირჩევა შედარებით უხეში, მოშავო-მონაცრისფრო-მოყავისფრო ფერის ჭურჭელი, უპირატესად ქოთნები, ქილები და დერგები, ზოგჯერ ორნამენტირებული. აღსანიშნავია ანაკლია II აღმოჩენილი თიხის თიხის ყალიბები. ნაპოვნია კაჟის, ობსიდიანის და ძვლის იარაღები.

საყურადღებო მასალები აღმოჩნდა მდ. ენგურის მარჯვენა მხარეს, ანაკლიის მახლობლად, ზღვასთან მდებარე ფიჩორის ნამოსახლარზე. აქაც ცხოვრება ადრეებრინჯაოს ხანაში იწყება და უწყვეტად ანტიკურ ხანამდე გაგრძელებულა. ნამოსახლარ ბორცვს ირგვლივ ფართო თხრილი შემოუყვება. ქვედა ფენაში ხის ნაგებობის ნაშთები აღმოჩნდა. აქ გვხვდება უპირატესად სამზარეულო დანიშნულების თიხის ჭურჭელი — ქოთნები, ქილები, დერგები და სხვ. სუფრის ჭურჭელიდან წარმოდგენილია — დოქები, სასმისები, კოჭოხები და სხვ.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ფიჩორის ნამოსახლარის ქვედა ფენაში ნაპოვნი ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული სახელოსნოს ნაშთები, სადაც აღმოჩნდა საქშენი მილები, ციცხვები, თიხის, ყუამილიანი ცულის ჩამოსახმელი თიხის ყალიბები და სხვ. ქვის იარაღებიდან გვხვდება კაჟის ისრის პირები, კვირისტავეები, საწაფები და სხვ. აღსანიშნავია ძირა ფენაში ნაპოვნი ხის ორი სახენელი იარაღი.

როგორც ჩანს, კოლხეთის დაბლობზე ადრებრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული ძირითადად “ხუტორული” ტიპის დასახლება იყო გავრცელებული, სადაც ერთ დიდ ოჯახს უნდა ეცხოვრა. ამ სამოსახლოთა გეგმარებაზე, არქიტექტურის ხასიათზე ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა. როგორც ჩანს, ზედმეტი სინოტივის გამო ძირზე ხის მორების საფუძველი იგებოდა, რომელზედაც შემდეგ ხის ძელებისაგან ან სარლასტის ფაცხის მსგავსი საცხოვრებელი შენობა და დამხმარე სათავსოები იყო ამოყვანილი. ზოგჯერ შენობა ხიმინჯებზე იდგა. თითქმის ყველა ნასახლარს ირგვლივ საკმაოდ ფართო თხრილი შემოუყვებოდა. მათ, როგორც ჩანს, სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდათ — სადრენაჟო, მელიორაციის, თავდაცვითი, სამიმოსვლო და სხვ. საარხე სისტემა, ჩანს, მდინარეს უერთდებოდა და ფართოდ გა-მოიყენებოდა სანაოსნოდ.

განსაკუთრებით მდიდრად კოლხეთის ბარის ნამოსახლარებზე წარმოდგენილია კერამიკული ნაწარმი. ძირითადად გვხვდება სამზარეულო დანიშნულების თიხის ჭურჭელი. ზოგიერთ ჭურჭელს ძირზე ჭილოფის ანაბეჭდი ატყვია. ცნობილია აგრეთვე ქსოვილიანი კერამიკა. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ნამოსახლარზე აღმოჩნდა შავპრიალა ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც ფაქტურით, ზედაპირის დამუშავებით და იერით, მოგვაგონებენ მტკვარარაქსის კულტურის ნაწარმს. მაგრამ, ეს კერამიკა იმდენად დაზიანებულია, რომ რთულდება ჭურჭლის ფორმის აღდგენა. ამიტომ, მათი აღმოსავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკასთან ურთიერთობის შესახებ რაიმეს გარკვევით თქმა ძნელია. ზოგის აზრით, ეს თიხის ჭურჭელი კოლხეთის დაბლობზე მტკვარარაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ვრცელდება. ზოგიც მის გამოჩენას უფრო გვიან ბედენური კულტურის ხანაში ვარაუდობს. შესაძლოა გარკვეული იმპულსები მართლაც მომდინარეობდეს აღმოსავლეთ საქართველოდან, მაგრამ რაიმე საგრძნობი გავლენა კულტურის ხასიათზე კოლხეთში ამას არ მოუხდენია.

ადრებრინჯაოს ხანაში კოლხეთში საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს ლითონის წარმოების საქმე. კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებზე გამოვლენილ სახელოსნოებში უკვე საკმაოდ ჩამოყალიბებული ლითონის სამეურნეო ხასიათის იარაღი მზადდებოდა. აქ ჩაისახა თავისებური ფორმის სამიწათმოქმედო იარაღები, განსაკუთრებით თოხი და ცული. ამ იარაღებმა შეუწყეს ხელი ალბათ ძირითადად კოლხეთის ბარის უფრო ინტენსიურად ათვისებას. სწორედ აქ ჩამოყალიბდა ლითონის იარაღის ის ძირითადი ფორმები, რომლებიც შემდეგში კოლხური ბრინჯაოს კულტურის მთელ მანძილზე ფართოდ გამოიყენებოდა სოფლის მეურნეობაში. ადრებრინჯაოს ხანაში კოლხეთში უპირატესად გავრცელებული იყო მიწის დამუშავებასთან დაკავშირებული ლითონის იარაღები. მოსავლის ასაღებად ძირითადად კაჟის ჩასართებიანი ნამგალია გამოყენებული. საიდან რა გზით მარაგდებოდა კოლხეთის ბარი ლითონით მთლად ნათელი არ არის. შესაძლოა ამ დროიდან იწყება სპილენძის მოპოვება კოლხეთის მაღალმთიან ზოლში.

ადრებრინჯაოს ხანაში კარგადაა ათვისებული კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთი ზღვისპირა მხარე. ოჩამჩირის მახლობლად გამოვლინდა საკმაოდ მოზრდილი ნამოსახლარი, რომლის ძირა ფენაში აღმოჩნდა ქვისა და ძვლის იარაღები, კერამიკა და ბლომად სამ-ზარეულო ნარჩენები. ლითონის ნივთები აქ არ აღმოჩენილა. ოჩამჩირის ნამოსახლარზე მოპოვებული ინვენტარი

გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ანაკლიის ნამოსახლარებზე გამოვლენილ მასალასთან. ოჩამჩირის ნამოსახლარს უახლოვდება სოხუმის მახლობლად შესწავლილი გუმისთის ნამოსახლარი. ბევრი საერთო ჩანს ქვის ინვენტარში. გარკვეული მსგავსება შეინიშნება კერამიკაშიც, ოღონდ გუმისთაში ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი რამდენადმე უკეთაა ნაკეთები და უფრო მდიდრულადაა შემკული.

ახალათონთან, ზედ ზღვის პირას მდებარე გუანდრას ნამოსახლარზე ცხოვრება ჯერ კიდევ ენეოლითის ხანაში ჩასახულა და შემდეგ ადრებრინჯაოს პერიოდშიც გაგრძელებულა. აქ მრავლად აღმოჩნდა კერამიკული მასალა და ქვის იარაღები. ამავე დროისა, ეგებ, რამდენადმე ახალგაზრდა, სოხუმის ქვემოთ ზღვისპირას აღმოჩენილი მაჭარის ნამოსახლარი. აქ მოპოვებული ქვის ინვენტარში გარკვეული მსგავსება ჩანს ოჩამჩირის და კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ მასალებთან. კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში გამოვლენილ ძეგლებზე ლითონის თოხები და საერთოდ მეტალურგიულ წარმოე-ბასთან დაკავშირებული ნაშთები სადღეისოდ ცნობილი არ არის. ჩანს აქ მიწათმოქმედება-ში ჯერ კიდევ ძირითადად ქვის და ხის თოხები გამოიყენებოდა.

ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთის ნამოსახლარებზე ნაპოვნ მასალასთან გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ადრეულ დოლმენებში აღმოჩენილი ინვენტარი. სამარხის ეს ტიპი საქართველოში და საერთოდ სამხრეთ კავკასიაში ცნობილია მხოლოდ კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში. მათი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი აღმოსავლეთით ოჩამჩირესთან გადის. დოლმენები კარგადაა ცნობილი ჩრდილოდასავლეთ კავკასიაში, ყუბანისპირეთში. საერთოდ დოლმენი ფართოდ იყო გავრცელებული ევროპაში, აზიაში, აფრიკაში და მათ წარმოშობაგავრცელების საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. საკუთრივ კავკასიის დოლმენების წარმომავლობის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებებია გამოთქმული, ზოგი მათ ადგილობრივ წარმოშობას ვარაუდობს, ზოგიც გარედან შემოსულად თვლის. ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთში აღმოჩენილ დოლმენებში დაკრძალვის წესი კოლხეთის ამ ნაწილში თითქმის ათას წელს გაგრძელდა, ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, ვიდრე ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებამდე.

ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთში დოლმენები ჯგუფჯგუფად გვხვდება როგორც ზღვისპირა, ისე მთის ზოლში. დოლმენი მიწის ზემოდ იგებოდა და იგი კოლექტიურ სა-მარხს წარმოადგენდა, რომელშიც მიცვალებულის ძვლები ყოველგვარი წესრიგის გარეშე ელაგა. დოლმენური კერამიკა ხელითაა ნაძერწი, თხელკედლიანი უმთავრესად პატარა ზო-მის. იგი ახლო დგას კოლხეთის ზღვისპირა ნამოსახლარებზე გამოვლენილ თიხის ჭურ-ჭელთან. კარგადაა წარმოდგენილი დოლმენებში ლითონის ნივთები — ცულები, კავები, სატევრის პირები, დანები და სხვ.

კოლხეთში მეურნეობის წამყვანი დარგი მიწათმოქმედება იყო. ქვის, რქის თუ ლითონის სამეურნეო იარაღი ძირითადად ეკონომიკის ამ დარგთან იყო დაკავშირებული. ცნობილი იყო უკვე ამ დროს ხის სახვნელი იარაღი. მიწათმოქმედება ძირითადად ურწყავი იყო. კოლხეთის დაბლობზე შენიშნული თხრილები ალბათ უპირატესად სადრენაჟო ხასიათისა იყო, ნიადაგის ზედმეტი სინოტივისაგან განთავისუფლების მიზნით გაყვანილი.

მეურნეობაში საკმაოდ ადგილი ეკავა მესაქონლეობას. უპირატესად გვხვდება ტანმორჩილი მსხვილფეხა საქონელის ნაშთები. ჩანს, ამ დროს ჯერ კიდევ არ დაუკარგავს მნიშვნელობა მეურნეობაში მონადირეობას და მეთევზეობას. საქართველოს დასავლეთ ნაწილში ჩამოყალიბებული ეკონომიკური სისტემა ჩანს სავსებით აკმაყოფილებდა მოსახლეობის გაზრდილ მოთხოვნილებას.

თავი IV. შუაბრინჯაოს ხანა

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ მხარეში საზოგადოების ცხოვრებაში მკვეთრი ცვლილებები მიმდინარეობს. საგრძნობლად ირღვევა ადრე არსებული წესი ცხოვრებისა, სრულიად ახალი, განსხვავებული ხასიათის ტრადიცი-ებს ეყრება საფუძველი. იწყება განვითარების ახალი საფეხური და ადრე ბრინჯაოს ეპოქას შუა ბრინჯაოს ხანა ეწოდება. აღმოსავლეთ საქართველოში შუა ბრინჯაოს დროს ორი პერიოდი გამოირჩევა — “ადრეყორღანული კულტურა”, რომელსაც “თრიალეთის კულტურა” ეწოდება. ამ დროს საგრძნობლად “თხელდება” მოსახლეობა ბარში, რომელიც ტოვებს ძველ დასახლებულ ადგილებს და საცხოვრებლად სხვა მხარეებს ითვისებს. მაგრამ რა იყო ადგილმონაცვლეობის მიზეზი და სად, რა პირობებში გრძელდებოდა ცხოვრება მთლად ნათელი არ არის. შუაბრინჯაოს ხანაში საგრძნობლად იცვლება მატერიალური კულტურის ხასიათი, საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური ვითარება, თუმცა მაინც შეინიშნება გარკვეული ურთიერთობა წინარე ხანასთან. ეს განსაკუთრებით ნივთიერ, უპირატესად კერამიკულ მასალაში იგრძნობა, სადაც კარგად ჩანს კავშირი წინამორბედ კულტურისათვის და-მახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან. მსგავსება შეინიშნება აგრეთვე ლითონის ნაწარმის ხასიათში. სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში გავრცელებული შუაბრინჯაოს კულტურა მტკვარარაქსის კულტურის საფუძველზე უნდა წარმოქმნილიყო გარედან მომდინარე გარკვეული გავლენების შედეგად.

შუაბრინჯაოს ხანაში მიმდინარე პროცესების სწორ ანალიზს ისიც ართულებს, რომ სადღეისოდ ძირითადად სამარხებიდან მომდინარე მასალებია ცნობილი; ამ დროის ნამო-სახლარი ადგილები ნაკლებადაა შესწავლილი. მართალია, მტკვარარაქსის კულტურის გვიანდელი საფეხურის ზოგიერთ ნამოსახლარზე ადრეყორღანულ კულტურასთან თანაარსებო-ბა დასტურდება, მაგრამ თანაცხოვრება ჩანს დიდხანს არ გრძელდება. ეტყობა, ადრეყორ-ღანული კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ვერ შეეგუა მყარ სტაბილურ ცხოვრების წესს, სტოვებს ნამოსახლარ ადგილს, ოღონდ როგორი იყო არსებობის ახლად ჩამოყალიბებული გზა მთლად ნათელი არ არის. სამარხეული ძეგლებიდან მომდინარე მონაცემები ვერ იძლევიან საზოგადოების ცხოვრების ახალი სისტემის აღდგენის მეტნაკლებად სრულ შესაძლებლობას. ალბათ, ეკონომიკური ხასიათის ცვლილებებმა გარკვეული გავლენა მოახდინა ცხოვრების ხასიათზე. საგრძნობლად იმატა ამ დროს მესაქონლეობის როლმა მეურნეობაში.

ამ პერიოდში დიდი ცვლილებები დაკრძალვის წესში შეინიშნება. ფართოდ ვრცელდება ყორღანული ტიპის სამარხები, რომლებსაც არ გააჩნია ადგილობრივი ტრადიციები. დაკრძალვის ახალი რიტუალის შემოღება და საერთოდ ცხოვრების ხასიათის მკვეთრი შეცვლა, მარტო ქვეყნის

შიგნით მიმდინარე პროცესებით ვერ აიხსნება. აქ გარედან მომდინარე ფაქტორებსაც უნდა ეთამაშა გარკვეული როლი, რაც ეთნიკურ ძვრებთან იყო ალბათ დაკავშირებული. ყორღანებში დაკრძალვის წესი კავკასიის ჩრდილოეთით მოსახლე მესაქონლე-მეჯოგე ტომებისთვის იყო დამახასიათებელი. როგორც ჩანს, ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აქტიურდება ჩრდილოეთიდან მომდინარე იმპულსები, რომლებმაც გარკვეული გავლენა იქონიეს მეურნეობის ხასიათზე, დაკრძალვის რიტუალზე და საერთოდ ცხოვრების წესზე. თუმცა კულტურის ხასიათზე ეს მოვლენები ნაკლებად აისახა. ყორღანულ სამარხებში გამოვლენილი ნივთიერი მასალა უპირატესად ადგილობრივ კულტურულ ტრადიციებზე იყო დაფუძნებული. ჩანს ახალმოსულები შედარებით სწრაფად ითქვიფებიან დამხვედურ მოსახლეობაში და მათ კულტურას ითვისებენ. საქართველოს მიწა-წყალზე ეს პროცესი ძირითადად მის აღმოსავლეთ მხარეში მიმდინარეობდა; ეს მოვლენები დასავლეთ საქართველოს თითქმის არ შეხებია. სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში შუა ბრინჯაოს ხანაში შექმნილი ვითარების შესახებ სხვადასხვა შეხედულება გამოითქვა. ზოგი ამ ხანის კულტურას ადგილობრივ სუბსტრატს უძებნის, ზოგის აზრით შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურას ადგილობრივი ფესვები არ ეძებნება და მის გამოჩენას ჩრდილოეთიდან ან სამხრეთიდან ახალმოსულ მოსახლეობას უკავ-შირებს და სხვ.

და მაინც, ვინ იყვნენ მიგრანტები, საიდან რა გზით ვრცელდებიან სამხრეთ კავკასია-ში, გარკვევით ამის თქმა ძნელია. არ არის ვარაუდს მოკლებული აზრი, რომ კავკასიის ჩრდილოეთით სტეპურ ზოლში მოსახლე ტომების ერთი ტალღა სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში ვრცელდება და მათ აქ დამკვიდრებამ საგრძნობლად იმოქმედა ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრების ხასიათზე. შესაძლოა, რომ ისინი ინდოევროპული ტომები იყვნენ, რომლებიც, უფრო გავრცელებული აზრით, კავკასიის ჩრდილოეთით, ჩრდილო შავიზღვისპირეთში მოსახლეობდნენ. ჩანს ეს მოვლენა ენაშიც აისახა და ქართველურ ენებში ინდოევროპული ელემენტის არსებობა, ეგებ ამის შედეგი იყო.

ადრეყორღანული კულტურა.

ადრეყორღანული კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ძირითადად მოიცავდა ცენტრალურ და აღმოსავლეთ რეგიონებს, საქართველოს და აზერბაიჯანის გარკვეულ ოლქებს. უფრო სამხრეთით, არარატის ველზე იგი ნაკლებად იყო გავრცელებული. საქართველოში ადრეყორღანული კულტურა თითქმის მთელ მის აღმოსავლეთ ნაწილს მოიცავდა. დასავლეთით მისი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი ლიხის მთამდე აღწევდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ადრეყორღანულ კულტურაში ორი ჯგუფის ყორღანები ვრცელდება — მარტყოფის და ბედენის. მიუხედავად გარკვეული მსგავსებისა მათ შორის საგრძნობი სხვაობაა. მარტყოფის ჯგუფის სამარხეული ინვენტარი, განსაკუთრებით თიხის ნაწარმი, მეტ საერთო ნახულობს წინარე ხანის, მტკვარარაქსის კულტურასთან. მარტყოფის ჯგუფის ყორღანებს ძირითადად ვხვდებით თრიალეთში წალკის პლატო-ზე, იორალაზნის ორმდინარეთში, ქვემო ქართლში.

ამ დროს ყორღანებისათვის დამახასიათებელია თავისებური ფორმის შავზედაპირიანი ჭურჭელი, რომელშიც ჯერ კიდევ იგრძნობა გარკვეული მსგავსება მტკვარარაქსის კულტურის

თიხის ნაწარმთან. ივრის ზეგანზე შესწავლილი მოზრდილი ყორღანები ყრილის ხასიათით, დასაკრძალავი კამერის კონსტრუქციით ერთმანეთისაგან თითქმის არ განსხვავდებიან. ზოგ ყორღანში შედარებით ღარიბული ინვენტარი აღმოჩნდა. მაგალითად, სამგორის ყორღანში მიცვალებულის დამწვარი ძვლები, თიხის ურნაში იყო მოთავსებული, სა-მარხეული ინვენტარი — მხოლოდ რამდენიმე თიხის ჭურჭლისაგან, ქვის ბრტყელი ცულის და სპილენძის სატევრის პირისგან შედგებოდა. როგორც ჩანს, დაწინაურებული პირი უფრო მოზრდილ ყორღანებში იკრძალებოდა, რომელიც ქონებრივად რიგით წევრებისგან ჯერ კიდევ მაინცდამაინც არ გამოირჩეოდა. მაგრამ ეს ვითარება საზოგადოების შიგნით ჩანს დიდხანს არ გაგრძელებულა და გამორჩეულ მდგომარეობას მიღწეული წევრი ეკონო-მიკურადაც წინაურდება, რაც კარგად გამოჩნდა ივრისპირეთში შესწავლილ ყორღანებში. მათში უკვე კარგად აისახა საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ქონებრივი უთანასწორობის პროცესი. მარტყოფის მოზრდილი ყორღანები საკმაოდ მდიდარ სამარხეულ ინვენტარს შეიცავდნენ და ნივთიერი მასალა გამოირჩევა დამზადების საკმაოდ მაღალი დონით. როგორც კი საზოგადოების არისტოკრატიული ფენა ქონებრივად მომძლავრდა იმატა ფუფუნების საგნებზე მოთხოვნილებამ, დაიხვეწა მომხმარებლის გემოვნება, წინაურდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები და ნაწარმი უფრო სრულყოფილ სახეს იღებს.

ჩნდება ახალი, უფრო დახვეწილი ფორმის, შავპრიალა კერამიკა. კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის ნაწარმი და რაც მთავარია პირველად ჩნდება ძვირფასი ლითონისგან ნაკეთები სამკაული. კარგადაა ამ ყორღანებში წარმოდგენილი სხვადასხვა მასალის მძივები, სადაფის ნაირი ფორმის საკიდები, ცხოველების კბილებისაგან და ეშვებისაგან ნაკეთები საკიდები და სხვ.

დიდი ყორღანების აგება საკმაოდ რთული, ხანგრძლივი და შრომატევადი პროცესი იყო. მიწის პირზე ყორღანის ცენტრში ქვის ან უპირატესად ხის მორებისაგან ნაგები მოზრდილი დასაკრძალავი კამერა იგებოდა, რომელიც ქვის ზვინულით იფარებოდა. ყორღანს დაახლოებით ერთი ჰექტარი ფართობი ეკავა, სიმაღლე კი ათ მეტრს აღემატებოდა. ყორღანის აგებაში, ჩანს, საკმაოდ დიდი კოლექტივი იყო ჩართული.

ბედენური კულტურის დროს მიცვალებულებს ძირითადად ისევ ყორღანულ სამარხებში კრძალავდნენ, ოღონდ ყორღანის კონსტრუქციაში შეიწინებოდა გარკვეული თავისებურება. საგრძნობი სხვაობა ჩანს სამარხეულ ინვენტარში. სიახლე ჩანს დაკრძალვის რიტუალ-ში. ვრცელდება მიცვალებულის ხის ოთხთვალა ეტლთან დაკრძალვის წესი. ჩანს ამ დროს იწყება ქვით მოკირწყლული სარიტუალო გზების დაგება, რომლებიც ყორღანს აღმოსავლეთის მხრიდან ადგებოდნენ.

ბედენის კულტურის დროს საზოგადოების წარჩინებულ წევრს მოზრდილ ყორღანებში დიდი ფუფუნებით კრძალავდნენ. ჩატანებული ინვენტარიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია თიხის ჭურჭელი, რომელიც მაღალი ოსტატობითაა ნაძერწი, გამოირჩევა მრავალგვარი, თავისებური ხასიათის ფორმებით. გვხვდება ჭურჭელი, შავპრიალა, რომლის სიკრიალე ზოგჯერ მეტალის ბზინვარებამდეა მიყვანილი და ხშირად რელიეფური ან წვრილად ნაკაწრი გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული.

ადრეყორღანული კულტურის დროს შემდგომ აღმავლობას განიცდის მეტალურგია. გვხვდება ახალი სახის ლითონის იარაღი და სამკაული, ძირითადად დარიშხანიანი ბრინჯაოსი. ბედენის კულტურის ხანაში პირველად ვრცელდება კალიანი ბრინჯაო, ალბათ სამხრეთიდან, სადაც იგი ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდანაა ცნობილი. წინაურდება ამ დროს საიუველიერო საქმე. ადრეყორღანულ კულტურაში ყოველგვარი წანამდვრების გარე-შე, სრულიად ანაზღაურად ვრცელდება საკმაოდ მაღალი ოსტატობით შესრულებული სა-იუველიერო ნაწარმი, რომელსაც სხვაგან ანალოგიები თითქმის არ მოეპოვება. საიდან, რა გზით შემოდის საიუველიერო საქმის საკმაოდ მაღალი ხელოვნება ძნელია გარკვევით რაი-მეს თქმა. მაგრამ ჩანს, რომ იმთავითვე საფუძველი ეყრება ძვირფასი ლითონების დამუშავების ადგილობრივ ტრადიციას. ამ დროს ვრცელდება მაღალი ოსტატობით შესრულებული ოქროს და ვერცხლის სამკაულები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ალაზნის ველზე, წნორის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი ლომის ოქროს ქანდაკება. ეს პირველი შემთხვევაა სკულპტურული გამოსახულების აღმოჩენისა სამხრეთ კავკასიაში. ქანდაკება ჩამოსხმულია. ლომს საკმაოდ კარგად გამოყვანილი ტანი, სქელი კისერი, გრძელი ბოლოში დახვეული კუდი აქვს. წინა მხარე — სახე, თავი, კისერი და წინა კიდურები რელიეფური ხაზებით და წვრილი კოპებითაა დაფარული, რითაც სტილიზებურად ძუ ლომის ფაფარია გადმოცე-მული. მაგრამ, მისი სახის ნაკვეთები სრულიად არ გადმოსცემს ამ ცხოველისათვის დამახა-სიათებელ ნიშნებს, რითაც საგრძნობლად განსხვავდება ძველ აღმოსავლურ სამყაროში კარგად ცნობილ ლომის გამოსახულებებისაგან. ჩანს, სკულპტურა ადგილობრივი ოსტატის მი-ერაა შესრულებული, რომელმაც სათანადო სისრულით ვერ გადმოსცა კავკასიის ფაუნისათვის უცხო ცხოველისთვის დახამასიათებელი ნიშნები. საიუველიერო ხელოვნების დაწინაურებას ალბათ წინააზიურ სამყაროსთან გაზრდილმა ურთიერთობამ შეუწყო ხელი. ოქრომ-ჭედლობა, ჩანს, თავიდანვე ადგილობრივ ნედლეულზე იყო დაფუძნებული. კავკასიის ოქროს მარაგი საკმაოდ ადრიდან იზიდავდა სამხრეთელ ოქროს მაძიებლებს. ოქრო აღმოსავლეთ საქართველოში სხვადასხვა რეგიონებში მოიპოვებოდა. აღსანიშნავია ქვემო ქართლში მადნეულში აღმოჩენილი ძველი მაღაროები, რომლებშიაც ოქრო მოიპოვებოდა. ვერცხლის ნაწარმი ეტყობა შედარებით უფრო იშვიათია.

ბედენის კულტურის დროს საგრძნობლად ვითარდება ხით ხურობა. ხე იმდროინდელ ყოფაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. გვხვდება შესანიშნავად ნაკეთები ხის ჭურჭელი. სამშენებლო საქმეში ხეს, ჩანს, წამყვანი ადგილი უნდა სჭეროდა. ხე ფართოდ გამოიყენებოდა დაკრძალვის რიტუალში. ვრცელდება მიცვალებულის ხის ოთხთვალა ეტლთან ან ხის სარეცელთან ერთად დაკრძალვის წესი. სამარხში მთლიანი ეტლი ან მისი რომელიმე ნაწილია ჩატანებული. დაკრძალვის ეს წესი შესაძლოა წინა აზიიდან გავრცელდა, სადაც ეტლი დიდებულთა სამარხებში საკმაოდ ადრინდელი ხანებიდანაა ცნობილი.

ბედენის კულტურა თითქმის მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში იყო გავრცელებული, მაგრამ განსაკუთრებით ფართოდ იგი საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილს მოიცავდა. გადადიოდა თუ არა ეს კულტურა დასავლეთ საქართველოში ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. კოლხეთის დაბლობის ზოგიერთ ნამოსახლარზე ბედენური იერის კერამიკის, შავად გაპრიალებული ზედაპირით, აღმოჩენამ ამ საკითხში მაინცდამაინც სინათლე ვერ შეიტანა.

ბედენური კულტურის გავლენა ჩრდილო კავკასიის ცენტრალურ და ჩრდილოაღმოსავლეთ რეგიონებში შეინიშნება. შედარებით ახლო ურთიერთობა ჩანს ამ დროს ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასიასთან, დაღესტანთან, სადაც კარგად შეიმჩნევა ბედენური კულტურის ნაკვალევი როგორც მთიან, ისე დაბლობ რეგიონებში.

ადრეყორღანული კულტურის დროს მკვეთრად იცვლება საზოგადოების ეკონომიკური საფუძვლები, რამაც ცხოვრების საერთო წესზე იქონია გავლენა. როგორც ჩანს, ადრეყორღანული კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ვერ შეეგუა მტკვარარაქსის კულტური-სათვის დამახასიათებელ მეურნეობის ხასიათს. ამის ძირითადი მიზეზი ალბათ მეურნეობა-ში მომხდარ ცვლილებებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ჩანს, ამ ხანაში საგრძნობლად ძლიერდება ეკონომიკაში მესაქონლეობის როლი, განსაკუთრებით წვრილფეხა საქონლის ხვედრითი წონა. ინტენსიურადაა ათვისებული საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები. ზაფხულობით ფართოდ გამოიყენებოდა თრიალეთის მთის ველები, ზამთრობით საქონელს უპირატესად ქვემო ქართლის და ივრისპირეთის საძოვრებზე ამყოფებდნენ. რა ადგილი ეკავა ეკონომიკაში მიწათმოქმედებას გარკვევით თქმა ძნელია. ამ დროის სამარხებში თითქმის არ გვხვდება მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული მასალა. მეურნეობის ამ დარგისათვის დამახასიათებელი არტეფაქტები უპირატესად ნამოსახლარებზეა წარმოდგენილი, ამ დროის საცხოვრებელი ადგილები კი ნაკლებადაა ცნობილი. მაგრამ, მიწათმოქმედებას ეკონომიკაში სათანადო ადგილი უნდა სჭეროდა. ნიშანდობლივია, რომ ადრეული ხანის ყორღანები უპირატესად ბარში და მთის პლატოებზე მიწათმოქმედებისათვის ვარგის ადგილებიდანაა ცნობილი. ადრეყორღანული კულტურის ხანაში წარმოქმნილი ეკონომიკური სისტემა ჩანს საკმაოდ ძლიერი აღმოჩნდა და მომდევნო თრიალეთის კულტურის დროს არ შეუცვლია ხასიათი.

აღმოსავლეთ საქართველოში შესწავლილი ადრეულ ყორღანებში მოპოვებულ მასალებ-ის საფუძველზე შესაძლებელია საზოგადოების შინაგანი სტრუქტურის წარმოდგენა. დაწინაურებული წევრები გარკვეულ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ძლიერებას აღწევენ. დიდი, მდიდარი ყორღანები ტომთა წინამძღვრის სამარხები უნდა ყოფილიყო. ჩანს, ამ დროს ბელადს წამყვანი ადგილი ეკავა საზოგადოებაში. სოციალური დიფერენციაციის პროცესი, უკვე საკმაოდ შორსაა წასული, რომელიც კიდევ უფრო ღრმავდება მომდევნო თრიალეთის კულტურის ხანაში.

თრიალეთის კულტურა.

თრიალეთის კულტურა ძვ. წ. II ათასწლეულის თითქმის მთელ პირველ ნახევარს მოიცავდა. როგორც ჩანს, მისი წარმოქმნის ძირითადი კერა აღმო-სავლეთი საქართველო, უფრო მისი სამხრეთი რეგიონები, მიმდგომი მხარეებით, უნდა ყოფილიყო. იგი აქ გავრცელებულ ადრეყორღანული კულტურის საფუძველზე უნდა ჩამოყალიბებულიყო. თრიალეთის კულტურის ხანაში თითქმის არ გარდაქმნილა წინარე პერიოდ-ში ჩასახული მეურნეობის სისტემა, არ შეცვლილა ცხოვრების ხასიათი და არც საზოგადო-ების შინაგანმა სტრუქტურამ განიცადა რაიმე საგრძნობი გადახალისება. არ შეცვლილა დაკრძალვის რიტუალი და მიცვალებულებს ძირითადად ისევ ყორღანულ სამარხებში კრძალავდნენ. მართალია ამ დროს წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდამ მნიშვნელოვნად აამაღლა თრიალეთის

კულტურის დონე, მაგრამ სამხრეთთან ურთიერთობამ ვერ შეარყია ქვეყნის ეკონომიკური სისტემა და საერთოდ ცხოვრების წესი. ეტყობა აღმოსავლეთ საქართველოში უფრო ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა საზოგადოების წინსვლისათვის. ამიერკავკასიაში გავრცელებული ამ დროის ვერც ერთი კულტურა განვითარების დონით ვერ გაუტოლდება თრიალეთის კულტურას. ჩანს, თრიალეთის კულტურის მატარებელმა ტომებმა საგრძნობლად გაუსწრეს თავის მეზობლებს. ხელოსნობის სხვადასხვა დარგების დაწინაურება, მონუმენტური სამარხეული ძეგლები, საკმაოდ შორს წასული სოციალური დიფერენციაციის პროცესი და სხვ. ამის მანიშნებელი იყო. საზოგადოება განვითარების დონით მიუახლოვდა ცივილიზაციის ზღურბლს და თითქმის წინასახელმწიფოებრიობის ზღვარს მიაღწია, თუმცა პირველყოფილი თემური წყობილების დონეს ვერ გასცდა. ჩანს, საზოგადოების ელიტალური ნაწილის ხელთ იყო როგორც პოლიტიკის, ისე ეკონომიკის სადავეები. ეტყობა, ქვეყნის შიგნით ბელადი უკვე დიდ ძლიერებას აღწევს. მაგრამ ცივილიზაციის ზღურბლამდე მისვლა, ჩანს, უფრო ადვილი იყო, ვიდრე მისი გადალახვა და შემდეგ შენარჩუნება. რა იყო ამის მიზეზი, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია, მაგრამ შე-საძლოა ეს ძირითადად ეკონომიკური სისტემის თავისებურმა ხასიათმა განაპირობა, რო-მელმაც თითქმის ცივილიზაციის დონემდე მისული საზოგადოების უზრუნველყოფა ვერ შეძლო და ეს პროცესი ჩვენში კარგა ხნით გადაიდო.

თრიალეთური კულტურის ნამოსახლარი ადგილები, ისევე როგორც წინარე ხანისა, დღესდღეობით ნაკლებადაა ცნობილი. როგორი იყო ამ დროს სოფელი, მისი დაგეგმარება, სამშენებლო საქმე, საცხოვრებლის ტიპი, არქიტექტურა და სხვ. მთლად ნათელი არ არის. მაგრამ, რომ საინჟინრო-სამშენებლო საქმე საკმაოდ მაღალ დონეზე უნდა მდგარიყო, ამას სამარხეული ძეგლები მოწმობენ. ყორღანული სამარხის ქვაყრილი თუ ქვამიწაყრილი ზოგჯერ 10 მეტრს აღემატებოდა და ერთ ჰექტარამდე ფართობი ეკავა. ზოგ ყორღანს ცენტრალურ ნაწილში ორმო ჰქონდა, ზოგიც უორმოო იყო, ზოგჯერ კი მიწის პირზე ქვის ფილებისაგან “დასაკრძალავი დარბაზი” იგებოდა, რომლის ფართობი 150 მ² აღემატებოდა. აღმოსავლეთის მხრიდან დარბაზს შესასვლელი, დრომოსი ჰქონდა, რომლის სიგრძე ზოგჯერ 40,0 მ აღწევდა. ზოგ ყორღანს დრომოსთან მისასვლელად საგანგებოდ მოკირწყლული გზა მიუყვებოდა, რომლის სიგრძე თითქმის ნახევარ კილომეტრს, სიგანე კი 6,0 მ აღწევდა. როგორც ჩანს, სამარხის აგებას მეტ დროს და ენერგიას ახმარდნენ, ვიდრე საცხოვრე-ბელი შენობის მშენებლობას, რომელიც ძირითადად ხისა უნდა ყოფილიყო. თრიალეთის დიდი ყორღანების აღმართვა ხანგრძლივ დროს და შრომას მოითხოვდა, რომელშიაც მრავალრიცხოვანი კოლექტივი იქნებოდა ჩართული. დიდი და მდიდარი ყორღანები საზოგადოების დაწინაურებული ფენის წარმომადგენელთა სამარხები უნდა ყოფილიყო. მათში ალბათ ტომთა კავშირის ბელადები დაიკრძალნენ, შედარებით მომცრო ყორღანები კი ალ-ბათ ცალკეულ ტომის, თუ გვარის წინამძღოლების სამარხები იყო. საზოგადოების გაბატონებული, არისტოკრატიული ნაწილი ჩანს უკვე საკმაოდ ძლიერ ძალაუფლებას ფლობდა და დიდი პატივით იყო მოსილი.

თრიალეთის დიდ, მდიდარ ყორღანებში ადამიანის ძვლები თითქმის არ აღმოჩენილა. როგორც ჩანს, აქ წესად იყო მიცვალებულის დაწვა და მისი ფერფლის ხის სარეცელთან ან ხის ეტლთან ერთად დაკრძალვა.

თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა საგრძნობლად განსხვავდება წინარე ხანის თიხის ჭურჭლისაგან. იგი გაცილებით უფრო უკეთესი ნახელავია და დახვეწილი ფორმისაა. თიხის ჭურჭელი უპირატესად ამოკაწრული ან ფაქიზად დატანებული წერტილოვანი ორნამენტითაა შემკული. შედარებით იშვიათია წითელი და შავი საღებავით მოხატული კერამიკა. აღსანიშნავია თრიალეთის დიდ, მდიდრულ ყორღანებში წარმოდგენილი პარადული კრემისფერი თიხის ჭურჭელი, მუქი საღებავით მოხატული. თრიალეთის კულტურის დაწინაურებას უთუოდ ხელი შეუწყო ბრინჯაოს მეტალურგიის აღმავლობამ. ჩნდება ახალი სახის საბრძოლო იარაღი — ცული, საძგერებელი მახვილი, მასრიანი შუბის პირი და სხვ. საგრძნობლად უმჯობესდება ლითონის ხარისხი. უფრო ფართოდ გა-მოიყენება კალიანი ბრინჯაო. ჩნდება სხვადასხვა ფორმის ლითონის სამკაული; ხშირია ანთიმონისაგან ნაკეთები ნივთები, უპირატესად სამკაული.

საგულისხმოა, რომ დიდებულითა სამარხებში საბრძოლო ხასიათის იარაღი იშვიათადაა წარმოდგენილი, რაც ეგებ, ამ დროს ქვეყნის შიგნით შედარებით მშვიდობიანი ვითარების მანიშნებელია. სტაბილურმა მდგომარეობამ ხელი შეუწყო ეკონომიკის დაწინაურებას, სხვადასხვა დარგების განვითარებას და საზოგადოების საერთო დონის ამაღლებას.

ყველაზე გავრცელებული საბრძოლო იარაღი ამ პერიოდში სატევრის პირი იყო. შედარებით პრიმიტიულ ფორმებთან ერთად, გვხვდება საკმაოდ განვითარებული სატევრის პირები. აღსანიშნავია წალკის პლატოს ერთ-ერთ დიდ ყორღანში აღმოჩენილი მაღალი ოსტატობით შესრულებული ვერცხლის სატევრის პირი. თრიალეთის კულტურის ხანაში შე-მოდის პირველად მასრიანი შუბის პირი. შედარებით უხეშ ცალებთან ერთად გვხვდება შესანიშნავი შუბის პირები. თრიალეთის კულტურის არისტოკრატიული ფენის სამარხებში გვხვდება კოხტა პარადული შუბის პირები, რომლებსაც მასრის ბოლოს ოქროს ან ვერცხლის სალტე აქვს. შესაძლოა, მასრიანი შუბის პირები ძველადმოსავლურ სამყაროდან ვრცელდებიან.

სამხრეთიდან შემოდის ალბათ თრიალეთის კულტურაში ბრინჯაოს გრძელი საძგერებელი მახვილი, რაპირა. ყველა სადღეისოდ ცნობილი ამ ტიპის იარაღი დაახლოებით ერთი ტიპისაა: ვიწრო, ერთ მეტრამდე სიგრძისა, მკვეთრად გამოხატული შუა ქედით და მოკლე სატარე ყუნწით. სადღეისოდ თითქმის ყველა საძგერებელი მახვილი საზოგადოების საშუალო რანგის წევრთა საფლავებში გვხვდება. მაღალი ფენის სამარხებში ეს იარაღი ცნობილი არ არის. თრიალეთის კულტურის შემდეგ საძგერებელი მახვილი საერთოდ აღარ გვხვდება.

თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი ცული ფორმით საგრძნობლად გან-სხვავდება წინარე ხანის ყუადაქანებულყუამილიან ცულებისაგან. იგი ჩანს აგრეთვე წინა აზიიდან ვრცელდებოდა, სადაც ანალოგიური ტიპის ცული კარგადაა ცნობილი. ახალი სახის თითქმის ყველა საბრძოლო იარაღი თავის საწყისს წინა აზიაში იღებს. როგორც ჩანს, ამ კულტურის მატარებელმა ელიტარულმა ნაწილმა შესძლო ქვეყნის შიგნით მეტნაკლებად სტაბილური ვითარების შექმნა. ახალი ხასიათის საომარი იარაღი ალბათ უპირატესად და-წინაურებულ პირთა შეიარაღებაში შედიოდა და ეგებ, ამანაც ხელი შეუწყო ქვეყნის შიგნით სიმშვიდის დამყარებას. ეს იარაღი უპირატესად კალიანი ბრინჯაოსგანაა დამზადებული. საიდან შემოდიოდა ამ დროს კალა მთლად ნათელი არ არის. კავკასიაში კალა თითქმის არ მოიპოვება და

თრიალეთის კულტურაში იგი ალბათ ძირითადად გარედან შემოდიოდა. მელითონეები უპირატესად იმპორტული კალით მარაგდებოდნენ, რომლებიც მის ნაკლებობას არ განიცდიდნენ. ეტყობა კალით ვაჭრობა საკმაოდ მყარ საფუძველზე იდგა. საერთოდ ძველ აღმოსავლეთში კალა ვაჭრობის ერთ-ერთი ძირითადი ობიექტი იყო. იგი ალბათ უპირატესად ანატოლიის გზით შემოდიოდა ძირითადად ავღანეთიდან.

დიდებულთა ყორღანულ სამარხებში ბრინჯაოს სამკაული შედარებით იშვიათადაა წარმოდგენილი. მათ უპირატესად საზოგადოების რიგით სამარხში ვხვდებით. ხშირია სხვადასხვა სახის საკინძები, საკიდები, სასაფრთქლე რგოლები და სხვ. გვხვდება ფერადი ქვების, უპირატესად სერდოლიკის, გიშრის, პასტის და სხვ. მძივები.

თრიალეთის კულტურის ხანაში ლითონზე მოთხოვნილების გაზრდას სამთამადნო წარმოების გაფართოება უნდა გამოეწვია. საზოგადოების ერთი ნაწილის ძირითად საქმიანობად ლითონის წარმოება ხდება. მაგრამ საიდან მარაგდებოდა ამ დროს მოსახლეობა სპილენძით მთლად ნათელი არ არის. თრიალეთის კულტურის გავრცელების რეგიონში როგორც მცირე კავკასიონის, ისე მთავარი ქედის არეალში სპილენძის არა ერთი საბადოა ცნობილი, ოღონდ ჯერჯერობით არსად ძველი წარმოების ნაშთები შენიშნული არ არის. მაგრამ, ჩანს ამ ხანებში საკმაოდ მძლავრად მოქმედებს ადგილობრივი სამთო მეტალურგიული ცენტრები, შესაძლოა ალავერდის ან მცირე კავკასიონის რომელიმე სხვა კერა.

თრიალეთის კულტურის ხანაში მაღალ დონეს აღწევს საიუვილერო საქმე. ელიტარული ფენის ყორღანულ სამარხებში კარგადაა წარმოდგენილი ძვირფასი ლითონის ნივთები. ოქრომჭედლობის ნაწარმი შესრულების მაღალი ოსტატობით, სრულყოფილი ფორმებით, დამზადების რთული და ფაქიზი ტექნიკით გამოირჩევა. ჩამოყალიბდა საიუვილერო ხელოვნების, თავისებური მხატვრული სტილი. ოქროს ნივთების ფერადი თვლებით შემკობა, ინკრუსტაციის და გავარსის ფართო გამოყენება დამახასიათებელი თავისებურება იყო ადგილობრივი ძვირფასი ლითონის ნაწარმისა. უფრო მეტი ყურადღება ექცევა ნივთის გარედან შემკულობას და იქმნება ახალი ფერადოვანი დეკორირებული მხატვრული სტილი. ნივთის ფორმა და ორნამენტი, როგორც წესი, “ოქროს კვეთის” პროპორციის პრინციპს ექვემდებარებოდა. საიუვილერო საქმის დაწინაურება ალბათ სამხრეთთან ურთიერთობის გაზრდასთან იყო დაკავშირებული. მაგრამ, არც მახლობელ აღმოსავლეთში და არც კავკასიის თანადროულ კულტურებში თრიალეთის ოქრომჭედლობის ნაწარმს პირდაპირი ანალოგები არ მოეძებნება. ჩანს, თრიალეთის კულტურაში ხელოსნობის ეს დარგი თავისებურ სახეს იღებს, რომელსაც წინარე, ადრეყორღანულ კულტურაში ეყრება საფუძველი.

ძვირფასი ლითონის სამკაულიდან უფრო ხშირად გვხვდება სფეროსებრი მოყვანილო-ბის მსხვილი მძივები წვრილი მარცვლებით, ტეხილი ხაზებით, ან ფერადი ქვებით შემკული. საკინძების ბირთვისებრ თავებს ასეთივე ინკრუსტაცია ამშვენებს. აღსანიშნავია ოქროს სფეროსებრი მძივებისაგან შემდგარი ყელსაბამი, ოქროს ბუდეში ჩასმული აქატის კულონით. ხის პატარა ყუთებს ოქროს ტიხრებში ჩასმული სხვადასხვა ფერისა და მოყვანილო-ბის ქვის თვლები ამკობს. ინკრუსტაციის ტექნიკამ მაღალ დონეს მიაღწია და ამ მიზნი-სათვის ისეთი ქვებია შერჩეული, რომლებიც ოქროსთან ერთად ნაზ ტონალობას ქმნის. მრავლად გვხვდება აგრეთვე

ოქროს ფურცლისაგან ნაკეთები ბუნიკები, “შტანდარტები”, მილაკები კვერვით ამოყვანილი რელიეფური გეომეტრიული ორნამენტებით ან შიგნიდან გამოყვანილი კოპებით შემკული. აღსანიშნავია ოქროს კონუსური შტანდარტი, შემკული დაბალი რელიეფით ამოყვანილი ლომის სტილიზებული გამოსახულებით და მეანდრით.

გარდა სამკაულისა გვხვდება აგრეთვე ძვირფასი ლითონისაგან დამზადებული ჭურჭელი: თასები, სასმისები, სარწყული და სხვ. სადაზღაპირიანი ოქროს და ვერცხლის სასმისები გამოირჩევიან ფორმათა სინატიფით, ტექნიკური დამუშავების სისრულით. აღსანიშნავია თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი ოქროს სასმისი, რომელიც დამზადებულია ოქროს მთლიანი ფურცლისაგან. მისი გარეთა კედელი შემკულია წვრილი, გრებილი ოქროს მავთულისაგან ნაკეთები სპირალებით, რომლებშიც ჩასმულია სერდოლიკის, ლაჟვარდის და კერამიკული მასის მრგვალი თვლები. ასეთივე თვლების ერთი რიგი შემოუყვება სასმისის პირს, ორი კი ქუსლს. ოქროს ფონზე ინკრუსტირებული ფერადი ქვები სასმისს მეტად სასიამოვნო ელფერს აძლევს. ძველ სამყაროში მას ანალოგი არ მოეპოვება და სპირალების მსგავსება თრიალეთის ერთ-ერთ თიხის ჭურჭლის დეკორთან ეგებ ამ სასმისის ადგილობრივი წარმომავლობის მანიშნებელი იყოს.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია თრიალეთის დიდ ყორღანებში აღმოჩენილი ვერცხლის ორი ჭურჭელი — სარწყული და თასი. სარწყული ვერცხლის ფურცლისგანაა შეკრული, რომელსაც ძირზე და პირზე ოქროს საღებავები დაუყვება, ნაკერზე კი ოქროს წნული ზოლი. ჭურჭლის მთელ ზედაპირზე გამოსახულია ნადირობის რიტუალური სცენა. ცხოველები და მცენარეები სარწყულის შიდა პირიდან დაბალი რელიეფითაა ამოყვანილი. ხეებს შორის სხვადასხვა ცხოველებია გამოსახული. კიდევ უფრო საინტერესოა თასი, რომელიც აგრეთვე ვერცხლის მთლიანი ფურცლისგანაა ნაკეთები. მას ცილინდრული მოყვანილობა და ქვემოთ შემადგენელი ფეხი აქვს. ჭურჭლის ტანზე ორ რიგად განლაგებულია რთული კომპოზიციები, რომლებიც ზურგიდან დაბალი რელიეფითაა ამოყვანილი. ქვედა ფრიზზე გამოსახულია ერთმანეთის კვალდაკვალ მიმავალი ირმების ერთი რიგი, ზედაზე კი — რიტუალური სცენაა. ადამიანის ოცდაორი ფიგურა ჩაცმულობით, მოყვანილობით და სახის ნაკვეთებით თითქმის არ განირჩევა ერთმანეთისაგან. ყველა მათგანს ხელში უჭირავს მაღალი სასმისი. ცენტრალურ ნაწილში გამოსახულია ამგვარივე ფიგურა, რომელსაც სავსებით ისეთივე ჩაცმულობა და სახის ნაკვეთი აქვს. იგი სკამზე ზის, ხელში სასმისით და წინ უდგას მაღალი სამფეხა საკურთხეველი, რომლის აქეთ-იქით ორი ცხოველი წევს. უკან, ფრიზის მთელ სიმაღლეზე, გამოსახულია სიცოცხლის ხე. ფიგურებს ფეხთ აცვიათ ჭვინტიანი ფეხსაცმელი, ტანთ კი მოკლე სამოსი, ქულაჯისებრ ამოჭრილი საგულეთი. სამოსი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ძველ აღმოსავლურ, კერძოდ, ასურულსა და ხეთურ ხელოვნებაში გავრცელებულ ჩაცმულობასთან. მაგრამ ამავე დროს იგი თავისებური ნიშნებით ხასიათდება. ზედა ფრიზზე მოცემული კომპოზიციის სიუჟეტის შესახებ ერთი აზრი არ არის. ზოგი აქ ნაყოფიერების ღვთაების კულტთან დაკავშირებულ რელიგიური ხასიათის რიტუალს ხედავს, ზოგიც მთავარი სატომო ღვთაების წინაშე შეკრებილ სათემო ღვთაებებს. ზოგის აზრით თასზე ქურუმთა მისტერიაა გადმოცემული, ნაყოფიერების ღვთაების პატივსაცემად.

აღსანიშნავია, რომ სავსებით ასეთივე ფორმის ვერცხლის თასი აღმოჩნდა არარატის ველზე შესწავლილ კარაშამბის ყორღანში. მსგავსება ჩანს აგრეთვე შემკობის ხასიათშიც. ამ თასზეც გამოსახულება დაბალი რელიეფითაა გამოყვანილი და ფრიზეზად განლაგებული, ოღონდ ორის ნაცვლად აქ ექვსი ფრიზია. ნადირობის სცენასთან ერთად, რამდენიმე ფრიზზე ომიანობის მეტად დატვირთული და რთული სიუჟეტია გადმოცემული. ახლა მნელია თასზე მოცემული კომპოზიციის შინაარსის შესახებ გარკვევით რაიმეს თქმა. თრიალეთის კულტურაში ორი თითქმის სავსებით ერთნაირი მაღალმხატვრული ვერცხლის თა-სის აღმოჩენა, რომლებსაც სხვაგან ანალოგი არ მოეპოვება, უფრო მათ ადგილობრივ წარ-მომავლობაზე უნდა მეტყველებდეს. ჩანს, რომ ოქრომჭედლობა, ძირითადად, ადგილობრივ ტრადიციებზე იყო დაფუძნებული. როგორც ჩანს, ძვირფას ლითონებზე გაჭირვება მა-ინცდამაინც არ იგრძნობა. ოქრო ალბათ ადგილობრივი საბადოებიდან მარაგდებოდა. ოქრო აღმოსავლეთ საქართველოში სხვადასხვა ადგილებში გვხვდება. თრიალეთის კულტურის დროს იზრდება მოთხოვნილება ვერცხლზე. იგი საქართველოში შედარებით იშვიათი ლითონია და ვერცხლი გარედან შემოჰქონდათ, უპირატესად ალბათ ანატოლიიდან, რომელიც მდიდარია ვერცხლის საბადოებით.

თრიალეთის კულტურა თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოიცავდა. ამ კულტურის საკმაოდ მძლავრი კერა მესხეთში აღმოჩნდა, არტანის მტკვრის ხეობაში, ვარ-მთასთან, სოფ. ძველთან, ასპინძასთან და სხვ. მესხეთში ყორღანებს დასაკრძალავი კამერა დაახლოებით ერთნაირი ჰქონდა ქვის დიდი ნაგლეჯი ქვებით მშრალად ნაგები, მოზრდილი ქვის ფილებით გადახურული. თითქმის ყველა მათგანს აღმოსავლეთის მხრიდან მოკლე შესასვლელი, დრომოსი ჰქონდა. ყორღანში მიცვალებულის ჩონჩხები აღმოჩნდა. კრემა-ცია აქ დამოწმებული არ იყო. სამარხეული ინვენტარი უპირატესად კერამიკითაა წარმოდგენილი. უფრო მეტად მესხეთის ყორღანებში განსხვავებული ხასიათის ქილისებრი ჭურჭელი გვხვდება მოწითალო ან მოყავისფრო ფერისა. არაკერამიკული მასალა შედარებით მცირეა. იარაღიდან უფრო მეტად სატევრის პირებია ნაპოვნი. აღსანიშნავია ერთ-ერთ ყორღან-ში აღმოჩენილი ბრინჯკოს შუბის პირი, რომელსაც მასრის ბოლოზე ოქროს სალტე ჰქონდა. ლითონის სამკაულებიდან გვხვდება სხვადასხვა ტიპის საკინძები, ძვირფასი ლითონი-საგან უპირატესად მძივები გვხვდება.

კარგადაა თრიალეთური კულტურა წარმოდგენილი შიდა ქართლში, მის ბარსა და მთისწინეთის ზოლში. მართალია, აქ სადღეისოდ დიდი “ბრწყინვალე ყორღანები” არ აღ-მოჩენილა და უპირატესად ცნობილია უფრო მომცრო ყორღანული სამარხები. გვხვდება ამ დროის სამაროვნები.

შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები გამოვლენილია დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე — სამთავროს სამაროვანზე, ნატახტართან, წიწამურსა და მუხათგვერდში. აქ შედარებით მომცრო ზომის ყორღანული სამარხების გვერდით გვხვდება ორმოსამარხები, სადაც კრემაციასთან ერთად გავრცელებული იყო მიცვალებულის გვერდზე დაკრძალვის წესი. თრიალეთის ყორღანებისათვის დამახასიათებელ კერამიკასთან ერთად გვხვდება სხვადასხვა ტიპის საკინძები, სერდოლიკის მძივები, ოქროს საკიდები და მძივები. ლითონის იარაღი შედარე-ბით

იმვითა, უპირატესად გვხვდება სატევრის პირები. აღსანიშნავია სამთავროს სამაროვნის ერთ-ერთ ყორღანულ სამარხში ნაპოვნი ბრინჯაოს გრძელი სამგერებელი მახვილი.

ინტენსიურადაა ათვისებული თრიალეთის კულტურის აყვავების ხანაში იორალაზნის ორმდინარეთი, რომელიც ადრეყორღანული, მარტყოფ-ბედენის კულტურის ხანაში საკმაოდ ფართოდ იყო დასახლებული. მაგრამ თრიალეთის კულტურის დროს უკვე აღარ გვხვდება წინარე ხანისათვის დამახასიათებელი დიდი ყორღანები. ამ დროს აქ ცნობილია ამ კულტურის სამაროვნები, სადაც უპირატესად უფრო რიგით წევრთა სამარხები აღმოჩნდა. აღსანიშნავია ივრისპირეთში სადულას ჯგუფის ყორღანები, სადაც ერთ-ერთ ყორღანის სამარხ ორმოს ცენტრალურ ნაწილში ხის სარეცელზე დასვენებული მიცვალებული აღმოჩნდა, რომელსაც საკმაოდ მდიდარი ინვენტარი ახლდა.

თრიალეთის კულტურა ვრცელდება ქვემო ქართლის სამხრეთით მიმდებარე ტაშირ-ძორაგეტის მხარეში, არარატის ველზე, ლორეს მხარეში, რომელიც ქვემო ქართლის პლატოს ბუნებრივ გაგრძელებას წარმოადგენს. სტეფანავანის მახლობლად სოფ. ლორი-ბერდში აღმოჩნდა სამარხები, რომლებიც თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელ ინვენტარს შეიცავდნენ — შავპრიალა და მოხატულ კერამიკას, ოქრომჭედლურ ნაწარმს, სამკაულს, ბრინჯაოს იარაღს და სხვ. სომხეთის მიწა-წყალზე ტაშირ-ძორაგეტის მხარეში ამ დროის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ვანაძორის ყორღანი, სადაც აგრეთვე დაკრძალვის კრემა-ციის წესს ვხვდებით. აქ მოზრდილ სამარხორმოში თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი ინვენტარი აღმოჩნდა. აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი ოქროს სასმისი, რომელიც ფორ-მით თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილ ოქროს სასმისს უახლოვდება. სასმისზე გამოხატული ლომები მოგვაგონებენ თრიალეთის ოქროს შტანდარტის ფიგურებს. ამ ყორღანში, თრიალეთის მდიდრულ ყორღანებისაგან განსხვავებით, კარგადაა წარმოდგენილი ბრინჯაოს იარაღი როგორც საბრძოლო, ისე სამეურნეო ხასიათისა.

თრიალეთის კულტურის სფეროში ექცევა არარატის ველი და მიმდგომი წინამთის ზოლი. ამ პერიოდის ძეგლები ცნობილია ეჩმიადინის მახლობლად, განსაკუთრებით საყურადღებოა ერევნის მახლობლად სოფ. კარაშამში აღმოჩენილი მოზრდილი ქვაყრილიანი ყორღანი. აქაც ჩანს წესად იყო მიცვალებულის დაწვა. მდიდარი სამარხეული ინვენტარი შედგებოდა საბრძოლო იარაღისაგან, სამკაულისაგან, ძვირფასი ლითონებისაგან ნაკეთები ნივთებისგან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი ვერცხლის თასი, რომელიც თითქმის სავსებით იმეორებს თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილ მსგავს ვერცხლის ჭურჭელს. გარკვეული მსგავსება ჩანს აგრეთვე ამ თასების შემკობის ხასიათშიც.

თრიალეთის კულტურა ჩრდილოეთით თითქმის არ გავრცელებულა. მისი ნაკვალევი კავკასიონის მთავარი ქედის მიღმა არ შეინიშნება.

როგორც ჩანს, თრიალეთის კულტურა აღმოსავლეთ ანატოლიის გარკვეულ ტერიტორიას მოიცავდა. მართალია, აქ ყორღანული ტიპის სამარხები დაფიქსირებული არ არის, მაგრამ შემთხვევითი აღმოჩენები, უპირატესად ყარსის მხარეში, მიუთითებენ, რომ თრიალეთის კულტურის გავლენა აქ საკმაოდ საგრძნობი უნდა ყოფილიყო. კარგადაა ცნობილი აქ

შემთხვევით აღმოჩენილი თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი როგორც შავპრიალა, ისე მოხატული.

სამხრეთთან ურთიერთობამ უთუოდ ხელი შეუწყო თრიალეთის კულტურის აღმავლობას, მაგრამ მაინც მთავარი ის ეკონომიკური საფუძვლები იყო, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ემყარება. პალეოეკონომიკური სისტემის შესახებ სამარხებში წარმოდგენილი მასალებით გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია. მეურნეობის ხასიათზე უფრო მეტ ინფორმაციას ნამოსახლარიდან მომდინარე მასალები გვაწვდიან. სამარხეული მასალა ნაკლებად ასახავს მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ ვითარებას. რა ხასიათის იყო მეურნეობის ეს დარგი, როგორ და რითი მუშავდებოდა მიწა, როგორ ინახებოდა მოწეული მოსავალი და სხვ. სამარხებიდან მიღებული მონაცემებით გარკვევით თითქმის არაფრის თქმა არ შეიძლება. მიწა ალბათ ძირითადად ხის იარაღით მუშავდებოდა — თოხითა და სახვნელი იარაღით. ლითონის იარაღი ამ მიზნისათვის, ჩანს, არ გამოიყენებოდა. სამარხეულ ინვენტარში მათ თითქმის არ ვხვდებით.

თრიალეთის კულტურის მეურნეობაში საგრძნობლად წინაურდება მესაქონლეობა. ამ დროის სამარხებში კარგადაა წარმოდგენილი როგორც მხხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონლის ძვლები. როგორც ჩანს, წვრილფეხა საქონლის ხვედრითი წონა საგრძნობლად მატულობს. მესაქონლეობაში ორივე სახეობის საქონელს ჩანს დაახლოებით თანაბარი ადგილი ეკავა. ბარიდან აყრილი მოსახლეობა უფრო ინტენსიურად მთისწინა და მთის ზოლს ითვისებს, ხეებსა და ღრმა ხეობებს, მთის პლატოებს. ჩანს საცხოვრებლად ისეთი მხარეებია შერჩეული, სადაც მეურნეობის ორივე დარგისათვის ხელსაყრელი გარემო არსებობდა. ხეები და ხეობები ეკონომიკურად საკმაოდ მძლავრ ერთეულს წარმოადგენდნენ თავისი ბარითა და მთით. საზოგადოების ეკონომიკური პოტენციალი, ჩანს, ძირითადად სოფლის მეურნეობას ეფუძნებოდა, სადაც მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას დაახლოებით თანა-ბარი ხვედრითი წონა გააჩნდა.

მართალია თრიალეთის კულტურის ხანაში ხელოსნობის ზოგიერთი დარგი საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს, მაგრამ ჩანს, მათ ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში რაიმე საგრძნობი წვლილი არ შეუტანიათ. ოქრომჭედლობის ნაწარმმა, რომელიც ალბათ არაფრით ჩამოუვარდება წინა აზიის სხვა ცენტრების ნიმუშებს, ფართო გავრცელება არ ჰპოვა და ეტყობა უფრო მეტად ელიტარული ფენისათვის იყო მისაწვდომი. არც ლითონის სხვა ადგილობრივი ნაწარმი გასცდა მაინცდამაინც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ფარგლებს. ჩანს ამ დროს სავაჭრო ურთიერთობა გარე სამყაროსთან ქვეყნის ეკონომიკაში მაინცდამაინც საგრძნობი არ იყო.

ფართოდ იკიდებს ფეხს ამ დროს მომთაბარეული მესაქონლეობა, წვრილფეხა საქონლის სეზონურად გადაყვანა საზამთრო და საზაფხულო საძოვრებზე. მეცხვარეობის დაწინაურებამ, რომელიც უფრო მეტ ნამატ პროდუქტს იძლეოდა, დააჩქარა ალბათ თრიალეთის კულტურის მატარებელი საზოგადოებაში მიმდინარე ქონებრივი უთანასწორობის პროცესი. მეურნეობის ორივე დარგის, მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის კარგად შერწყმულმა ხასიათმა, განაპირობა ძირითადად ალბათ ამ კულტურის აღზევება, რასაც წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდამაც შეუწყო ხელი.

თრიალეთის კულტურის ხანაში უფრო ღრმავდება ჯერ კიდევ წინარე პერიოდში დაწყებული საზოგადოების სოციალური დიფერენციაციის პროცესი. დიდ მდიდარ ყორღანულ სამარხებში ალბათ ტომთა წინამძღვრები დაიკრძალნენ. სატომო თუ საგვარეულო არისტოკრატია როგორც ქონებრივად, ისე ძალაუფლებაში ჩანს, საგრძნობ სიძლიერეს მიაღწია. ზოგიერთი გრანდიოზული ყორღანული სამარხის აგება ერთი ტომის შესაძლებლობას აღემატებოდა და მათში უმაღლეს რანგს მიღწეული, ალბათ ტომთა კავშირის ბელადები იკრძალებოდნენ.

ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოსათვის თრიალეთის “დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა” წყვეტს არსებობას. არც მისი ჩაქრობის მიზეზია მთლად ნათელი. შესაძლოა, ეს მეურნეობაში მიმდინარე გარდაქმნებთან იყო ძირითადად დაკავშირებული. კვლავ იწყება ბარის ხელახალი ინტენსიური ათვისება, რასაც ალბათ ირიგაციული მიწათმოქმედების აღმავლობამ შეუწყო ხელი. ეკონომიკური ცენტრი მთიდან ისევ ბარისკენ ინაცვლებს. მომდენო პერიოდში, გვიანბრინჯაოს ხანაში მკვეთრად იცვლება კულტურა და საერთოდ ცხოვრების ხასიათი.

დასავლეთ საქართველო შუაბრინჯაოს ხანაში.

ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში, შუაბრინჯაოს ხანაში გრძელდება წინარე პერიოდში დაწყებული კოლხეთის დაბლობის ათვისების პროცესი. დაჭაობებულ ადგილებში სადრენაჟო საქმიანობის გაფართოებამ და საერთოდ საარხე სისტემის უფრო სრულყოფილად გამოყენებამ, მეურნეობაში ლითონის იარაღების ფართოდ დანერგვამ, უთუოდ ხელი შეუწყო კოლხეთის ველის ინტენსიურ დასახლებას. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში კოლხეთის დაბლობის დიდი ნაწილი, რიონის ქვემო წელის გამოკლებით, რომელიც ცხოვრებისათვის ალბათ ჯერ კიდევ ნაკლებად გამოსადეგი იყო, საკმაოდ ფართოდაა ათვისებული. ჩნდება ახალი სამოსახლო ადგილები და ცხოვრება გრძელდება ზოგიერთ ძველ ნამოსახლარებზე.

შუაბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის დაბლობზე ისევ “ზუტორული” ტიპის დასახლება განაგრძობს არსებობას და არც კულტურაში შეინიშნება მაინცდამაინც საგრძნობი ცვლილებები. ნამოსახლარ ბორცვებზე გრუნტის დონეზე გამოვლენილი იყო ხის მორებისაგან ნაგები საფუძველი, რომელიც ჩანს საცხოვრებელ შენობას იცავდა სინესტისაგან და გრუნტის წყლებისაგან. ხეს სამშენებლო საქმეში, კოლხეთის ნესტიან ჰავის პირობებში, წამყვანი ადგილი ეკავა. შენობის ტიპს, სამშენებლო ტექნიკას, დაგეგმარებას და სხვ. არ შეუცვლია ხა-სიათი. ჩანს აქ ძირითადად ორი ტიპის შენობა იყო გავრცელებული — ჯარგვლისებრი მორებით ამოყვანილი და წნულკედლიანი, რომელიც გარედან თიხით იყო შელესილი.

კოლხეთის დაბლობის ამ დროის ნამოსახლარებზე კარგადაა წარმოდგენილი კერამიკული მასალა, უპირატესად შედარებით მომცრო ჭურჭელი — ქილები, ტოლჩები, ქოთნები და სხვ. ჭურჭლის ზედაპირი ხშირად სხვადასხვა ორნამენტიტაა შემკული. გვხვდება ამო-ღარული ხაზებით შესრულებული ორნამენტი, კონცენტრული წრეები, კონუსური შვერილები და სხვ. ზოგიერთი ჭურჭლისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა მოყვანილობის ყურები. გვხვდება აქ

აგრეთვე კერამიკა, რომელიც განსხვავებული ხასიათის ორნამენტითაა შემკული — სავარცხლისებრი შტამპით, თაღისებრი მოტივით და სხვ. საიდან ვრცელდება ამიერკავკასიისათვის ეს უცხო ორნამენტი ძნელი სათქმელია. შემკობის ხასიათით კერამიკა თითქოს გარკვეულ მსგავსებას ავლენს შავი ზღვის დასავლეთით, დუნაისპირა კულტურებისათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელის ორნამენტულ მოტივებთან. შესაძლოა, ამ დროს შავიზღვისპირეთის ირგვლივ მდებარე მხარეებს შორის გარკვეული ურთიერთობა არსებობდა.

კარგადაა წარმოდგენილი ამ ნამოსახლარებზე შრომის იარაღები — ქვის თოხები, ცულები, კაჟის ნამგლის პირები, ხელსაფქვავეები, სანაყები და სხვ. ძვლის და რქის იარაღებიდან გვხვდება თოხები, სახვრეტები, საპრიალებლები და სხვ. მეურნეობის ხასიათის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს სამზარეულო ნარჩენებში მოპოვებული მასალები. მარცვლეულ კულტურებს ჩანს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა კოლხეთის დაბლობის მეურნეობაში, რასაც მოწმობს ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ხორბლის სხვადასხვა ჯიშის მარ-ცვლეულის ნაშთები. გვხვდება ყურძნის წიპწები, თხილი და სხვ. მაღალ საფეხურზე მდგარა აგრეთვე მესაქონლეობა. შინაურ ცხოველებიდან უპირატესად გვხვდება მსხვილფეხა საქონლის ძვლები. დიდი ადგილი ეკავა მეღორეობას. შეგროვებას და მონადირეობას ჩანს არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა და ნამოსახლარების კულტურულ ფენებში წარმოდგენილია გარეული მცენარეების და ცხოველების ნაშთები.

ლითონის ინდუსტრიის წინსვლამ ხელი შეუწყო კოლხეთის დაბლობის უფრო ინტენსიურად ათვისებას. მოსახლეობა ფართოდ იყენებს მეურნეობაში სხვადასხვა დანიშნულების ლითონის იარაღს, განსაკუთრებით ცულს და თოხს. ამ პერიოდში კოლხეთის ველზე ჩნდება ბრინჯაოს ნივთებისგან შემდგარი განძები. აღსანიშნავია სოფ. ურეკთან აღმოჩენილი განძი, რომელიც შედგებოდა სხვადასხვა ტიპის ცულებისგან, თოხებისგან და სხვ. მცენარეული საფარით უხვ კოლხეთის ბარში ცულს მეურნეობაში წამყვანი ადგილი უნდა სჭეროდა. იგი ამავე დროს ალბათ საბრძოლო იარაღის ფუნქციასაც ასრულებდა. ცულების ფორმათა მრავალგვარობა მელითონეთა მაღალი პროფესიული დონის მაჩვენებელია. აღსანიშნავია, რომ ურეკის განძში აღმოჩნდა თავისებური ფორმის ცულები, რომლებიც საფუძვლად დაედო უფრო გვიან გავრცელებულ კოლხურ ცულს. კოლხური ცულის პროტოტი-პი ძირითადად წარმოდგენილია სამხრეთდასავლეთ და ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთის სანაპირო ზოლში. გვხვდება აგრეთვე ბრინჯაოს სამკუთხა მოყვანილობის თოხი, რომელიც დაახლოებით იმავე რეგიონებში იყო გავრცელებული.

შუაბრინჯაოს ხანაში კოლხეთში საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს მეტალურგია. ამ დროს საგრძნობლად იზრდება მოთხოვნილება ლითონზე და წინაურდება სამთამადნო წარმოება. მძლავრად ამოქმედდა სპილენძის მადნის მოპოვების კერები კავკასიონის ქედის სამხრეთ ფერდობებზე — რაჭაში, სვანეთში და აფხაზეთში. აქ მაღალმთიან ზოლში აღმოჩენილია სამთომეტალურგიული წარმოების უძველესი ნაშთები. ძველ, მიტოვებულ მადაროებში ნაპოვნია მადნის ჩამოსატეხი ქვის უროები, როდინები, მადნის გამოსატანი ხის გობები, სპილენძის მადანი და სხვ. როგორც ჩანს, ადგილზე წარმოებდა მადნის შემდგომი დამუშავების პროცესი. აქ უხვად მოიპოვებოდა მადნის გამოსადნობად საჭირო ხის მა-სალა, წყალი და სხვ. აქვე უნდა ყოფილიყო

ძირითადად სახელოსნოები, სადაც ლითონის ნაწარმი მიიღებოდა. ცალკეული მეტალურგიული კერა გარკვეულ რეგიონებთან იყო დაკავშირებული, რომელიც უხვად მარაგდებოდა ლითონის პროდუქციით. ლითონის ნივთე-ბის დასამზადებლად ძირითადად ისევ დარიშხანიანი სპილენძია გამოყენებული, თანდათანობით იზრდება კალიანი ბრინჯაოს ნაწარმი. პირველად გამოიყენება დარიშხანანთიმონიანი ბრინჯაო, რომლისგანაც ძირითადად სამკაული და სარიტუალო ხასიათის ნივთები მზადდებოდა. რაჭაში რიონის ზემო წელზე კარგადაა ცნობილი ანთიმონის საბადოები. შესაძლოა აქაური ანთიმონი გადიოდა სამხრეთით, უპირატესად აღმოსავლეთ ანატოლიაში, სადაც დაახლოებით იმავე ხანებში იწყება მისი გამოყენება. მეტალურგიაში და ლითონის წარმოებაში აქტიურად იყო ჩაბმული მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, პროფესიონალი ხელოსნები კარგად დაუფლებულნი მადაროელთა მძიმე საქმეს და მელითონეთა რთულ სპეციალობას. მელითონეობა ამ დროს უკვე ხელოსნობის დამოუკიდებელი და პრესტიჟული დარგი უნდა ყოფილიყო. კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებთან აღმოჩენილ მეტალურგიულ სახელოსნოებში კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის წარმოების ნაშთები, თოხის, ცულის და სხვ. ჩამოსასხმელი ყალიბები.

მადნის მდიდარმა საბადოებმა, უხვბალახიანმა საძოვრებმა და საერთოდ ცხოვრები-სათვის არსებულმა ხელსაყრელმა პირობებმა მიიზიდა მოსახლეობა რიონის ზედა წელზე. მართალია ნამოსახლარი ადგილები აქ, ჯერჯერობით, აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ სამაგი-ეროდ სოფ. ღებთან, ბრილში გამოვლენილია ორი ათას წელზე მეტი ხნის მანძილზე მოქ-მედი დიდი სამაროვანი, სადაც პირველი მიცვალებულები ჯერ კიდევ ადრე ბრინჯაოს ხანაში დაიკრძალნენ. ამ მხარის ინტენსიური ათვისება მომდევნო შუა ბრინჯაოს ხანაში მიმდინარეობდა. ბრილის სამაროვანზე კარგადაა წარმოდგენილი ამ დროის სამარხები. სამარხეული ინვენტარი გამოირჩევა ლითონის ნივთების სიმდიდრით. ლითონის ნაწარმის სიუხვე უთუოდ მეტალურგიული წარმოების და ლითონის დამუშავების აღმავლობის შედეგი იყო. ლითონის იარაღებიდან აღსანიშნავია ყუამილიანი ცულები, სატევრის პირები და შუ-ბის პირები. სამკაულიდან გვხვდება სხვადასხვა სახის საკინძები, სამაჯურები, სხვადასხვა ფორმის საკიდები და სხვა. სარიტუალო ხასიათის ნივთებიდან აღსანიშნავია ყუამილიანი ცულები, ვერძისთავეებით შემკული და სხვ. ბრილის სამაროვნის ლითონის ნივთები, ძირითადად, დარიშხანიანი სპილენძისგანაა დამზადებული. გვხვდება აგრეთვე დარიშხანანთი-მონიანი ბრინჯაოსაგან ნაკეთები სამკაული და სარიტუალო დანიშნულების ნივთები. შედარებით იშვიათია კალიანი ბინჯაოს იარაღი.

როგორც ჩანს, შუაბრინჯაოს ხანაში უნდა ამოქმედებულიყო სამთამადნო წარმოება სვანეთის მაღალმთიან ზონაში. აქ გამოვლინდა რამდენიმე უძველესი მსხვილი მადარო, სა-იდანაც სპილენძის მადანი გამოჰქონდათ. როგორც ჩანს, ეს საბადო, რომლის ექსპლუატა-ცია შუაბრინჯაოს ხანაში იწყება, ლითონის ერთ-ერთი ძირითადი მიმწოდებელი იყო ენგურ-ცხენისწყლის რეგიონში. სვანეთში ამ ხანის მასალები სადღეისოდ ძირითადად შემთხვევითაა აღმოჩენილი. გვხვდება სხვადასხვა ტიპის ყუამილიანი ცულები, ბრტყელი ცულები, შუბის პირები, ქინძისთავეები და სხვ. ეტყობა ამ პერიოდში საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობს

კოლხეთის ამ რეგიონის ათვისება. მეტალურგიული წარმოებისათვის და მე-საქონლეობისათვის არსებული ხელსაყრელი გარემო იზიდავდა ალბათ მოსახლეობას ამ მა-ღალმითან ზოლში.

შუაბრინჯაოს ხანაში განაგრძობს მოქმედებას ფიჩორის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი მძლავრი მეტალურგიული სახელოსნო, სადაც ნაპოვნი იყო ცულის, თოხის და სხვა ნივთების ჩამოსასხმელი ყალიბები. ეს საწარმო ლითონით ძირითადად ალბათ ენგურის ზემო წელზე არსებულ მეტალურგიული კერიდან მარაგდებოდა. როგორც ჩანს, კოლხეთის ბარის მოსახლეობა ლითონზე გაჭირვებას არ განიცდიდა.

შუაბრინჯაოს ხანაში სამთამადნო წარმოების კიდევ ერთი მძლავრი კერის ექსპლოატაცია იწყება კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში. აქ მაღალმითან ზოლში გამოვლენილია სპილენძის ძველი გამონამუშევრები, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მდ. ბზიფისა და კოდორის სათავეებთან ადანგის უღელტეხილის მახლობლად ადგილ ბაშკაფ-სარაში აღმოჩენილი ძველი მადაროები. აქაც ნაპოვნი იყო მადნის ჩამოსამტვრევი ქვის უროები, მადაროს კედლების თუ ჭერის გასამაგრებელი ხის ძელების ნაშთები, ხის ნახშირი, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და სხვ. საყურადღებოა, რომ აქედან აღებული ნიმუშების საკმაოდ ადრეული თარიღებია მიღებული — ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო, II ათას-წლეულის დასაწყისი. კოლხეთის დასავლეთი მხარე ალბათ ლითონით ძირითადად ამ სა-ბადოებიდან მარაგდებოდა. ჩანს შუაბრინჯაოს ხანაში მცირე კავკასიონზე უნდა ამოქმედებულიყო ჭოროხის მეტალურგიული კერა.

შუა ბრინჯაოს ხანაში ჩრდილოდასავლეთ კოლხეთში განაგრძობს არსებობას “დოლ-მენური კულტურა”. ამ დროის დოლმენები უფრო მოზრდილი ზომისაა და უკეთაც ნაგე-ბი. ცვლილება დასაფლავების წესში არ შეინიშნება და დოლმენები ისევ კოლექტიურ სა-მარხებს წარმოადგენდნენ. მაგრამ, საგრძნობი განსხვავებაა სამარხეულ ინვენტარში. აღარ გვხვდება ადრეულ დოლმენებისათვის დამახასიათებელი იარაღ-საჭურველი და უპირატე-სად წარმოდგენილია ბრინჯაოს სამკაულები — მძივები, საკინძეები, სასაფეთქლე რგოლები, საკიდები და სხვ. კერამიკა მაინცდამაინც სახეს არ იცვლის და ისევ უპირატესად მომცრო ზომის ჭურჭელი გვხვდება.

დასავლეთ საქართველოში შუაბრინჯაოს ხანაში საზოგადოების სოციალურ ურთიერთობაში რაიმე საგრძნობი ძვრები არ შეინიშნება. შესაძლოა ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისი-ცაა, რომ აქ სადღეისოდ სამარხეული ძეგლები ნაკლებადაა გამოვლენილი, სადაც უფრო მკაფიოდ იკვეთება საზოგადოების შიგნით მიმდინარე სოციალურ სტრუქტურასთან დაკავ-შირებული პროცესები. აღსანიშნავია, რომ ამ დროს აქ თითქმის არ გვხვდება ძვირფასი ლითონის ნაწარმი. რატომ არ არის წარმოდგენილი ამ დროს “ოქრომრავალ კოლხეთში”, როგორც იგი ძველ წერილობით წყაროებში მოიხსენიება, ძვირფასი ლითონის ნაწარმი გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია. ჩანს, არისტოკრატიული ფენა აქ ჯერ კიდევ მკაფიოდ გა-მოყოფილი არ იყო, რომელიც გამოირჩეოდა ფუფუნების საგნებისადმი ლტოლვით. ეტყო-ბა კოლხეთის მოსახლეობის სოციალური განვითარების პროცესი უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. როგორც ჩანს, შუაბრინჯაოს ხანაში საქართველოს დასავლეთ და აღმო-სავლეთ მხარეებში საზოგადოების

განვითარების პროცესი სხვადასხვა გზით წარიმართა. ჩანს, გარემო პირობები ჯერ კიდევ გარკვეულ ზეგავლენას ახდენდა მოსახლეობის ცხოვრების ხასიათზე.

თავი V. გვიანბრინჯაოს ხანა

ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის დამდეგიდან სამხრეთ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში, სრულიად იცვლება კულტურის ხასიათი და საზოგადოების ცხოვრების წესი. მეურნეობის ხასიათის შეცვლამ, ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურებამ, ეკონომიკის ამაღლებამ მნიშვნელოვნად გაზარდა საზოგადოების ცხოვრების საერთო დონე.

სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა პროვინციებში თავისებური ხასიათის კულტურები ჩამოყალიბდა. მძლავრად ამოქმედდა დიდი და მცირე კავკასიონის სამთომეტალურგიული კერები. ამ პერიოდში საგრძნობლად იმატა მოსახლეობის რიცხვმა და ამიერიდან ფართოდაა დასახლებული ბარი, მთისწინეთი და მთა. ეკონომიკურმა ცენტრებმა მთიდან ბარში გადმოინაცვლა. ჩნდება ახალი ტიპის დასახლებები, იცვლება არქიტექტურა, სამშენებლო საქმე და სხვ. ვრცელდება სრულიად ახალი ტიპის ლითონის იარაღ-საჭურველი, სამკაული და სხვ. სრულიად იცვლის სახეს კერამიკული წარმოება და ფართოდ ვრცელდება ჩარხზე ნაკეთები თიხის ჭურჭელი. ძველადმოსავლურ წერილობით ძეგლებში პირველად ჩნდება ცნობები ქართველი ტომების შესახებ, სადაც საგანგებოდაა აღნიშნული მათი დამსახურება უძველესი მეტალურგიის განვითარების საქმეში. ამ ეპოქის გარკვეულ საფეხურზე შემოდის რკინა და ამიტომაც ამ პერიოდს გვიანბრინჯაოდრეკინის ხანასაც უწოდებდნენ. რკინა სულ უფრო და უფრო მძლავრად იკიდებს ფეხს ლითონის ინდუსტრიაში და ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუახანებიდან რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება. რკინის წარმოებაზე გადასვლამ საგრძნობლად იმოქმედა საზოგადოების განვითარების ტემპებზე, მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ეკონომიკის, კულტურის და საერთოდ ცხოვრების დონის შემდგომ ამაღლებას. თანდათანობით სულ უფრო და უფრო ირღვევა პირველყოფილი თემური წყობილების ხასიათი და კლასობრივი ურთიერთობის წარმოქმნას ეყრდნობა საფუძველი.

საქართველოს ტერიტორიაზე დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილებში, ისევე როგორც წინარე ეპოქებში, გვიანბრინჯაოს ხანაშიც განსხვავებული ხასიათის კულტურები ჩამოყალიბდა. ერთი მათგანი მოიცავდა აღმოსავლეთ საქართველოს მიმდგომი მხარეებით, მეორე კი მთლიანად იკავებს დასავლეთ საქართველოს მიმდებარე ოლქებით. ჩანს, ამ დროს ბუნებრივი გარემო ჯერ კიდევ საგრძნობლად მოქმედებდა კულტურის ხასიათზე.

აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში.

ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურა საგრძნობლად განსხვავდება წინამორბედ თრიალეთის კულტურისაგან. იცვლება საზოგადოების ცხოვრების წესი, კვლავ ინტენსიურად სახლდება ბარი, სადაც ჩნდება მყარი სტაციონალური დასახლებული ადგილები. საგრძნობლად გადახალისდა მეურნეობის ხასიათი; იცვლის სახეს მატერიალური კულტურა. თითქმის

სრულიად ირღვევა საზოგადოების შინაგანი სტრუქტურა. აღარ გვხვდება საზოგადოების არისტოკრატიული ფენის მონუ-მენტური სამარხები, მდიდარი ინვენტარით. წარსულს ჩაბარდა ოქრომჭედლობის მაღალი დონე და თითქმის სრულიად გაქრა ძვირფასი ლითონის ნაწარმი. ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის, რამ გამოიწვია საზოგადოების შინაგან სტრუქტურაში მიმდინარე ცვლილებები. ჩანს, საგრძნობლად შენედა ამ დროს ურთიერთობა სამხრეთთან. მეურნეობაში მიმდინარე ცვლილებებმა, საირიგაციო მიწათმოქმედების აღმავლობამ ერთგვარად შეზღუდა მესაქონლეობის როლი ეკონომიკაში. ხელოვნურ რწყვაზე დაფუძნებულმა მიწათმოქმედებამ გამოიწვია პირველყოფილი საზოგადოების თანდათანობითი რღვევა და შეუმზადა ნიადაგი სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებას.

გვიანბრინჯაოს ხანაში საგრძნობლად წინაურდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები, განსაკუთრებით ბრინჯაოს მეტალურგია. ჩნდება ახალი, ადგილობრივი ნაწარმი იარაღ-სა-ჭურველისა და სამკაულის, რომლებიც გამოირჩევიან ფორმათა მრავალგვარობით. ფართოდ ვრცელდება ბრინჯაოს საბრძოლო ხასიათის იარაღები: სხვადასხვა ტიპის მახვილები და სატევრები, შუბისა და ისრის პირები, ცულები და სხვ., რომლებიც მდიდრადაა წარმოდგენილი ამ დროის სამარხეულ ძეგლებზე. ეტყობა საგრძნობლად იზრდება საზოგადოებაში მეომრის როლი და ჩანს, ომი და ძარცვა მოსახლეობის შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო და ცხოვრების წესი ხდება. მეურნეობაში ფართოდ გამოიყენება ჩარხი და თიხის ჭურჭელი გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი ფორმებით ხასიათდება. ხელოსნობის ინსტიტუტი სა-ზოგადოებაში, ჩანს, საკმაოდ მაღალ სოციალურ სტატუსს იძენს. ეკონომიკის საერთო დონის ამაღლებამ, მეურნეობის მყარი ბაზის არსებობამ, მოსახლეობის რიცხვის ზრდა გამო-იწვია. ამ დროს ფართოდაა ათვისებული როგორც დაბლობი, ისე მთისა და მთისწინეთის ზოლი.

აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის წინარე პერიოდის კულტურასთან დამოკიდებულების საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანებს შორის გარდამავალი ხასიათის ძეგლები დაახლოებით თრიალეთის კულტურის გავრცელების არეალში გვხვდებიან. ამ დროს მიცვალებულებს ისევ ყორღანულ სამარხებში კრძალავდნენ. სამარხეულ ინვენტარში, ძირითადად კერამიკის ხასიათში, ჯერ კიდევ შეიმჩნევა წინარე ეპოქაში გავრცელებული ზოგიერთი ნიშნები, თუმცა უკვე ჩანს გვიანბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი. გარდამავალი ხანის სამარხებშიც ისევ, როგორც წინამორბედ პერიოდში, საბრძოლო იარაღი შედარებით იშვიათია. ეს პერიოდი, ჩანს, დიდხანს არ გაგრძელდება და ძვ. წ. XIV საუკუნიდან აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაოს ხანა დგება.

გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ძეგლები თითქმის მთელ ცენტრალურ ამიერკავკასიას მოიცავდა. აღმოსავლეთ საქართველოში უპირატესად იორალაზნის ორმდინარეთში და შიდა ქართლში, ჩრდილოდასავლეთ სომხეთში და დასავლეთ აზერბაიჯანის გარკვეულ ოლქებში გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე, ჩანს, ერთიანი ხასიათის მატერიალური კულტურა იყო გავრცელებული. აღმოსავლეთ საქართველოში კარგადაა ცნობილი ამ ეპოქის ნამოსახლარები და სამაროვნები. სამარხებში საკმაოდ მდიდარი ინვენტარია ჩატანებული — ბრინჯაოს იარაღები, ლავები, ცხოველის და ფრინველის დაფანჯრული ქანდაკებები, თიხის ჭურჭელი და სხვ.

კერამიკულ მასალაში ჯერ კიდევ შეიმჩნევა შუაბრინჯაოს ხანისა და გარდამავალი პერიოდის თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპი აღმოსავლეთ საქართველოში ძირითადად ძვ. წ. XIV-XIII საუკ. მოიცავდა.

გვიანბრინჯაოს ხანის მომდევნო საფეხურზე ცენტრალურ ამიერკავკასიაში, ჩანს, ირ-ღვევა კულტურის ერთიანი ხასიათი და რამდენიმე თავისებური კულტურა ჩამოყალიბდა. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ამ დროს კულტურის ორი წრე ისახება. ერთი მოიცავდა იორალაზნის ორმდინარეთის შუა წელს და მისი დასავლეთი საზღვარი არაგვამდე აღწევდა, სადაც მას ესაზღვრებოდა მეორე, შიდა ქართლში და მის მიმდგომ მხარე-ებში გავრცელებული კულტურა.

იორალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებული კულტურისათვის ბრინჯაოს იარაღიდან დამახასიათებელია შედგენილტარიანი ე. წ. კახური ტიპის სატევარი და მასრაშეკრული შუბისპირი. თავისებურია აგრეთვე თიხის ჭურჭელი. ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის ეს კულტურა საგრძნობლად წინაურდება, რასაც სოფლის მეურნეობისათვის არსებულმა ხელსაყრელმა პირობებმა შეუწყო ხელი. როგორც ჩანს, უბრალო მეთემე ამავე დროს მეო-მარიც იყო. ეს კულტურა გამოირჩევა საომარი იარაღის სიუხვით და თავისებური ფორმე-ბით.

იორალაზნის შუამდინარეთში გვიანბრინჯაოს ხანაში ფართოდაა ათვისებული როგორც ბარი, ისე მისი მთისწინა ზოლი. დასახლებისათვის გამოყენებულია ბუნებრივი ბორცვები, ტერასები, გაშლილი ადგილები. შენობები მიწის ზემოთ იგებოდა რიყის ქვის საფუძველზე, სარლასტის ან ალიზის კედლებით, ბანური გადახურვით. სოფელი შედარე-ბით მოზრდილი იყო და ცხოვრება ეტყობა საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობდა. მეურნეობის ძირითადი დარგი მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხელოვნურ რწყვაზე იყო დაფუძნებული. ნამოსახლარის დიდ ნაწილს თავდაცვითი ხასიათის ნაგებო-ბები ახლავს.

იორალაზნის აუზში კარგადაა ცნობილი გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნები და ზოგ მათგანს საკმაოდ დიდი ფართობი უკავია. საფლავის ძირითადი ტიპი ორმოსამარხია, რო-მელშიაც უპირატესად ერთი მიცვალებულია დაკრძალული. ზოგიერთ სამარხში საკმაოდ უხვადაა ჩატანებული ინვენტარი როგორც იარაღ-საჭურველი და სამკაული, ისე თიხის ჭურჭელი. ხშირად გვხვდება სამარხებში წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის ძვლები.

იორალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებული გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის და-წინაურების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი ბრინჯაოს მეტალურგიის მაღალი დონე იყო. მართალია, ჯერჯერობით აქ სამთამადნო წარმოების ძველი ნაშთები ნაკლებადაა ცნობილი, მაგრამ ბრინჯაოს ნაწარმის სიუხვე, რითაც ეს კულტურა გამოირჩევა, უცილობლად ლითონის ინდუსტრიის მნიშვნელოვანი პროგრესის მაჩვენებელია. მელითონეთა საწარმოე-ბი ალბათ ძირითადად ადგილობრივ მოპოვებული სპილენძის მადნით მარაგდებოდნენ. ცენტრალურ კავკასიონის აღმოსავლეთის მთიან ზოლში, მდ. ალაზნისა და მისი შენაკადე-ბის რეგიონში, გვხვდება სპილენძის მადნის გამოსავლები. სავარაუდოა, რომ სპილენძის ეს საბადოები ძველთაგანვე მოქმედი იყო და ალბათ ძირითადად აქედან მარაგდებოდნენ მელითონეები ნედლეულით. მელითონეთა სახელოსნოები, როგორც ჩანს, უპირატესად და-სახლებულ

ადგილების მახლობლად მდებარეობდა. ქვემო ქედში აღმოჩენილი ამგვარი სახელოსნო, მართალია რამდენადმე უფრო მოგვიანო ხანისაა, მაგრამ მაინც გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს შესახებ. აქ აღმოჩენილია ქურის ნაკვალევი, ორმოები წარმოების გადანაყარი ნაშთებით ამოვსებული და სხვ. მრავლად იყო ნაპოვნი ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული მასალა — ტიგელები, ქვისა და თიხის ყალიბები, საბეგველები, თიხის დაჩხვლეტილი საწურები და სხვ. ერთ-ერთ სათავსოში ქვევრში ჩაწყობილი ორმოცი მახვილი აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში ჭარბად მარაგდებოდა ლითონით და ბრინჯაოსაგან უხვად მზადდებოდა იარაღ-საჭურველი და სამკაული. აღსანიშნავია ამ პერიოდის მელითონის სახელოსნოს ნაშთების აღმოჩენა ბორჯომის ხეობაში წაღვერთან, სადაც ნაპოვნი იყო თიხის ყალიბები და ტიგელების ნატეხები, ლითონის წიდა, საბერველი მილის ნაწილები და სხვა. გარდა ამისა, აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში აღმოჩენილია ქვისა და თიხის ყალიბები უპირატესად საბრძოლო ხასიათის იარაღის ჩამოსასხმელად. საომარი იარაღის სიჭარბე სამარხეულ ინვენტარში გაზრდილი მოთხოვნილების და მისი ფართოდ გამოყენების მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო.

იორალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებულ კულტურისათვის დამახასიათებელი ლითონის იარაღები გამოირჩევიან თავისებური, ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ფორმებით. საბრძოლო იარაღიდან უნდა აღინიშნოს შედგენილ ტარიანი და მთლიანად სხმული სატევრები და მახვილები. მათთვის დამახასიათებელია ტარის დაფანჯრული თავი. მახვილებში პირის მოყვანილობით ორი ტიპი გამოირჩევა — წვერმომრგვალებული და ბოლოკვეთილი. აღმოსავლეთ საქართველოში მახვილი და სატევარი საკმაოდ დიდხანს იყო გავრცელებული ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებიდან, ვიდრე ძვ. წ. VII საუკუნემდე.

საბრძოლო ხასიათის იარაღიდან იორალაზნის კულტურისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე მასრაშეკრული შუბისპირი, რომელსაც ზოგჯერ მასრაზე ორი რელიეფური ზოლი შემოუყვება. გვხვდება აქ თავისებური ტიპის ბრინჯაოს ცული, რომელიც აღმოსავლურქართული ან ცენტრალურამიერკავკასიური ცულის სახელითაა ცნობილი. მისი გავრცელების ძირითადი ტერიტორია ცენტრალური ამიერკავკასია იყო. ცულისა ეს ტიპი თრიალეთური კულტურისათვის დამახასიათებელი ცულის განვითარების შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო. იგი, ჩანს, ერთნაირადაა დამახასიათებელი ამიერკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში გავრცელებულ კულტურებისათვის. ამ ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბები თითქმის მთელ ცენტრალურ ამიერკავკასიაშია ცნობილი. იგი აქ საკმაოდ დიდი დროის მანძილზე ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი იყო და თითქმის რკინის ფართო ათვისების ხანამდე, ძვ. წ. VII საუკუნემდე იარსება. სამხრეთ კავკასიის გარეთ ამ ტიპის ცული ცნობილი არ არის.

იორალაზნის კულტურაში სამეურნეო ხასიათის იარაღი, საბრძოლოსთან შედარებით, იშვიათად გვხვდება. ისინი უპირატესად სამლოცველოებშია წარმოდგენილი სხვა შესაწირავ ნივთებთან ერთად. შედარებით უკეთ ამ კულტურაში ნამგალია წარმოდგენილი. გვხვდება აგრეთვე თავისებური ფორმის ბრტყელი ცული და სატეხი. აქ გავრცელებული სამეურნეო იარაღები გარკვეულ სიახლოვეს ავლენენ მეზობელ სინქრონულ კულტურებში ცნობილ მსგავს იარაღთან. ლითონის ნივთები უმთავრესად მაღალი ხარისხის კალიანი ბრინჯაოსგან

მზადდებოდა. შედარებით იშვიათია დარიშხანიანი სპილენძი. იორალაზნის ორმდინარეთში გვიანბრინჯაოს ხანაში საკმაოდ ძლიერი ლითონის ინდუსტრიის კერა მოქმედებდა.

გვიანბრინჯაოს ხანაში იორალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებულ კულტურაში მნიშვნელოვნად წინაურდება მეთუნეობა. თიხის ჭურჭელი ძირითადად ჩარხზეა ნაკეთები და გამოირჩევა ფორმათა მრავალგვარობით. კერამიკა დამზადების მაღალი დონით ხასიათდება. თიხის ჭურჭელი ხშირად სხვადასხვა ხასიათის გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული. კერამიკა მთელ გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანის მანძილზე თითქმის არ იცვლის ფორმასა და ორნამენტის ხასიათს. ამ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოსათვის უცხოა მოხატული კერამიკა. აღსანიშნავია სოფ. ხირსაში აღმოჩენილი კერამიკული სახელოსნო, სადაც თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ორმოცდაათამდე ქურის ნაშთი აღმოჩნდა. მართალია, ეს სახელოსნო რამდენადმე უფრო მოგვიანო ხანისაა, მაგრამ მაინც გარკვეულ წარმოდგენას იძლევა კერამიკული წარმოების შესახებ.

იორალაზნის ორმდინარეთში გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ გამოვლენილი სამლოცველოები — მელაანთან, “მელი ღელეში” და შილდაში. ისინი სამოსახლოსგან მოშორებით, განცალკევებით იდგნენ. კახეთში გამოვლენილი ამ დროის საკულტო ძეგლებზე უპირატესად აგრარულ კულტს სცემდნენ თაყვანს.

“მელი-ღელესთან”, რომელიც მელაანიდან რამდენიმე კილომეტრით იყო დაცილებული, ერთმანეთის გვერდით მდებარე ორი სამლოცველო აღმოჩნდა. სამლოცველოში ნაპოვნი იყო სხვადასხვა ნივთები, უპირატესად მცირე ზომის მაღალყელიანი სასმისები, ისრის პირები, ბრინჯაოს სამკაული, სერდოლიკის მძივები, ქალის ბრინჯაოს და თიხის ქანდაკებები, მამაკაცის ბრინჯაოს ქანდაკებები და სხვ.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ალაზნის ველზე სოფ. შილდასთან აღმოჩენილი სამლოცველო. შესაწირი ნივთები უპირატესად ორმოებში ან მოზრდილ ჭურჭლებში იყო მოთავსებული. ბევრია საომარი იარაღი, განსაკუთრებით მათი იმიტაციები. სამეურნეო იარაღებიდან ჭარბობს ბრინჯაოს ნამგლები. მრავლადაა ბრინჯაოს სამკაული, ადამიანისა და ცხოველის ქანდაკებები და სხვა. როგორც ჩანს, ეს სამლოცველოები ძირითადად ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში მოქმედებდა, უპირატესად ალბათ ნაყოფიერების კულტის და ომის ღვთაების პატივსაცემათ.

გვიანბრინჯაოს ხანის იორალაზნის კულტურის მატარებელი ტომების სამხედრო პოტენციალი საკმაოდ ძლიერი უნდა ყოფილიყო. ძირითადი ძალა, ჩანს, ქვეითი ჯარი იყო, რომელიც საკმაოდ მრისხანე იარაღით იყო აღჭურვილი. მათ ძირითად შეიარაღებას შეადგენდა — ბრინჯაოს ცული, შუბის პირი, სატევარი და სხვ. ცხენი, რომელიც ამ დროისათვის უკვე კარგად ცნობილი იყო, ჩანს, სამხედრო საქმეში ჯერ კიდევ თითქმის არ მონაწილეობს. არც მხედარი და არც მსუბუქი საბრძოლო ეტლი საომარ მოქმედებაში ეტყობა ჩართული არ იყო. ცხენთან ერთად დასაფლავების რიტუალი ამ ხანაში ჯერ კიდევ მაინ-ცდამაინც ცნობილი არ არის. ჩვენში ორთვალა ეტლის ბრინჯაოს მოდელი, შედარებით მოგვიანო ხანისა, შემთხვევით აღმოჩნდა მთა გორებზე (დედოფლისწყაროს რ.). როგორც ჩანს, საბრძოლო ეტლებმა სამხედრო

საქმეში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ამ დროს ჯერ კიდევ ფართო გამოყენება არ ჰპოვა. გვიანბრინჯაოს ხანაში სამარხეულ ინვენტარში ჩნდება სრულიად ახალი ფორმები საომარი იარაღისა. ომი და მძარცველური ხასიათის ლაშქრობა შემოსავლის ერთ-ერთი ძირითადი წყარო ხდება. თავისუფალი მეთემე, ჩანს, ამავე დროს ძირითადად სამხედრო ძალას წარმოადგენდა. უფრო გვიან თანდათან იზრდება ცხენოსანი ლაშქრის, კავალერიის როლი. ერთ-ერთი ძირითადი იარაღი ამ დროს ბრინჯაოს მახვილი უნდა ყოფილიყო, რომლითაც უპირატესად ცხენოსანი მეომარი იყო აღჭურვილი. იორალაზნის კულტურის მატარებელი ტომების დაწინაურება, მათი დასავლეთით წარმატებული გავრცელება, იმანაც განაპირობა, რომ სამხედრო ძალა უპირატესად ცხენოსან ლაშქარ-ზე იყო დაფუძნებული. ნიშანდობლივია, რომ იორალაზნის ორმდინარეთში საკულტო ძეგლების ძირითადი შესაწირი მასალა საბრძოლო ხასიათის ნივთები იყო.

ამ დროს “წარჩინებულ მეომრის” სამარხებში თითქმის სრულიად არ არის წარმოდგენილი ფუფუნების საგნები, ძვირფასი ლითონის ნივთები. ამ სამარხების საკმაოდ მდიდრულ ინვენტარში ჭარბობს ბრინჯაოს იარაღ-საჭურველი, ბრინჯაოს სამკაულები, თიხის ჭურჭელი და სხვ. ეს სამარხები, ჩანს, ეკუთვნოდა დაწინაურებულ პირებს, ალბათ ბელადებს. იარაღის სიუხვე სამარხეულ ინვენტარში, ეგებ, იმას მოწმობს, რომ საგრძნობლად იზრდება მეომრის როლი საზოგადოებაში.

შიდა ქართლში ამ დროს განსხვავებული ხასიათის კულტურა ჩამოყალიბდა, რომლის აღმოსავლეთი საზღვარი არაგვის ხეობაზე გადიოდა. შიდა ქართლური ან ე. წ. სამთავროული კულტურისათვის დამახასიათებელია თავისებური კერამიკული კომპლექსი და ბრინჯაოს იარაღ-სამკაული. გვიანბრინჯაოს ხანაში შიდა ქართლში საკმაოდ ინტენსიური დასახლების პროცესი მიმდინარეობს. ხელოვნურ რწყვაზე დაფუძნებულმა მიწათმოქმედებამ, ჩანს, სოფლის მეურნეობის საგრძნობი აღმავლობა გამოიწვია. მყარმა ეკონომიკურმა საფუძველმა მოსახლეობის რიცხვის ზრდას შეუწყო ხელი. ამ ხანაში უკვე ფართოდაა ათვისებული შიდა ქართლის ბარი და მისი მთისწინა ზოლი. ნამოსახლარზე ცხოვრების ინტენსივობა უპირატესად სარწყავი მიწათმოქმედების პერსპექტივასთან იყო დაკავშირებული. მოზრდილი კოლექტივის ერთობლივი შრომის გარეშე საირიგაციო სისტემის მოწყობა და მომ-სახურება რთული და მძიმე იქნებოდა.

შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები უპირატესად გორებზეა გაშენებული და გამოირჩევიან მოზრდილი ზომებით. მათ ხშირად თავდაცვითი ნაგებობები ახლავს, რიყის ქვის გალავნები და ზოგჯერ თხრილები. საცხოვრებლად ძირითადად ოთხკუთხა ნახევრადმიწურებია გამოყენებული. შენობა უპირატესად ერთოთახიანია, რომლის კედლები რიყის ან ნაგლეჯი ქვებითაა თიხის ხსნარზე ამოყვანილი, ბრტყელი გადახურვით. ამ დროის თითქმის ყველა ნამოსახლარზე ერთი კონსტრუქციის პურის საცხობი ღუმელი და საკურთხეველი გვხვდება. შიდა ქართლში შესწავლილ ამ ხანის ნამოსახლარებიდან აღსანიშნავია ხოვლეგორა კასთან, ცხინვალის ნაცარგორა, ყათნალისხევი უფლისციხესთან, სამთავრო მცხეთასთან, თრელი გორები თბილისთან და სხვ. ყველა ეს ნამოსახლარები დაახლოებით ერთი ტიპისაა.

აღსანიშნავია, რომ თითქმის ყველა ამ ნამოსახლარზე ერთიანი ხასიათის საკულტო კომპლექსები აღმოჩნდა. განსაკუთრებით საყურადღებოა ყათნალისხევის და ნაცარგორის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი სამლოცველო ნაგებობები. ყათნალისხევის ზოგიერთ სენაკის იატაკში ამოკვეთილი იყო ცხოველების გამოსახულებები. გვხვდება თიხის ჰორელიეფები, რომელზედაც ადამიანის თავია გამოსახული. აქვე ნაპოვნია ცხოველის თიხის ფიგურები. ნაცარგორის ნამოსახლარზე საინტერესო საკულტო ხასიათის სენაკები აღმოჩნდა. ერთ-ერთი სამლოცველოს საკურთხეველზე ნალისებრი კერა იდგა ორი შვერილით, რომლის უკან კედელზე ხარის თავის სქემატური გამოსახულება იყო. აქვე ნაპოვნი იყო ხარის თიხის მოზრდილი ქანდაკება. საკულტო სენაკებში კარგად იყო წარმოდგენილი სხვადასხვა ხასიათის ნივთები. შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე ჩანს უპირატესად ნაყოფიერების ღვთაებას სცემდნენ პატივს. იორალაზნის კულტურისაგან განსხვავებით აქ სამლოცველოები უშუალოდ ნამოსახლარის ტერიტორიაზე იყო განლაგებული.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ხოვლეგორა, სადაც მოსახლეობა გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ჩნდება ძვ. წ. XV საუკუნეში და ცხოვრება აქ უწყვეტად ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე გაგრძელებულა. თავდაპირველად მოსახლეობა გორის თხემზე სახლდება და საგვარეულო სოფლისათვის ქვის თავდაცვითი კედლები აუგიათ. უფრო გვიან იზრდება მოსახლეობა და ნამატი გორის გარეთ გადის. სოფელი თანდათანობით იზრდება და გორა უფრო საკულტო ხასიათის ადგილი ხდება, სადაც უპირატესად აგრარულ ღვთაებას სცემდნენ თაყვანს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ აღმოჩენილი საკულტო დანიშნულების ნაგებობა, რომლის საკურთხეველთან ვერძის თავის ქანდაკებები იყო ნაპოვნი. საცხოვრებელი შენობა სწორკუთხაა, ქვის საფუძველით, რომელზედაც ხის ძელები-საგან ნაგები კედლები იყო ამოყვანილი, თიხით შელესილი. ერთოთახიან საცხოვრებელ შენობას თიხატკეპნილი იატაკი და ბანური გადახურვა ჰქონდა. შენობის შიგნით მარცხენა კუთხეში პურის საცხობი ღუმელი იყო გამართული, მარჯვნივ კი საკურთხეველი იდგა. უფრო მოგვიანებით ხოვლეგორაზე უფრო ინტენსიური ცხოვრება შეინიშნება. იცვლის სახეს საცხოვრებელი სახლი, რომელიც ორად იყოფა და ერთი ნაწილი ბოსლადაა გამოყენებული. უფრო გვიან სოფელი კიდევ უფრო იცვლის სახეს; შეიცვალა დასახლება გორის გარეთ, რომელიც ღრმა თხრილთან ერთად ქვის განიერი კედლითაა გამაგრებული. ხოვლეგორაზე დროის საკმაოდ დიდ მანძილზე, კულტურის ხასიათში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ შეინიშნება. ჩანს, ეთნიკურ შემადგენლობაში არ მომხდარა რაიმე საგრძნობი ძვრები. ამას არქეოლოგიური მასალის, განსაკუთრებით კერამიკის, ერთგვაროვანი ხასიათი უნდა მოწმობდეს. მაგრამ, უფრო გვიან ხოვლეგორაზე შეიმჩნევა ადგილობრივი თიხის ნაწარმთან ერთად, მანამდე უცნობი წითლადგამომწვარი კერამიკის გავრცელება, რომელიც გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ურარტუსათვის დამახასიათებელ კერამიკასთან. ურარტული კულტურის ცალკეული ელემენტები აღმოსავლეთ საქართველოში, ამიერკავკასიაში ურარტული ცენტრების განადგურების შემდეგ ვრცელდება. შესაძლოა ქართველი ტომების გაერთიანების მიერ გაწეულმა წინააღმდეგობამ შეაჩერა თავის დროზე ურარტუელების წინსვლა ცენტრალურ ამიერკავკასიის მიმართულებით.

გვიან ბრინჯაოს დროის ნამოსახლარებიდან შიდა ქართლში აღსანიშნავია თბილისის დასავლეთ გარეუბანში შესწავლილი მოზრდილი თრელიგორების ნამოსახლარი, რომელიც 1,5 კმ. გადაჭიმული და ტერასულადაა დასახლებული ყველა ბორცვი. ამ გორებზე მოსახლეობა ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ჩნდება და ცხოვრება აქ ძვ. წ. I ათას-წლეულის შუა ხანებამდე გაგრძელებულა. სოფელი, ჩანს, ინტენსიურად იყო დასახლებული. საცხოვრებელი შენობა ნახევრად მიწური იყო რიყისა და ნაგლეჯი ქვით ტალახის ხსნარზე ნაგები, თიხით შელესილი კედლებით, ბანური გადახურვით. თითქმის ყველა ოთახში პურის საცხობი ღუმელი იდგა, რომელსაც სამსხვერპლო ეკვროდა. სამეურნეო ხა-სიათის სათავსოები ზოგჯერ უშუალოდ საცხოვრებელ შენობას ემიჯნებოდა, რომლებშიც ხშირად მიწაში ჩადგმული ქვევრები გვხვდება. თრელიგორების ნამოსახლარი არაერთგზის იყო განადგურებული, რასაც თითქმის ყველა ფენაში შენიშნული ნგრევის და ნახანძრალის ნაკვალევი უნდა მოწმობდეს. ეს ნამოსახლარი ჩანს ხელსაყრელ ადგილას იყო განლაგებული. აქ გადიოდა სავაჭრო გზები და სტრატეგიული თვალსაზრისითაც საკმაოდ მომგებიანი მდებარეობა ეკავა. ამიტომაცაა ალბათ, რომ ცხოვრება აქ თითქმის ათასი წლის მან-ძილზე არ შეწყვეტილა.

თრელიგორებზე გამოვლენილ სამაროვანზე მიცვალებულები ჯერ კიდევ ადრეებრინჯაოს ხანაში დაიკრძალნენ და იგი თითქმის ფოთალურ ხანამდე მოქმედი იყო. მაგრამ, ყველაზე მეტად ეს სამაროვანი გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანაშია გამოყენებული.

შიდა ქართლში კარგადაა ცნობილი გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანის სამაროვნები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სამთავროს სამაროვანი, საიდანაც XIX საუკუნის 70 წლებიდან იწყება საქართველოს არქეოლოგიურად შესწავლის ისტორია. სამარხის ძირითადი ტი-პი ამ დროს აქ ორმოსამარხია, სადაც მიცვალებულებს ძირითადად გვერდზე მწოლიარეს კრძალავდნენ, ქალებს მარცხენა, მამაკაცებს მარჯვენა გვერდზე. პირველი მიცვალებულები ამ სამაროვანზე ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში დაიკრძალნენ, მაგრამ მისი ინტენსიური გამოყენება გვიანბრინჯაოს ხანიდან იწყება და თითქმის ორი ათასი წლის მანძილზე იგი მოქმედი სასაფლაო იყო. სამაროვნის გასწვრივ ბორცვოვან ზოლში გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანის ნამოსახლარი აღმოჩნდა, კარგად შემონახული საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებით. აქ გვხვდება ამ დროს შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელი საცხოვრებელი შენობა — ოთხკუთხა ნახევრად მიწურები, ბანური გადახურვით, ერთ კუთხეში პურის საცხობი ღუმელით, მეორეში კი საკურთხევლით. სამეურნეო ნაგებობა საცხოვრებელ შენობას ჩრდილოეთიდან ეკვროდა. დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე ამ დროის რამდენიმე სამაროვანია შესწავლილი წეროვანთან, ნატახტართან, მუხათგვერდში და სხვ. როგორც ჩანს, შიდა ქართლის აღმოსავლეთი მხარე ამ პერიოდში ინტენსიურადაა დასახლებული.

შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანაში ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღი ტარშეურჩენელი, მოკლე ფოთლისებრი სატევრის პირი იყო. საბრძოლო ხასიათის იარაღიდან შიდა ქართლისათვის ამ დროს დამახასიათებელია მასრაგახსნილი შუბისა და ხელშუბის პირები, სამკუთხა მოყვანილობის თხელფირფიტოვანი ისრისპირები, ცენტრალურამიერკავკა-სიური ცული და სხვ. კარგადაა წარმოდგენილი შიდა ქართლში გვიანბრინჯაოს ხანაში სა-მეურნეო

ხასიათის იარაღი და ბრინჯაოს სამკაული, განსაკუთრებით სხვადასხვა სახის საკინძები. საიდან მარაგდებოდა შიდა ქართლი ამ დროს ლითონით მთლად ნათელი არ არის.

საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს ამ პერიოდში აქ კერამიკული წარმოება. თიხის ნა-წარმი გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. კერამიკა თითქმის მთლიანად სწრაფად-მბრუნავ ჩარხზეა ნაკეთები, გამოირჩევა დახვეწილი ფორმებით და მრავალგვარობით, დამ-ზადების მაღალი დონით. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა თიხის ჭურჭლის გარეთა პირის დამუშავებას, გაპრიალებას, ფაქიზი ორნამენტის დატანას. კერამიკა უპირატესად შავი ან ნაცრისფერია, ხშირად მდიდრულად შემკული. აღსანიშნავია ხოვლეგორის ნამოსახლარზე გამოვლენილი სამეთუნეო სახელოსნო გამოსაწვავი ქურებით, რომელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის თითქმის მთელი პირველი ნახევრის მანძილზე მოქმედებდა. ამავე ნამოსახლარზე აღმოჩნდა, რამდენადმე მოგვიანო ხანის თიხის სამეთუნეო ჩარხი. შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსი გარკვეულ მსგავსებას იჩენს იორალაზნის კულტურისათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან, მაგრამ მაინც განსხვავებული ხასიათით გამოირჩევა. შიდა ქართლის ამ დროის კერამიკულ ნაწარმში დასავლურქართული კულტურის გარკვეული გავლენა შეინიშნება. ამ კულტურასთან ურთიერთობა ჩანს აგრეთვე ლითონის მასალაში. გვიანბრინჯაოს ხანაში აქ თანდათანობით ძლიერდება კოლხური კულტურის გავლენა. მაგრამ, განსაკუთრებით ძლიერი გავლენა კოლხური კულტურის შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში, სამაჩაბლოში იგრძნობა. აქ კარგადაა წარმოდგენილი ამ კულტურისათვის დამახა-სიათებელი ბრინჯაოს სამეურნეო და საბრძოლო იარაღები; სიახლოვე შეინიშნება თიხის ნაწარმშიც. დასავლურქართულ კულტურაში აღმოსავლეთიდან მომდინარე მოვლენები შედარებით სუსტი იყო.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის აღმოსავლეთ საქართველოში საგრძნობლად იცვლება ვითარება. ამ დროიდან მოკიდებული შიდა ქართლი იორალაზნის კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის. ფართოდ ვრცელდება ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს იარაღები — შედგენილ ტარიანი და მთლიანად სხმული სატევრები და მახვილე-ბი, მასრაშეკრული შუბის პირები და სხვა. შესაძლოა აქედან შემოდის ქართლში ცენტრალურ ამიერკავკასიური ცული, სადაც იგი ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი ხდება. შიდა ქართლში ნაპოვნია ამ ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბები, განძები და სხვ. თანდათანობით გა-მოდის ხმარებიდან შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელი ფოთლისებრი სატევრისპირი. ჩანს იორალაზნის კულტურის საბრძოლო იარაღები საკმაოდ მყარად იკიდებენ აქ ფეხს. შემდეგში კახური ტიპის სატევრების და მახვილების საფუძველზე შიდა ქართლში ამ იარაღების თავისებური ფორმები ჩამოყალიბდა. სამეურნეო ხასიათის ლითონის იარაღიდან შიდა ქართლში გვხვდება ბრტყელი ცულები, ნამგლები, მასრიანი სატეხები და სხვ.

რა ვითარება შეიქმნა შუა ბრინჯაოს ხანის მომდევნო საფეხურზე სამხრეთ საქართველოში, ქვემო ქართლში, რომელიც თრიალეთის კულტურის დროს ერთ-ერთი დაწინაურებული მხარე იყო, მთლად ნათელი არ არის. გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი პერიოდის სამარხები ღარიბული ინვენტარით, ძირითადად თიხის ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი. კერამიკაში უკვე შეინიშნება გვიანბრინჯაოს ხანის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. ქვემო ქართლში გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები ცნობილია როგორც ბარში, ისე მთისწინეთში და მთაში.

ნამოსახლარები უპირატესად ბარში და მთისწინა ზოლში გვხვდება. ამ დროს მიცვალებულები უმთავრესად ორმოსამარხებში და ქვაყუთებში იმარხებოდნენ. სამარხეულ კომპლექსებში ჭარბობს თიხის ჭურჭელი, რომელიც მეტ საერთოს შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელ კერამიკატან ნახულობს. ამ დროის ძეგლები არ გა-მოირჩევიან ლითონის იარაღ-საჭურველის სიმდიდრით. ბრინჯაოს იარაღიდან უპირატესად გვხვდება სატევრის პირები და შუბის პირები. ადრე ვრცელდება ქვემო ქართლში ცენტრალურ ამიერკავკასიური ტიპის ცული. აღსანიშნავია, რომ დმანისთან სოფ. განთიადის მელითონის სამარხში სხვადასხვა ნივთების ჩამოსასხმელ ქვის ყალიბებთან ერთად ამ ტიპის ცულის ყალიბები აღმოჩნდა.

ქვემო ქართლის ამ დროის სამარხებში სამკაულიდან კარგადაა წარმოდგენილი ბრინჯაოს საკინძები, უპირატესად თავხვია. ეტყობა, სამხრეთი საქართველო, ალგეთის ხეობა, წალკის პლატო და სხვ., უფრო მეტად სამთავრული კულტურის გავლენის ქვეშ ექცევიან. როგორც ჩანს, ქვემო ქართლის მთასა და ბარს საზაფხულო და საზამთრო საძოვრებად იყენებდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში მოსახლე ტომები.

რა ვითარება შეიქმნა გვიანბრინჯაოს ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოს უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში მესხეთში, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია. საყურადღებო მასალები აღმოჩნდა მესხეთში გამოვლენილ სამაროვნებზე — ბორნიღელის, კვირაცხოვლის, გომნას და სხვა., სადაც მიცვალებულებს უპირატესად ორმოსამარხებში კრძალავდნენ. ქალების სამარხებში ძირითადად თავისებური ხასიათის ბრინჯაოს სამკაული გვხვდება — მოზრდილი მრგვალი აჟურული საკიდები, სხვადასხვა ფორმის საკინძები და სხვ. ეს სამკაული ძირითადად მესხეთისთვისაა დამახასიათებელი. მამაკაცის სამარხებში უპირატესად იარაღი გვხვდება, ძირითადად მასრაგახსნილი შუბისპირები და სხვადასხვა ტიპის სატევრის პირები. როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე მესხეთში უფრო მეტად იგრძნობა შიდა ქართლის გავლენა, რაც უპირატესად ბრინჯაოს იარაღში აისახა.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის მესხეთში თანდათანობით სუსტდება შიდა ქართლიდან მომდინარე გავლენები. ეტყობა ამ პერიოდიდან მესხეთის დიდი ნაწილი კოლხეთიდან მომდინარე გავლენების სფეროში ექცევა. აქ კარგადაა ცნობილი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო იარაღები — თოხი, ცული, სეგ-მენტისებური იარაღი და სხვ. აღსანიშნავია სოფ. მიტარბში აღმოჩენილი კოლხური ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბი. ამ ცულის ყალიბები ნაპოვნია თელოვანის განძში კოლხური კულტურის დამახასიათებელ სხვა იარაღებთან ერთად. ბორჯომის ხეობაში წაღვერთან აღმოჩნდა მელითონის სახელოსნოს ნაშთი, თიხის ყალიბები, ტიგელები და სხვ. მესხეთი უშუალოდ ემიჯნებოდა სამხრეთდასავლეთ კოლხეთის მთიან ზონას. აქ ამ პერიოდში მძლავრად ამოქმედდა კოლხური კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი მეტალურგიული კერა ჭოროხის აუზში. აჭარისწყალის სათავეებით, გოდერძის გადასასვლელით ხორციელდებოდა ალ-ბათ ძირითადად ურთიერთობა ამ რეგიონებს შორის. კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისში, როდესაც მისი ფართოდ გავრცელების პროცესი მიმდინარეობდა, მესხეთი ამ კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის და შესაძლოა ეს მართო ურთიერთობის შედეგი კი არ იყო, არამედ მოსახლეობის გარკვეული მასის გადმონაცვლებასაც უნდა ჰქონოდა

ადგილი. აღსანიშნავია, რომ მესხეთის დასავლეთი ნაწილი კლი-მატური პირობებით, უფრო მეტად კოლხეთს უახლოვდება.

ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყის ხანებში აღმოსავლეთ საქართველოში რკინის ხანა დგება. რკინის გამოჩენამ და მეტალურგიაში ფართოდ გამოყენებამ უთუოდ უდიდესი როლი შეასრულა კაცობრიობის ისტორიაში. სადღეისოდ ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის სად, როდის და რა გზით გავრცელდა რკინა სამხრეთ კავკასიაში. რკინის პირველი ნივთები აღმოსავლეთ საქართველოში ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში იწყებს გა-მოჩენას, ჯერ კიდევ შედარებით იშვიათად და კულტურის ხასიათზე ამას რაიმე საგრძნო-ბი გავლენა არ მოუხდენია. ერთხანს, ჩანს, რკინის და ბრინჯაოს მეტალურგია თანაარსე-ბობს. რკინის ნივთები, უპირატესად იარაღი, ბრინჯაოს ნივთების წაბადვითაა ნამზადი, რაც რკინის ადგილობრივი წარმოების ერთ-ერთი მაჩვენებელია. მაგრამ თანდათანობით რკინის მეტალურგია სულ უფრო და უფრო მოწინავე მდგომარეობას აღწევს. ძვ. წ. IX-VIII საუკუნეებიდან, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება. აქ რკინის ინდუსტრიის დაწინაურებისათვის ყველა პირობა არსებობდა. თანდათანობით ხმარებიდან გამოდის ბრინჯაოს როგორც შრომის, ისე საბრძოლო იარაღი და აღმოსავლეთ საქართველოში ძირითადად რკინის ნაწარმი ვრცელდება. ამიერიდან ბრინჯაო უპირატესად სამკაულის დასამზადებლად იხმარებოდა. ჩნდება რკინის ადგილობრივი ნივთები, რომლე-ბიც ფორმით საგრძნობლად განსხვავდებიან ბრინჯაოს ნაწარმისაგან.

როგორც ჩანს, რკინით აღმოსავლეთ ამიერკავკასია ძირითადად ადგილობრივი რე-სურსებით მარაგდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს უმთავრესად, ალბათ, ქვემო ქართლის საბადოები აწვდიდა რკინის მადანს. ქვემო ქართლი, ჩანს, ის რეგიონი იყო, სადაც შედარებით უფრო ადრე ვრცელდება რკინა.

შესაძლოა, რკინა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში სამხრეთთან ურთიერთობის შედეგად ვრცელდება და რკინის მეტალურგიის დაწინაურებაში გარკვეული როლი ურარტუსთან დამოკიდებულებამაც შეასრულა, სადაც ამ დროისათვის რკინის წარმოება საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. ჩნდება ახალი ფორმები რკინის იარაღ-საჭურველისა, რომლებიც ფართოდ გამოიყენებიან როგორც სამხედრო, ისე სამეურნეო საქმიანობაში. საომარ იარაღიდან ამ პერიოდში ძირითადად წარმოდგენილია რკინის შუბისა და სატევრის პირები, ცალპირა მოღუნული დანები, მახვილები, ცულები და სხვ. გვხვდება სამეურნეო ხასიათის იარაღი — ნამგლები, ბრტყელი ცული, ბრინჯაოს და რკინის ფიწლები და სხვ. ფართოდ ვრცელდება ამ დროს ბრინჯაოს და რკინის ლაგმები, ცხენის აკაზმულობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა ნივთები. გვხვდება სამარხები, სადაც მიცვალებული ცხენთან ერთადაა დაკრძალული. ცხენი უკვე მნიშვნელოვან როლს ასრულებს როგორც სამხედრო საქმეში, ისე მეურნეობაში. კარგადაა ცნობილი ამ დროს ბრინჯაოს ფართო სარტყლები როგორც სადა, ისე მდიდრულად ორნამენტირებული ცალები. ზოგიერთ სარტყელზე სხვადასხვა შინაარსის სიუჟეტებია მოცემული — ნადირობის, მითოლოგიური შინაარსის სცენები და სხვ. ბრინჯაოს სარტყლებს ორმაგ ფუნქციას მიაწერენ — სამხედროს, როგორც უსაფრთხოების საშუალებას და აგრეთვე რიტუალურს.

ამ დროს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მნიშვნელოვანი მოვლენები მიმდინარეობს. ძვ. წ. VIII საუკ. იწყება ურარტუს სახელმწიფოს ექსპანსია სამხრეთ კავკასიის მიმართულებით. მის გავლენის სფეროში ექცევა არარატის ნაყოფიერი ველი და სევანის ტბისპირა რეგიონები. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში უფრო სიღრმეში შეღწევა ურარტუმ, ჩანს, ვერ შეძლო, ალბათ ადგილობრივი ტომების გაერთიანების წინააღმდეგობის გამო. ურარტუსთან ჭიდილმა ალბათ კიდევ უფრო მჭიდროდ შეაკავშირა ცენტრალურ ამიერკავკასიაში მოსახლე ტომები, რამაც გარკვეული ასახვა მატერიალურ კულტურაშიც ჰპოვა. თანდათანობით იშლება ზღვარი ცალკეულ ლოკალურ კულტურათა შორის და მათი ნიველირების პროცესი მიმდინარეობს. აღმოსავლეთ საქართველოში მიმდგომი მხარეებით ერთიანი ხასიათის კულტურა ვრცელდება. აღმოსავლურქართული კულტურის მატარებელი ტომების გაერთიანება აღუდგა ძირითადად ალბათ ურარტუს ექსპანსიას და შესძლო მათი წინსვლის შეკავება. სამხრეთ საზღვარი, ჩანს, საიმედოდ იყო დაცული ქვემო ქართლში და მის მიმდგომ მხარეში მსხდომი ტომების მიერ. მათ უხდებოდათ ალბათ ძირითადად ძლიერი მტრის წინააღმდეგობის დაძლევა. ეს რეგიონი ამ დროისათვის, ჩანს, ერთ-ერთი მოწინავე მხარე უნდა ყოფილიყო. აქ თითქოს უფრო ადრე შემოდის რკინა და ეგებ, ურარტუსთან ურთი-ერთობის შედეგად წინაურდება რკინის წარმოება. ურარტუს გავლენით ვრცელდება ალ-ბათ აქ წითელი კერამიკა, საიდანაც იგი შიდა ქართლში შემოდის. ეს უცხო ხასიათის წითელი თიხის ჭურჭელი, როგორც ეს ხოვლეგორის მაგალითიდან ჩანს, შიდა ქართლში უკვე ძვ. წ. VII საუკ. იჩენს თავს. ეს მოვლენები იორალაზნის აუზშიც აისახა. ამ უჩვეულო კერამიკის გამოჩენას ურარტუს გავლენას მიაწერენ, სადაც წითელზედაპირიანი თიხის ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი. წითელი კერამიკის შემოსვლას შიდა ქართლში ახალი ეთნიკური ელემენტის გავრცელებას უკავშირებენ, რომელმაც თან მოიტანა კულტურის ზოგი სიახლე. იმასაც ვარაუდობენ, რომ ურარტუს კულტურის გავლენის ქვეშ მოქცეულმა სამხრეთ ამიერკავკასიის მოსახლეობის გარკვეულმა მასამ შიდა ქართლში გადმოინაცვლა და ადგილობრივ მოსახლეობაში აითქვიფა. შესაძლოა ამის შედეგად ვრცელდება ახალი სახის კერამიკა. ურარტული წარმოშობის ნივთები არც თუ ხშირად, მაგრამ მაინც გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში.

შიდა ქართლში ამ დროისათვის, ჩანს, შედარებით სტაბილური ვითარება იყო. ეს მხარე ეტყობა უფრო მეტად იყო დაცული გარედან მომდინარე აგრესიისაგან. ცხოვრების შედარებით მშვიდმა ხასიათმა მეურნეობის დაწინაურებას შეუწყო ხელი. ამ დროს შიდა ქართლი ინტენსიურადაა ათვისებული, ჩნდება საკმაოდ მოზრდილი ნამოსახლარები და სამაროვნები. სამარხეული ინვენტარი შედარებითი სიმრავლით გამოირჩევა. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ დროს მიმდინარე მოვლენებმა, ჯერ ურარტუს, შემდეგ კი კიმერიელების და სკვითების შემოსევებმა, ჩანს, ვერ შეარყია ცხოვრების შედარებით სტაბილური ხა-სიათი და აქ ადრეკლასობრივი წყობილების ჩამოყალიბების წინა პირობა იქმნება.

რა თქმა უნდა, გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანაში მიმდინარე ეპოქალურ გარდაქმნებს სათანადო ეკონომიკური საფუძვლები უნდა ჰქონოდა. ეკონომიკური ცენტრების გადმონაცვლებამ და მოსახლეობის მთიდან ბარში დენამ მნიშვნელოვნად შეცვალა მეურნეობის ხა-სიათი. წინაურდება მიწათმოქმედება, რომელიც ძირითადად ხელოვნურ რწყვაზე იყო

დაფუძნებული. ირიგაციის სისტემის ფართოდ გავრცელება მანამდე გამოუყენებელი, ურწყავი მიწების ათვისების პირობებს ქმნიდა. აღმოსავლეთ საქართველოში და საერთოდ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ამ დროის მიწის დასამუშავებელი ლითონის იარაღი თითქმის ცნობილი არ არის. ამიტომ მიწათმოქმედების ხასიათის შესახებ ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა.

საფიქრებელია, რომ მიწის მოხვნისათვის უკვე ლითონის კავია გამოყენებული. კავით მიწა უფრო ღრმად იხვნება და უფრო ინტენსიურად მუშავდებოდა, რაც ურწყავი რეგიონების უფრო ფართოდ ათვისებას უწყობდა ხელს. ჩანს, ამ დროს სხვადასხვა აგროტექნიკური საშუალებებიც გამოიყენებოდა, მაგრამ მიწათმოქმედების ინტენსიფიკაციას უპირატესად სარწყავი სისტემის ფართოდ გამოიყენება აპირობებდა. სწორედ ამას უნდა შეექმნა პირობები გვიანბრინჯაოს პერიოდში, განსაკუთრებით რკინის ხანის დადგომისას, ბარისა და მთისწინა ზოლის ინტენსიურად ათვისების საფუძველი. აქ ამ დროს დიდი, მძლავრი, დასახლებების წარმოქმნის სათანადო პირობები იქმნება. რა თქმა უნდა, საირიგაციო სისტემის შექმნა, მისი მოვლა მაღალორგანიზებულ და კოლექტიურ შრომას მოითხოვდა, რა-შიც მოსახლეობის დიდი ნაწილი იყო ჩაბმული.

უშუალოდ მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღებიდან აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდში უპირატესად ცნობილია მოსავლის აღებასთან და მის შემდგომ დამუშავებისათვის საჭირო იარაღები. მოსავალს ჩანს ძირითადად კვერით ლეწავდნენ. კარგადაა ცნობილი ამ დროის სამარხები, სადაც მიცვალებულები კვერთან ერთადაა დაკრძალული. მარცვლეულის საფქვავად ძირითადად ხელსაფქვავები გამოყენებული, რომლებიც ხშირად გვხვდება ამ დროის ნამოსახლარებზე.

ნამგალი მემინდვრეობის გარდა, ფართოდ გამოიყენებოდა აგრეთვე ბალახის სათიბად და აგრეთვე მევენახეობაში. ამ პერიოდში მევენახეობა ჩანს მიწათმოქმედების საკმაოდ დაწინაურებული დარგია. კარგადაა ცნობილი ყურძნის წიპწები ამ დროის ძეგლებზე. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე გავრცელებული იყო დღესაც კარგად ცნობილი ქართული ვაზის ჯიშები “მწვანე” და “რქაწითელი”. ვენახის სასხლავად გარდა ნამგლისა და სასხლავისა გამოიყენებოდა ალბათ რკინის ფართო ათვისების ხანიდან კარგად ცნობილი რკინის მოღუნული დანები. მევენახეობას უკავშირდება თიხის ნაწარმი — ღვინის ჭურჭლები, სასმისები, მარნები და აგრეთვე საღვინე ქვევრები. დაწინაურებული ჩანს აგრეთვე ამ დროს საბაღე და საბოსტნე მეურნეობა.

გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანის მეურნეობაში საკმაოდ დიდი ადგილი ეკავა აგრეთვე მესაქონლეობას. ბარის ხელახალმა ინტენსიურმა ათვისებამ, ცხოვრების წესის შეცვლამ მეცხოველეობის გადახალისება გამოიწვია. ჩანს, ამ დროს მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ხვედრითი წონა ეკონომიკაში დაახლოებით თანაბარი უნდა ყოფილიყო. მეცხოველეობის დაწინაურებამ მოსახლეობის ერთი ნაწილის ცხოვრების ნახევრად მომთაბარულ წესზე გადასვლა გამოიწვია. წვრილფეხა საქონელი სეზონურად საზაფხულო და საზამთრო სამოვრებზე გადაჰყავდათ. საზაფხულო სამოვრებად მთაა გამოყენებული, უპირატესად თრიალეთჯავახეთის მთიანი ზოლი და კავკასიონის სამხრეთი კალთები. საზაფხულო სამოვრებად კი ძირითადად ათვისებული იყო ქვემო ქართლის ვაკე, ივრის ჭალები, ელდარის და

გარდაბნის ველები და სხვ. მსხვილფეხა საქონლის გამოსაკვებად, რომელიც ამავე დროს როგორც გამწევი ძალა მიწათმოქმედებაშიც იყო ჩართული, უპირატესად სოფლის მახლობლად მდებარე სამოვრები იყო ათვისებული. ზამთრობით მსხვილფეხა საქონელს ძირითადად წინასწარ მომარაგებულ საკვებზე ამყოფებდნენ. ეტყობა ამ დროს არა მარტო სავარგულები ირწყვებოდა, არამედ სათიბებიც.

როგორც ჩანს, მთამ იქ, სადაც მიწათმოქმედებისათვის სათანადო პირობები იყო, მა-ინც დააკავა მოსახლეობის ერთი ნაწილი, რასაც აქ აღმოჩენილი ძეგლები, განსაკუთრებით სამაროვნები მოწმობენ, ოღონდ მთის პირობებში მიწათმოქმედება არაინტენსიური იყო. ამიტომ მიღებული პროდუქცია ლიმიტირებული უნდა ყოფილიყო. მთასა და ბარს შორის მიმოსვლის შედარებით სირთულის გამო, საკვების რაოდენობა აქ განსაზღვრული იყო და ამიტომ მოსახლეობის რიცხვი სტაბილური უნდა ყოფილიყო. მთა მოსახლეობის ნამატს ძნელად იტანდა და ბარისაკენ დენას იწვევდა. მთასა და ბარს შორის ურთიერთობის გაღრმავება, საზაფხულო და საზამთრო სამოვრების უფრო ფართოდ გამოყენება, ჩანს, თანდათანობით კულტურის ნიველირების პროცესს უწყობდა ხელს. ეტყობა ამ დროს ღრმავდება ეკონომიკური კავშირი ბარსა და მთას შორის. საქართველოში, უფრო გვიანაც, ბარისა და მთის დამოკიდებულება ერთ-ერთი ძირითადი საზრუნავი იყო. ამ პერიოდში საგრძნობლად წინაურდება მეცხენეობა, რაც მთისა და ბარის დაახლოვებას უწყობდა ხელს. ცხენი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა მეურნეობაში, სამხედრო საქმეში და საერთოდ ყოფაში.

ეკონომიკური ცენტრების გადმონაცვლებამ და საერთოდ ცხოვრების ხასიათის შეცვლამ საზოგადოების სოციალურ ურთიერთობებზეც იქონია გარკვეული გავლენა. გვიან-ბრინჯაოდრერკინის ხანაში, თითქმის სრულიად ქრება ყორღანული ტიპის მოზრდილი სამარხები. სამარხეულ ინვენტარში აღარ გვხვდება ძვირფასი ლითონის ნაწარმი. საომარ იარაღზე მოთხოვნილების გაზრდამ, რაც კარგად აისახა სამარხეულ ინვენტარში, ქვეყნის შიგნით შექმნილ საკმაოდ დამაბულ ვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს. სხვასთან ერთად ომიანობა სიმდიდრის დაგროვების ერთ-ერთი წყარო გახდა. ხშირი საომარი ლაშქრობები, შრომის ნაყოფიერების გაზრდა და საერთოდ ეკონომიკური წინსვლა, ზრდიდა დაწინაურებულ წევრთა ქონებრივ და სოციალურ მდგომარეობას. “წარჩინებულ მეომრის” შედარებით მდიდარი სამარხების გვერდით გვხვდება საფლავები, სადაც მოსახლეობის უფრო და-ბალი ფენის წარმომადგენლებია დაკრძალული.

საქართველოს თავისებური ფიზიკურგეოგრაფიული გარემო თითქმის ყოველთვის განსაზღვრავდა ქვეყნის ცხოვრების ხასიათს. გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანაში ეკონომიკური ცენტრების მთიდან ბარში გადმონაცვლებამ ხევების და ხეობების კიდევ უფრო ინტენ-სიური ათვისება გამოიწვია. ხევის, როგორც ცალკე ეკონომიკური უჯრედის სიმდიერე, ბევრად იყო დამოკიდებული მეურნეობის წინსვლისათვის არსებულ პირობებზე. ამ პერიოდში სარწყავი სისტემის ქსელის გაზრდამ, ბარისა და მთის უფრო ინტენსიურმა ათვისებამ კიდევ მეტად გაზარდა ხევის ეკონომიკური სიმდიერე. მოსახლეობა უფრო მეტად მი-ეჯაჭვა ხევს, რომელიც ქვეყნის ძირითადი ტერიტორიულადმინისტრაციული ერთეული ხდება. მეურნეობის აღმავლობა, ხევებს შორის ურთიერთობის გაზრდა, მეტალურგიის და-წინაურება, მოსახლეობის

რიცხვის ზრდა და სხვ. თანდათანობით ხევების დაახლოების პირობებს ქმნიდა. შიდა უთანხმოებები, თუ გარედან მომდინარე საფრთხე, კიდევ უფრო მეტად აკავშირებდა ხევებსა და ხეობებს, რაც სათანადოდ აირეკლა მატერიალურ კულტურაში. კულტურის ნივთიერების პროცესი უფრო ნათლად რკინის ფართო ათვისების ხანაში ისახება. ეს კი ის დროა, როდესაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მოსახლე ტომები ურარტუს საკმაოდ ძლიერი აგრესიის წინაშე აღმოჩნდნენ. შემდეგ ამას კიმერიელებისა და სკვითების გამოჩენა მოჰყვა, რომლებიც ამიერკავკასიის გავლით სამხრეთისაკენ წინა აზიაში იჭრებოდნენ. უფრო გვიან კი სკვითები ამავე გზით უკან უბრუნდებიან თავის პირველ საცხოვრისს. ამ მოვლენებმა, ჩანს, ადგილობრივი ტომები უფრო მეტად შეაკავშირა და მათ კონსოლიდაციას შეუწყო ხელი. თუმცა, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის კიმერიელების ამიერკავკასიაში გამოჩენის საკითხი. ვარაუდობენ, რომ კიმერიელთა ნაკვალევი აღმო-სავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ტოპონიმში აისახა. მაგრამ, ის აზრიც არსებობს, რომ კი-მერიელებს საერთოდ არ უღაშქრიათ ამიერკავკასიაში და მათი აქ ნაკვალევი არ ასახულა მატერიალურ კულტურაში. კიმერიელების მოძრაობის გზა საწინააღმდეგო მხარეს გადიოდა, შავი ზღვის დასავლეთი მიმართულებით. შესაძლოა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, კერ-მოდ კი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, კიმერიელთა მცირე ჯგუფები შემოდიან, რომლებსაც თითქმის არავითარი გავლენა არ მოუხდენიათ დამხვედურ მოსახლეობაზე. კიმერიელები ალბათ ადგილობრივ მოსახლეობის გავლენის ქვეშ ექცევიან და მათ კულტურას ითვისებენ. ნიშანდობლივია, რომ არც წინა აზიაში, სადაც კიმერიელები საკმაოდ აქტიურად მოქმედებენ, არქეოლოგიურ მასალაში მაინცდამაინც არ აისახა მათი ნაკვალევი.

ძვ. წ. VII საუკუნეებში სკვითები კავკასიაზე გავლით წინა აზიაში იჭრებიან და აქ საკმაოდ აქტიურ როლს თამაშობენ პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მათ, როგორც ჩანს, კავკასიონის ქედი სხვადასხვა უღელტეხილებით გადალახეს. სკვითების მოძრაობის მთავარი გზა ალბათ დარუბანდის, დარიალის, მამისონის და სხვ. გადასასვლელებზე გადიოდა, რასაც თითქმის არქეოლოგიური მონაცემებიც მოწმობს. თუმცა ის აზრიც გამოითქვა, რომ დარიალის და მამისონის უღელტეხილები უფრო ინტენსიურად სკვითებმა წინა აზიიდან უკან დაბრუნების დროს გამოიყენეს. როგორც ჩანს, სკვითები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში უფრო მეტად პატარ-პატარა ჯგუფებად მოძრაობდნენ. ეტყობა, მათ აღმოსავლეთ ამიერკავკასია-სია შედარებით სწრაფად განვლეს და ადგილობრივ მოსახლეობასთან არ შექმნილა რაიმე საგრძნობი კონფლიქტური სიტუაცია. სხვაგვარად ალბათ ნაკლებ შესაძლებელი იქნებოდა წინა აზიისაკენ მათი წარმატებული სვლა. ჩანს, ამიერკავკასიის სამხრეთით სკვითების დაქ-საქსული ჯგუფები ერთიანდებიან და საერთო ძალით მოქმედებენ წინა აზიის დაწინაურებული სახელმწიფოების წინააღმდეგ.

გარკვეული პერიოდის შემდეგ წარუმატებლობის და პოლიტიკური მარცხის გამო, სკვითების ერთი ნაწილი ძველი, უკვე გაკვალული გზით კავკასიაზე გავლით თავის პირველ ადგილსამყოფელს უბრუნდებიან. ჩანს, ამ დროისათვის სკვითები უკვე ისეთ ძლიერ ძალას აღარ წარმოადგენდნენ და აქ მათი ცალკეული ჯგუფები მოძრაობდნენ. ამიტომ, სკვითებს რაიმე შესამჩნევი ზიანი ადგილობრივი მოსახლეობისათვის არ მიუყენებიათ. ისინი გარკვეულ

კონტაქტს ამყარებდნენ მათთან და საერთო ძალით იბრძვიან ამიერკავკასიის ურარტული ცენტრების წინააღმდეგ. სკვითების მონაწილეობა ჩანს ურარტუს უკანასკნელი დასაყრდენის, არარატის ველზე, თეიშებაინის დაცემაში. მათი ურთიერთობა ადგილობრივ მოსახლეობასთან ალბათ შედარებით მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა. სკვითების გარკვეული ნაწილი შესაძლოა რჩება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და საბოლოოდ ადგილობრივ მოსახლეობას ერწყმიან. რა თქმა უნდა, მათი ურთიერთობა ყოველთვის უმტკივნეულო არ იყო და აღმოსავლეთ საქართველოს ამ დროის რიგ ნამოსახლარებზე კარგად შეინიშნება ნგრევის კვალი, ჩანს სკვითების ნამოქმედარი. კახეთში სოფ. ჩალაუბანთან მდებარე ნამო-სახლარი “მოჭრილი გორა”, უეცრად და მიტოვებული და დანგრეული. ნგრევისა და გადაწვის კვალი ამჩნევია აქვე მდებარე თანადროულ ძეგლებს. “მოჭრილ გორაზე” ზედა ფენებში სკვითური ისრის პირები აღმოჩნდა. შირაქის ველზე “ცისკარაანთ გორის” ნამოსახლარი უცხო ძალის შემოსვლის შედეგად განადგურებულია. აქ დანგრეულ ფენაში რამდენიმე სკვითური ისრის პირი აღმოჩნდა, რომლებიც ალბათ მტერს ეკუთვნოდა. ამ ტიპის ისრის პირები ნაპოვნია მელაანის სამლოცველოზე. მათი აქ აღმოჩენა ალბათ მტრის შემოსევას უკავშირდება, რის შედეგადაც განადგურებულია ეს ძეგლი. სკვითური ისრისპირები აღმოჩენილია ხოვლეგორის ნამოსახლარის III და II ჰორიზონტებში და ვარაუდობენ, რომ ხოვლე II პერიოდის ნამოსახლარი მტრის შეტევის შედეგად ინგრევა და ბრინჯაოს ეს ისრის პირები მოიერიშეებს ეკუთვნოდა. თუმცა სკვითური ისრის პირების არსებობა ყოველთვის სკვითების ნამოქმედარის მანიშნებელი არ იყო. ამ იარაღს ფართოდ იყენებდნენ აგრეთვე სხვა ხალხები როგორც აზიაში, ისე ევროპაში. მაგრამ, ამიერკავკასიაში ეს ისრის პირები ალბათ უფრო მეტად სკვითებთან იყო დაკავშირებული. აქ მატერიალურ კულტურაში კარგად შეინიშნება ამ დროს სკვითური ელემენტი. სამთავროს სამაროვანზე, თლის სამარხებში, დვანის ნეკროპოლზე, წიწამურის სამარხში, ქვემო ქართლში კარგადაა ცნობილი სკვითებისათვის დამახასიათებელი იარაღ-სამკაული: რკინის სატევრები — აკინაკები, ისრის პირები, ცხენის აკაზმულობასთან დაკავშირებული ნივთები, სკვითური ხელოვნების ნიმუშები და სხვ. მაგრამ მაინც ჩანს, რომ სკვითების გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოში არც თუ ისე ძლიერი იყო. ძეგლები, კერძოდ სამარხები, რომლებიც შეიძლება უშუალოდ სკვითებს დაუკავშიროთ, აღმოსავლეთ საქართველოში ნაკლებადაა ცნობილი. აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ აზერბაიჯანში მინგეჩაურის სამაროვანზე აღმოჩნდა განსხვავებული ხასიათის სამარხები, სადაც მიცვალებულები ზურგზე იწვნენ და სამარხეული ინვენტარი სკვითებისათვის დამახასიათებელი ნივთებისაგან შედგებოდა. ვარაუდობენ, რომ ეს სამარხები უცხო პირებს, კერძოდ, სკვითებს ეკუთვნოდა. მინგეჩაურში და საერთოდ აზერბაიჯანის სტეპურ ზოლში უფრო მეტად ჩანს სკვითური კულტურის ელემენტები. გამოითქვა მოსაზრება, რომ სკვითურ “სამეფო”-ს ძირითადად აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე უნდა ეარსება და მის ფარგლებში, ზოგის აზრით, აღმოსავლეთ საქართველოს ნაწილიც შედიოდა. შესაძლოა, სკვითების ძირითადი მასა სამხრეთაღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ირანის გზით შე-მოდის და ეგებ, ამიტომაცაა, რომ აქ უფრო მძლავრად ჩანს სკვითური კულტურის ელემენტები. აღმოსავლეთ საქართველოში ალბათ სკვითების უფრო მცირე ჯგუფები შემოდიან და მათი ნაკვალები აქ ისე მკვეთრად არ აისახა. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში სკვითებთან ურთიერთობა უფრო მეტად მათი უკანა გზაზე მოძრაობისას ხორციელდებოდა, წინა აზიაში განცდილი სრული პოლიტიკური

კრახის შემდეგ. ნიშანდობლივია, რომ სკვითური კულტურისათვის დამახასიათებელ ნივთებს აქ უფრო მეტად ატყვია მათ მიერ წინა აზიაში შეთვისებული ელემენტები და ეს მასალები შედარებით გვიანი ხანით თარიღდებიან.

რა თქმა უნდა, სკვითების ლაშქრობებმა საკმაოდ დაძაბა ვითარება ქვეყნის შიგნით. ამან ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში მოსახლე ტომები უფრო მეტად შეაკავშირა. მათ შორის სიახლოვეს და ურთიერთობის გაზრდას ისიც აპირობებდა, რომ ამ პერიოდში მნიშვნელოვნად წინაურდება ცხოვრების საერთო დონე, საგრძნობლად ვითარდება რკინის ინდუსტრია და განსაკუთრებით ძლიერდება სოფლის მეურნეობა. საირიგაციო სისტემის მძლავრად ამოქმედება, საექსპლუატაციოდ მომზადება და შემდეგ მისი მოვლა საკმაოდ რთული, შრომატევადი პროცესი იყო. ეს კი მჭიდროდ შეკავშირებული კოლექტივების არ-სებობის და მყარი, ძლიერი მმართველობის პირობებში იქნებოდა უფრო მეტად შესაძლებელი. ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებისათვის აღმოსავლეთ საქართველოში ცენტრალური ხელისუფლების, კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების წინა პირობა იქმნება.

დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში.

ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში სამხრეთ კავკასიაში დასავლურქართული, ანუ კოლხური კულტურა ვრცელდება, რომელიც თითქმის მთელ დასავლეთ საქართველოს მოიცავდა მიმდგომი მხარეებით. იგი წინარე ხანის კულტურის საფუძველზე აღმოცენდა და განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეს მიაღწია.

კოლხური კულტურა ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარს და ძვ. წ. I ათასწლეულის თითქმის მთელ პირველ ნახევარს მოიცავდა. ამ დროს ყალიბდება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ახალი სახის ლითონის სამეურნეო იარაღები — ცული, თოხი, სეგმენტისებრი იარაღი, წალდი და სხვ., რომლებმაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ამ კულტურის შემდგომ ამაღლებასა და ფართოდ გავრცელებას. ინტენსიურად სახლდება კოლხეთის დაბლობი, მთისწინეთის გორაკ-ბორცვოვანი ზოლი და მთა.

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევარი კოლხური კულტურის აყვავების ხანაა. ამ დროს ლითონის ინდუსტრიაში ბრინჯაოსთან ერთად გარკვეულ როლს უკვე რკინაც ასრულებს. ერთხანს ბრინჯაოს იარაღს ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მეურნეო-ბაში. მაგრამ, შემდეგში სულ უფრო და უფრო ფართოდ ვრცელდება რკინის იარაღი. რკინის მეტალურგიისათვის კოლხეთში საკმაოდ ხელსაყრელი პირობები არსებობდა.

სამხრეთდასავლეთ კოლხეთში, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე, ჩანს, საკმაოდ მძლავრად ამუშავდა ჭოროხის მეტალურგიული კერა, საიდანაც მოსახლეობა ჭარბად მარაგდებოდა სპილენძით. მელითონეთა სახელოსნოები ძირითადად მსხვილი დასახლებების მახლობლად მდებარეობდნენ. კოლხეთის ამ ნაწილში კარგადაა წარმოდგენილი განძები, რომლებიც უპირატესად ხმარებიდან გამოსულ სამეურნეო-იარაღისა და ზოდებისაგან შედგებოდა. მათი გადადნობის შემდეგ ხელახლა ჩამოისხმებოდა უპირატესად სამეურნეო ხასიათის ნივთები. კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში უნდა ჩამოყალიბებულიყო ძირითადად კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა სამეურნეო ხასიათის იარა-

დები. ჩანს, აქ წარმოიქმნა ამ კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი კოლხური ცული, რომელშიაც რამდენიმე ტიპს გამოარჩევენ. ადრეული ცულები შედარებით მოზრდილი და ტლანქია, მერე და მერე კოლხური ცული სულ უფრო და უფრო იხვეწება და კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში გვხვდება კოხტა, მსუბუქი ცულები ზოგჯერ მდიდრულად შემკული გეომეტრიული და ცხოველური ორნამენტით.

კოლხურ კულტურაში ფართოდ ვრცელდება ბრინჯაოს თოხი, რომელიც, ჩანს, აგრეთვე კოლხეთის სამხრეთდასავლეთ რეგიონში უნდა წარმოქმნილიყო. იგი გამოიყენებოდა მიწათმოქმედებაში ახოების ასაღებად ყამირის გატეხისას, საყანე ადგილის გასაწმენდად, საბოსტნე და საბაღე მეურნეობაში და სხვ. თოხთან ერთად გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ განმეებში კარგადაა წარმოდგენილი ე. წ. სეგმენტისებრი იარაღი, რომელიც, ჩანს, აგრეთვე ამავე მეტალურგიულ პროვინციაში უნდა შექმნილიყო. კოლხეთის გარეთ ეს იარაღი ნაკლებად გვხვდება. ამ იარაღსაც უპირატესად მიწათმოქმედებას უკავშირებენ, თუმცა მისი ფუნქციის შესახებ არაერთი აზრია გამოთქმული.

ბრინჯაოს სასოფლო-სამეურნეო იარაღიდან, რომელიც აგრეთვე კოლხეთის სამხრეთ ნაწილისთვისაა დამახასიათებელი, აღსანიშნავია წალდი. ბრინჯაოს წალდს, ისევე, როგორც თანამედროვე ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში გავრცელებულ ამ ტიპის იარაღს, წინა მხარეს ნისკარტისებური წანაზარდი აქვს და ძირითადად ალბათ ბუჩქნარის და ბარდების საკაფავად იხმარებოდა. ეს იარაღი კოლხეთის სხვა მხარეებში და მის გარეთ იშვიათად გვხვდება. სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებულ იარაღებიდან აღსანიშნავია ბრინჯაოს ნამგალი.

ბრინჯაოს კულტურის ბოლო ეტაპზე საგრძნობლად წინაურდება სამხრეთდასავლეთი კოლხეთი, მიმდგომი მხარეებით, რომელიც კოლხას ტომთა გაერთიანების ძირითადი ადგილსამყოფელი უნდა ყოფილიყო. აქ შემუშავებული სასოფლო-სამეურნეო იარაღები იმდენად ეფექტური გამოდგა, რომ ფართოდ ვრცელდებიან თითქმის მთელ კოლხეთში და მის ინტენსიურ ათვისებას შეუწყეს ხელი.

სოფლის მეურნეობაში ლითონის იარაღების ფართოდ გამოყენება ცხოვრების საერთო დონის ამაღლებას უწყობდა ხელს. კოლხეთის სინამდვილეში ეს იარაღები იმდენად ეფექტური გამოდგა, რომ ეკონომიკის საგრძნობი ინტენსიფიკაცია გამოიწვია. გვიან ბრინჯაოს ხანაში, ჩანს, საგრძნობლად იმატა მოსახლეობის რიცხვმა. ინტენსიურად სახლდება კოლხეთის დაბლობი, რომელიც მანამდე შედარებით ნაკლებად იყო ათვისებული. კოლხეთის ბარში სასოფლო სამეურნეო სამუშაოები საკმაოდ მძიმე, რთული და შრომატევადი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, მიუხედავად ამისა მოსახლეობა აქ საკმაოდ ინტენსიურ სამეურნეო ცხოვრებას ეწეოდა. ნესტიანი ჰავა, ჭაობი, მძლავრი მცენარეული საფარი, აბრკოლებდა კოლხეთის ვაკის ათვისებას. სადრენაჟო სამუშაოები, სათესი ფართობის მომზადება და სხვა დიდ ხანგრძლივ დროს მოითხოვდა. ახალი სახის სამეურნეო იარაღებმა უთუოდ საგრძნობლად შეუწყეს ხელი კოლხეთის დაბლობის ფართოდ ათვისებას. წინაურდება მიწათმოქმედება, რომელიც მძიმე და მაღალ ორგანიზებულ შრომას მოითხოვდა. ჩანს, ამ დროს ხის მარტივი სახვნელია გამოყენებული. ჩოლოკოჩხამურის ნამოსახლარ კომპლექსში ათამდე ხის სახვნელი იარაღი აღმოჩნდა. კოლხეთის ველზე გამოვლენილი სამოსახლო ბორცვებზე ძლიერადაა

წარმოდგენილი გვიანბრინჯაოს ამ დროის ფენები. მოსახლეობა აქ დიდხანს მჯდარა და მძიმე და რთულ პირობებში საკმაოდ ინტენსიურ ცხოვრებას ეწეოდა. ცალკეულ სამოსახლოებთან უნდა არსებულიყო ლითონის დამუშავებასთან დაკავშირებული სახელოსნოები, სადაც ჩანს, ძირითადად სასოფლო-სამეურნეო ხასიათის იარაღი მზადდებოდა. ნაპოვნია ამ იარაღის და აგრეთვე სამკაულის, საომარი იარაღის და სხვა დანიშნულების ნივთების თიხის ჩამოსასხმელი ყალიბები. ამ პერიოდის ფენები გამოვლინდა რიონის და ენგურის ქვემო წელზე შესწავლილ ნამოსახლარებზე; კარგადაა ათვისებული კოლხეთის ვაკის შიდა რეგიონები. აქ გამოვლენილ ნამოსახლარზე საკმაოდ ძლიერი კულტურული ფენები დადასტურდა. ამ დროის სამოსახლოებს სახე მაინცდამაინც არ უცვლია და სამშენებლო საქმეში, გეგმარებაში, ნაგებობის ტიპში აქ ისევ ძველი ტრადიციები გრძელდება. სამოსახლოები ხელოვნურ ბორცვებზეა უპირატესად გაშენებული. ხით მდიდარ კოლხეთში ტენიანი ჰავის პირობებში, ხეს მშენებლობაში წამყვანი ადგილი ეკავა. ნაგებობები გრუნტის დონეზე ხის მორებისაგან მოწყობილ მოედნებზე იგებოდა მიწისქვეშა წყლებისაგან დაცვის მიზნით. შენობა ჯარგვალის ტიპისა იყო, ძელებისაგან საკმაოდ მყარად ნაგები. თვით დასახლება მცირე სოფლის, ხუტორული ტიპისა უნდა ყოფილიყო. თითქმის ყველა დასახლებულ ბორცვს ირგვლივ თხრილი შემოუყვება. თხრილებს ძირითადად დაცვის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა და აგრეთვე ალბათ სადრენაჟო მიზნისათვისაც გამოიყენებოდნენ. შესაძლოა ხელოვნური არხების სისტემას სატრანსპორტო დანიშნულებაც ჰქონდათ. ლითონის იარაღის მეურნეობაში ფართოდ გამოყენებამ გააადვილა მიწის სამუშაოები და საერთოდ მიწათმოქმედების ინტენსიფიკაციას შეუწყო ხელი. რიონის და მისი შენაკადების მოტანილი ნალექი, ჩანს, ეფექტურად გამოიყენებოდა მიწის გასანოყიერებლად, რაც საგრძნობლად ზრდიდა მოსავალს.

მესაქონლეობის როლი ეკონომიკაში ამ დროს საკმაოდ მაღალი უნდა ყოფილიყო. კულტურული ფენები დიდი რაოდენობით შეიცავდნენ სხვადასხვა ცხოველების ძვლებს. მეურნეობის ეს დარგი ტყესთან შეგუებით ვითარდებოდა. მსხვილფეხა საქონელს წამყვანი ადგილი ეკავა, რომელიც ალბათ უპირატესად ბაგურ კვებაზე უნდა ყოფილიყო. მეღორეო-ბას ტყით მდიდარ კოლხეთის მეურნეობაში ჩანს დიდი ადგილი ეკავა. წვრილფეხა საქონლის ნაშთები ნამოსახლარების კულტურულ ფენებში შედარებით ნაკლებადაა წარმოდგენილი. ტყე ჩანს მეცხვარეობის განვითარებისათვის მაინცდამაინც ხელსაყრელ გარემოს არ ქმნიდა. ეს დარგი მესაქონლეობის კოლხეთის უფრო შიდა რეგიონებისათვის იყო დამახა-სიათებელი. როგორც ჩანს, მონადირეობას და მეთევზეობას მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სამეურნეო საქმიანობაში. ნამოსახლარებზე მდიდრადაა წარმოდგენილი გარეული ცხოველების ძვლები.

გვიანბრინჯაოს ხანაში საგრძნობლად იცვალა სახე მატერიალურმა კულტურამ. ეს განსაკუთრებით ლითონის ინვენტარში შეიმჩნევა. სულ უფრო და უფრო ნაკლებად გვხვდება ამ დროს ქვისა და ძვლის შრომის იარაღები. კარგადაა წარმოდგენილი კერამიკული მასალა, რომელიც მსგავსებას ავლენს წინარე ხანის თიხის ჭურჭელთან, მაგრამ უკვე გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ქრება ზოგიერთი ფორმა ჭურჭლისა და ვრცელდება ახალი სახის თიხის ნაწარმი. იგი შავად ან მოყავისფრო-მონაცრისფროდაა გამოშვარი, გაპრიალებული ზედაპირით.

კოლხეთის დაბლობის შიდა რეგიონების უფრო ფართოდ ათვისებამ, სოფლის მეურნეობის ინტენსიურმა ხასიათმა შეუწყო ხელი საზოგადოების დაწინაურებას. სოფლის მეურნეობის პროდუქციის სიუხვემ განაპირობა ის, რომ მოსახლეობის ერთი ნაწილი სამეურნეო საქმიანობას ჩამოსცილდა და საკმაოდ მყარად ჩაება მეტალურგიულ საქმიანობაში, სადაც შრომა დიფერენცირებული უნდა ყოფილიყო — მადნის მოპოვება, ლითონის დამუშავება, ნივთების დამზადება და ბოლოს მათი რეალიზაცია. მაღალ ოსტატობას მოითხოვდა აგრეთვე ხით ხურობა, რომელიც ამ პერიოდში დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო. ხეს კოლხეთის სამეურნეო ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. გარდა სამშენებლო საქმისა, ხე ფართოდ გამოიყენებოდა მეჭურჭლეობაში, ნაოსნობაში, მეტალურგიაში და სხვ. კარგადაა აქ წარმოდგენილი ლითონის სადურგლო იარაღები. შრომის მაღალი ორგანიზებული ხასიათი სოფლის მეურნეობაში და ხელოსნობაში, ჭარბი პროდუქციის წარმოება, მისი რეალიზაცია და სხვ. ქვეყნის შიგნით საკმაოდ მყარ ეკონომიკურ საფუძველს ქმნიდა.

ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურება და საერთოდ ლითონზე მოთხოვნილების გაზრდას, მთისა და ბარის ურთიერთობის დაახლოებას უწყობდა ხელს. საქართველოში თავისებური ბუნებრივი პირობების გამო მთისა და ბარის დამოკიდებულებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საზოგადოების განვითარებისათვის. კოლხურმა კულტურამ საკმაოდ ფართოდ მოიცვა დიდი და მცირე კავკასიონის მთისწინა და მთის ზონები. ეფექტურმა ეკონომიკურმა სისტემამ მოსახლეობის რიცხვის საგრძნობ ზრდას შეუწყო ხელი. კოლხეთი საკმაოდ მჭიდროდაა ამ დროს დასახლებული. სამხრეთ კოლხეთში მსხდომი ტომების ჰეგემონობით, მოსახლეობის საკმაოდ მძლავრი და მყარი კავშირი ჩამოყალიბდა, რომელიც, ჩანს, გარკვეულ როლს ასრულებდა სამხრეთით მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებში, რაც სათანადოდ აისახა წერილობით წყაროებში. ეს ტომები ზოგჯერ საკმაოდ ძლიერი გაერთიანების დიაუზის მოკავშირედ გამოდიან საერთო მტრის წინააღმდეგ. როგორც ჩანს, კოლხი ტომების კავშირი საკმაოდ ძლიერ ძალას წარმოადგენდა და საიმედოდ აკონტროლებდა შავი ზღვისპირა რეგიონებს. ამიტომაცაა ალბათ, რომ დიაუზი არასდროს გამხდარა ზღვისპირა ქვეყანა. ვერც ასურეთი, შემდეგ კი ურარტუ აღწევნ შავი ზღვის სანაპირო ზოლს და საერთოდ ვერ გაავრცელეს თავისი გავლენა კოლხეთზე. შესაძლოა, კოლხი ტომების გაერთიანების შეტევის შედეგად უნდა დაცემულიყო დიაუზის “სამეფო”. სამხრეთით შექმნილმა ვითარებამ, ჩანს, კიდევ უფრო შეაკავშირა კოლხი ტომები და მათ შორის შედარებით მშვიდობიანი ვითარება სუფევდა. თითქმის მთელ კოლხეთში ერთიანი ხასიათის კულტურა ვრცელდება. როდესაც, წერილობითი ცნობების თანახმად, დიაუზი და კოლხა გამოდიან ისტორიის ასპარეზზე, კოლხური კულტურა უკვე თითქმის მთელ კოლხეთს მოიცავდა. მძლავრად ამოქმედდა მეტალურგიული ცენტრები რაჭაში, სვანეთში, აფხაზეთში და სხვ. ამ კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის მესხეთი, შიდა ქართლი, აღმოსავლეთ ანატოლიის გარკვეული ოლქები და სხვ.

შესაძლოა, კოლხური კულტურის ფორმირებაში უპირატესად ზანურენოვანი ტომები მონაწილეობდნენ. მათი ადგილსამყოფელი, ჩანს, ძირითადად მცირე კავკასიონის დასავლეთ ნაწილში, ჭოროხის აუზში და მიმდგომ მხარეებში იყო ლოკალიზებული. ამ ტომების დასავლეთ ამიერკავკასიაში უფრო ინტენსიურ განსახლებას კოლხური კულტურის ფართოდ განფენა მოყვა.

სვანურენოვანი ტომები, რომლებსაც კოლხეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეკავათ, თანდათანობით უფრო მთის რეგიონებში ინაცვლებიან. კოლხეთის ვაკეს მიმდგომი მხარეებით ჩანს უპირატესად ზანურენოვანი ტომები იკავებდნენ.

მე. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის, ჩანს, საგრძნობლად იმატა მოსახლეობის რიცხვმა კოლხეთში. კოლხეთის დაბლობის ინტენსიურმა ათვისებამ საზოგადოების სამეურნეო-ეკონომიკურ მდგომარეობაზე იქონია გარკვეული გავლენა. ამ დროისათვის ბარად მცხოვრებ მოსახლეობას საკმაოდ მყარი და ძლიერი ეკონომიკური ბაზა გააჩნდა. ინტენსიურად გამოიყენება კოლხეთის დაბლობის ნაყოფიერი მიწები. შრომის მაღალი ორგანიზაცია, მეურნეობის ინტენსიფიკაცია საზოგადოების დაწინაურებას და საკმაოდ მძლავრი გაერთიანების ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. კოლხეთში მიმდინარე კონსოლიდაციის პროცესმა გარკვეული ასახვა კულტურის ხასიათშიც ჰპოვა. ამ პერიოდიდან თითქმის მთელ კოლხეთში, მის ბარსა და მთაში ერთიანი ხასიათის კულტურა ვრცელდება. მართალია, კოლხეთის უფრო შიდა რეგიონებში, დაბლობთან შედარებით, ცხოვრებისათვის რამდენადმე განსხვავებული პირობები არსებობდა, მაგრამ მეურნეობაში აქაც მიწათმოქმედებას წამყვანი ადგილი ეკავა. კოლხეთის შიდა რეგიონებიდან ამ დროის ნამოსახლარები სადღე-ისოდ ნაკლებადაა ცნობილი. მასალები უპირატესად შემთხვევითი აღმოჩენებითაა წარმოდგენილი.

ამ პერიოდში მძლავრად მოქმედებს კოლხეთის მეტალურგიული ცენტრები, რომლებიც უხვად აწვდიდნენ ლითონს სხვადასხვა რეგიონებს. ჩანს, საგრძნობლად იმატა მოთხოვნილებამ ლითონზე. არსად ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში ისეთი სიჭარბე ლითონის ნივთებისგან შემდგარი განძებისა არ გვხვდება, როგორც ამ დროის კოლხეთში. სპილენძის მადნის მოპოვების მძლავრი კერა არსებობდა ჭოროხის აუზში, რიონის ზედა წელზე, რაჭაში, სადაც ამ პერიოდის მაღაროები აღმოჩნდა. აქ სპილენძის გარდა უხვად მოიპოვებოდა ანთიმონი, რომელზედაც ამ ხანაში იზრდება მოთხოვნილება. აქედან გადიოდა ალბათ ანთიმონი სამხრეთით, ძირითადად მცირე აზიაში. ამ მეტალურგიული ცენტრიდან მარაგდებოდა ლითონით ალბათ რიონ-ცხენისწყლის აუზის რეგიონები, რაჭალეჩხუმი და იმერეთი. აქ კარგადაა ცნობილი განძები, გვხვდება აგრეთვე შემთხვევით აღმოჩენილი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები.

იმერეთის ზეგანი, ყვირილას ზედა წელის აუზი, რომელიც ადრე უფრო მეტად აღმოსავლეთ საქართველოსთან იყო დაკავშირებული, კოლხური კულტურის ფართოდ განფენის ხანიდან მისი გავლენის ქვეშ ექცევა. აქ გვხვდება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი განძები და ცალკეული ნივთები — კოლხური ცული, თოხი და სხვ. ჩანს, აქედან ვრცელდება ამ პერიოდში კოლხური კულტურის გავლენა შიდა ქართლში.

კოლხეთის დიდი მდინარეების ღრმა ხეობებში იქ, სადაც სამეურნეო-ეკონომიკური აღმავლობისათვის სათანადო პირობები არსებობდა, ცალკეული ტერიტორიული ერთეულები წინაურდებიან. რიონ-ცხენისწყლის ორმდინარეთში კარგი პირობები უნდა ყოფილიყო საზოგადოების აღმავლობისათვის. ლითონის ახალი სამეურნეო იარაღების ფართოდ გამოყენებამ მიწათმოქმედების წინსვლას შეუწყო ხელი. მთაში ხელსაყრელი გარემო იყო მესაქონლეობის დაწინაურებისათვის. კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთი ნაწილის ღრმა

ხეობები, ენგურ-ცხენისწყლის შუამდინარეთი ინტენსიურადაა ათვისებული. განძებში კარგადაა წარმოდგენილი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო იარაღი: ცულები, თოხები, ნამგლები და სხვ. ცნობილია აქედან აგრეთვე ბრინჯაოს საბრძოლო იარაღი — შუბისა და სატევრის პირები და სხვ. როგორც ჩანს, ამ დროს ენგურის აუზის მა-ღალმთიან ზოლში მძლავრად მოქმედებს ადგილობრივი მეტალურგიული კერა. აქ რამდენიმე ადგილას აღმოჩნდა სამთამადნო წარმოების ნაშთები, ძველი მალაროები, რომლებიც თავისი ხასიათით რაჭის ანალოგიური ძეგლების მსგავსია. მელითონეები უხვად მარაგდე-ბოდნენ მადნით და, ჩანს, აქ ლითონზე მაინცდამაინც არ იყო გაჭირვება. სავარაუდოა, რომ აქედან მარაგდებოდა უპირატესად ლითონით ენგურის აუზის მოსახლეობა.

კოლხეთის ცენტრალური ნაწილის ენგურრიონის ორმდინარეთის მთისწინეთის ბორცვოვანი ზოლი ამ დროისათვის ფართოდაა დასახლებული. კარგადაა ცნობილი აქედან მდნობელთა განძები და კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები. გვხვდება აგრეთვე მელითონეთა სახელოსნოების ნაშთები. როგორც ჩანს, ცენტრალური კოლხეთი, რიონ-ენგურის ორმდინარეთი ძირითადად რაჭა-სვანეთისა და მეტალურგიული ცენტრებიდან მარაგდებოდა ლითონით.

კოლხეთის უკიდურესი ჩრდილოდასავლეთი ნაწილი, მისი ზღვისპირა ზოლი, ჯერ კიდევ გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე კარგად ათვისებული ჩანს. ცნობილია აქედან კოლხური კულტურის ადრეული განძები, რომლებიც უპირატესად მასიური და ტლანქი ცულებისაგან შედგებოდნენ. კოლხური კულტურის ადრეულ საფეხურზე ეს რეგიონი გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. კოლხური კულტურის ფართოდ განფენის ხანაში ვრცელდება აქ ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო იარაღი, უპირატესად თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. კოლხეთის ეს მხარე, ჩანს, ლითონით ძირითადად ბზიფის ზედა წელზე მდებარე ბაშკაფსარის საბადოებიდან მარაგდებოდა, სადაც აღმოჩნდა უძველესი მალაროები და სამთამადნო წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები.

ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან კოლხეთში საგრძნობლად იზრდება კულტურის საერთო დონე და მისი თანდათანობით ნიველირების პროცესი მიმდინარეობს. კოლხეთის მთასა და ბარში ერთიანი ხასიათის საკმაოდ დაწინაურებული კულტურა ვრცელდება, თითქმის ყველგან ფართოდ გამოიყენება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო იარაღი, უპირატესად ცული, თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. ცნობილია ამ პერიოდის ნამოსახლარები, უმთავრესად ბარსა და მთისწინეთში. კარგადაა წარმოდგენილი ამ დროის სამაროვნებში სხვა ხასიათის ნივთებთან ერთად საბრძოლო იარაღები, რომლებიც მანამდე ნაკლებად იყო ცნობილი. როგორც ჩანს, კოლხი მეომარი ამ პერიოდში კარგადაა აღჭურვილი სხვადასხვა ხასიათის საბრძოლო იარაღით. ერთ-ერთი ძირითადი საომარი იარაღი კოლხური ცული უნდა ყოფილიყო და მისი სხვადასხვა ვარიანტები ფართოდ იყო გავრცელებული ამ პერიოდში. კარგადაა ცნობილი ბრინჯაოს სატევრის პირი და აგრეთვე შუბისა და ხელშუბის პირები. როგორც ჩანს, კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათი კოლხი ტომების დაახლოების და კონსოლიდაციის პროცესს უნდა ასახავდეს. ქვეყნის შიგნით ცხოვრების შედარებით მშვიდი ხასიათი კულტურის აღზევებას უწყობდა ხელს. ჩანს, არც გარედან მომდინარე საფრთხე

იგრძნობოდა მაინცდამაინც ამ პერიოდში. აღსანიშნავია, რომ ამ დროისათვის ერთგვარად იცვლება პოლიტიკური ვითარება სამხრეთით, სუსტდება ასურეთის გავლენა. ურარტუს დაწინაურების ხანაში, ძვ. წ. IX საუკუნის ბოლოსათვის, კოლხეთი უკვე საკმაოდ ძლიერ ძალას წარმოადგენს, რაც აისახა კიდევ კულტურის ხასიათში. ამ კულტურის მატარებელი ტომები საიმედოდ იცავდნენ თავს გარედან მომდინარე შემოტევებისაგან. ჩანს, ვერც აღმოსავლურქართული კულტურის მატარებელმა ტომებმა, რომლებიც ამ დროისათვის საკმაოდ ძლიერ ძალას წარმოადგენდნენ შიდა ქართლში, შეძლეს კოლხთა წინააღმდეგობის დაძლევა. ყვირილას ზემო წელის რეგიონში, რომელიც შიდა ქართლის გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული, ამ დროისათვის უკვე კოლხური კულტურის სფეროში შემოდის. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლურქართული კულტურის ელემენტი კოლხეთში შედარებით სუსტადაა წარმოდგენილი.

კოლხური კულტურის ძლიერი გავლენა იგრძნობა მესხეთში, რომელიც უშუალოდ ემიჯნებოდა სამხრეთ კოლხეთის მეტალურგიის წამყვან ცენტრს ჭოროხის აუზში. აქ კარგადაა ცნობილი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღები და განძები.

შიდა ქართლში ამ დროს გვხვდება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღები — ცული, თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. ამ დროის ნამოსახლარებზე ადგილობრივ თიხის ნაწარმთან ერთად გვხვდება კოლხური კერამიკა. კოლხური კულტურის გავლენა განსაკუთრებით იგრძნობა შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში, სამაჩაბლოში, მის მთასა და მთისწინეთში. ამ დროს ცენტრალური კავკასიის ჩრდილო ნაწილში წინაურდება ე. წ. ყობანის კულტურა. ლიახვის აუზის ზედა წელი კოლხური და ყობანური კულტურების შეხვედრის რეგიონი უნდა ყოფილიყო. ეს უკანასკნელი კოლხური კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის. ყობანის კულტურის წარმომავლობის, კოლხურ კულტურასთან დამოკიდებულების შესახებ არა ერთი აზრი გამოითქვა. ეს ორი სრულიად დამოუკიდებელი კულტურები უნდა ყოფილიყო. ის საერთო, რომელიც მათ შორის შეინიშნება ახლო ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს. კოლხური ცული ყობანის კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტი ხდება. გვხვდება აქ აგრეთვე კოლხური სატევრის პირები და სხვა. კოლხურ კულტურაში ვრცელდება ყობანისთვის დამახასიათებელი ზოგიერთი სამკაული, ტან-საცმელთან დაკავშირებული ნივთები და სხვ. თითქმის სრულიად არ არის წარმოდგენილი ყობანის კულტურაში კოლხური სამეურნეო ხასიათის იარაღები, ალბათ, ეკონომიკაში მესაქონლეობის უპირატესი როლის გამო.

ბრინჯაოს და რკინის მეტალურგია კოლხეთში, ჩანს, კარგა ხანს თანაარსებობდა. ბრინჯაოს წარმოებას ერთხანს ჯერ კიდევ მოწინავე მდგომარეობა ეკავა. ბრინჯაოს ნივთების დამზადების ტექნიკა ამ დროს გასაოცარ სიმაღლეს აღწევს, გვხვდება დახვეწილი ფორმის, მაღალი გემოვნებით შესრულებული ბრინჯაოს ნივთები. ოსტატი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს არა მარტო ნივთის ფორმას, არამედ მის გარეგნულ შემკულობა-საც. სწორედ ამ პერიოდში ჩამოყალიბდა თავისებური სტილი გრაფიკული ორნამენტისა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია გეომეტრიული და ცხოველური დეკორი. გეომეტრიულ ორნამენტში ჭარბობს რომბები, ჯვარი, სვასტიკა, ხვია და სხვ. ცხოველური დეკორი ხასიათდება გამოსახულების გადმოცემის ძლიერი სტილიზაციით და უპირატესად გვხვდება ძაღლის,

ცხენის, გველის, თევზის გამოსახულებები. გვხვდება კოლხური ცულები ყუაზე ცხოველის ქანდაკებებით. კოლხური გრაფიკული დეკორი ფართოდ ვრცელდება ყოზანის კულტურაში და მისი ერთ-ერთი დამახასიათებელ ნიშანთაგანი ხდება. თანდათანობით ფართოდ ვრცელდება რკინის ნაწარმი და ბრინჯაო უპირატესად სამკაულის დასამზადებლად გამოიყენებოდა.

კოლხური კულტურის აყვავების ხანის ერთიანი ხასიათი განსაკუთრებით კარგად დაკრძალვის რიტუალში გამოიკვეთა. თითქმის მთელ კოლხეთში დაკრძალვის ერთიანი წესი ვრცელდება. ინდივიდუალურ სამარხებთან ერთად გვხვდება დაკრძალვის კოლექტიური წესი “დასაკრძალავი მოედნები”, სადაც მიცვალებულების მეორადი დასაფლავება დამოწმებული სრული ან ნაწილობრივი კრემაციით. ცეცხლის კვალი ატყვია აგრეთვე ჩატანებულ ინვენტარს. დაკრძალვის ეს წესი, ჩანს, მთიან კოლხეთშიც გავრცელდა. კოლხეთში ამ დროს დასაფლავების სხვა რიტუალიცაა ცნობილი — ინდივიდუალური სამარხები, სადაც მიცვალებულებს ორმოსამარხებში, ქვაყუთებში ან მოზრდილ თიხის ჭურჭლებში კრძალავდნენ. გარკვეული ცვლილებები შეინიშნება კერამიკაში, განსაკუთრებით დეკორის ხასიათში. აღარ გვხვდება ზოგიერთი ფორმა თიხის ჭურჭლისა და ვრცელდება ახალი სახის ნაწარმი — ტოლჩები, სასმისები და სხვ.

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში კოლხეთში თანდათან წინაურდება რკინის ინდუსტრია. რკინის პირველი ნივთები ბრინჯაოს ნივთების წაბადვითაა ნაკეთები, რაც რკინის ადგილობრივი წარმოების მაჩვენებელი იყო. ამ დროისათვის აქ მძლავრად ამოქმედდა რკინის მეტალურგიული კერები. რკინის ინდუსტრიის დაწინაურებისათვის კოლხეთში ყველა პირობა არსებობდა. კოლხურ კულტურაში რკინის წარმოების რამდენიმე კერა არსებობდა, სადაც რკინის გამოსადნობი სახელოსნოები აღმოჩნდა. მოსახლეობა უხვად მარაგდებოდა რკინის ნაწარმებით. ჩანს, ამ დროს კოლხეთში რკინის წარმოების ერთ-ერთი ძლიერი ცენტრი უნდა ყოფილიყო ამიერკავკასიაში და შესაძლოა მის ფარგლებს გარეთაც აწვდიდა რკინის ნაწარმს. რკინის ნედლეულის ძირითადი წყარო, ჩანს, შავი ზღვისპირეთის მაგნეტიტური სილებით მდიდარი საბადოები უნდა ყოფილიყო. რკინის წარმოება კოლხეთის შიდა მხარეშიც ვრცელდება, სადაც გამოვლინდა რკინის გადასამუშავებელი სახელოსნოები, რომლებიც მადნეულით უპირატესად მთის ზონიდან მარაგდებოდნენ. ამ დროს სამარხეულ კომპლექსებში ბრინჯაოს ნივთებთან ერთად კარგადაა წარმოდგენილი რკინის ნაწარმი.

კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში კოლხეთი ეკონომიკურად საგრძნობლად წინაურდება. კარგად ორგანიზებული სოფლის მეურნეობა, რკინის იარაღების ფართოდ გამოყენება მიწის დასამუშავებლად, მესაქონლეობის როლის გაზრდა და სხვ. ქვეყნის კეთილდღეობის ძირითადი საფუძველი იყო. რკინის სახნისის ფართოდ გამოყენებას მიწათმოქმედებაში უთუოდ მნიშვნელოვანი გარდატეხა უნდა მოეხდინა და საგრძნობლად გაეზარდა შრომის ნაყოფიერება. ნიშანდობლივია, რომ ამ პერიოდის სამარხებში მდიდრადაა წარმოდგენილი მიწის დამუშავებასთან დაკავშირებული რკინის იარაღები თოხი, სახნისი და სხვ. ერგეტის სამაროვნის ერთ-ერთ კოლექტიურ სამარხში რკინის სხვა ნივთებთან ერთად 140 მარტო თოხი აღმოჩნდა. ამ რიგის იარაღების საფლავში უხვად ჩატანება უთუოდ ეკონომიკაში მიწათმოქმედების წამყვანი როლის მაჩვენებელია. კარგადაა წარმოდგენილი ამ კულტურაში

მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იარაღები — ბრინჯაოს, რკინის და კაჟის ნამგლები, ხელსაფქვაკები, სანაყები, სასრესები და სხვ. როგორც ჩანს, სათანადო სი-მაღლეზე იდგა აგრეთვე მევენახეობა და ნამოსახლარებზე ხშირად ჩნდება ყურძნის წიპწე-ბი, ვაზის ნარჩენები და სხვ.

მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ეკონომიკაში მესაქონლეობას. კოლხეთის ბარში და მთაში იზრდება მეცხოველეობის როლი. მსხვილფეხა საქონელი ფართოდ გამოიყენება გამ-წევ ძალად მიწათმოქმედებაში. საგრძნობლად წინაურდება ტყით მდიდარ კოლხეთში მე-ლორეობა. მთის ინტენსიურად ათვისებამ ხელი შეუწყო წვრილფეხა მესაქონლეობის განვითარებას. ჩანს, ამ პერიოდში საგრძნობლად იმატა ცხენის როლმა მეურნეობაში. ამ დროის კოლხურ მასალებში კარგადაა წარმოდგენილი ცხენის აკაზმულობასთან დაკავშირებული ინვენტარი — ლაგმები, საყბურები, ბალთები და სხვა. სამხედრო საქმეში იზრდება მხედრის როლი. ამ პერიოდის ნივთიერ მასალებში ცნობილია ცხოველის სკულპტურები, მათ შორის, ცხენის ბრინჯაოს ქანდაკებები. ცხენის გამოყენება ვაჭრობის გაფართოებას, ტრან-სპორტის განვითარებას და გარე სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდას უწყობდა ხელს.

აღსანიშნავია ოჩხამურის და მუხურჩის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მსხვილი სახელოსნოს ნაშთები, სადაც ნახევრადძვირფასი ქვებისაგან საკმაოდ ფართო ასორტიმენტის მძივები მზადდებოდა. მძივებისათვის უპირატესად იყენებდნენ სერდოლიკს, აგატს, კვარცს, გიშერს და სხვ. ჩანს, აქ საკმაოდ ძლიერი წარმოების კერები არსებობდა და მათი პროდუქცია ფართოდ ვრცელდებოდა კოლხეთში. აქ აღმოჩენილ სამარხეულ ძეგლებზე კარგადაა წარმოდგენილი ნახევრად ძვირფასი ქვების მძივები, განსაკუთრებით სერდოლიკისა.

როგორც ჩანს, კოლხეთში ამ დროს სრულიად ანაზღაურად, ყოველგვარი წინაპირო-ბის გარეშე, ჩნდება ძვირფასი ლითონის პირველი ნივთები. ჭუბურხინჯში, ნოსირში, ფარ-ცხანაყანევიშე შემთხვევით ნაპოვნი იყო განძები, თუ სამარხეული ინვენტარი, სადაც აღმოჩნდა ოქრომჭედლობის შესანიშნავი ნიმუშები. ოქროს და ვერცხლის ცალკეული ნივთები გვხვდება ამ დროის სხვადასხვა ძეგლებზე. აღსანიშნავია, სიმაგრის ნამოსახლარზე ნაპოვნი ოქროს საკიდი და ურეკის, ნიგვზიანის, ერგეტის სამაროვნებზე აღმოჩენილი სასაფეთქლე რგოლები და სხვა სამკაულები, რომლებსაც კოლხური ოქროს უძველეს ნიმუშად მიიჩნევენ. როგორც ჩანს, კოლხური კულტურის მიწურულს ისახება საიუვილერო საქმე, რომელიც გამოირჩევა შესრულების მაღალი დონით. ჩანს, აქედან ეყრება საფუძველი კოლხურ ოქრომჭედლობას, რომელიც მომდევნო ხანაში განვითარების მაღალ საფეხურს აღწევს. ქვეყნის ეკონომიკური სიძლიერე ხელს უწყობდა ხელოსნობის სხვადასხვა დარგების დაწინაურებას.

კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში, მის დასასრულ პერიოდში საგრძნობლად უმჯობესდება ცხოვრების საერთო დონე. მთისა და ბარის დაახლოებამ მეურნეობის წამყვანი დარგების დაწინაურებამ, ლითონის წარმოების წინსვლამ, ხელოსნობის აღზევებამ და სხვ. ქვეყანაში გარკვეული სოციალური ხასიათის ძვრები გამოიწვია. საზოგადოების შიგნით მიმდინარე სოციალური სტრატეფიკაციის პროცესი გარკვეულად აისახა ამ დროის სამარხეულ ძეგლებში. ჩანს, ცხოვრების შედარებით კარგი პირობები საზოგადოების თითქმის ყველა ფენაში სიმდიდრის დაგროვების საფუძველს ქმნიდა. ამ დროს გვხვდება შედარე-ბით მდიდარი სამარხები; რიგით წევრთა საფლავებშიც კარგადაა წარმოდგენილი იარაღ-სა-ჭურველი და სხვა

ხასიათის ნივთები. თუმცა ნასახლარებში არ შეინიშნება არსებითი ხასიათის სხვაობა. აქ არ გამოირჩევა ცალკე ხელოსანთა უბნები ან სოციალურად დაწინაურებული წევრის სამოსახლოები. კოლხური კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათი მის ბოლო ეტაპზე მოწმობს, რომ ამ დროისათვის ქვეყნის შიგნით შედარებით სიმშვიდის პირობებში კიდევ უფრო ძლიერდება დასავლურქართულ ტომთა დაახლოების პროცესი.

როგორც ჩანს, ამ პერიოდში საგრძნობლად იცვლება კოლხეთში დემოგრაფიული ვითარება. მყარი და მძლავრი ეკონომიკური ბაზა მოსახლეობის მკვეთრ ზრდას უწყობდა ხელს. მთელი კოლხეთი ინტენსიურადაა დასახლებული მთასა და ბარში, სადაც ერთიანი ხასიათის კულტურა ვრცელდება. ჩანს, აქტიურად მიმდინარეობს კოლხი მოსახლეობის გა-ერთიანების პროცესი. საზოგადოების შიგნით იქმნება პირობები ცენტრალური მმართველობის სისტემაზე გადასვლისა და კოლხეთში სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის ჩამოყალიბებას ეყრება საფუძველი. ეს პროცესი ეტყობა ვერ შეაფერხა გარედან მომდინარე მოვლენებმა.

ძვ. წ. VIII საუკ. ბოლოსათვის კოლხეთი, ჩანს, ძლიერი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. აქ ჯერ კიმერიელები, შემდეგ კი სკვითები იჭრებიან და არღვევენ ცხოვრების შედარებით მშვიდ ხასიათს. კიმერიელები ჩრდილოეთიდან მეოტიდაკოლხეთის ზღვისპირა ზოლით მოძრაობდნენ და აქედან შედიან წინა აზიაში. თუმცა, ისიც აღინიშნა, რომ კიმერიელები საერთოდ არ გამოჩენილან სამხრეთ კავკასიაში. კოლხეთის უხვი მცენარეული საფარი, ჭაობები, რთული რელიეფი საკმაოდ ძნელი გადასალახავი იქნებოდა. ისიც ითქვა, რომ კოლხეთის გზის მონაკვეთი კიმერიელებმა შესაძლოა ზღვით განვლეს. კიმერიელების სწრაფი მოძრაობის გამო მათი ნაკვალები თითქმის არ აისახა ნივთიერ კულტურაში. თუმცა, მატერიალურ კულტურაში ყოველთვის არ ირეკლება ახლად მოსული ხალხის ნამოღვა-წარი და ისინი ადგილობრივი მოსახლეობის უფრო მაღალ კულტურას ითვისებენ. კიმერი-ელებმა კოლხეთის სანაპირო ზოლით მოძრაობისას ქვეყნის შიდა რეგიონებში ვერ შეაღწიეს, ეგებ, ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ გაწეული წინააღმდეგობის გამო. უფრო მეტ დაბრკოლებას კიმერიელები ალბათ სამხრეთდასავლეთ კოლხეთში აწყდებიან, რომელიც კოლხას ძირითადი ადგილსამყოფელი იყო. აქედან ისინი სამხრეთით იჭრებიან და მცირე აზიის გარკვეულ ტერიტორიას იკავებდნენ.

თუ კიმერიელთა სამხრეთით მოძრაობას კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში თითქმის არავითარი კვალი არ დაუტოვებია, სკვითებთან ურთიერთობა საკმაოდ კარგად აისახა არქეოლოგიურ მასალებში. როგორც წერილობითი ცნობები მოწმობენ, სკვითები კვალდაკვალ მოყვებოდნენ კიმერიელებს, მაგრამ შემდეგში შეიცვალეს მიმართულება, შესაძლოა მეოტიდა კოლხეთის მონაკვეთის სირთულის გამო, და უფრო გრძელი, შემოვლითი გზა აირჩიეს. მათი ძირითადი მარშრუტი დარუბანდზე გადიოდა. სკვითების სამხრეთით მოძრაობის გზა, როგორც ჩანს, კოლხეთს ნაკლებად შეეხო. ზოგი იმასაც ფიქრობს, რომ სკვითების შემოსევები კოლხეთის მიღმა მიდიოდა. შესაძლოა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც იყო, რომ კოლხი ტომების გაერთიანება წინ აღუდგა სკვითურ აგრესიას. სკვითური ელემენტი კოლხურ კულტურაში შესაძლოა უფრო მეტად წინა აზიიდან სკვითების ძველ სამ-შობლოსაკენ უკანა გზაზე მოძრაობისას აისახა. სკვითურ მასალებში კოლხეთში, როგორც აღნიშნავენ, კარგად შეიმჩნევა სკვითების მიერ წინა

აზიაში შეთვისებული ელემენტები. სკვითები ამ დროს იყენებენ ძირითადად მამისონის და ჯვრის გადასასვლელებს და აგრეთვე მეოტიდაკოლხეთის მიმართულებას. შესაძლოა, ამის შედეგი იყო რიონის ზემო წელზე ბრილის სამაროვნის ზოგიერთ სამარხში დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი სკვითური იარაღები, განსაკუთრებით სატევრები ე. წ. აკინაკები. აქვე აღმოჩნდა სკვითებისათვის დამახასიათებელი რკინის ცულები. ჩანს, სკვითები ამ იარაღს კოლხეთში ეცნობიან, სადაც კარგადაა წარმოდგენილი ამ ცულების პროტოტიპები. რაჭაში ბრილის სამაროვნის სამარხებში თითოთოროლა სკვითური ისრის პირი იყო ნაპოვნი. იგივეს ვხვდებით კოლხეთის ბარში შესწავლილ ამ დროის სამარხებში. აქაც უპირატესად აკინაკებია წარმოდგენილი და ნაკლებად სკვითური ისრისპირები. არც ამ სამაროვნებზე და არც სხვა ძეგლებზე მაინცდა-მაინც ცნობილი არ არის სკვითური კულტურისათვის დამახასიათებელი სხვა ელემენტები. საფიქრებელია, რომ კოლხეთში ამ პერიოდში უპირატესად სკვითების პატარა ჯგუფები მოძრაობენ. ზოგი ბრუნდება ძველ სამშობლოში, ზოგიც რჩება და ადგილობრივ მოსახლეობაში ითქვიფება.

როგორც ჩანს, უფრო მეტად სკვითური გავლენა კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში იგრძნობა. მეოტიდაკოლხეთის მიმართულება სკვითების უკანა გზაზე მოძრაობი-სას უფრო ინტენსიურად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. აქ ამ პერიოდის ძეგლებში კარგად შეინიშნება სკვითების ნაკვალევი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აფხაზეთში ყულანურხვას სამაროვანი, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობის სამარხების გვერდით, გვხვდება საფლავები, რომლებშიც კარგად გამოირჩევა სკვითური კულტურის ელემენტები. ის, რომ ერთ სამაროვანზე ეს სამარხები გვერდიგვერდ გვხვდება შედარებით მშვიდობიანი ურთიერთობის მანიშნებელი უნდა იყოს. ზოგჯერ ადგილობრივ მკვიდრთა სამარხებში სკვითებისთვის დამახასიათებელი ნივთები გვხვდება. როგორც ჩანს, სკვითები თანდათანობით ადგილობრივ მოსახლეობას ერწყმიან, მათი ჩვევები გადააქვთ და კარგავენ მომთაბარული ცხოვრების ხასიათს.

ამრიგად, კოლხური კულტურის ბოლო პერიოდი ქვეყანაში შექმნილ საკმაოდ რთულსა და დამაბულ ვითარებას ემთხვევა. მაგრამ, კოლხეთში უკვე არსებობდა აქ მო-სახლე ტომების საკმაოდ მძლავრი გაერთიანება, რომელიც საიმედოდ აღუდგა წინ სამხრეთიდან თუ ჩრდილოეთიდან მომდინარე ძალებს და ქვეყანაში, ჩანს, არ დარღვეულა ცხოვრების სტაბილური ხასიათი. ამ დროისათვის კოლხეთში საკმაოდ მყარი პოლიტიკური ვითარება მყარდება, რამაც სახელმწიფოს წარმოქმნას შეუწყო ხელი.

თავი VI. ქართველთა წარმომავლობისათვის

ქართველი ხალხის წარმოქმნის ანუ ეთნოგენეზის გარკვევა უადრესად რთული პრობლემაა, რომლის კვლევას სულ ცოტა ათასწლოვანი ისტორია მაინც აქვს. ანტიკური ხანის უცხოელ მწერლებს თავი რომ გავანებოთ, რომლებიც კავკასიელ ივერიელებსა (აღმოსავლელ ქართველებს) და პირენეის იბერებს ერთმანეთს უკავშირებდნენ, NE X-XI საუკუნეებში ქართული ინტელექტუალური ელიტა ფრიად დაინტერესებული იყო ამ საკითხით და, როგორც მოსალოდნელი იყო, ქართველთა ჩამომავლობა ბიბლიური ეთნარქებისაგან გამოჰყავდა. ამის

საფუძველზე XI ს-ის მეორე ნახევარში განათლებულმა ისტორიკოსმა, ლეონტი მროველმა მწყობრი ეთნოლოგიური კონცეფცია ჩამოაყალიბა, რომელიც მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ერთადერთ მისაღებ თვალსაზრისად ჩანს იმდროინდელი წიგნიერი საზოგადოებისათვის. ლეონტის მიხედვით ქართველთა (ისევე როგორც სხვა კავკასიელ ხალხთა) წინაპრები შორეულ წარსულში, ბაბილონის გოდოლის მშენებლობის “შემდგომად განყოფისა ენათასა”, შუა მდინარეთიდან გადმოსახლებულან. ეს ე.წ. “მიგრაციული თეორია”, ცხადია, უკვე სრულიად სხვა, თანადროულ მეცნიერულ დონეზე დამყარებული, XIX და XX საუკუნის დასაწყისშიც იყო გაბატონებული და, ამდენად, ქართველთა წინაპრები კავკასიაში მოსულებად მიაჩნდათ.

XX საუკუნის შუა ხანიდან ჰუმანიტარული მეცნიერების ინტენსიური განვითარების კვალად ჩვენში, კერძოდ, არქეოლოგიის, ანთროპოლოგიის, ენათმეცნიერების და ისტორიული გეოგრაფიის მიღწევების შედეგად, ახალი თვალსაზრისი დამკვიდრდა და დღეისათვის თითქოს უცილობლად დადგენილი ქართველთა ავტოქტონობა კავკასიაში, თუმცა მიგრაციული პროცესები, რა თქმა უნდა, სრულიადაც არ არის გამორიცხული.

მიუხედავად ასეთი მეტამორფოზისა, თვით პრობლემის დიდი სირთულე, ცხადია, მოხსნილი არ არის.

თუკი ქართველთა უძველესი “პირველსამშობლოს” ძიების საკითხი სადღაც სამხრეთ-ში — თითქოს ჩაბარდა ისტორიას, სამაგიეროდ მთელი სიგრძე-სიგანით თავი იჩინა ჩვენი წინაპრების ურთიერთობის პრობლემამ ისტორიულად ცნობილ უძველეს ხალხებთან, რაც მწირი ისტორიული ცნობების გარდა, ძირითადად, ენობრივი მოვლენების, მატერიალური და სულიერი კულტურის მონაცემების სიღრმისეული ანალიზით ხერხდება.

მაგრამ, პირველ რიგში, ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის, კერძოდ, ქართველთა კავკასიაში ავტოქტონობის პრობლემის გარკვევისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ანთროპოლოგიურ მონაცემებს.

დღეისათვის სრული უეჭველობით დადგენილია, რომ ქართველები ე.წ. დიდი ანუ პირველადი ევრაზიური რასის წარმომადგენლები არიან, კერძოდ, განეკუთვნებიან სამხრეთევროპეიდული განშტოების წინააზიურ ანთროპოლოგიურ ტიპს.

საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში მცხოვრებ ქართველთა შორის, თავის მხრივ, შეინიშნება ლოკალური თავისებურებანი, რომელთა მიხედვით გამოყოფილია ხუთი, ერთმანეთისაგან მეტნაკლებად განსხვავებული ადგილობრივი ნაირსახეობა: 1. აჭარლების, გურულების და მეგრელების ჯგუფებში დადგენილია შავიზღვისპირული ტიპი, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ნაკლები ბრაქიკეფალურობა, სხეულის საშუალოზე მეტი სიმაღლე, შედარებით ღია ფერის თმა, მკვეთრად პროფილირებული სახე. 2. იმერლების, ლეჩხუმელების, არამალმთიანი რაჭველების და აგრეთვე მეგრელების, გურულების და აჭარლების არაშავიზღვისპირულ ჯგუფებში დადგენილია დასავლურქართული ანთროპოლოგიური ტიპი, რომელიც შავიზღვისპირულისაგან განსხვავდება ოდნავ ფართო სახით, უფრო მუქი თმით, გამოდრეკილი ცხვირით. 3. აღმოსავლეთი საქართველოს ბარში, ძირითადად, ქართლებსა

და კახელების ჯგუფებში დადგენილია აღმოსავლურქართული ანთროპოლოგიური ტიპი, რომლისთვის ნიშანდობლივია უფრო ფართო შუბლი, საშუალოზე მუქი თვალები და თმა. 4. მესხურ, ჯავახურ და ზოგიერთ ქართლურ ჯგუფებს შორის დადგენილია სამხრეთქართული ტიპი, დახასიათებული მკვეთრი ბრაქიკეფალიით, დაბალი ტანით, საშუალოზე მუქი თმით, მკვეთრად გამოდრეკილი ცხვირით. 5. საქართველოს მთიანეთში: სვანების, რაჭველების, ხევსურების, მოხევეების, მთიულების, გუდამაყრელების, ფშაველების, თუშების ჯგუფებში დადგენილია კავკასიონის ტიპი — მკვეთრი ბრაქიკეფალიით, სა-შუალოზე მუქი თმით, საშუალოზე ღია ფერის თვალებით.

ქართველების ერთიანი გენეტიკური წარმომავლობის მაჩვენებელია ძირითადი ტაქსონომიური ნიშნების დიდი მსგავსება. ხუთივე ზემოდნიშნული ანთროპოლოგიური ნაირსახეობა განეკუთვნება წინააზიურ რასას, მაგრამ ისინი არ წარმოადგენენ კლასიკურ მცირე-ზიურ ტიპს, რომლის დამახასიათებელი ნიშნები გავრცელებულია სომხების, ასურელების და ა.შ. ჯგუფებში.

ქართველთა კავკასიაში ავტოქტონობის დასადასტურებლად საჭიროა, რა თქმა უნდა, პალეოანთროპოლოგიური მასალის გათვალისწინება ანუ არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული კრანიოლოგიური სერიების დახასიათება და მათი შედარება თანამედროვე ვითარებასთან.

უძველესი კრანიოლოგიური მასალა საქართველოს ტერიტორიიდან, (დმანისში აღმოჩენილ არქანთროპს თუ არ ჩავთვლით) განეკუთვნება ენეოლითის (ერთი თავის ქალის ფრაგმენტი) და ადრეული ბრინჯაოს (ჩვიდმეტი თავის ქალის ფრაგმენტები) ხანას და ტი-პოლოგიურად (ერთი გამონაკლისის გარდა ჭიათურაში) დოლიქოკრანულ, ვიწროსახიან ადამიანს განეკუთვნება. ასეთი ვითარება გრძელდება ძვ. წელთაღრიცხვის III ათასწლეულიდან დაწყებული, ვიდრე ახალი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის შუა ხანებამდე, როდესაც კრანიოლოგიური მასალა უკვე აშკარად ბრაქიკეფალურია. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ თანამედროვე ანთროპოლოგიური ტიპი ქართველებისა ხასიათდება სწორედ ბრაქიკრანიით და ფართო სახით. ეს თითქმის გამორიცხავს ანთროპოლოგიურ კონტინუიტეტს და ამდენადვე ეჭვქვეშ აყენებს ქართველთა აბორიგენობას კავკასიაში. მართლაც, ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, რომ XX საუკუნის დასაწყისამდე, მიგრაციული თეორიების ბატონობის პირობებში, ქართველები არც ითვლებოდნენ კავკასიის ავტოქტონ მოსახლეობად.

მაგრამ კავკასიური და, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიიდან მოპოვებული კრანიოლოგიური მასალის შესწავლამ ანთროპოლოგები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ თუმცა კი ადრეული ბრინჯაოს და მომდევნო ხანის თავის ქალები დოლიქოკრანულია ძირითადად, მაგრამ შეინიშნება დროში თანდათანობითი ცვლილება ბრაქიკეფალიზაციისაკენ და ეს პროცესი დამახასიათებელია არა მხოლოდ საქართველოს ან თუნდაც კავკასიისთვის, არა-მედ საერთოდ მთელი წინააზიისათვის და ამდენად აქ მოსახლეობის რადიკალურ ცვლილებასთან კი არ უნდა გვქონდეს საქმე, არამედ — იმანენტური ეპოქალური ანთროპოლოგიური ტრანსფორმაციის პროცესთან, რომელიც არსებითად შინაგანი იმპულსებით იყო გა-პირობებული.

ამგვარად, თანამედროვე ანთროპოლოგიური მიმდინარეობის შედეგად თითქმის უეჭველია ქართველთა ამიერკავკასიაში ავტოქტონობა და საქართველოს ტერიტორიაზე მათი დღევანდელი სახით ჩამოყალიბება. ცხადია, არ გამოირიცხება ათასწლეულთა განმავლობაში მიგრაციული პროცესებიც, უცხო ტომთა ინფილტრაცია და ასიმილაციაც, მაგრამ ეს არ ცვლის ძირითად ეთნოგენეტიკურ პროცესს და ვერ უარყოფს ქართველთა აბორიგენობას და მათი ეთნიკური სახის ჩამოყალიბების ადგილობრივ ფესვებს.

და მაინც, ქართველთა ავტოქტონობის ანთროპოლოგიურ არგუმენტაციას ერთი არსებობის სუსტი მხარე გააჩნია. ჯერ ერთი ის, რომ ათასწლეულების მანძილზე მიმდინარე ეთნოგენეზის პროცესის დამაჯერებელი ჩვენებისათვის არ არის საკმარისი კრანოლოგიური მასალა არც რაოდენობრივი და არც გეოგრაფიული მათი გავრცელების თვალსაზრისით. გარდა ამისა, მთელი ეპოქები (მაგალითად, შუა ბრინჯაოს ხანა), თუ შეიძლება ითქვას, კრანოლოგიურ ლაკუნებს ქმნიან. მაგრამ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ის არის, რომ ზემოხსენებული იმანენტური პროცესი დოლიქოკეფალური მოსახლეობის თანდათანობითი ბრაქიკეფალიზაციისა, როგორც ვიცით, დამახასიათებელია არა მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიისათვის ან თუნდაც კავკასიისთვის, არამედ მთელი ახლო აღმოსავლეთისა და წინა აზიისათვის, სადაც განსახლებული იყო სამხრეთ-ევროპეიდული რასა და ამდენად ხალხთა შიდამიგრაციული ტალღების ანთროპოლოგიური ფიქსაცია პრაქტიკულად შეუძლებელია.

აქ შეიძლება დაგვეხმაროს არქეოლოგიური მასალა.

მართლაც, დიდი ხანია, რაც ისტორიას ჩაბარდა XIX ს-ის ბოლოს ევროპელების მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიღებული შთაბეჭდილება, რომ კავკასია ადამიანმა სადღაც ბრინჯაოს ეპოქის დასასრულს და რკინის ხანის დასაწყისში აითვი-სა. დღეს უკვე ცნობილია, რომ ეს რეგიონი, თუმცა კი გამოირიცხება ანთროპოგენეზის არეალიდან, მაგრამ ინტენსიურადაა ათვისებული ადამიანის მიერ, რაიმე ქრონოლოგიური წყვეტილის გარეშე, უკვე პალეოლითის უადრესი პერიოდიდან. აქ ერთმანეთს თანმიმდევრულად ენაცვლება, როგორც ქვის ხანის ყველა პერიოდი, ისე ლითონის ეპოქის საფეხურები, რომლებიც გამოხატულია სხვადასხვა არქეოლოგიური კულტურების სახით. ეს კულტურული კონტინუიტეტი თითქმის მხარს უჭერს ანთროპოლოგიური მასალის შესწავლის შედეგად მიღებულ დასკვნას ქართველთა ავტოქტონობის შესახებ, მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ყველა არქეოლოგი თანახმა არ არის ამ არქეოლოგიური კულტურების არა თუ ეთნიკური იდენტიფიკაციის საქმეში, არამედ მათ ადგილობრივ წარმომავლობაშიც კი. ითვლება-ბოდა და ითვლება, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული არაერთი ქრონოლოგიურ-კულტურული არქეოლოგიური ერთობა გარედანაა შემოტანილი სხვადასხვა ხალხის მი-ერ.

პრობლემის გარკვევაში გვეხმარება ენათმეცნიერება.

ბუნებრივია, რომ ათასწლეულთა განმავლობაში ქართველებს სხვადასხვა ხასიათის, პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ თავის ახლობელ თუ შორეულ მეზობლებთან. ეს ურთიერთობანი აისახებოდა ქართულ ენაში სხვადასხვაგვარად და კერძოდ, უცხო ტერმინებისა და სიტყვების ქართული ენის ლექსიკურ ფონდში დალექვით. იმ

პერიოდისათვის, რომელიც არ არის გაშუქებული წერილობითი ისტორიული წყაროებით, არტეფაქტების გარდა, ასე შეთვისებული უცხო სიტყვათა ფონდი, უაღრესად მნიშვნელოვანია ტომთა და ხალხთაშორისი კავშირების დასადგენად და იმ შემთხვევაში თუ ამა თუ იმ ხალხის თუ ტომის მკვიდრი ადგილსაცხოვრისი ცნობილია, უძვირფასესი საშუალებაა იმ საკონტაქტო ტერიტორიის დაფიქსირებისათვის, სადაც ეს ურთიერთობანი უნდა განხორციელებულიყო.

ასეთი კვლევა-ძიება ჩატარებულია ენათმეცნიერებისა და ისტორიკოსების მიერ.

ურარტელთაგან ძვ. წ.-ის I ათასწლეულის პირველი ნახევრისთვის ნასესხებ სიტყვებს და გამოთქმებს (იხ. ქვემოთ, თავი VI) თავი რომ გავანებოთ, რაც იმ დროს ქართველთა დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლეობას მაინც მოწმობს, რამდენადაც ურარტელებით დასახლებული ჩრდილოეთის ტერიტორია აწინდელ სომხეთს მოიცავდა, ირკვევა, რომ ქართველ ტომებს ინდოევროპელ ხეთებთან ჰქონდათ ახლო კონტაქტი. გა-მოვლენილი ლექსიკური პარალელებიდან აღვნიშნავთ რამოდენიმეს: ხეთური “სუფფი” და ქართული “სუფთა”; ხეთ. “ველლუ” და ქართ. “ველი”; ხეთ. “ვიანა” და ქართ. “ღვინო”; ხეთ. “დუდდუმილი” და ქართ. “დუმილი” და სხვა.

ეს კონტაქტები უნდა განხორციელებულიყო ხეთური იმპერიის არსებობის პერიოდში ანუ ძვ. წ. II ათასწლეულში, საფიქრებელია 1200 წლამდე, როდესაც ცენტრალურ მცირე აზიაში არსებული ეს იმპერია “ზღვის ხალხების” შემოსევების შედეგად განადგურდა. საკონტაქტო ზონად ხეთურქართული ეთნოსების შეხვედრისათვის მცირე აზიის ჩრდილოაღმოსავლეთ პერიფერიას თვლიან. აქვე ემეზობლებოდნენ, როგორც ჩანს, ერთმანეთს, ოღონდ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ცენტრალურ ანატოლიაში ინდოევრო-პელ ხეთებამდე მოსახლე ხათები (პროტოხეთები) და ქართველი ტომები, რომელთა შორის ასევე არსებობს ლექსიკური პარალელები: ხათ. “ვინ” და ქართ. “ღვინო”; ხათ. “ურემ.” — მჭედელი და ქართ. “ურო”; ხათ. “თეთე” და ქართ. “დიდი”. ვარაუდობენ, რომ ხათურიდან უნდა შეეთვისებინა ქართულს სადაურობის —ელ სუფიქსი და სხვა.

ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანიდან, ვიდრე II ათასწლეულის დასასრულამდე ჩრდილო მესოპოტამიაში ხურიტები ბინადრობდნენ, რომელთა ენიდანაც მეცნიერები ვარაუდობენ ცალკეული სიტყვების შეთვისებას ქართველური ენების მიერ. ასე მაგალითად: ხურ. “ეცი” და ქართულ-მეგრულ-სვანური “ცა”; ხურ. “შერი” — სადამო და ქართ. “სერო-ზა”, მეგრ. “სერი, ღამე”; ხურ. “ქად”- ქადილი და ქართ. “ქადილი” და სხვა.

საკონტაქტო ზონა უნდა ყოფილიყო ჩრდილო მესოპოტამიის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორია.

ქართულ ტომებს ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ სემიტურ ტომებთანაც, თანაც ეს ურთიერთობა უნდა განხორციელებულიყო ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანამდე სემიტური ტომების გავრცელების ჩრდილო პერიფერიაზე ანუ ჩრდილო მესოპოტამიასა და სამხრეთ კავკასიას შორის მდებარე რეგიონში მანამდე, სანამ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანში ჩრდილო მესოპოტამიას ხურიტები დაიკავებდნენ, რის შედეგადაც უშუალო კონტაქტები ქართულ და სემიტურ ტომებს შორის უნდა შეწყვეტილიყო. ამ კონტაქტების მაუწყებელია რიცხვითი

სახელების ნასესხობა სემიტურიდან, მაგალითად, სემიტ. “არვა” და ქართ. “რვა”. აგრეთვე შემდეგი ლექსიკური დამთხვევები: სემიტ. “ფილი” და ქართ. “სპილო”; სემიტ. “კლ” — დაჭერა და ქართ “კლიტე”; სემიტ. “ მტკ” და ქართ “ტკბ-ილი”; სემიტ. “ტიხ” და ქართ “ტიხარი”; სემიტ. “შუკ” და ქართ “შუკა” და სხვა.

აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ენათმეცნიერებმა დღეს არსებული ე.წ. ქართველური ენების — ქართულის, ზანურის (მეგრულ-ჭანურის) და სვანურის — საფუძველზე აღადგინეს საერთოქართველური ფუძე ენა ანუ ის ენა, რომელზედაც საუბრობდნენ უძველესი ქართველი ტომები, ვიდრე ისინი სამ ზემოდასახელებულ შტოდ განაწილდებოდნენ. ფიქრობენ, რომ სწორედ ამ ფუძე ენის მატარებელ საერთოქართველურ ეთნოსს უნდა ჰქონოდა კონტაქტები წინარე სემიტურ ეთნოსთან ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში ან ძვ. წ. IV ათასწლეულში.

ასევე საკმაო რაოდენობისაა ლექსიკური დამთხვევები წინარე ქართველურსა და წინარე ინდოევროპულს შორის. ასე მაგალითად წინარე ინდოევროპულიდან ნასესხებ სიტყვებად ითვლება ქართულში: უღელი, თხა, თიხა, სისხლი, მკერდი და სხვა. საკონტაქტო ზონად კი კვლავ სამხრეთ კავკასიასა და ჩრდილო მესოპოტამიას შორის მდებარე ვრცელ ტერიტორიას მიიჩნევენ. რამდენადაც თვით ინდოევროპული ერთობის დაშლა ძვ. წ. V ათასწლეულში იგულისხმება, ამდენად ეს კონტაქტებიც ამავე პერიოდში უნდა ვიგულისხმოთ, თუმცა ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ზემოხსენებული პარალელიზმი საერთოქართველურ და საერთო — ინდოევროპულ ენებს შორის აიხსნება არა ნასესხობით, არამედ ქართულ-ინდოევროპული გენეტიკური ერთობით, რომელიც ძვ. წ. VI ათასწლეულში უნდა დაშლილიყო.

ზემოხსენებული ლექსიკური თანხვედრანი ქართველური ენებისა და წინარე საერთო — ქართველური ენისა ძველი აღმოსავლეთის ცნობილი ეთნოსების, ხათურის, ხეთურის, ხურიტულის, სემიტურის, ურარტულის და აგრეთვე წინარე ინდოევროპული ეთნოსის ენებთან საშუალებას გვაძლევს ზოგადად შემოვხაზოთ ის გეოგრაფიული არეალი, სადაც უნდა ეცხოვრათ ძვ. წ. IV-II ათასწლეულებში ქართველურ ტომებს: მათი სამხრეთით და სამხრეთდასავლეთით განსახლების ტერიტორია მოიცავდა მაინცდამაინც, ჩრდილოაღმოსავლეთ ანატოლიას და ჩრდილო მესოპოტამიის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიას. დასავლეთით ისინი აღწევდნენ შავი ზღვის სანაპიროებს, რისი მოწმობაც უნდა იყოს ის, რომ ზღვის სახელწოდება ან უკეთ ტერმინი “ზღვა // ზღუა” უკვე ცნობილი იყო საერთო — ქართველური ენის არსებობის დროს.

ეჭვი არ არის, რომ ჩრდილოეთით საერთოქართველური ეთნოსის ადგილ-სამყოფელი სამხრეთ კავკასიასაც მოიცავდა. ზოგიერთი ენათმეცნიერის თვალსაზრისით საერთოქართველური ენის დონეზე რეკონსტრუირებული გეოგრაფიული ლანდშაფტის ამსახველი ტერმინოლოგია მაღალ მთიანეთზე მიუთითებს, რაც შესაძლებელია დიდ კავკასიონსაც გულისხმობდეს.

ამიერკავკასიაში ქართველთა ავტოქტონობას ქართველ ტომთა სახელწოდებების ისტორიულგეოგრაფიული ანალიზიც ადასტურებს. დღეს ისტორიკოსების თვალსაზრისით, მაგალითად, ქართლის ტომი საიდანაც მოსული კი არ არის და “ქართლი” გარედან მოტანილი სახელი კი არაა, არამედ აქვე კავკასიის გეოგრაფიულ არეზე წარმოქმნილი ქვეყანაა ისევე,

როგორც “ეგრისი” და სხვა, და წინარექართველური ეთნოსის დივერგენცია აქვე, ამ არეალში ხდება.

კავკასიის ტერიტორიაზე ამ წინარექართველურ ეთნოსს ინტენსიური ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა ჩრდილო კავკასიელ ტომებთან, კერძოდ, ნახურდალესტნური და აფხა-ზურადილეური ტომების წინარე ეთნოსებთან, რაც ასევე კარგად ვლინდება ამ ეთნოსთა ფუძე-ენებისა და საერთო ქართველური ფუძე ენის ლექსიკაში.

ზემოაღნიშნულის შედეგად, უნდა დავასკვნათ, რომ წინარექართველური ეთნოსი განსახლებული იყო ფრიად მთაგორიან და ხევებით დასერილ ტერიტორიაზე და წარმოადგენდა სრულიად აშკარად გამოკვეთილ ეთნიკურკულტურულ ერთობას, ტომთა დიდ ერთობლიობას, რომელიც საუბრობდა საერთო — ქართველური ენის სხვადასხვა დიალექტზე, ჰქონდა ერთიანი ტერიტორია და თუმცა დანაწევრებული იყო, ექვი არ არის, სხვადასხვა ტომებად, უნდა ჰქონოდა ერთი საერთო სახელიც. ამ ქართველურ ეთნოკულტურულ ერთობას ფრიად ინტენსიური და მრავალგვარი ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა მეზობელ და შორეულ ამგვარსავე ეთნოკულტურულ ერთობებთან, რაც კარგად არის ასახული ზემოხ-სენებულ ლექსიკურ და აგრეთვე სხვა ენობრივ კავშირებში. გამორიცხული არ არის, რა თქმა უნდა, ცალკეული ეთნიკური ჯგუფების ურთიერთმელწევისა და ინფილტრაციასიმბიოზის პროცესებიც.

საერთოქართველური ეთნოსის არსებობის ქრონოლოგიური დონის გათვალისწინებით — სათვის ფრიად საინტერესოა წინარე ქართველურ-შუმერული ლექსიკური შეხვედრები. ენათმეცნიერების მიერ დადგენილია ორასზე მეტი შუმერული სიტყვა, რომლებიც პარალელურ პოულობს წინარექართველურ ლექსიკასთან. შუმერები — ძველი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობა, — როგორც ცნობილია, სამხრეთ მესოპოტამიაში ცხოვრობდნენ უკვე ძვ. წ-ის IV ათასწლეულში. ქართველთა წინაპრების ამ ტერიტორიაზე ოდესმე ცხოვრება სრულიად გამორიცხულია ყველა ისტორიული, წერილობითი თუ არქეოლოგიური წყაროების მიხედვით. მაშ როგორ უნდა აიხსნას ეს ენობრივი შეხვედრები?

საქმე ის არის, რომ, როგორც ცნობილია, შუმერები არ არიან შუამდინარეთის ავტოქტონები და ითვლება, რომ საიდანაც მთიანეთიდან არიან იქ მისულნი. მეცნიერთა ნაწილი ვარაუდობს, რომ ისინი დასავლეთი ირანის მთიანეთიდან ჩავიდნენ მესოპოტამიის დაბლობში, მაგრამ არ არის გამორიცხული და ზოგი მეცნიერი ფიქრობს კიდევ, შუმერების ჩრდილოეთის მთიანეთიდან მიგრაციას, კერძოდ, სამხრეთი კავკასიიდან ან მის სამხრეთით მდებარე მთიანეთიდან, სადაც უნდა განხორციელებულიყო ლინგვისტურად და-მოწმებული ურთიერთობანი წინარექართველურ ეთნოსს და შუმერებს შორის. მაგრამ როდის უნდა განხორციელებულიყო ეს კონტაქტები?

ამ პრობლემასთან დაკავშირებით ფრიად საინტერესოა უკანასკნელ ხანს ამიერკავკასიაში გამოვლენილი ადრეული ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურა, რომელიც საკმაოდ ინტენსიურადაა წარმოდგენილი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, სადაც იგი “ლეილათეფეს” კულტურის სახელითაა ცნობილი და თარიღდება ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით. საქართველოს ტერიტორიაზე, ჯერჯერობით, თითოეორი ძველია ფიქსირებული. ზოგიერთი

არქეოლოგი მას შუამდინარეთის კარგად ცნობილ ძვ.წ. V-IV ათასწლეულების “ოზეიდის” თუ “ურუკის კულტურას” უკავშირებს და მიაჩნია, რომ იგი კავკასიაში სწორედ ამ კულტურების მატარებელი ტომების მიგრაციის შედეგად უნდა იყოს შემოტანილი. თუ ეს ასეა, მაშინ შესაძლებელია ამას უკავშირდებოდეს ზემოხსენებული ლინგვისტური ფაქტებიც. მაგრამ ე.წ. “ლეილათეფეს” არქეოლოგიურ კულტურასთან დაკავშირებით, ჯერჯერობით, ბევრი რამ გასარკვევია. ერთი კი ფაქტია: რამდენადაც IV ათასწლეულიდან შუმერები უკვე სამხრეთ შუამდინარეთში არიან, ამდენად, ბუნებრივია, რომ საერთოქართველურ ეთნოსთან ურთიერთობა მათ ძვ. წ. V-IV ათასწლეულების მიჯნაზე მაინც ჰქონოდათ.

ამგვარად, ყოველივე ზემოთქმულიდან საერთოქართველური კავშირების შესახებ წინარე სემიტებთან, წინარე ინდოევროპელებთან და შუმერებთან ბუნებრივად გამომდინარეობს დასკვნა, რომ წინარექართველური ეთნოსი, განსახლებული სამხრეთ კავკასიაში და მის მიმდებარე არეალზე, უკვე უნდა არსებულიყო ძველი წელთაღრიცხვის V-IV ათასწლეულებში. თუ ასეა, მაშინ დგება საკითხი, რომელი სამხრეთკავკასიური არქეოლოგიური კულტურის მატარებელ ხალხთან არის შესაძლებელი წინარექართველური ეთნოსის იდენტიფიცირება?

მართალია, როგორც ზემოთ იყო უკვე აღნიშნული, კავკასია ანთროპოგენეზის არეალიდან, დღეს არსებული სათანადო მონაცემების მიხედვით გამორიცხულია, მაგრამ დმანისის არქანტროპის აღმოჩენამ სრულიად ახლებურად დააყენა ამ რეგიონში ადამიანის გამოჩენის საკითხი.

რამოდენიმე წლის წინ ქვემო ქართლში, დმანისის ფეოდალური ნაქალაქარის ტერიტორიაზე მუშაობის დროს, არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გამოავლინა ადამიანის უძველესი სადგომი, რომელშიც ქვის უხეშ იარაღთან და ძვლოვან მასალასთან ერთად ადამიანის ქვედა ყბის ძვალიც იქნა აღმოჩენილი. შემდგომ წლებში იქვე უკვე რამოდენიმე თავის ქალას ფრაგმენტებიც აღმოჩნდა. მასალა დაახლოებით 1.700000 წლის ხნოვანებისაა. ეს იყო სენსაციური აღმოჩენა “პირველი ევროპელისა” ევრაზიის ტერიტორიაზე, რომელიც, როგორც ფიქრობენ აფრიკიდან — ანთროპოგენეზის არეალიდან — უნდა ყოფილიყო შემოსული. რა ვითარებაა შემდგომ პერიოდში — განაგრძობდა პირველყოფილი ადამიანი კავკასია-ში ბინადრობას თუ არა — ჯერჯერობით გაურკვეველია, მაგრამ დმანისელი არქანტროპის აქ ყოფნის დაახლოებით ერთი მილიონი წლის შემდეგ, როგორც ვიცით, პალეოლითის უადრეს საფეხურზე, აშელის ეპოქაში კავკასიაში და კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიაზე ადამიანი უკვე მკვიდრად სახლობს და ამიერიდან მთელი ძველი და ახალი ქვის ხანის განმავლობაში განაგრძობს ცხოვრებას.

ახალი ქვის ხანაში ანუ ნეოლითის პერიოდში (ძვ. წ. VIII-VI ათასწლეულები) ისევე, როგორც სხვაგან, კავკასიაში და საქართველოს ტერიტორიაზე, ადამიანის საზოგადოება შემგროვებლურიდან უკვე წარმოებით მეურნეობაზე გადადის, რასაც “ნეოლითურ რევოლუციას” უწოდებენ. მესაქონლეობასთან ერთად ადამიანი მიწისმოქმედებასაც იწყებს, რაც ხელს უწყობს დამჯდარ ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლას.

ნეოლითი სამხრეთი კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში, კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოში ფრიად სუსტადაა წარმოდგენილი. სამაგიეროდ დასავლეთი საქართველოს

ტერიტორია ამ ეპოქაში საკმაოდ ინტენსიურადაა დასახლებული და არქეოლოგები ფიქრობენ, რომ სწორედ დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურაა წინარექართველური ეთნოსის კულტურა.

ამასთან დაკავშირებით ფრიად მნიშვნელოვანია ენათმეცნიერების მიერ დადგენილი ფაქტი, რომ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გავრცელებული მოდელი გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით წარმოებისა, კერძოდ, — “ის” სუფიქსით დაბოლოებული ტოპონიმების წარმოქმნის შესაძლებლობა სრულიად უცხოვრობდა უკვე საერთოქართველური ენის დონეზე. მაინცდამაინც ქალაქ ქუთაისის სახელწოდების საერთოქართველური არქეტიპია — “ქუთათისი”, რაც იმას ნიშნავს, რომ ეს ტოპონიმი უკვე არსებობდა ქართველურ დიალექტთა ერთიანობის ანუ საერთოქართველური ენის არსებობის ეპოქაში. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, საერთო — ქართველური ენის დიალექტებზე მოსაუბრე ეთნოსის განსახლების ერთ-ერთი არეალი დასავლეთი საქართველო უნდა ყოფილიყო და დასავლურქართული ნეოლითი, მართლაც, შესაძლებელია ამ ტომების შემოქმედებაა, რომელიც თავის განვითარებას შემდგომ ეპოქაში (ძვ.წ. VI-Vათასწლეულები) აღწევს.

ეს უკვე ადრესამიწათმოქმედო კულტურაა, რომლის განვითარება იწვევს დემოგრაფიულ აფეთქებას. ამან, თავის მხრივ, განაპირობა ის უაღრესად მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომ ჭარბი მოსახლეობა დასავლეთ საქართველოდან გადმოდის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე და ითვისებს მანამდე სუსტად დასახლებულ ამ რეგიონს. არქეოლოგიური თვალსაზრისით ეს არის ე.წ. “სიონის კულტურა”, რომელიც ძვ.წ. V-IV ათასწლეულებში ვრცელდება შიდა და ქვემო ქართლსა და კახეთში.

მაგრამ ამავე პერიოდში ქვემო ქართლის გარკვეულ მხარეში, კერძოდ, მდინარეების — ალგეთისა და ხრამის — ქვემო დინების ველზე და აზერბაიჯანის რესპუბლიკის მიმდებარე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს დაბლობზე ვრცელდება კიდევ ერთი ადრესამიწათმოქმედო კულტურა, რომელსაც თითქოს არ უჩანს ადგილობრივი ფესვები და ხასიათდება თიხით ნაგები მრგვალი შენობებით. ვარაუდობენ, რომ ეს კულტურა უნდა შემოეტანათ სხვა რეგიონიდან, კერძოდ, შესაძლებელია სამხრეთიდან შემოღწეულ ტომებს, რომელთაც შემოიტანეს სხვასთან ერთად ახალი სამშენებლო ტრადიცია, ცნობილი წინა აზიის სხვადასხვა რეგიონში. ვინ იყვნენ ეს მიგრანტები და საიდან შემოაღწიეს მტკვრის დაბლობზე უცხო-ბია. ზემოთ, წინარექართველური და ძველი აღმოსავლეთის უძველესი ხალხების ენების საკონტაქტო ზონის შესახებ საუბრისას აღნიშნული იყო, რომ ასეთ არეალად ჩრდილო მე-სოპოტამიასა და სამხრეთ კავკასიას შორის არსებული ვრცელი ტერიტორიაც იგულისხმე-ბოდა. არ უნდა იყოს გამორიცხული ვარაუდი, რომ სწორედ ამ ტერიტორიიდან წამოსულიყო მიგრაციული ტალღა, ეგების, იმავე წინარე ქართველური ტომებისა და მათ შემოეტანათ სამხრეთ კავკასიაში ზემოხსენებული ე.წ. “შულავერ-შომუთეფეს ადრესამიწათმოქმედო კულტურა”. ასეა თუ ისე, ერთი რამ ცხადია, რომ ამ არქეოლოგიური კულტურის მატარებელი ხალხი ძვ. წ. V-IV ათასწლეულების მანძილზე თანაარსებობდა აშკარად ადგილობრივი, “სიონის კულტურის” ტომებთან და, როგორც ფიქრობენ, დროთა განმავლობაში მათ ურთიერთშერევასაც ჰქონდა ადგილი.

მგ.წ.-ის IV ათასწლეულის შუა ხანისთვის კავკასიის ენეოლითური თუ ფინალური ნეოლითის ეპოქის ზემოხსენებულ ადრესამიწათმოქმედო კულტურებს ენაცვლება ე.წ. “მტკვარარაქსის ადრე-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურა”, რომელიც მოიცავს ჩრდილოაღმოსავლეთ იმიერკავკასიას, მთელს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას, ვრცელდება წინა აზიის ჩრდილო რეგიონებზეც და ქრონოლოგიურად თავსდება მგ.წ. IV ათასწლეულის მეორე და III ათასწლეულის პირველ ნახევარში.

ჯერ კიდევ არ არის მთლად ნათელი ადრესამიწათმოქმედო და ადრე-ბრინჯაოს ხანის კულტურათა ურთიერთმიმართება. ზოგნი ფიქრობენ, რომ მეორე პირველიდან გამომდინარე და მისი განვითარების შემდგომი ეტაპია, თუმცა არ გამორიცხავენ ახალი ეთნიკური ელემენტის გამოჩენას. სხვების აზრით, ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებზე ცხოვრება ერთდროულად წყდება და ამის სავარაუდო მიზეზად კლიმატურ ცვლილებებს ან ახალი მოსახლეობის გამოჩენას ასახელებენ. ცხადია იმ უზარმაზარ ტერიტორიაზე, რომელზედაც ვრცელდებოდა მტკვარარაქსის კულტურა არ შეიძლება მხოლოდ ერთ რომელიმე ეთნოსს ეცხოვრა და ყველგან ერთიანი პროცესები წარმართულიყო, მაგრამ ჩვენთვის ამჯერად სა-ინტერესო რეგიონში, კერძოდ, აღმოსავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე, მიუხედავად იმისა, რომ აქაც ამ საკითხებში ყველაფერი ნათელი არ არის, არქეოლოგები ვარაუდობენ, რომ ადრე-ბრინჯაოს ხანის ეს კულტურა ორგანულად მომდინარეობს წინარე ხანის ადრე-სამიწათმოქმედო კულტურისაგან. ეს ვლინდება არა მხოლოდ მრგვალგეგმიანი შენობების არსებობით მტკვარარაქსის კულტურის ადრეულ ეტაპზე, არამედ კერამიკისა და მისი შემკობის ტრადიციის მსგავსებითაც.

კიდევ მეტი. არსებობს საფუძველი ვივარაუდოთ აღმოსავლეთ საქართველოში ამ კულტურათა მატარებელი ტომების ეთნიკური იდენტურობაც. მოვიტან ერთ ფაქტს.

ცნობილია, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ერთ-ერთი ნამოსახლარის, კერძოდ, იმირის გორის გათხრებისას, საკულტო ნაგებობის (##9-10) ცენტრალურ ოთახში გამოვლინდა სტაციონალური საკულტო კერა, რომელიც წარმოადგენდა თიხატკეპნილ იატაკში ჩაჭრილ მრგვალ ორმოს, პირზე შემოვლებული თიხის ბრტყელი ქობით (ბორდიურით). ქობის ქვეშ, იატაკზე დაფიქსირებული იქნა ხორბლის თხელი შრე. სრულიად იდენტური საკულტო კერები აღმოჩნდა “მტკვარარაქსის” ადრე-ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ნამოსახლარზე, ხიზანანთ გორის (ურბნისი) E დონეზე, მრგვალგეგმიან ოთახებში.

ეს უნდა მოწმობდეს არა მხოლოდ საყოფაცხოვრებო ელემენტების იდენტურობას, რაც თავისთავად ფრიად მნიშვნელოვანი მოვლენაა კულტურათა მემკვიდრეობის საკითხი-სათვის, არამედ კულტის რიტუალის იგივეობასაც. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ დეტალებში ერთი და იგივე კულტი ან კულტის ობიექტი მხოლოდ ერთნაირი მენტალობის ხალხს შეიძლება ჰქონდეს, მაშინ ზემოხსენებული გარემოება ცხადლივ უნდა ადასტურებდეს, რომ იმირის გორის და ხიზანანთ გორის ნამოსახლარებში, რომელთაც ერთმანეთისგან სულ ცოტა 500 წლოვანი პერიოდი აშორებს, ერთი ეთნოსის წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ. სავარაუდოა, ეს წინარე ქართული ეთნოსი უნდა ყოფილიყო.

მე.წ. III ათასწლეულის მტკვარარაქსის ადრეული ბრინჯაოს სამიწათმოქმედო კულტურის ოსტეოლოგიურ მასალაში შეიმჩნევა წვრილფეხა საქონლის, კერძოდ, ცხვრის ძვლები-რადენობრივი ზრდა, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ საიალადო მესაქონლეობა, კერძოდ, მეცხვარეობა თანდათანობით უპირატეს ადგილს იჭერს მეურნეობაში. ეს ტენდენცია მეურნეობრივი მეტამორფოზისა კულმინაციას აღწევს მე.წ.-ის III ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და განსაკუთრებით II ათასწლეულის პირველ ნახევარში თრიალეთის, ზურტაკეტის და ჯავახეთის ყორღანული ანუ გორასამარხების ბრწყინვალე კულტურის სახით. ხაზგასასმელია, რომ ბოლო დროის არქეოლოგიური გამოკვლევების მიხედვით შუა ბრინჯაოს ხანის გორასამარხების ეს კულტურა (მიუხედავად იმისა, რომ თვით გორასამარხებში და-მარხვის წესს ადგილობრივი ტრადიცია არ გააჩნია და ამას კავკასიონის ჩრდილოეთით სტეპებში გაბატონებული მესაქონლე ტომების გავლენას მიაწერენ) გენეტიკურად ადრეობრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპს უკავშირდება. ვინ უნდა ყოფილიყო ეს ადგილობრივი მოსახლეობა? ამის გარკვევაც თითქმის შესაძლებელია.

საქმე ის არის, რომ თანამედროვე ქართული სიტყვა “ცხოვრება”, რომელიც ამავე მნიშვნელობით ძველ ქართულშიც კარგად არის ცნობილი, წარმოდგება “ცხოვარ // ცხვარ” ძირისაგან. ამდენად, ბუნებრივია, დავასკვნათ, რომ ძველქართული “ცხოვრება” თავდაპირველად “მეცხვარეობასაც” ნიშნავდა, შესაძლებელია, ზოგადად “მესაქონლეობასაც”.

რამდენადაც ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ქართველ ტომთა წინაპრები ამიერკავკასიაში ავტოქტონები არიან, ამდენად, არქეოლოგიური თვალსაზრისით ერთადერთი პერიოდი, როდესაც ამ ტომთა სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში მეცხვარეობას ან საერთოდ მესაქონლეობას იმდენად არსებითი მნიშვნელობა უნდა შეეძინა, რომ იგი “ცხოვრების” აღ-მნიშვნელ ცნებად ქცეულიყო, შეიძლება იყოს მხოლოდ შუა ბრინჯაოს ხანა ანუ სწორედ მე.წ. III ათასწლეულის მეორე და ალბათ უფრო მე.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი.

ასეთ შემთხვევაში უნდა დავასკვნათ, რომ რამდენადაც სიტყვა “ცხოვრება” საკუთრივ ქართული ენის ლექსიკურ ფონდს განეკუთვნება, შუა ბრინჯაოს ხანის ე.წ. “თრიალეთური კულტურის” მატარებელი ტომები, ძირითადად, აღმოსავლურქართველი ტომები უნდა ყოფილიყვნენ. მაშასადამე ამ დროისათვის წინარე ქართველური ენის დივერგენცია ქართულ, სვანურ და ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) ენებად უკვე მომხდარი ფაქტი უნდა ყოფილიყო. მართლაც, ენათმეცნიერები ამჟამად ქართველურ ენათა დივერგენციაციის თარიღად მე.წ. III ათასწლეულს მიიჩნევენ. ზოგს მისი დასაწყისი IV ათასწლეულის პირველ ნახევარშიც კი გადააქვს.

“თრიალეთური კულტურის” გავრცელების არეალი მოიცავს აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთ მთიანეთს (ზურტაკეტი, ჯავახეთი, თრიალეთი), სომხეთისა და თურქეთის მიმდგომი მთიანეთითურთ (კიროვაკანი, ყარსი), ქართლის ვაკეს იორალაზნის ველითურთ. ამდენად, სავარაუდოა, რომ მთელ ამ ტერიტორიაზე, ძირითადად, აღმოსავლელქართველი ტომები უნდა ყოფილიყვნენ განსახლებულნი. გმეორე მხრივ, უკანასკნელი ხანის გამოკვლევების მიხედვით, სავარაუდო ხდება აგრეთვე, რომ მე.წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაც უკვე ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) და, ცხადია, სვანურ ენაზე მეტყველებდა.

ბოლო დროის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად აშკარა გახდა, რომ ადრებრინჯაოს ხანის გვიანი ეტაპისა და შუაბრინჯაოს პერიოდის კულტურებს შორის, უცილო-ბელია გენეტიკური მემკვიდრეობის არსებობა. რამდენადაც ეს მოვლენა ვლინდება მასიურ კერამიკაში, დასტურდება სტრატиграფიულად და დამოწმებულია საქართველოს ტერიტორიის საკმაოდ ურთიერთდაშორებულ რეგიონებში (თრიალეთი და კახეთი), ამდენად, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ეს ზოგადი მოვლენაა და, ამ ორი ურთიერთმონათესავე კულტურის მატარებელი ხალხის ეთნიკურ თანამომდევნობაზეც მიგვითითებს. რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული უცხო კულტურული იმპულსების არსებობა და, შესაძლებელია უცხო ეთნიკური ნაკადის ინფილტრაცია. შუა ბრინჯაოს ხანის გორასამარხების კულტურა თითქოს საამისო მონაცემებსაც შეიცავს, მაგრამ, როგორც აღნიშნავენ, ეს არ იყო იმ დროს არსებითი ეთნიკური პროცესი, ეს უცხო ელემენტი ერწყმოდა ადგილობრივს და განიცდიდა ასიმილაციას. თრიალეთის გორასამარხების კულტურის ძირითადი ელემენტი — შავპრიალა კერამიკა ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკის უშუალო მემკვიდრეა და ე.ი. სავარაუდოა, მისი მატარებელი ხალხის ეთნიკური ფიზიონომიაც ადგილობრივ ნიადაგზე ჩამოყალიბებულიყო.

ე.წ. “ადრეყორღანული კულტურის” და განსაკუთრებით “თრიალეთური კულტურის” გავრცელების არეალი, როგორც ვიცით, მოიცავს სამხრეთი ამიერკავკასიის მთიანეთს და ქართლის ვაკეს იორალაზნის ველებითურთ, ანუ ამიერკავკასიის ცენტრალური ნაწილის მთისა და ბარის რეგიონებს.

შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხების კულტურის ასეთი ლოკალიზაცია, უეჭველია, სამომთაბარეო მესაქონლეობასთან დაკავშირებული საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების გამოყენების ინტენსივობის მაჩვენებელი უნდა იყოს. თრიალეთურ და ბედენურ ყორღანებში ბორბლიანი ტრანსპორტის, ეტლის თუ ურმის არაერთგზისი აღმოჩენაც იმავე გარემოებაზე უნდა მიუთითებდეს.

მეორე მხრივ, შუა ბრინჯაოს პერიოდის გორასამარხები, რომლებშიც ტომის ბელადე-ბი იმარხებოდნენ და ნატიფი კერამიკული, ხშირად შესანიშნავად მოხატული, ჭურჭლის გარდა ძვირფასი ლითონის, ოქროსა და ვერცხლის, სხვადასხვა არტეფაქტებსაც შეიცავდნენ, აშკარად მიუთითებს მათი შემქმნელი ტომების მაღალ კულტურაზე, მატერიალურ სიმდიდრეზე და შესაბამისად პოლიტიკურ სიძლიერეზე. რამდენადაც, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ამ ტომთა ეთნიკური ვინაობის დადგენა თითქოს შესაძლებელია — ამ კულტურის მატარებელნი აღმოსავლელქართველი ტომები უნდა ყოფილიყვნენ — ამდენადვე, სავარაუდოა, რომ ამ ტომებში სწორედ ამ დროს უნდა დაწინაურებულიყო ქართ-ის ტომი, ან უკეთ, ქართუ-ს ტომი, რომლის განსახლების ცენტრიც უნდა ყოფილიყო “მთა ქართლი” (გვიანდელი “არმაზი”) — მცხეთის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. ასეთია ქართული ეროვნული ტრადიცია, შემონახული “ქართლის ცხოვრებაში”.

“მთა ქართლი” ფრიად სტრატეგიულ ადგილას მდებარეობდა. აქ გადიოდა მნიშვნელოვანი მაგისტრალური გზა, რომელიც მომავალი საქართველოს მთელს ტერიტორიას დიაგონალურად ჰკვეთდა და კახეთსა და ჰერეთს (ჩრდილოაღმოსავლეთში) თრიალეთჯავახეთზე გავლით ტაოკლარჯეთთან (სამხრეთდასავლეთით) აკავშირებდა. ეს მაგისტრალი ამავე დროს “ცხვრის

გზას” წარმოადგენდა (და დღესაც წარმოადგენს!), რომელზეც ცხვრის ფარები კახეთ-ჰერეთის საზამთრო სამოვრებიდან (ყიშლადებიდან) თრიალეთჯავახეთარტაანის საზაფხულო სამოვრებისკენ (იალადებისკენ) სეზონურად მოძრაობდნენ შუა საუკუნეებში (და მოძრაობენ დღესაც). ამ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა სწორედ შუაბრინჯაოს ხანაში უნდა მიეღო, როდესაც, როგორც ვიცით, მესაქონლეობას ადგილობრივი ტომების მეურნეობაში უპირატესი ადგილი უნდა დაეჭირა.

გარდა ამისა “მთა ქართლი” იდგა აგრეთვე მეორე მნიშვნელოვან სავაჭრო მაგისტრალზე, რომელიც “ზენა სოფელს” (ანუ გვიანდელ “შიდა ქართლს”) არმაზის ხევით “ქვენა სოფელთან” (ანუ გვიანდელ “ქვემო ქართლთან”) აკავშირებდა, და რომელზედაც, შუა საუკუნეების ერთ საბუთში შემორჩენილი უძველესი ტრადიციით, “ქარავანი შეღმა მივიდოდეს და თუ ჩამოდმა მოვიდოდეს... ძუელთაგან გაჩენილი ბაჟი... საპალნესა ზედა”, ეჭვი არ არის, “მთა ქართლის” მფლობელს უნდა მიეღო. ეს უნდა ყოფილიყო, განვითარებული მეტალურგიასთან ერთად, ქართუს ტომის ანუ უძველესი “ქართუელების” სიძლიერის ერთ-ერთი წყარო.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართული ტერმინის —...”კარი”— უძველესი მნიშვნელობაა “სახლი”, გვაროვნული “სამოსახლო” და ამ ტერმინის შემცველი ტოპონიმი კი “ქართუს ტომის” ანუ “ქართუელების” განსახლების ტერიტორიაზე უნდა მიუთითებდეს. ასეთი ტოპონიმები კი აღმოსავლეთ-საქართველოს გარდა, მრავლადაა ჭოროხის ხეობაში, კერძოდ, ტაო-ში და აგრეთვე დღევანდელი თურქეთის ჩრდილოაღმოსავლეთ მთიან ზეგანზე: კლდეკარნი, ტაოსკარი კარი (ყარსი), კარინითი (არზრუმი); ე.ი. სწორედ იმ ტერიტორიაზე, რომელზეც ვრცელდება “თრიალეთური კულტურა” და ეს უნდა იყოს იმის მოწმობა თუ რა ენაზე საუბრობდნენ ამ კულტურის მატარებელი ტომები. ამ თვალსაზრისით ფრიად საინტერესოა ძველქართული ტოპონიმი “ქართლის კარი”, რომელიც სწორედ “მთა ქართლის” სამოსახლოს უნდა აღნიშნავდეს!

მთელ ამ ტერიტორიაზე, რომელზედაც ვრცელდებოდა “თრიალეთური კულტურა”, რომლის მატარებლები, ძირითადად, აღმოსავლელქართველი ტომები უნდა ყოფილიყვნენ, “ქართუს ტომი” ანუ საკუთრივ “ქართუელნი” // “ქართველნი” ერთ-ერთი ტომი უნდა ყოფილიყო მათ შორის. ამ რეგიონის ტოპონიმიამ შემოგვინახა არაერთი სხვა ტომის სახელ-წოდება, რომლებიც ოდესღაც სახლობდნენ აქ და რომელთა შორის არაქართველი ტომებიც უნდა ყოფილიყვნენ.

ასე მაგალითად, გვიანდელი ქართლის ტერიტორიაზე დღემდე არსებობს ისეთი გეოგრაფიული სახელწოდებანი, როგორიცაა: ბაზალეთი, ჭართალეთი, კასპი, ფხვენისი, წობენი, ალგეთი, თრიალეთი, გოგარანი და სხვა. ცხადია ასეთი ონომასტიკა ოდესღაც არსებულ ბაზალთა, ჭართალთა, კასპთა, ფხოველთა, წოვათა, ალგელთა, თრიალთა თუ თრელთა, გოგართა და კიდევ მრავალ სხვა ტომთა შესახებ გვაწვდის ინფორმაციას, რომელნიც ოდესღაც აქ სახლობდნენ, ეთნოგენეზის ათასწლოვან პროცესში განიცადეს ასიმილაცია და, საბოლოო ჯამში, ქართველი ხალხის წარმოქმნაჩამოყალიბებაში მიიღეს მონაწილეობა. ეს დიდი პროცესი ათასწლეულთა სიღრმეში პერმანენტულად მიმდინარეობდა და განსაკუთრებით სწორედ შუაბრინჯაოს ხანიდან უნდა გაძლიერებულიყო, როდესაც ერთ-ერთმა აღმოსავლელქართველმა ტომმა, კერძოდ, “ქართუს ტომმა” ანუ “ქართუელებმა” // “ქართველებმა” ამ გლობალურ

პროცესში ჰეგემონობა იკისრეს. სწორედ მათ მოახერხეს ზემოხსენებული სხვადასხვა წვრილი ტომების გაერთიანება, მათი შერწყმა და ასიმილაცია.

ეს გაპირობებული უნდა ყოფილიყო, როგორც ვიცით, “ქართულთა” ცენტრალური მდებარეობით და იმ სტრატეგიული სავაჭრო-სამეურნეო გზების კონტროლით, რომლებსაც სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდათ “თრიალეთური კულტურის” მესაქონლე ტომებისათვის.

პირველ რიგში, “ქართულებმა” გვიანდელი შიდა და ქვემო ქართლის ტომების შემოტევა და მათზე პოლიტიკური გავლენის დამყარება მოახერხეს. და აქაც საამისოდ უდიდესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა არმაზისხევეზე გამავალ ზემოხსენებულ სავაჭრო მაგისტრალს. ბუნებრივია, თუ მთელმა ამ ტერიტორიამ ჰეგემონი ტომის პირველსაცხოვრი-სის “ქართლის” სახელწოდება მიიღო და მისი ცენტრის “მთა ქართლის”, “ქართლის კარის” მდებარეობის მიხედვით “ზენა სოფლად” და “ქვენა სოფლად” დანაწილდა.

არქეოლოგიური თვალსაზრისით ასეთი ერთიანი “ქართლი” უკვე უნდა არსებულიყო გვიანი ბრინჯაოდრეული რკინის ხანაში. ეს იყო ეთნოგრაფიული “ქართლი”, რომელიც ასეთად დარჩა შემდგომ საუკუნეებშიც.

ასეთივე ლოკალური ეთნოგენეტიკური პროცესები, გაპირობებული სხვასთან ერთად, ფიზიკურგეოგრაფიული ფაქტორებით, მიმდინარეობდა “თრიალეთური კულტურის” გავრცელების პერიფერიულ რეგიონებშიც და გვიანი ბრინჯაოს — ადრეული რკინის ხანის კულტურულქრონოლოგიური პერიოდისთვის, არქეოლოგიური ლოკალური კულტურის წრეების თვალსაზრისით, შესაძლებელი ხდება ჰერული და კახური ტომების ადგილსაცხოვრისების შემოფარგვლაც. შემჩნეულია ამ ლოკალური არქეოლოგიური კულტურების ურთიერთშედწევის ფაქტები.

ანალოგიური პროცესი მიმდინარეობს ძვ.წ. II ათასწლეულში დასავლეთ საქართველო-შიც, რის შედეგადაც ამ ტერიტორიაზე აღნიშნული პერიოდის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში სრულიად გამოკვეთილი ერთიანი არქეოლოგიური კულტურა ყალიბდება, რომელიც დასავლელქართველი ტომების მიერ არის შექმნილი და ამიტომ დიდი ხანია, რაც სპეციალურ ისტორიოგრაფიაში “კოლხური კულტურის” სახელითაა ცნობილი.LU

რაც შეეხება სამხრეთდასავლეთ ტერიტორიას (გვიანდელი მესხეთჯავახეთი) აქ, როგორც ჩანს, ადგილობრივი ლოკალური არქეოლოგიური კულტურა არსებობდა, თუმცა ეს არეალი ამავე დროს აღმოსავლურქართულ და დასავლურქართულ კულტურათა თანხვედრის ადგილიც იყო. აქაც მიმდინარეობს ქართულ ტომობრივ ერთეულთა კონსოლიდაციის პროცესი, კერძოდ, ძვ. წ. XII სთვის აქ შეიქმნა დიდი გაერთიანება ტაოელთა ჰეგემონო-ბით (დაიაენი // დიაოხი), ხოლო ძვ.წ. VIII სთვის უკვე ჩამოყალიბებულია ჯავახეთის და შავშეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პროვინციები.

თუკი დასავლურქართული “კოლხური კულტურის” წარმომავლობა წინარე პერიოდების ადგილობრივი არქეოლოგიური კულტურების განვითარების შედეგად საეჭვო არ არის და ამდენადვე მათი შემქმნელი ეთნოსის მემკვიდრეობითობაც, არსებითად, ცხადია — ეს

დასავლურქართული ტომები უნდა ყოფილიყვნენ, აღმოსავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე საქმე ამ თვალსაზრისით საკმაოდ რთულადაა და ზოგიერთი არქეოლოგი გენეტიკურ კავშირს თრიალეთური გორასამარხების კულტურასა და გვიანი ბრინჯაოს კულტურას შორის ვერ ხედავს. მეორე მხრივ, ამ პერიოდში მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკურ ვითარებაში ისეთი მძლავრი გარდატეხა ხდება (მესაქონლეობიდან კვლავ მიწათმოქმედებაზე გადასვლა, საირიგაციო მიწათმოქმედების და ბრინჯაოს მეტალურგიის მძლავრი განვითარება, სამეთუნეო ჩარხის შემოღება, საბრძოლო იარაღის ინტენსიური გავრცელება და სხვა), რომ კულტურული სხვაობა გასაკვირი არც უნდა იყოს.

გარდა ამისა, შენიშნულია ცალკეული ელემენტების მსგავსება შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთურ და გვიანბრინჯაოს ხანის, მაგალითად, შიდაქართლურ, ანდა ორივე ზემოხსენებული ისტორიული პერიოდის შიდაქართლურ კერამიკას შორის. გენეტიკური მემკვიდრეობა შემჩნეულია ლითონშიც, ხოლო არქეოლოგიურმა ძიებამ კახეთში გამოავლინა მასალა, რომელიც, თითქოს დამაჯერებელ სურათს ქმნის შუაბრინჯაოს ხანიდან გვიან ბრინჯაოზე თანდათანობით გადასვლის წარმოსადგენად. არქეოლოგები ვარაუდობენ, რომ “თრიალეთურ კულტურას” ამავე არეალში ცვლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ე.წ. “ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა”.

ამდენად, მკვეთრ ეთნიკურ ცვლილებებზე საუბარი უსაგნოა და ისევე, როგორც “თრიალეთური კულტურის” — აღმოსავლურქართული გვიანი ბრინჯაოს პერიოდის კულტურის შემომქმედი ეთნოსი, ძირითადად, აღმოსავლელქართველი ტომები უნდა ყოფილიყვნენ.

ამ პერიოდის შიდაქართლური ნამოსახლარების და სამაროვნების არქეოლოგიური დოკუმენტაცია, კერძოდ, ხოვლეგორის გათხრები მოწმობს, რომ დაწყებული ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანიდან ვიდრე ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანამდე ე.ი. დაახლოებით ერთი ათასწლეულის მანძილზე აქ ეთნიკურად ერთი და იგივე მოსახლეობაა, კერძოდ ეჭვი არ არის — აღმოსავლელქართველი ტომები და კიდევ უფრო კონკრეტულად “ქართულები”, რომელთა განსახლების არეალი მოიცავდა, რა თქმა უნდა, ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიასაც და, საფიქრებელია, დღევანდელი სომხეთის ჩრდილო მხარესაც, სადაც ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული იყო “თრიალეთური კულტურა”, ხოლო გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე — ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა, რომელიც აღმოსავლეთი საქართველოს ტერიტორიასაც მოიცავდა. სწორედ ამ კულტურის გავრცელების სამხრეთი პერიფერია უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. II ათასწლეულში ის რეგიონი, საიდანაც ხორციელდებოდა ქართველ ტომთა ურთიერთობა ჩრდილო მესოპოტამიაში გაბატონებულ ხურიტებთან, რაც აისახა, როგორც ვიცით, ქართულ ლექსიკაში.

ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე და I ათასწლეულის პირველი ნახევარი ე.წ. “სამხედრო დემოკრატიის” ხანაა, რომელიც ხასიათდება ტომთა შორის ინტენსიური სავაჭროკულტურული და საომარი ურთიერთობებით.

ქართლის ტერიტორიის ბუნებრივ-ეკოლოგიური თავისებურებების გამო, რაც იძლეოდა ინტენსიური საირიგაციო სოფლის მეურნეობის, მომთაბარული მესაქონლეობის და რკინის მეტალურგიის მძლავრი განვითარების საშუალებას, ადრევე (შუა ბრინჯაოს ხანაში) დაწინაურებული “ქართუს ტომები” ანუ საკუთრივ “ქართუელები” კიდევ უფრო წინაურდებიან ეკონომიკურად სხვა მეზობელ ტომებში. მძლავრ ეკონომიკურ ბაზისს, ბუნებრივია, შესაფერისი სოციალური და პოლიტიკური ორგანიზაცია შეესატყვისებოდა, რასაც კარგად ადასტურებს არქეოლოგიური მასალა, კერძოდ, ხოვლეგორის ნამოსახლარის ნაგებობათა მშენებლობის პროცესი. ამან საბოლოო ჯამში, განაპირობა ამ ტომთა, როგორც ჰეგემონის როლი სხვა ზემოხსენებულ ტომთა შორის ურთიერთობებში, რომელიც შემდგომშიც “ქართუელთა” უპირატესობით ვითარდება — ისინი ხდებიან წარმმართველ ძალად ამ პროცეს-ში.

ამ თვალსაზრისით უმნიშვნელო არ უნდა ყოფილიყო ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებში მახლობელ აღმოსავლეთში მომხდარი კატაკლიზმების შედეგად (სკვითების შემოსევა, მიდიის გაძლიერება, ბაბილონის აღზევება, ასურეთის იმპერიის და შემდეგ ურარტუს სახელმწიფოს დანგრევა) ხალხთა ამოძრავება და ქართლის ტერიტორიაზე სამხრეთიდან, ურარტუს არეალში მყოფი, საფიქრებელია, ქართულივე ტომების შემოჭრა, რაც კარგად ჩანს მანამდე უცნობი წითლადგამომწვარი კერამიკის უცარი გავრცელებით ქვემო და შიდა ქართლში, რასაც სტიმული უნდა მიეცა ადგილობრივი ტომების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებისათვის. ამავე პერიოდში ვარაუდობენ “მუშქების” (მესხების) იმიგრაციას ჩრდილოაღმოსავლეთი ანატოლიიდან (და ძველი დიაუხიდან?) სამხრეთდასავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე.

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით თითქოს ისიც ჩანს, რომ ქართლია სწორედ ის ტერიტორია, სადაც ხორციელდება აღმოსავლურქართული (კახურ-ჰერული) და დასავლურქართული (კოლხური) კულტურული ნაკადების თანხვედრა, რაც ადგილობრივ მიღწევებთან ერთად აძლიერებდა, საფიქრებელია, მისი მოსახლეობის კულტურულ-პოლიტიკურ პოტენციალს, რომელიც მეურნეობრივად და სოციალურად დაწინაურებული, ძლიერ გავლენას ახდენს მეზობელ ტომებზე.

იწყება ქართველურ ტომთა რეინტეგრაციის დიდი პროცესი, ძლიერდება მათი თანდათანობითი კონსოლიდაცია და არაქართველურ ტომთა ასიმილაცია. ეს კულტურულ-პოლიტიკური ექსპანსია მიმართული იყო აღმოსავლეთით, დასავლეთით, ჩრდილოეთით, სამხრეთდასავლეთით. ამ დიდი და ხანგრძლივი პროცესის გამოხატულება უნდა იყოს ე.წ. ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტების, კერძოდ, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული “ქართლის” ტერიტორიაზე დიდი რაოდენობით გამოვლენილი ბრინჯაოს სიმეტრიულპირიანი ცულების — რომელთაც შეიძლება “ქართლური ცულები” ვუწოდოთ — გავრცელება დასავლეთით კოლხეთისაკენ, აღმოსავლეთით კახეთ-ჰერეთისაკენ, სამხრეთდასავლეთით მესხეთისაკენ. ამისავე მაჩვენებელია ადრეული რკინის ხანის ქართლური (“სამთავრული”) კერამიკის აღმოჩენა ქალაქ ყარსის რეგიონში.

ასე თანდათან ქართლი თავისი გავლენის ქვეშ აქცევს მეზობელ ტერიტორიებს, რომლებზეც ვრცელდება მისი პოლიტიკური გავლენა და შესაბამისად მისი სახელიც: ძვ. წ. VI საუკუნეში “ქართლი” უკვე მოიცავდა ტერიტორიას “ხუნანიდან ვიდრე ზღუამდე სპერისა” ანუ მთელს

აღმოსავლეთ საქართველოს ჭოროხის აუზიანად შავ ზღვამდე. ასეთივე პროცესი მიმდინარეობდა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სადაც იმავე ძვ. წ. VI საუკუნეში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა კოლხეთის (ეგრისის) დასავლურქართული სახელმწიფო, ხოლო ძვ. წ. IV-ის დასასრულისთვის კი დასავლურქართული და აღმოსავლურქართული ტომების ერთობლივი ძალისხმევით შეიქმნა პირველი ერთიანი ქართული სახელმწიფო. უკვე გვიანი ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანის პერიოდში ანუ ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლო და I ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში დაწყებულ პროცესს ერთიანი ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებისას, ამ დროს კიდევ უფრო ძლიერი იმპულსი უნდა მისცემოდა.

თავი VII. სამხრეთდასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი პოლიტიკური გაერთიანებები. კიმერიელთა შემოსევები და მათი შედეგები. ურთიერთობა მიდიასთან და აქემენიანთა ირანთან

“ზღვის ხალხების” შემოსევის შედეგად (დაახლ.ძვ.წ. 1200-1190 წწ) მცირე აზიისა და საერთოდ, წინა აზიის ეთნოპოლიტიკური რუკა მნიშვნელოვნად შეიცვალა. ინდოევროპელი ხეტები, მათი მონათესავე ლუვიელები, რომლებითაც დასახლებული იყო სამხრეთ და სამხრეთდასავლეთ მცირე აზიის ქვეყნები, სამუდამოდ გაქრნენ ისტორიის ასპარეზიდან. მანამდე ცნობილ ზოგიერთ ეთნოსთან (მაგალითად, ქასქებთან) ერთად, ანატოლიაში გამოჩნდნენ სრულიად ახალი ეთნიკური გაერთიანებები (ფრიგია, თაბალი, ხილაქუ და სხვანი). ძველადმოსავლურ ლურსმულ წყაროებში აღარსად მოიხსენიებიან მანამდე კარგად ცნობილი ხურიტები. მცირე აზიაში მომხდარმა ძვრებმა ხელი შეუწყო სამხრეთ ამიერკავკასიაში ქართველური წარმოშობის ტომთა გააქტიურებას. გაძლიერდა ასურეთის სამეფო, რომელსაც უკვე მეტოქეობას უწევდა ახლადწარმოქმნილი ურარტუს სამეფო.

გვიანი ბრინჯაოადრერკინის ხანაში ჩნდება უკვე წერილობითი ცნობები ისტორიული საქართველოს მიწა-წყალზე, კერძოდ მის სამხრეთდასავლეთ რეგიონებში მცხოვრები მოსახლეობის შესახებ. ჩვენ აქ ვხვდებით ამ მოსახლეობის საკმაოდ დიდ გაერთიანებებს, რომლებიც, შესაძლებელია, უკვე ადრეკლასობრივ (განუვითარებელ კლასობრივ) სახელმწიფოებს წარმოადგენდნენ. ასეთი გაერთიანებები უნდა ყოფილიყო დიაოხი (ტაოხი, ტაო) და კოლხა (კოლხეთი), რომელთა შესახებ ცნობები გვხვდება ძვ.წ. IX-VIII სს. ურარტულ ლურსმულ წარწერებში.

სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების მხრივ მაღალ დონეზე უნდა მდგარიყო ისტორიული საქართველოს სამხრეთდასავლეთ და სამხრეთ რაიონებში მცხოვრები მოსახლეობა. უკვე თრიალეთის კულტურის მატარებელ მოსახლეობაში საქმე უნდა გვქონდეს დიდ ტომთა კავშირებთან, სადაც პირველყოფილთემური წყობილება რღვევას იწყებს. ცოტა უფრო გვიან, ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლოს და I ათასწლეულის I ნახევარში განვითარება კიდევ უფრო შორს მიდის და ჩამოყალიბებას იწყებს საკმაოდ დიდი და მყარი გაერთიანებები.

მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ძალას ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე მხარეში ძვ.წ. XII-XI საუკუნეთა მიჯნაზე (და უფრო ადრეც) წარმოადგენდნენ “ნაირის ქვეყნები” — მდ. ყარა-სუსზე (დას. ევფრატის) და ყარა-სუსა და მურად-სუს ორმდინარეთში მდებარე პოლიტიკური ერთეულების კავშირი. ყველაზე გამოჩენილი მათ შორის სწორედ ასურული ლურსმული ტექსტების დაიაენი იყო. “დაიაუხის” ამ ქვეყანას ურარტელები უწოდებდნენ. ეს სახელი ახლო მდგომი ფორმით გვხვდება V საუკუნის ბერძენ ავტორ ქსენოფონთან, რომელიც “ტაოხებს” ასახელებს სამხრეთდასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე გავლის დროს. **დაიაენი-დაიაუხი აღმოსავლელ ქართველ ტომთა უძველესი გაერთიანება უნდა ყოფილიყო**¹. ეს სახელი შემორჩა ისტორიული საქართველოს ერთ-ერთ ოლქს – ტაოს. ამიტომაც უნდა ვიფიქროთ, რომ ძველი დიაოხიც სადღაც მერმინდელი ტაოს რაიონში იმყოფებოდა. ჩვენამდე მოაღწია არზრუმის მიდამოებში ამოკვეთილმა ლურსმულმა წარწერამ, სადაც ურარტუს მეფე მენუა მოგვითხრობს დიაოხისა და მისი “სამეფო ქალაქის” შაშილუს დაპყრობის შესახებ (“მენუა ამბობს: დავიპყარი დიაუხის ქვეყანა, ბრძოლით ავიღე ქ.შაშილუ, სამეფო ქალაქი, ქვეყანა გადავწვი, ციხე-სიმაგრენი დავანგრე. მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე...”). უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ტერიტორია იმ დროს დიაოხში შედიოდა. ასურეთის მეფე სალმანასარ III დაიაენის (დიაოხის) იხსენიებს ამ ადგილებთან კავშირში – მისი სიტყვებიდან გამოდის, რომ მან მიაღწია არზრუმის მახლობლად მდებარე დას. ევფრატის (ყარა-სუს) სათავეებს და აქ მიიღო ხარკი ამ ქვეყნის მეფე ასასაგან.

დღევანდელი არზრუმისა და ყარა-სუს სათავეების რაიონი ალბათ დიაოხის სამხრეთ პერიფერიას წარმოადგენდა. მისი ტერიტორია აქედან ჩრდილოეთით ვრცელდებოდა: ამაზე მიუთითებს, მაგალითად ის, რომ დიაოხის მეზობლად იხსენიებენ ურარტული წყაროები “ზაბახა”-ს (ე.ი. ჯავახეთს), “შეშეთს” (ე.ი. შავშეთს), დიაოხის ერთ-ერთი ოლქი – ხუშანი (ხუშალხი) შემდეგში კოლხას (ე.ი. კოლხეთის) ფარგლებში ექცევა და ა.შ.

ძვ.წ. XII ს. ბოლოს დაიაენი ყველაზე ძლიერი ჩანს “ნაირის ქვეყნებს” შორის. მკვლევარნი ამ დასკვნამდე მიდიან იმ განსაკუთრებული როლის მიხედვით, რომელსაც ასრულებს დაიაენი და მისი მეფე სიენი ასურელთა ლაშქრობის დროს ნაირის ქვეყნების წინააღმდეგ ტიგლათფილესერ I-ის მეფობის მესამე წელს (ძვ.წ. 1112 წ.). იგი სათავეში ედგა ნა-ირის ქვეყნების დიდ დაჯგუფებას – 23 “მეფის” კოალიციას, დაიაენის (დიაოხის) გავლენა ვრცელდებოდა აგრეთვე მის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნებზედაც. ტიგლათფილესერ I-ის წარწერაში ყურადღებას იქცევს ის, რომ ნაირის იმ ქვეყნების კოალიციის საშველად, რომელსაც სათავეში დაიაენი ედგა, მოდის სხვა “60 მეფის” ლაშქარი, რომელთაც ტიგლათფილესერი ამარცხებს და მიერეკება “ზემო ზღვამდე”, ე.ი. ალბათ მათ გამოსავალ პუნქტამდე. ამრიგად, აქ საქმე უნდა ეხებოდეს “ზემო ზღვის” ნაპირას მცხოვრებ მმრავალრიცხოვან ტომებს, რომლებიც სწორედ დაიაენის მეფის მოწოდებით წამოსულან მისი და ნაირის სხვა ქვეყნების ლაშქრის მისაშველელად.

არაერთი მკვლევარი თვლის, რომ ტიგლათფილესერ I-ის წარწერის “ზემო ზღვა” შავი ზღვაა.

ძვ.წ. XIII-XII სს. ასურული წარწერების “ზემო ზღვაში” შავი ზღვის მიჩნევას დიდი მნიშვნელობა აქვს სამხრეთაღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის, ე.ი. ძველი კოლხეთის ისტორიისათვის. ამის მეოხებით ჩვენს განკარგულებაში ექცევა კარგად დათარიღებული კონკრეტული მასალა ძვ.წ. XIII-XII სს. შავიზღვისპირეთის ტომთა შესახებ.

ვეცნობით ამ მხარის ტომთა დიდ გაერთიანებებს, მათ ბრძოლებს სამხრეთის დიდი სახელმწიფოების ლაშქართან და სხვ. ჩვენ თვალწინ იშლება აგრეთვე სურათი მჭიდრო კავშირი-სა, რომელიც ამ გაერთიანებას ჰქონდა უფრო სამხრეთით არსებულ “ნაირის ქვეყნების” გაერთიანებასთან და ა.შ. ძვ.წ. XIII-XII სს. ასურულ წყაროებში ფიქსირებული შავიზღვისპირეთის ტომთა კავშირები ლეგენდარული კოლხეთის მოსახლეობის გაერთიანებებად უნდა მივიჩნიოთ. ამიტომაც ჩვენს ყურადღებას იქცევს ტიგლათფილესერის ერთ-ერთი წარწერა, ნაპოვნი სოფ. იუნჯალუსთან (მაღაზგირთის მახლობლად), რომელშიც ასურეთის მეფე თავის თავს ეძახის “ნაირის ქვეყნების დამპყრობელს თუმედან დაიანემდე. აგრეთვე კილხის ქვეყნის დამპყრობელს ვიდრე დიდ ზღვამდე”. აქაც ლაპარაკი ჩრდილოეთში არსებულ ორ ტრადიციულ გაერთიანებაზე, ორ ქვეყანაზე უნდა იყოს – ნაირისა და ზღვისპირა ქვეყნების გაერთიანებაზე. საინტერესო ის არის, რომ ეს უკანასკნელი აქ “კილხი”-ს, ე. ი. როგორც ვფიქრობთ, კოლხის//კოლხეთის სახელით იხსენიება. ამრიგად, ჩვენ საშუალება გვეძლევა ვილაპარაკოთ კოლხური გაერთიანების ბრძოლებზე ძვ.წ. XII-XI სს. ასურეთის ხელი-სუფლებთან. ამ ბრძოლებში კოლხური გაერთიანება მჭიდრო კავშირში გამოდიოდა მის სამხრეთით მდებარე ნაირის ქვეყნების გაერთიანებასთან, რომელშიც წამყვანი მდგომარეობა დიაოხის (დაიანის) ეკავა.

* * *

სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის, კილხის (კოლხის, კოლხეთის) ქვეყნის მოსახლეობა ამ დროს ჯერ კიდევ პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა. ამაზე მიგვითითებს თუნდაც დიდი მრავალრიცხოვნება “ზემოზღვისპირა მხარის” (კილხი//კოლხეთის) მეფეებისა (თუქულტინინერტა I (ძვ.წ. XIII ს. ბოლო) ლაპარაკობს ნა-ირისა და ზემოზღვისპირა 40 მეფეზე. ტიგლათფილესერ I კი ძვ.წ. 1112 წლის ლაშქრობისას ჩრდილოეთით იხსენიებს ამ მხარიდან მოსულ 60 მეფეს კიდევ სხვა მეფეებთან ერთად). ამ დროს აქ თითქოს მყარი ტომთა კავშირიც კი არ უნდა ყოფილიყო (გაერთიანებას ერთი მეთაური არ უჩანს). მაგრამ განვითარება აქ უცილობლად ამ მიმართულებით მიდიოდა: ხან თავდაცვითი და ხან შეტევითი მიზნით იქმნებოდა დიდი გაერთიანებები კოლხური ტომებისა, რომლებიც თანდათან უფრო მყარ გაერთიანებებში უნდა გადაზრდილიყო. ამ ადგილებში კარგი პირობები არსებობდა მეურნეობის მთელი რიგი დარგების, განსაკუთრებით მესაქონლეობისა და მეტალურგიის დაწინაურებისათვის. რკინის სამრეწველო გამოყენებაზე სწრაფმა გადასვლამ, აგრეთვე წინააზიური კულტურის ცენტრებთან სიახლოვემ და მათთან უშუალო კონტაქტმა სწრაფი ტემპით წაიყვანა აქაური მოსახლეობის კონსოლიდაცია და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება. აღნიშნული არამყარი გაერთიანების ბა-ზაზე ჩამოყალიბდა ძლიერი კოლხური გაერთიანება – კოლხეთის სამეფო (კოლხა). ძვ.წ. VIII ს. შუა ხანებში, როდესაც მასთან ბრძოლები უხდება ურარტუს ძლიერ სახელმწიფოს, კოლხეთი (კოლხა) უკვე ერთიანი პოლიტიკური ერთეულია თავისი “მეფით”, “სამეფო ქალაქებით”, პროვინციების გამგებელი მეფისნაცვლებით და ა.შ. ეს ტრანსფორმაცია ტიგლათფილესერ I-ის შემდგომ ხანაში, ძვ.წ. XI-IX სს. მანძილზეა სავარაუდებელი. სწორედ ამ დროს კილხი (კოლხეთი) გადაიქცა მყარ და ძლიერ გაერთიანებად,

რომელმაც თავისი გავლენა განავრცო სამხრეთაღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ვრცელ მიწა-წყალზე. ამან უეჭველია ხელი შეუწყო ამ მხარეში მცხოვრები ტომების კულტურული მონაპოვრების ურთიერთგაზიარებას და აქ მცხოვრები მოსახლეობის იმ კულტურული ერთობის ჩამოყალიბებასა და განმტკიცებას, რომელიც “კოლხური კულტურის” სახელითაა ცნობილი.

არგონავტებზე ძველბერძნულ თქმულებაში, რომელშიც ბერძენი გმირების კოლხეთში მოგზაურობაზეა ლაპარაკი, აისახა დიდება და ძლიერება სწორედ ამ ძველი კოლხური სამეფოსი. ისტორიულ კოლხეთს პირველი ბერძენი ზღვაოსნები, მეკობრეები და კოლონისტები, ჩანს, სწორედ ამ დროს, ძველი კოლხური გაერთიანების ძლიერების პერიოდში გაეცნენ (ძვ.წ. XI-VIII სს.) და კოლხეთის თემა არგონავტებზე მითში ამ დროით უნდა დათარიღდეს. მართალია, არგონავტების ლაშქრობას ბერძნული ტრადიცია ტროას ომის (XII ს.) წინარე ხანაში ათავსებდა, ასევე ძალიან ადრე უნდა შექმნილიყო მასზე თქმულების ზოგიერთი კვანძიც, მაგრამ არ არის სავალდებულო, რომ კოლხეთის თემა მასში ძვ.წ. XII სს. უწინარეს ხანაში გაჩენილიყო. ზოგიერთი მკვლევარი მართლაც ფიქრობს, რომ კოლხეთისა და ოქროს საწმისის თემა მითში უფრო გვიან უნდა იყოს ჩართული, როდესაც განხორციელდა მდ.ფაზისისაკენ ბერძენთა დაზვერვები და ლაშქრობანი ნადავლის ხელში ჩა-საგდებად. რიჰარდ ჰენინგის აზრით, კერძოდ, ძვ.წ. VIII ს. შემდეგაა მითში ჩართული კოლხეთში ლაშქრობა, ოქროს საწმისის მოტაცება და მთელი პოეტური შენათხზი, რომლითაც მოცულია მედეას სახე. ამის საბუთად მიაჩნიათ ის, რომ ჰომეროსთან არ იხსენიება მედეა, კოლხეთი ან ოქროს საწმისი. არც ისაა სავალდებულო, რომ კოლხეთის თემის გაჩენა ამ თქმულებაში მაინც და მაინც მეტისმეტად შორეულ ხანას, ტროას ომის წინა პერიოდს დაუკავშიროთ და აქ კოლხეთთან მიკენური (აქეური) ხანის საბერძნეთის ურთიერთობის ანარეკლი მივიჩნიოთ. შავიზღვისპირეთის კოლხეთის (კილხის) შესახებ ასურულ ლურსმულ წარწერებში დაცული ცნობების ზემოთ მოტანილი ინტერპრეტაციით თითქმის არც ამისი საფუძველი არსებობს. ასეთი კოლხეთი ესოდენ შორეულ ხანაშიც არ ივარაუდება.

ძვ.წ. XI საუკუნიდან, ვიდრე IX-VIII სს.-მდე ლურსმული წარწერები სდუმან ჩვენთვის საინტერესო გაერთიანებების – დიაოხისა და კოლხას შესახებ. წარწერების ეს დუმილი არ შეიძლება ამ გაერთიანების დასუსტებაგანადგურებით ავხსნათ. პირიქით, ეს პერიოდი მათი განმტკიცებაგაძლიერების ხანა უნდა ყოფილიყო და ამ დუმილს სხვა ახსნა უნდა მოვუძებნოთ. მალე, ძლევამოსილი ტიგლათფილესერ I-ის (1115-1077 წწ.) შემდეგ, ასურეთი სუსტდება და რამდენიმე საუკუნის მანძილზე აწარმოებს მძიმე თავდაცვით ბრძოლებს არამეული ტომების წინააღმდეგ. ასურეთს ამ დროს არა აქვს შესაძლებლობა შეტევა განახორციელოს ისეთი შორეული ქვეყნების წინააღმდეგ, როგორც დიაოხი ანდა კოლხა იყო, როდესაც ძვ.წ. IX ს. ასურეთი ხელახლა ძლიერდება და ჩრდილოეთისაკენ ლაშქრობებსაც ანახლებს. ცნობები დიაოხის შესახებ კვლავ ჩნდება ასურულ ლურსმულ წარწერებში, ხოლო მალე დიაოხის, ისევე როგორც კოლხას შესახებ ბევრია ლაპარაკი აგრეთვე ურარტულ ლურსმულ წარწერებშიც.

სამხრეთ ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან ურარტუს ყველაზე უფრო სერიოზულ მოწინააღმდეგეს ისტორიული საქართველოს სამხრეთდასავლეთში არსებული დიაოხი (ტაოხი,

ტაო) წარმოადგენდა. ასპარეზზე ძლიერი ურარტუს სახელმწიფოს გამოჩენით დიაოხის მდგომარეობა ძალზე გართულდა. ურარტუ მისთვის უმთავრესი საფრთხე ხდებოდა. შეიძლება ამიტომ იყო, რომ როდესაც ძვ.წ. 845 წ. ურარტუს ტერიტორიის დარბევის შემდეგ, მის საზღვრებთან ასურეთის მეფის სალმანასარ III-ის ლაშქარი გამოჩნდა, დიაენის (დიაოხის) მეფე ასია იჩქარის გამოცხადდეს ასურელთა წინაშე ძღვენით და ამით ერთგულება დაუდასტუროს მათ. იმ სიენის შთამომავალი, რომელიც ადრე ტიგლათფილესერ I-ის დროს სათავეში ედგა ჩრდილოეთის ხალხების – ნაირის ქვეყნების ბრძოლას ასურელთა წინააღმდეგ, ახლა, ჩანს, უბრძოლველად ემორჩილება ასურელებს.

მაგრამ ასურეთზე ორიენტაცია დიაოხისათვის უპერსპექტივო აღმოჩნდა. ძვ.წ. IX ს. ბოლოსა და VIII ს. პირველ ნახევარში გაძლიერებულმა ურარტუმ ასურეთს არა მარტო გზა გადაუღობა მის ჩრდილოეთით მდებარე რაიონებისაკენ, არამედ ბევრად უფრო სამხრეთით დაუწყო მას შევიწროვება. დიაოხი ძლიერი ურარტუს პირისპირ მარტოდმარტო აღმოჩნდა, მაგრამ მას ბევრი მოკავშირე აღმოაჩნდა სამხრეთ ამიერკავკასიის ტომთა შორის, რომლებიც ასევე შეწუხებული იყვნენ ურარტელთა ყაჩაღური ექსპედიციებით. დიაოხი, როგორც ყველაზე ძლიერი სამხრეთ ამიერკავკასიის ტომთა გაერთიანებებს შორის, ჩანს, ურარტუს წინააღმდეგ ბრძოლის ცენტრი გახდა ამ მხარეში. ამიტომაც ბუნებრივია, ურარტუს მეფეები ცდილობდნენ, პირველ ყოვლისა, მის განადგურებას.

დიაოხის წინააღმდეგ ბრძოლაზე ლაპარაკია ურარტუს მეფის მენუას (ძვ.წ. IX ს. და-სასრული და VIII ს. დასაწყისი) საკმაოდ ვრცელ, 40-სტრიქონიან წარწერაში, რომელიც ამოკვეთილია კლდეზე, დიაოხის ტერიტორიაზე, დღევანდელ ქალაქ არზრუმის მიდამოებში.

ტექსტში ვკითხულობთ: “ღვთაება ხალდი გამოვიდა თავისი იარაღით (?) დიაუხის, ძღვევამოსილი (ძლიერი) ქვეყნის წინააღმდეგ. ღვთაება ხალდი ძლიერია, ღვთაება ხალდის იარაღი უძლეველია. ღვთაება ხალდის ძლიერებით მენუა იმფუინის ძე გამოვიდა (სალაშქროდ); მას თან ახლდა (?) ღვთაება ხალდი.

მენუა ამბობს: მე დავიპყარი დიაუხის ქვეყანა, ბრძოლით დავიპყარი ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი, ქვეყანა გადავბუგე, ციხე-სიმაგრენი დავანგრე. მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე. ... მენუა ამბობს: უთუფურსი, დიაუხის მეფე, ჩემს წინაშე გამოცხადდა, (ჩემს) ფეხებს ემთხვია, პირქვე დაემხო; მე მას კეთილად მოვეპყარი, შევინდე იგი ხარკის (გადახდის) პირობით; მან მე მომცა ოქრო და ვერცხლი, მომცა აგრეთვე ხარკი. ტყვეები (რომლებიც) მას დაუბრუნდნენ, მთლიანად გადმომცა...

მენუა ამბობს: ორი მეფე იქედან გამოყავი — ბალთულხის ქვეყნის (მეფე) და ხალდირიულხის ქვეყნის (მეფე)...

მენუა ამბობს: ვინც ამ წარწერას გაანადგურებს, ვინც მას გატეხავს, ვინც ვინმეს (ყოველივე) ამას აიძულებს, ანდა თუ სხვა ვინმე იტყვის: “(ყოველივე) ეს მე მოვიმოქმედე, — დაე, იგი გაანადგურონ ღვთაებებმა ხალდიმ, თეიმებად, შივინიმ, (ყველა) მისმა ღვთაებამ მზის ქვეშ...”

საინტერესოა, რომ მენუა დიაოხის “ძღვევამოსილ (ძლიერ) ქვეყანას” ეძახის. ეს ერთადერთი შემთხვევაა, როდესაც მტრული ქვეყანა ურარტულ წარწერებში ასეთი განმადიდებელი

ეპითეტით არის მოხსენიებული. ჩანს, რომ დიაოხი ამ დროს საკმაოდ დიდ, ძლიერ გაერთიანებას წარმოადგენდა.

როგორც ირკვევა, მენუას დროს ურარტუელებს გაუჩანაგებიათ დიაოხი: ქვეყანა გადაუბუგავთ და ციხე-სიმაგრეები (გამაგრებული სამოსახლოები) დაუნგრევიათ. ამ ქვეყნის მმართველი დამორჩილებია ურარტუელებს. ძღვენი მიუერთმევია (ოქრო, ვერცხლი, ცხენე-ბი) და ხარკის გადახდა უკისრია. ურარტუელები ცდილან ამ მხარეში საყრდენი პუნქტების მოწყობას, რათა მუდმივი მუქარის ქვეშ ჰყოლოდათ ეს ქვეყანა. ამაზე მიგვითითებს დიაოხის ტერიტორიაზე ან მის მეზობლად, მის სამხრეთ პერიფერიაზე ციხე-სიმაგრეების შენება. არზრუმისავე რაიონში დატოვებულ ზოგიერთ წარწერაში ლაპარაკია “დიდებული ციხე-სიმაგრის მშენებლობაზე” ამ ადგილებში.

მენუას ლაშქრობა დიაოხის ქვეყანაზე, როგორც ჩანს, ამ მეფის მმართველობის ბოლოს მოხდა. ამაზე მეტყველებს ის, რომ დიაოხის მეფე უტუფურსის, რომელსაც ებრძვის მენუა, იხსენიებს აგრეთვე მენუას მემკვიდრე არგიშთი I.

არგიშთი I-საც (786-764 წწ.) დიდი ბრძოლები გადახდა დიაოხისთან. მის ერთ-ერთ წარწერაში აღნიშნული რაოდენობა დიაოხიში ხელთგდებული ტყვეებისა და ნადავლისა, ასევე დიაოხისაგან მიღებული ან მომავლისათვის დადებული ხარკისა, გვიჩვენებს, რომ დიაოხი არგიშთი I-ის დროსაც დიდი და ძლიერი ქვეყანა იყო. ამავე მასალის მიხედვით დიაოხიში დიდად განვითარებული ჩანს მესაქონლეობა (განსაკუთრებით წვრილფეხა რქო-სანი საქონლის, აგრეთვე ცხენების მოშენება) და მეტალურგია (ოქრო, ვერცხლი, სპილენძი).

ყოველივე ამის შესახებ არგიშთი შემდეგს მოგვითხრობს:

“არგიშთი ამბობს: ლოცვით მივმართე ღვთაება ხალდის, ღვთაება თეიშებას, ღვთაება შივინის იმის შესახებ, რაც მინდოდა აღმესრულებინა. იმავე წელს მე კვლავ შევკრიბე მებრძოლნი (და) გავემართე სალაშქროდ დიაუხის ქვეყანაში. დიაუხის მეფე... დავიპყარი ქვეყანა შერიაზი; დასახლებული პუნქტები გადავწვი, ციხე-სიმაგრენი დავანგრეე; ქალაქ(...)-მდე მივედი... შევიბრაღე თარიუნის ქვეყნის (ხალხი)...

გავილაშქრე ქვეყანა დიდის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ. ქალაქი ზუა, დიაუხის ქვეყნის სამეფო ქალაქი, გადავწვი; ზუაში წარწერა დავტოვე... დიაუხის მეფე დავა-მონე, შევიწყალე ხარკის გადახდის პირობით. მეფე არგიშთის შემდეგი ხარკი მიაართვა დიაუხელმა (მეფემ): 40 მინა სუფთა ოქრო, 37 მინა ვერცხლი... (რამდენიმე) ათასი მინა სპილენძი, 1000 ცხენი, 300 მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი, (რამდენიმე) ათასი წვრილფეხა საქონელი... დიაუხის შემდეგი ხარკი დავუდგინე წლიურად: ... (რამდენიმე) მინა სუფთა ოქრო, 10000 მინა სპილენძი, ... ხარები, 100 ძროხა, 500 ცხვარი, 300 ცხენი...”

ჩვენ არ მოგვეპოვება სათანადო მონაცემები, რათა ვიმსჯელოთ, რა სახის გაერთიანება უნდა ყოფილიყო დიაოხი. იგი, შესაძლებელია უკვე სახელმწიფოებრივ ერთეულს წარმოადგენდა ანდა სახელმწიფოდ გადაქცევის ზღურბლზე იმყოფებოდა. ეჭვს არ იწვევს საწარ-მოო ძალთა განვითარების საკმაოდ მაღალი დონის არსებობა ამ გაერთიანების წამყვან მო-სახლეობაში. ამაზე მეტყველებს მონაცემები მეტალურგიისა და მესაქონლეობის მაღალი განვითარების, აგრეთვე

ძვირფასი ლითონების სიუხვის შესახებ. ბევრს ნიშნავს ისიც, რომ აქ საქმე გვაქვს საკმაოდ მყარ, საუკუნეების მანძილზე არსებულ პოლიტიკურ ერთეულთან, ისიც ძველი აღმოსავლეთის დიდი სახელმწიფოების მეზობლად, რომლებთანაც მას ინტენ-სიური ურთიერთობა უჩანს. ამ გაერთიანების სათავეში მუდამ ერთ პირს ვხედავთ — “მეფეს”. ასურული და ურარტული წყაროები ძალიან ხშირად მათ სახელებით იხსენიებენ (სიენი, ასია, უტუფურსი) და არასდროს არ ლაპარაკობენ “დიაოხის მეფეების” შესახებ. მე-ზოხელი სახელმწიფოების მესვეურთ სწორედ დიაოხის ამ ხელისუფლებთან აქვთ საქმე, როგორც თავის ქვეყანაში სუვერენიტეტის განმასახიერებლებთან. ასეთი სუვერენიტეტის განმახორციელებლად აქ როდი გვევლინება “ხალხი” და “უხუცესები”, როგორც ეს ხშირადაა ხეთურ წყაროებში ჩრდილოაღმოსავლეთის მთიელთა შესახებ საუბრისას...

მაგრამ განვითარების მაღალი დონე სავარაუდებელია უმთავრესად დიაოხის წამყვან მოსახლეობაში, დიაოხის მმართველებს, უეჭველია, დაქვემდებარებული ჰყავდათ მათ მე-ზოხლად ჯერ ისევ პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში მცხოვრები მრავალი ტომი.

არგიშთი I-ის მომდევნო მეფის სარდური II-ის (764-735 წწ.) წარწერებში არაფერია ნათქვამი სამხრეთ ამიერკავკასიის ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი ერთეულის — დიაოხის შესახებ. ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ დიაოხი კვლავ ძლიერი და მტრულად განწყობილი ქვეყანა ჩანს სარდურის წინამორბედი მეფის — არგიშთი I-ის მეფობის უკანასკნელ წლებში. არ შეიძლება დავასკვნათ, რომ დიაოხი სარდური II-ის დროს უცხად ლოიალური გამხდარა ურარტუს მიმართ. თუ ეს ასე მოხდა, ამასაც თავისი საფუძველი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ, ვფიქრობთ, აქ უფრო მნიშვნელოვან მოვლენებს უნდა ჰქონოდა ადგილი. ყურადღებას იქცევს ის, რომ ურარტულ წარწერებში სარდური II-ის დროს დიაოხის სამხრეთდა-სავლეთ საქართველოს ტომთა მეორე დიდი გაერთიანება ცვლის — კოლხა, როგორც მას ურარტუელები უწოდებდნენ, ე.ი. კოლხეთი. სარდური II-ის მეფობამდე კოლხას შესახებ არაფერი ისმის. უნდა ვიფიქროთ, რომ საერთო საზღვარი კოლხასა და ურარტუს არ გააჩნდათ. მათ შორის იყო მოქცეული სწორედ დიაოხისა და სხვა უფრო წვრილი გაერთიანებების მიწა-წყალი. ნიშანდობლივია ისიც, რომ კოლხა არ ჩანს სამხრეთ ამიერკავკასიის იმ მრავალრიცხოვან გაერთიანებათა შორის, რომლებიც არგიშთი I-ის დროს ეხმარებოდნენ დიაოხის ურარტუსთან ბრძოლაში. ეს გვაზარაუდებინებს, რომ კოლხას ამ შემთხვევაში თავისებური პოზიცია უნდა სჭეროდა. ამ ორ მეზობელ დიდ გაერთიანებას შორის — დიაოხისა და კოლხას შორის — საუკუნეობრივი მეტოქეობა და ჭიდილი არის სავარაუდებელი, კოლხას მმართველები ახლა ალბათ თავისი საკუთარი ინტერესებით უდგებოდნენ დიაოხურარტუს ბრძოლებს, არაფერს არ აკეთებდნენ დიაოხის დასახმარებლად და უცდიდნენ, რომ დასუსტებული დიაოხის მემკვიდრეობა ხელში ჩაეგდოთ. სამხრეთ ამიერკავკასიის ბევრ მცირე ტომობრივ ერთეულს დიაოხისთან აერთიანებდა ალბათ არა მარტო ურარტუსთან, არამედ ძლიერ კოლხასთან ბრძოლაც.

ურარტელთა ლაშქრობებმა დიდად დაასუსტეს დიაოხი. ურარტელებმა მას წაართვეს სამხრეთი რაიონები და შექმნეს აქ დასაყრდენი პუნქტები. დიაოხის მათ მძიმე ხარკი დაადეს (მსხვილფეხა და წვრილფეხა პირუტყვი, ცხენები, ლითონები, მათ შორის ოქრო და ვერცხლი). მაგრამ ურარტუს არ შეეძლო მთლიანად დაეპყრო დიაოხი.

უკანასკნელი ლახვარი დასუსტებულ დიაოხის, როგორც ჩანს, მისმა ჩრდილოელმა მეზობელმა — კოლხამ ჩასცა. ყურადღებას იქცევს, რომ ზოგიერთი “ქვეყანა”, რომელიც არგიშთი I-ის დროს დიაოხისთან კავშირში იხსენიება და როგორც ჩანს, მისი გავლენის სფეროში შედიოდა, სარდური II-ის დროს უკვე კოლხასთან კავშირში იჩენს თავს. ასეთია ვითარება, მაგალითად, ხუსას ქვეყნის მიმართ.

ამიერიდან კოლხეთი და ურარტუ უშუალო მეზობლები გახდნენ და მათ შორის შეტაკებაც გარდუვალი ჩანს. სარდური II-ის წარწერებში კოლხეთთან ბრძოლას საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. ურარტუს ამ მეფის მატიაენდან ვიგებთ ორი ლაშქრობის შესახებ, რომელიც ურარტელებს კოლხას წინააღმდეგ მოუწყვიათ.

პირველი ლაშქრობა ძვ.წ. 750-748 წლებში მოეწყო. სარდური მეფე ამბობს: “გავემართე სალაშქროდ კოლხას ქვეყნის წინააღმდეგ. ღვთაება ხალდის სიდიადით ხახა, ხუსა(ლხი)ს ქვეყნის მეფე, მისი ხალხითურთ იქიდან წამოვიყვანე ტყვედ, გამოვრეკე და დავასახლე ჩემს ქვეყანაში”. ხუსას ქვეყანა, როგორც ვთქვით, ადრე დიაოხის შემადგენლობაში შედიოდა, ახლა კი იგი, ჩანს, კოლხას ფარგლებში განიხილება, და მისი დაპყრობა კოლხას წინააღმდეგ ლაშქრობად არის მიჩნეული, საქმე ეხება კოლხას სამხრეთ პერიფერიას. ყურადღებას იქცევს, რომ ამჯერად კოლხეთის ძირითად ძალებთან, მის “მეფესთან” შეტაკება არც იგულისხმება.

მეორეჯერ, ძვ.წ. 747-742/41 წლებში ურარტელები, ჩანს, კოლხას წინააღმდეგ ლაშქრობისას კიდევ უფრო ჩრდილოეთ რაიონებში მოქმედებდნენ.

ამ შემთხვევაში ურარტელები, ჩანს, საკუთრივ კოლხას მიწა-წყალზე მოქმედებენ: ისინი იპყრობენ კოლხეთის “სამეფო ქალაქ” ილდამუსას. “სამეფო ქალაქი” ლურსმულ დამწერლობაში აუცილებლად დედაქალაქს არ აღნიშნავდა; უეჭველია, იგი სამეფოს რეზიდენ-ცია არ უნდა ყოფილიყო, რაც იქიდან ჩანს, რომ თვით კოლხეთის მეფე საომარ მოქმედებაში არ მონაწილეობდა — ეტყობა, მან ვერ მოასწრო ილდამუსას საშველად მოსვლა. წარწერაში კოლხეთის მეფის სახელიც ყოფილა ნახსენები, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ სახელის პირველი მარცვალი წაშლილია, დარჩენილია მხოლოდ მისი დაბოლოება — სა. ილდამუსა-ში მსხდარან კოლხას მეფისნაცვლები.

კოლხეთი (კოლხა), რომელსაც ურარტუ ებრძვის, უკვე ადრეკლასობრივი სახელმწიფო უნდა ყოფილიყო. ზოგი მონაცემის მიხედვით, ამ ძველ კოლხებს საკუთარი დამწერლობაც უნდა ჰქონოდათ, რა თქმა უნდა, კლასობრივი საზოგადოების დონეზე. დიაოხის მსგავსად, აქ გაერთიანების წამყვანი მოსახლეობაა სავარაუდებელი. ამ სამეფოს გავლენის სფეროში, ალბათ, შედიოდა ბევრი ისეთი რაიონიც, რომლის მოსახლეობა ჯერ კიდევ პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა. ამის ნიშანია, თუნდაც ის, რომ ურარტელები კოლხაში ცალკე “ქვეყნების” “მეფეებსაც” ხვდებიან — ე.ი. ტომთა ბელადებს (იხ. ზემოთ სარდური II-ის ცნობა კოლხაზე გალაშქრებასა და აქ ხუსას ქვეყნის მეფის დატყვევებაზე).

კოლხაში, ურარტული წყაროების მონაცემების მიხედვით, განვითარებული ყოფილა მესაქონლეობა: კოლხასა და ვიტერუხის ქვეყნებზე გალაშქრებისას სარდური II-ს ხელთ უგდია დიდძალი პირუტყვი (1500 ცხენი, 17.300 მსხვილფეხა და 31600 წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვი).

განვითარებული იქნებოდა აქ მეტალურგიაც. იმ ფაქტის გათვალისწინებით, რომ სარდური II კოლხას ქალაქ ილდამუსაში “რკინის ბეჭედს” აკეთებინებს, ჩვენ შეიძლება აქ რკინის დამუშავების მნიშვნელოვანი კერა დავინახოთ. ეს, სხვათა შორის, ერთადერთი შემთხვევაა, როდესაც ურარტულ წყაროებში იხსენიება “რკინა”. “რკინის ბეჭედი”, გამარჯვების აღსანიშნავად, ილდამუსაში ურარტუს მეფეს ალბათ ადგილობრივმა ოსტატებმა გაუკეთეს, რომლებიც ამ საქმეში განთქმული უნდა ყოფილიყვნენ.

ურარტელები სარდური II-ის დროს, უეჭველია, კოლხას მხოლოდ სამხრეთ რაიონებში მოქმედებდნენ. კოლხეთის მეფის რეზიდენცია, დედაქალაქი სადღაც უფრო ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო. დამახასიათებელია, რომ კოლხასთან დაკავშირებით ურარტელები არაფერს ამბობენ “ზემო ზღვის”, ე.ი. შავი ზღვის შესახებ. ჩანს, კოლხეთის ზღვისპირა რა-იონებისათვის მათ არ მიუღწევიათ. ძველი კოლხური სამეფოს ცენტრი სადღაც უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო და არა ფაზისზე (რიონზე), სადაც მას უფრო მოგვიანო ტრადიცია ათავსებს. იგი უფრო მეორე დიდი მდინარის — ჭოროხის ქვემო წელზეა სავარაუდებელი. ურარტუსთან ახლო კონტაქტი ასე უფრო ადვილად გასაგებია. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ აქ, ჭოროხის აუზში, არის სამეზობლო გვიანბრინჯაოს განთქმული კოლხური კულტურის სამშობლო, მისი უმთავრესი სამრეწველო რაიონი. ძველი კოლხური სამეფო, უეჭველია, ამ კულტურის შემოქმედი მოსახლეობის გაერთიანება იყო.

როგორც გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხური კულტურის მატარებელი, ისე ძველი კოლხური სამეფოს მოსახლეობა უმთავრესად ქართველური ტომებისაგან შედგებოდა

ამრიგად, ძველი კოლხეთის სამეფო, რომელიც XI-VIII სს. არსებობდა, ქართველი ტომების ერთ-ერთ უძველეს სახელმწიფოებრივ ერთეულს წარმოადგენდა.

სწორედ კოლხას (კოლხეთის) ამ ძლიერი და უძველესი სამეფოს არსებობის ხანაში გაცნენ ბერძნები, როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, პირველად შავიზღვისპირეთის ამ კუთხეს. ამ სამეფოს ძლიერებამ და ბრწყინვალეობამ ისეთი ძლიერი გავლენა მოახდინა მათზე, რომ თავის მითებსა და თქმულებებში ძველმა ბერძნებმა კოლხეთს საპატიო ადგილი მიუჩინეს. ასე მაგალითად, თქმულება არგონავტების შესახებ მოგვითხრობს, რომ ორქომენის მეფე ათამანტს ქალღმერთი ნეფელესაგან ჰყავდა ორი შვილი: ფრიქსე და ჰელე. უღალატა ათა-მანტმა ნეფელეს და დაქორწინდა ინოზე. ამ უკანასკნელმა მოინდომა ათამანტის შვილების დაღუპვა. როდესაც ათამანტის სამეფოს უბედურება დაატყდა თავს, მან მოისყიდა მისანთან გაგზავნილი ხალხი და მოატანინა ამბავი, ვითომ ქვეყანას იხსნის მეფის ძის ფრიქსეს მსხვერპლად შეწირვა. მეფე მზად იყო შეეწირა ფრიქსე, მაგრამ უკანასკნელ მომენტში მისი დედისაგან, ქალღმერთ ნეფელესაგან გამოგზავნილმა ფროსანმა ოქროს საწმისიანმა (ოქროს მატყლიანმა) ვერძმა შეისვა ზურგზე ფრიქსე და ჰელე და გააფრინა ისინი შორს ჩრდილოეთისაკენ. გზაში ჰელე გადმოვარდა ცხვრის ზურგიდან და დაიხრჩო ზღვაში. ამ ადგილს ამიერიდან ეწოდა ჰელესპონტი (“ჰელეს ზღვა” — დღევანდელი დარდანელის სრუტი). ღვთაებრივი ცხვარი, რომელზედაც ფრიქსე იჯდა, დაეშვა კოლხეთში, სადაც მეფობდა ღვთაებრივი წარმოშობის აიეტი. მან შეიხიზნა ფრიქსე და თავისი ქალი ქალკიო-პე მისცა ცოლად. ვერძი მსხვერპლად შესწირეს ღვთაება ზევსს, მისი ოქროს საწმისი კი შეინახეს და დარაჯად საშინელი ურჩხული დაუყენეს. მთელ საბერძნეთს

მოედო ეს ამბავი. ათამანტის შთამომავლებმა შეიტყეს, რომ მათი გვარის კეთილდღეობა დამოკიდებულია ამ ოქროს საწმისის დაუფლებაზე. და აი, ოქროს საწმისის მოსაპოვებლად საბერძნეთიდან შორეულ კოლხეთში გაემგზავრა ორმოცდაათიოდე ბერძენი გმირი იაზონის მეთაურობით. თქმულება მათ არგონავტებს უწოდებს, რადგანაც იმგზავრეს ხომალდით, რომელსაც სახელად “არგო” ერქვა.

კოლხეთის მეფე აიეტმა არგონავტები თავის ბრწყინვალე სასახლეში მიიღო. იაზონმა ამცნო მეფეს მოსვლის მიზანი და ოქროს საწმისის სანაცვლოდ მეზობლებთან ბრძოლაში დახმარება შესთავაზა. აიეტმა უპასუხა იაზონს: “ოქროს საწმისს მოგცემ, ოღონდ მანამდე სამი რამ უნდა გააკეთო: სპილენძისჩლიქიან და ცეცხლისმფრქვეველ ხარებს მიწა მოახვნევიანო, ურჩხული მოკლა და მისი კბილები დათესო; და, ბოლოს, იმ ნათესიდან რომ დევგმირები ამოვლენ, ისინი დახოცო”. ბერძენი გმირები ამ ამოცანის სიძნელემ შეაკრთო, მაგრამ მათ დასახმარებლად აღსდგა ქალღმერთი აფროდიტე, რომელმაც თავისი ვაჟი ეროსი გაგზავნა მეფე აიეტის მეორე ქალის, მზეთუნახავ და ჯადოქარ მედეას მოსახიბლავად. ეროსმა სიყვარულის ოქროს ისარი სტყორცნა მედეას გულში და არგონავტების მეთაურ იაზონისადმი ტრფობის ცეცხლი დაუწყო. იაზონის ტრფობით აღვზნებული მედეა გადაწყვეტს დაეხმაროს იაზონს. მედეა აძლევს იაზონს სასწაულთმოქმედ ნელსაცხებელს, რომელიც უვნებელს გახდის მას მძიმე განსაცდელის ჟამს. მართლაც, მედეას დახმარებით ია-ზონმა აიეტის ყველა დავალება შეასრულა. მიუხედავად ამისა, აიეტი მაინც არ აპირებს მისთვის ოქროს საწმისის მიცემას. მაშინ იაზონმა და მისმა თანამგზავრებმა გაიტაცეს ოქროს საწმისი — ისევ მედეას დახმარებით, რომელმაც მოაჯადოვა და მიაძინა საწმისის მცველი ურჩხული. არგონავტებმა მედეაც თან წაიყვანეს და საბერძნეთისაკენ გაემართნენ. გზაში მათ წამოეწივნენ აიეტის მიერ დადევნებული მეომრები მედეას ძმის აფსირტეს მეთაურობით, მაგრამ არგონავტებმა დაამარცხეს მდევერები და თვით აფსირტეც მოკლეს.

ზღაპრულ ამბებთან ერთად, ამ თქმულებაში ისტორიული სინამდვილეც არის ასახული. კოლხეთის სამეფოს აღწერისას მასში აირეკლა რეალურად არსებული დიდი კოლხური გაერთიანების დიდება და ბრწყინვალეობა. თუმცა მცირე, მაგრამ კონკრეტულ-ისტორიულ ფაქტებს ამ დიდი კოლხური გაერთიანების შესახებ, როგორც დავინახეთ, გვაწვდიან ჩვენ ურარტული ლურსმული წარწერები, როდესაც მოგვითხრობენ კოლხას ქვეყნის შესახებ.

* * *

ამგვარად, კოლხას ძლიერების ხანად უნდა მივიჩნიოთ ძვ.წ. VIII საუკუნე, როდესაც კოლხამ შეძლო დიაუხის განადგურება და მისი ტერიტორიების შემოერთება. ძვ.წ. VIII ს-ში ძველ ბერძნულ ლიტერატურაშიც პირველად ჩნდება ეთნიკურ-პოლიტიკური სახელწოდება “კოლხეთი”, რომელსაც იხსენიებს ეპიკოსი პოეტი ევმელოს კორინთელი, ხოლო კოლხეთის ფაზის მსოფლიო უდიდეს მდინარეთა შორის მოიხსენიებს ძვ.წ. VIII-VII სს-ის ბერძენი მწერალი

ჰესიოდე. არც ის უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ სწორედ ძვ.წ. VIII-VII სს-ის ბერძნულ ლიტერატურაში თქმულებანი არგონავტების შესახებ ძალზედ პოპულარულია.

კოლხას (ძველი კოლხური) სამეფო, უნდა ვიფიქროთ, განადგურდა ძვ.წ. VIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში ჩრდილოეთიდან კიმერიელთა შემოსევის შედეგად.

ძვ.წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარში სამხრეთ რუსეთის სტეპებიდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან დაიწყო სკვითებისა და კიმერიელების დიდი შემოსევები სამხრეთში. განსაკუთრებულ ძალას ამ შემოსევებს, როგორც ჩანს, ის აძლევდა, რომ სკვითებსა და კიმერიელებს უერთდებოდნენ დიდი ძველადმოსავლური სახელმწიფოებისაგან შევიწროებული კავკასიისა და უფრო სამხრეთით მცხოვრები მცირე ტომები.

სკვითებისა და კიმერიელების შემოსევა რამდენიმე ნაკადად მოხდა. ძვ.წ. VIII ს. 30-იან თუ 20-იან წლებში წინა აზიას შემოესია კიმერიელთა დიდი მასა. ძველი ბერძენი ისტორიკოსის ჰეროდოტეს ცნობით, ისინი მოდიოდნენ ე.წ. მეოტიდაკოლხეთის გზით, აზოვისა და შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროებით. ცოტა უფრო გვიან, სხვა გზით (დერბენდის გასავლით, კასპიის ზღვის დასავლეთი სანაპიროთი) წინა აზიაში მოვიდნენ სკვითები, მაგრამ არქეოლოგიური მასალებით თუ ვიმსჯელებთ, ჩრდილოეთ მომთაბარეთა სამხრეთში შემოღწევა უნდა ვივარაუდოთ აგრეთვე კავკასიონის სხვა გადასასვლელებით (მაგალითად, დარიალის ხეობით და სხვ.).

კიმერიელების შემოსევის შესახებ უძველესი ცნობები დაცულია ასურეთის მეფის სარგონ II-ის (722-705 წწ.) დროის დოკუმენტებში. აქ ბევრია ლაპარაკი იმ სასტიკი დამარცხე-ბების შესახებ, რომლებიც ურარტელებს კიმერიელებთან ბრძოლაში განუცდიათ. ურარტელთა ეს დამარცხება ძვ.წ. 715 წელზე უადრეს ხანაში უნდა მომხდარიყო. გამარჯვებული კიმერიელები დასახლდნენ მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილსა და სამხრეთ ამიერკავკასიის ზოგიერთ ადგილას. ამის შესახებ მეტყველებს ის, რომ ძველ სომხურ წყაროებში კაპადოკია კიმერიელთა სახელს (“გამირქ”) ატარებს. საქართველოს ერთ-ერთი ოლქის თრიალეთის სახელიც კიმერიელი ტომის — ტრერების (თრერების) სახელიდან უნდა იყოს წარ-მომდგარი.

იმისათვის, რომ ურარტუს, კაპადოკიასა ან თრიალეთისათვის მიეღწიათ, კიმერიელებს, რომლებიც შავი ზღვის სანაპიროთი მოდიოდნენ, უნდა გაეცლოთ კოლხას (კოლხეთის სამეფოს) მიწა-წყალზე და მისი წანააღმდეგობა გადაელახათ. ურარტუზე ადრე კიმერიელთა დარტყმა ალბათ სწორედ კოლხამ განიცადა. რა თქმა უნდა, იგი სასტიკად უნდა გაენადგურებინათ კიმერიელთა ურდოებს. კოლხეთის სამეფოს წამყვანი მოსახლეობა ნაწილობრივ ალბათ გაიჟლიტა, ნაწილობრივ კი მეზობელ ოლქებში გაიხიზნა. კოლხას განადგურებით შეიძლება ისარგებლეს მეზობელმა მთიელმა ტომებმა და ამ სამეფოს კონტროლის ქვეშ მყოფ ტერიტორიაზე გავრცელდნენ. შეიძლება ამ დროს მოხდა კლარჯების (ურარტ. ქათარზა) ზღვისპირა ზოლში გამოჩენა, ან კიდევ ვიტერუხის (ზღვისპირა ბიძერე-ბი, სამცხის ოძრახე) და სხვათა ჩრდილოეთისაკენ გადანაცვლება. ურარტულ ხანაში ხომ ჩვენ მათ უფრო სამხრეთით ვხვდებით.

ჩრდილოეთიდან შემოსეული სკვითებისა და კიმერიელების ნაკვალები ჩანს იმ დრო-ის საქართველოს, ისევე როგორც ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნების მატერიალურ კულტურა-შიც. ბევრგანაა ნაპოვნი სკვითური ტიპის იარაღი (აკინაკები, ისრისპირები); ნაპოვნიცაა სა-მარხები სკვითური ინვენტარითა და ცხენის ჩონჩხით (დვანის სამაროვანი, სამარხები სოფ. წიწამურთან, სამთავროში (მცხეთა), სოფ. ბეშთაშენთან თრიალეთში, კულანურხვას სამაროვანი გუდაუთას მახლობლად, სკვითური იარაღი სოფ. კოლხიდასთან გაგრის რაიონში, ახალი ათონის მიდამოებში და სხვ.), სკვითური მასალები განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა სომხეთში არმავირ-ბლურზე და აზერბაიჯანში მინგეჩაურში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების დროს. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ანტიკურ ხანაში სამხრეთ ამიერკავკასიის ერთ-ერთი დიდი ოლქი საკების (სკვითების) სახელწოდების მიხედვით “საკაშენედ” იწოდებოდა.

ამრიგად, ძვ.წ. VIII ს. ბოლოდან მრავალმა ქარიშხალმა გადაუარა საქართველოს და ქართველი ტომებით დასახლებულ მიწა-წყალს. ბევრგან მოსახლეობის ადგილგადანაცვლე-ბა მოხდა. დაეცა ძველი კოლხური სამეფო. **დაიანე-დაიუხის და კოლხური სამეფოების დაცემის შემდეგ, ძვ.წ. VII ს-ის დასაწყისისთვის ძველი დაიუხის ტერიტორიაზე ახალ დიდ გაერთიანებას ვხედავთ ხალიბების ანუ ხალდების თაოსნობით, რომელთა ქართველობაში დღეს აღარავის შეაქვს ეჭვი. სამწუხაროდ ქართველ ტომთა ამ დიდი გაერთიანე-ბის შესახებ, რომლის საფუძველიც, როგორც ფიქრობენ, რკინის მეტალურგიის განვითარე-ბა უნდა ყოფილიყო, მხოლოდ ის ვიცით, რომ მასაც უხდებოდა ბრძოლა ურარტუს სახელმწიფოსთან.**

ძვ.წ. VI ს-ის დასაწყისში ხალიბებს სასპერები ცვლიან. ეს უკანასკნელნიც უეჭველად აღმოსავლურ ქართული ტომია, რომლის სახელთანაა დაკავშირებული ძველქართული პროვინციის “სპერის” სახელწოდება. სპერი ჭოროხის ზემო დინებაზე მდებარეობდა. მისი ნაშთია ქ. ისპირი დღევანდელ თურქეთში. მეორე მხრივ, სასპერთა სახელი ორგანულად არის დაკავშირებული აღმოსავლელქართველთა ზოგად ეთნონიმთან — “იბერი” (სპერი+იბერი), რომლითაც ისინი მოიხსენებიან ბერძნულ და რომაულ ისტორიულ წყაროებში.

სასპერებს პირველად ძველი ბერძენი ისტორიკოსი ჰეროდოტე (ძვ.წ. V ს.) ასახელებს, როგორც ტომთა დიდ გაერთიანებას თუ ადრეკლასობრივ სახელმწიფოებრივ ერთეულს, რომელიც დასავლეთი საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე კოლხებსა და მიდიის სახელმწიფოს შორის მდებარეობს. თვით ცნობის გეოგრაფიული კონტექსტი ისე უნდა გავიგოთ, რომ სასპერების ტერიტორია მოიცავს არა მხოლოდ ისტორიული საქართველოს სამხრეთდასავლეთს, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს და მდ. არაქსის შუა და ზემო დინებასაც. ჩრდილოდასავლეთით ეს ქართული ტომები შავ ზღვამდე აღწევდნენ, რისი დასტურიცაა ის, რომ ძველ ქართულ წყაროებში შავ ზღვას “სპერის ზღუა” ეწოდება.

მუდმივი ომიანობა, არამყარი პოლიტიკური ვითარება, საწარმოო ძალების საკმაოდ მაღალგანვითარებისა (ამ დროისათვის ამიერკავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთში დამთავრებულია რკინის სამეურნეო გამოყენებაზე საყოველთაო გადასვლა) და მნიშვნელოვნად უკვე დარღვეულ პირველყოფილთემურ ურთიერთობათა პირობებში, ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა ახალი, დიდი და მყარი გაერთიანებების — ადრეკლასობრივი სახელმწიფოებრივი ერთეულების წარმოქმნისათვის. ქართველი ტომების ამ ახალი გაერთიანებების ჩამოყალი-ბება

მომდინარეობდა სამხრეთში ახლად წარმოქმნილ დიდ სახელმწიფოებთან — მიდიასთან და, შემდეგ, სპარსეთთან ინტენსიური ურთიერთობის პირობებში.

მიდიის სახელმწიფო ჩამოყალიბდა ირანის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში — უმთავრესად დღევანდელი სამხრეთ (ირანის) აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე. მიდიელები ერთ-ერთ ირანულ ტომს წარმოადგენდნენ. ძვ.წ. VII ს. დასასრულს ბაბილონთან კავშირში მიდიის სახელმწიფომ გაანადგურა ასურეთი, მოკავშირეებმა გაიყვეს ასურეთის იმპერიის მიწა-წყალი. ჩრდილოეთი რაიონები მიდიას ხვდა წილად. დაახლოებით ძვ.წ. 590 წლისათვის მიდიელებმა ბოლო მოუღეს აგრეთვე ურარტუს სამეფოს. ურარტუს ცენტრალური ნაწილი მაინც მიდიის სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა. ურარტუს განადგურებით ისარგებლეს მეზობლებმა და დაიწყეს მისი ტერიტორიის დაკავება. ამ მხრივ დიდ წარმატებას მიაღწია სომეხი ტომების გაერთიანებამ, რომელიც აქამდე ურარტუს დასავლეთ პერიფერიაზე არსებობდა. სომეხმა ტომებმა იწყეს აღმოსავლეთისაკენ წინსვლა და ძველი ურარტუს მთელი რიგი რაიონები დაიკავეს. აქ მცხოვრები ურარტელების დიდი ნაწილი სომეხებში გაითქვიფა. ურარტელთა ერთმა ნაწილმა, ეტყომა, ჩრდილოეთისაკენ გადმოინაცვლა, ქართველი ტომების ჰეგემონობის ქვეშ მოექცა და მათ შეერწყა. მათში გაითქვიფა. ამაზე მიგვითითებს (როგორც ალექსანდრე სვანიძემ შენიშნა) კერძოდ, მეტად საინტერესო ენობრივი ფაქტები. ქართულში შემოინახა მთელი რიგი გამოთქმები, რომლებიც თვით ქართული ენის მონაცემებით ვერ აიხსნება, სამაგიეროდ დამაჯერებელ ახსნას ჰპოვებს ურარტული ენის მასალით. მაგალითად, ქართულ გამოთქმებში — ყირამალა, თავდაყირა, ყირაზე გადასვლა და სხვ. აშკარაა, რომ “ყირა” მიწას უნდა ნიშნავდეს: ყირა(მიწა). მა(ლ)ლა, თავდა (თავით) ყირა (მიწისაკენ), ყირაზე (მიწაზე) გადასვლა, მაგრამ “ყირა” ქართველურ ენებში არაფერ მსგავსს არ ნიშნავს, მაშინ, როდესაც მიწას ურარტულად სწორედ “ყირა” ქირა ერქვა. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე იმავე ავტორის მიერ მითითებული ზოგიერთი ძველი ქართული სიმღერის მისამღერი, სადაც ძველადმოსავლური ღვთაებების სახელები ისმის. ერთ-ერთი მათგანია — არალე, მოსავლის გავრცელებული ღვთაება ძველ აღმოსავლეთში. ამ ღვთაების სახელი ქართული სიმღერების მისამღერებში გვხვდება ასეთ გამოთქმებში: ივრი არალე, თარი არალე, არი არალე, არალეზე დართული ყველა ეს სიტყვა კარგად აიხსნება ურარტული ენით: ივრი — ბატონი, მეუფე, თარი — ძლიერი, ძლევამოსილი, არი მომეც (მოგვეც). ასე რომ, ურარტულად ეს გამოთქმები ნიშნავს: “მეუფეო არალე”, “ძლევამოსილო არალე”, “მომეც (მოგვეც) (ღმერთო) არალე”! ამგვარი ფაქტები უნდა ვიფიქროთ, ქართულ ენაში ურარტულ ენაზე თუ მის დიალექტებზე მეტყველი ხალხის შემონატანია, რომელიც ქართულ მეტყველებაზე გადავიდა, ასიმილაცია განიცადა ქართველ ტომებთან და ქართველი ხალხის შემადგენლობაში შევიდა. ეს პროცესი, როგორც ვთქვით, მას შემდეგ უნდა დაწყებულიყო, რაც მიდიელებმა ძვ.წ. VI საუკუნის დასაწყისში ურარტუს სახელმწიფო გაანადგურეს. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მიდიელები როდი იყვნენ ურარტუს ერთადერთი მესაფლავენი. ჩრდილოეთში (ამიერკავკასიაში) არსებული ურარტული ცენტრების (მაგალითად ქალაქ თეიშებანის — დღევ. კარმირბლური ერევნის განაპირას) განადგურებაში აქტიური მონაწილეობა მიუღიათ სკვითებს, შესაძლებელია, ამიერკავკასიისავე ტომებთან კავშირ-ში, რომელნიც აქამდე ურარტელთა მხრივ შევიწროვებას განიცდიდნენ და ახლა, უეჭველია, არ გაუშვებდნენ ხელსაყრელ მომენტს, რათა

აგონიაში მყოფ ურარტუსათვის მახვილი ჩაეცათ. ამიერკავკასიის ამ ტომებს შორის, შესაძლებელია, ქართველი ტომებიც იყვნენ.

მიდიელთა ჰეგემონობა ამიერკავკასიის სამხრეთით მდებარე მიწა-წყალზე დიდხანს არ გაგრძელებულა. მას პირველობა წაართვა სამხრეთიდანული ტომების მიერ შექმნილმა სპარსეთის სახელმწიფომ. ამ უკანასკნელში სამეფო დინასტიის სახით აქემენიანთა საგვარეულო დაწინაურდა, ამიტომაც ძვ.წ. VI-IV სს-ების სპარსეთს (ირანს) ხშირად აქემენიანთა ირანსაც უწოდებენ. სპარსეთის მეფე კიროსმა (558-529 წწ.) დაიპყრო და შეიერთა მიდია, ხოლო შემდეგ თითქმის მთელი მცირე აზია, სირია, პალესტინა, ბაბილონი და სხვ. მისმა ვაჟმა კამბიზმა სპარსელების ხელისუფლება ეგვიპტეზეც განავრცო. ძლიერი იყო სპარსეთი, აგრეთვე დარიოს I-ის დროს (521-486 წწ.) და ა.შ. აქემენიანებმა, ეტყობა, ირანისადმი ამა თუ იმ დამოკიდებულებაში ჩააბეს აგრეთვე საქართველოს და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნების მოსახლეობაც.

აქემენიანთა უზარმაზარი იმპერიის ფარგლებში დიდად განვითარდა ვაჭრობა — ალემიცემობა. მათ მიერ დაპყრობილი ქვეყნებისათვის შეწერილი ხარკიც (მვირფას ლითონებში თუ სხვა სახით) სასაქონლოფულადი მეურნეობის განვითარებას სტიმულს აძლევდა. აქემენიანებმა, კერძოდ დარიოს I-მა, მოაწესრიგეს ფულის მოჭრისა და მიმოქცევის სისტემა. ცენტრალური ხელისუფლება ჭრიდა ოქროს მონეტას (“დარიკებს”), იმპერიის ცალკე სატრაპიები (ქვეყნები) — ვერცხლისას, ხოლო სატრაპიებში შემავალი ავტონომიური ოლქები — სპილენძისას. სავაჭრო-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებამ აქემენიანთა იმპერიაში აგრეთვე დააჩქარა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროცესი იმპერიაში შემავალ თუ მის მეზობლად მცხოვრებ ხალხებში. ეს, უეჭველია, აგრეთვე ისტორიული საქართველოს მოსახლეობასაც შეეხება.

რა თქმა უნდა, აქემენიანებმა ვერ შეძლეს საქართველოს მოსახლეობა ერთიანად და-ეპყროთ და დაემორჩილებინათ. მათი ბატონობის უძელი უფრო მძიმე აღმოჩნდა სამხრეთქართული ტომებისათვის. უფრო ჩრდილოეთ რაიონებში მცხოვრებმა ქართველმა ტომებმა, ჩანს, შედარებით მსუბუქი ვალდებულებები იკისრეს აქემენიანთა მიმართ.

თავი VIII. კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში. ბერძნული ახალშენები

შავი ზღვის აღმოსავლეთ და სამხრეთაღმოსავლეთ

სანაპიროზე

ბერძნულ სამყაროში “კოლხეთი” (კოლხიდა) — სახელმა ადრე მოიპოვა ზოგადი, კრებითი მნიშვნელობა და ხშირად აღნიშნავდა შავიზღვისპირა ქვეყანას კავკასიონის ქედიდან დაწყებულს ვიდრე დღევანდელ ტრაპეზუნტის რაიონამდე. მაგრამ, ასეთი ფართო მნიშვნელობის გარდა ეს ტერმინი ზოგჯერ უფრო ვიწრო — ეთნიკური და პოლიტიკური ერთეულის — მნიშვნელობით იხმარებოდა. სწორედ ასეთი ვიწრო მნიშვნელობით იხმარება კოლხების სახელი ჰეროდოტესთან, როდესაც იგი ლაპარაკობს აქემენიანთა იმპერიასთან მათი

ურთიერთობის შესახებ. აქემენიანებს თავისი სამფლობელოები ადმინისტრაციულ ერთეულებად — სატრაპიებად დაჰყვეს. ერთ-ერთი მათგანი, მე-19 სატრაპია აერთიანებდა სამხრეთ კოლხეთში მცხოვრებ ქართველ ტომებს. აქ, ჰეროდოტეს მიხედვით, შედიოდნენ ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, მოსხები და მარები. კოლხებს ჰეროდოტე ცალკე გამოჰყოფს. ისინი არცერთ სატრაპიაში არ შედიოდნენ. სპარსელებმა, ჩანს, ვერ შეძლეს მათი მთლიანად დამორჩილება და ამ ქვეყნის თავისი იმპერიის ჩვეულებრივ ნაწილად გადაქცევა. კოლხებმა, ჰეროდოტეს თქმით, ისევე როგორც მათმა მეზობლებმა კავკასიონის ქედამდე, აქემენიანთა მიმართ იკისრეს “ნებაყოფლობითი ძღვენის მიცემა — ყოველ მეხუთე წელს ისინი გზავნიდნენ 100 გოგოსა და 100 ბიჭს”. კოლხების ტერიტორიას ჰეროდოტე აქ არ გულისხმობს “კავკასიონის ქედამდე”. ჰეროდოტეს მეორე ცნობა გვშველის კიდევ უფრო დავაზუსტოთ კოლხების გავრცელების ჩრდილოეთი საზღვარი. იგი ამბობს, რომ “მოტიდის ტბიდან (ე.ი. აზოვის ზღვიდან) ვიდრე მდინარე ფაზისამდე (რიონი) და კოლხთა სამფლობელოებამდე ოცდაათი დღის სავალია. კარგი, მსუბუქად ჩაცმული ქვეითისათვის”. აქედან ჩანს, რომ “კოლხების სამფლობელოთა” ჩრდილოეთ საზღვარს ჰეროდოტე სადღაც მდ.ფაზისის (რიონის ქვემო დინების) რაიონში ხედავდა. კოლხების არც სამხრეთი საზღვარია სამეზნი ამ შემთხვევაში ისე შორს, როგორც ამას ზოგი სხვა ცნობა ვარაუდობს (ტრაპეზუნტის რაიონში). როგორც ვთქვით, კოლხებისაგან განცალკევებით ასახელებს ჰეროდოტე მე-19 სატრაპიას, რომელშიც შემავალი ზოგიერთი ტომი მაინც უცილობლად ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით ან თვით ტრაპეზუნტის რაიონში სახლობდა (მაგალითად მოსინიკები, მოსხები, მაკრონები). წინარე ან ადრეელინისტური ხანის ზოგიერთი ავტორი კოლხების ადგილსამყოფელის სამხრეთ საზღვარს სადღაც მდ.აფსარის (ჭოროხის) შესართავის რაიონში გულისხმობს.

ძველი ბერძნული წყაროების მონაცემებით თუ ვიმსჯელებთ, აქემენიანთა სპარსეთის (ძვ.წ. VI-IV სს.) თანამედროვე კოლხური გაერთიანების პოლიტიკური ცენტრი მდ.რიონზე (ფაზისზე) უნდა ყოფილიყო. რიონის შუა და ქვემო დინებაზე, არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, იმყოფებოდა ქვეყნის ეკონომიკურად ყველაზე უფრო განვითარებული რაიონები. დამახასიათებელია ამ მრივ აგრეთვე ძვ.წ. V ს. დასასრულის ბერძენი ავტორის ქსენოფონტის ცნობა — როდესაც მისი ლაშქარი ქალაქ კოტიორაში (დღევანდელი ორდუ შავი ზღვის თურქეთის სანაპიროზე) იმყოფებოდა, ზოგიერთი მის ლაშქარში მოითხოვდნენ ფაზისისაკენ გაელაშქრათ საზღვაო გზით, რათა “ფასიანების ქვეყანას” დაუფლებოდნენ. “ამ დროს, — დასძენს ქსენოფონტი, — იქ მეფობდა აიეტის ჩამომავალი”.

ამრიგად, ქსენოფონტს ლეგენდარული კოლხეთის მემკვიდრეთა სამეფო მდ. ფაზისზე (რიონზე) მდებარედ წარმოუდგენია.

ამ დროს უკვე არსებობდა ძველი ბერძნული ახალშენი მდ. ფაზისის შესართავთან — ქალაქი ფაზისი (დღევანდელი ფოთის მიდამოებში) და ბერძნულ სამყაროში, უეჭველია, საკმაოდ სწორი წარმოდგენა უნდა ჰქონოდათ კოლხეთში არსებულ ვითარებაზე. ბერძნული ახალშენები იყო აგრეთვე კოლხეთის არაერთ სხვა ზღვისპირა პუნქტში. აქ, ისევე როგორც შავიზღვისპირეთის სხვა რაიონებში, წამყვან როლს ახალშენებისა და სავაჭრო ფაქტორიების (ემპორიონების)

შექმნაში მცირე აზიის დასავლეთ სანაპიროზე არსებული ბერძნულ-იონური ქალაქი მილეტი ასრულებდა.

დღევანდელი საქართველოს სანაპიროზე არსებული ბერძნული ახალშენებიდან ფაზი-სის გარდა, ცნობილია გიენოსი (ოჩამჩირე), დიოსკურია (სოხუმი). ეს ახალშენები მილეტიდან გამოსული ბერძნების დაარსებული უნდა იყოს.

ბერძნული ახალშენების დაარსებამ უცილობლად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა შავიზღვისპირეთის მოსახლეობის ანტიკურ სამყაროსთან კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის გაცხოველებაში და საერთოდაც ხელი შეუწყო ამ ადგილებში სავაჭრო-ეკონომიკური ცხოვრების დაწინაურებას და გარკვეულად დააჩქარა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროცესი ადგილობრივ მოსახლეობაში.

უმთავრესად ამ ზღვისპირა ბერძნული სამოსახლოების გზით ხორციელდებოდა კოლხეთის მოსახლეობის საკმაოდ ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ანტიკურ სამყაროსთან. ამასთანავე, ასეთი ურთიერთობა ჩანს არა მარტო საბერძნეთთან, არამედ ძველი სამყაროს სხვა რაიონებთანაც, მაგალითად სირიასთან, ეგვიპტესთან. განსაკუთრებით ინტენსიური უნდა ყოფილიყო ურთიერთობა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებთან, ბოსფორის სამეფოსთან. ამ ურთიერთობას ორმხრივი ხასიათი ჰქონდა. აღსანიშნავია, მაგალითად, რომ ყირიმში, ნიმფეის არქაული ტაძრის გათხრებისას, ძვ.წ. VI საუკუნის მეორე ნახევრის ფენაში აღმოჩნდა კოლხური პითოსების (დიდი ზომის ჭურჭლის) ნამტვრევები კოლხურ ვერცხლის მონეტებთან (“კოლხურ თეთრთან”) ერთად. პანტიკაპეის ექსპედიციამ აღმოაჩინა VI-IV სს. კოლხური ქვევრებისა და დერგების ფრაგმენტები; აქვე ნაპოვნია VI ს. ღია ტიპის იონური ჭრაქის ფრაგმენტი, რომელზედაც ამოკაწრულია წარწერა “კოლხოს”. ასევე ინტენსიური იყო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა სამხრეთადმო-სავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებთანაც.

ძვ.წ. VI ს. კოლხეთთან სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობაში აქტიურ როლს ასრულებდნენ იონიური სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები. აქაური ნაწარმი (უპირატესად კერამიკა — საოჯახო ან ამფორები — ღვინის, ზეთის ზეთის, მარცვლეულის და სხვ. პროდუქტების გადასატანად განკუთვნილი დიდი ზომის ჭურჭლები) ნაპოვნია ბათუმის, ქობულეთი-ჭვანარის, ფოთის მიდამოების ნამოსახლარებზე და კოლხეთის შიდა რაიონებში. იონიურ ნაწარმთან ერთად, ძვ.წ. VI ს. ბოლოდან კოლხეთში შემოაქვთ აგრეთვე ანტიკური პროდუქციაც (ქობულეთი-ჭვანარი, ბათუმი, ფაზისის მიდამოები). ანტიკური იმპორტის ძირითად ნაწილს ფუფუნების საგნები (ძვირფასი ჭურჭელი, ღვინო, ნელსაცხებლები, სამკაულები) შეადგენდა. კოლხეთიდან ექსპორტში, ანტიკური ხანის მწერლებთან დაცული ცნობების მიხედვით, დიდი ადგილი უნდა სჭეროდა ხეტყეს, კოლხური ხეტყე გემთმშენებლო-ბისათვის განთქმული იყო. ამავე მიზანს ემსახურებოდა ფისისა და ცვილის ექსპორტიც, რომლებიც კოლხეთში უზვად მოიპოვებოდა; გაჰქონდათ აგრეთვე ავეჯის დასამზადებლად საჭირო ძვირფასი ჯიშის ხეტყე; შესაძლებელია წაეღოთ ოქროც (ბერძნულ ტრადიციებში ეს ქვეყანა, განსაკუთრებით კოლხეთის ჩრდილო მთიანი მხარე — სვანეთი ოქროს სიუხვით იყო ცნობილი), აგრეთვე (განსაკუთრებით სამხრეთ კოლხეთიდან) რკინა. განთქმული იყო ანტიკურ სამყაროში კოლხური ხოხობიც, რომელსაც

ფაზისის სახელის მიხედვით “ფასიანოს” (“ფაზისური”) ეწოდა. განთქმული იყო ძველიდანვე და, უეჭველია, ექსპორტის საგანი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე კოლხური სელიც. ამის საბუთის იძლევა ჯერ კიდევ პეროდოტეს, ხოლო შემდეგ სტრაბონის ცნობა კოლხეთიდან სელის ექსპორტის შესახებ. სელთან ერთად უნდა გაეტანათ სელის ზეთიც, რომელსაც საკვები, სანათი და სამკურნალო დანიშნულება ჰქონდა.

შავიზღვისპირეთის ქვეყნები, როგორც ცნობილია, წარმოადგენდნენ აგრეთვე მონების ექსპორტის ერთ-ერთ მთავარ ცენტრს. მონები გაჰყავდათ, როგორც ჩანს, კოლხეთიდანაც. ანტიკურ წყაროებში არაერთხელ ვხვდებით კოლხი მონების მოხსენიებას.

გარე სამყაროსთან კოლხეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის ინტენსიურობაზე ლაპარაკობს აგრეთვე ადრეანტიკური ხანის მონეტების მრავლად აღმოჩენა კოლხეთში, საკუთრივ კოლხური მონეტებიც არის აღმოჩენილი კოლხეთის საზღვრებს გარეთ (ყირიმში – ნიმფეის ტაძრის ნანგრევებში, აგრეთვე ქერსონესში, სოჭის რაიონში, ტრაპეზუნტის მიდამოებში, რამდენიმე ეგზემპლარი აღმოჩენილია ქართლშიც – არმაზში და სხვ.).

საკუთრივ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ეს კოლხური ვერცხლის მონეტა ნაპოვნია ათასობით, ხშირია აქ მათი განმეტი. ესაა მცირე ზომის ვერცხლის მონეტა, რომლის ერთ მხარეზე ადამიანის თავია გამოსახული, მეორეზე კი – ხარის, უფრო იშვიათად ლომის. მონეტებს, როგორც წესი, რაიმე დამწერლობის ნიშანი არ ახლავს, მხოლოდ ზოგიერთზე გვხვდება ასოები M, ა, O ან Φ. ყველაზე ხშირია MO – ასოებიანი მონეტები (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ასეთები ათზე მეტია). სხვა სახის წარწერიანი მონეტები სულ თითო ეგზემპლარის სახითაა მოღწეული. კოლხური მონეტები გავრცელებულია ძირითადად სოხუმსა და ბათუმს შორის მდებარე ტერიტორიაზე, ე.ი. სწორედ ძვ.წ. VI-IV სს. კოლხური გაერთიანების ფარგლებში და მოჭრილია ძირითადად სწორედ ამ პერიოდში. თვით მონეტებზე მოცემული გამოსახულებების კავშირი ადგილობრივ კულტურულ-რელიგიურ წარმოდგენებთან, აგრეთვე ამ მონეტების უფრო მეტად გავრცელება კოლხეთის შიდა რაიონებში, ვიდრე ზღვისპირა ზოლში, მკვლევართ აფიქრებინებს, რომ მათ კოლხეთის სახელმწიფო ხელისუფლება სჭრიდა. ქალაქ ხონში ნაპოვნ განძში მონეტის ერთ-ერთი ეგზემპლარი დამზადების პროცესში მყოფი ჩანს (ერთი მხარე გლუვი აქვს), რაც თითქოს აგრეთვე მათ ადგილობრივ დამზადებაზე მეტყველებს. მეორე მხრივ არის ასეთი მოსაზრება, რომ ეს მონეტები ზღვისპირა ბერძნულ ქალაქებშია მოჭრილი, პირველ ყოვლისა ფა-ზისში. ასეა თუ ისე, ეჭვი არ შეიძლება შევიტანოთ იმაში, რომ ამ სახის მონეტები შინაურ, კოლხეთის ბაზარს ემსახურებოდა. ზღვისპირა და შიდა რაიონების ერთიანობა ამ შემთხვევაში კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ზღვისპირა ბერძნული სამოსახლოები კოლხეთის სამეფოს ორგანულ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, მისი რიგითი სავაჭრო ცენტრები იყო.

ამრიგად, მონეტის ინტენსიური მიმოქცევა დამახასიათებელია ადგილობრივი კოლხური საზოგადოებისათვის და სოციალურ-ეკონომიკურად აგრეთვე მის დაწინაურებაზე მიგვითითებს. იგი გულისხმობს სასაქონლო წარმოებისა და ვაჭრობის მაღალ განვითარებას, ვაჭართა პროფესიული (ადგილობრივი თუ უცხოური, ბერძნული წარმომავლობის) ფენის არსებობას და ა.შ. რაც ერთ-ერთი საბუთია იმისა, რომ ამ დროის კოლხური საზოგადოება,

კოლხეთის დაბლობზე არსებული პოლიტიკური ერთეული კლასობრივ, სახელმწიფო-ებრივ ერთეულს წარმოადგენდა.

ამ კოლხური პოლიტიკური ერთეულის დასახასიათებლად მნიშვნელოვანია აგრეთვე ადგილობრივი ქალაქური ტიპის სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრების არსებობა ქვეყნის შიდა რაიონებში. დღევანდელი ვანის და დაბლაგომის (სამტრედიის მიდამოები) ტერიტორიაზე წარმოებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა ცხადყვეს, რომ ამ პუნქტებში უკვე ადრეანტიკურ ხანაში ქალაქური ტიპის დასახლებული პუნქტები უნდა ყოფილიყო.

დიდი ქალაქური ცენტრი იქნებოდა ამ გაერთიანების (“კოლხეთის სამეფოს”) დედაქალაქი, რომელიც მდ.რიონზე უნდა არსებულიყო. საყურადღებოა ძვ.წ. IV ს. ავტორის სკილაქს კარიანდელის ცნობა, რომელიც კოლხების მიწა-წყალზე ასახელებს “მდინარე ფა-ზისს და ქალაქ ფა-ზისს, ელინურ ქალაქს” და ამის შემდეგ დასძენს, რომ აქედან ცურვით მდინარის დინების აყოლების 180 სტადიონის (ე.ი. 30 კილომეტრზე ცოტა მეტ) მანძილზე მიხვალ “დიდ ბარბაროსულ ქალაქამდე, საიდანაც იყო მედეა”. **ბერძენ მწერალთა მთელი რიგი (ლიკოფრონ ხალკიდელი, აპოლონიოს როდოსელი, კალიმახი და სხვ.) კოლხეთის დედაქალაქად მდ.ფაზისზე მდებარე ქალაქ “კუტაიას” ასახელებენ, რომელსაც თანამედროვე მკვლევარები ქალაქ ქუთაისთან აიგივებენ.**

საკუთრივ ქართული საისტორიო ტრადიცია — “ქართლის ცხოვრება” ძველი ეგრისის მთავარ ქალაქად სახავს ციხეგოჯს. იგი იმყოფებოდა დღევ. ნოქალაქევის ადგილას, ქალაქ სენაკიდან 17 კმ-ის მანძილზე. აქ იყო, ბიზანტიელი ავტორების ცნობით, შემდეგში ლაზიკის დედაქალაქი, რომელსაც ეს წყაროები “არქაიოპოლისს”, ე.ი. “ძველ ქალაქს” უწოდებენ. ეს სახელწოდება მიგვითითებს, რომ აქ მნიშვნელოვანი ცენტრი ადრეც უნდა ყოფილიყო. ამ ადგილას შემორჩენილი ციხექალაქის ნანგრევები (გალავანი და სხვ.), რომლებიც დღესაც გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას ახდენს, არქეოლოგიური კვლევის საგანი არაერთგზის გახდა შედარებით ახალი გამოკვლევები ამ ადგილას საკმაოდ ადრეულ, ელინისტური ხანის ნაკვალევსაც ავლენენ, რაც შესაძლებელს ხდის მოსაზრებას, რომ ეგების ადრეანტიკურ ხანაშიც აქ ყოფილიყო ეგრისის, ე.ი. ძველი კოლხური სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი. ცხოვრება აქ ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან ჩანს, იგი ინტენსიური გამხდარა ძვ.წ. V-IV სს.დან; გათხრილია აქ ძვ.წ. IV-III სს-ის სამაროვანიც.

კოლხეთის სამეფო სტადიალურად ადრეკლასობრივი სახელმწიფო იყო. **სტრაბონის ცნობის თანახმად, ქვეყანა ე. წ. “სკეპტუხიებად” იყო დანაწილებული. ვიქრობენ, რომ აქ იგულისხმება სახელმწიფოს ტერიტორიულადმინისტრაციულ ერთეულებად დაყოფა, რო-მელთა სათავეშიც მეფის მოხელე “სკეპტუხოსები” (“კვერთხისმკერდებლები”) იდგნენ. ეს უკანასკნელნი უკვე ძვ. წ. VIII ს-ის ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული “კულხას” სამეფოს ცალკეული ოლქის მმართველების (“Lუირდი”) მემკვიდრეები უნდა ყოფილიყვნენ, რომლებიც ადგილობრივი გვაროვნული არისტოკრატის წარმომადგენლებიდან მეფის მიერ ადმინისტრაციული ერთეულების გამგებლებად ინიშნებოდნენ. ასე თანდათან ხდებოდა გვაროვნული დიდკაცობის ტრანსფორმაცია წარჩინებულ მოხელეებად, რაც ხელს უწყობდა საზოგადოების ინტენსიური სოციალური დიფერენციაციის პროცესს, აღზევებულ მოხელეთა გამოყოფას დანარჩენი**

საზოგადოებისაგან. ეს კარგად ჩანს კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა ცენტრებში (ვანი, საირხე, ითხვისი) არქეოლოგიების მიერ გათხრილი V-IV სს. სამაროვნების ინვენტარის შესწავლით: ერთი მხრით, ჩვეულებრივი ორმოსამარხები ბრინჯაოს მარტივი სამკაულებით და თითოეულს თიხის ჭურჭლით; მეორე მხრივ ხის დიდ სარკოფაგებში ჩასვენებული მიცვალებული ოქროს და ვერცხლის ბრწყინვალე უამრავი სამკაულებით, ვერცხლის ჭურჭლით, მინის სანელსაცხელებით, ბრინჯაოს უზარმაზარი ქვაბებით და სხვ. ყველაფერი ეს აშკარად მიუთითებს შორს წასულ სოციალურ სტრატეფიკაციაზე და მოწმობს უკვე კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნას.

ერთადერთი წყარო, რომლის მიხედვითაც შესაძლებელია წარმოდგენა შევიქმნათ კოლხეთის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიკურ სტრუქტურაზე, ეს არის ძვ.წ. III საუკუნის ბერძენი მწერლის, აპოლონიუს როდოსელის განთქმული ეპიკური პოემა “არგონავტიკა”, რომლის სათანადო მონაცემები უნდა ასახავდეს არგონავტების დროის თუ არა, ძვ.წ. VII-V სს. კოლხეთის ისტორიულ სინამდვილეს მაინც, როდესაც ბერძნულ ლიტერატურაში ჩნდება ამ ქვეყნის მეტნაკლებად ზუსტი აღწერილობანი.

ირკვევა, რომ კოლხეთის სამეფოს ძირითად მოსახლეობას შეადგენენ თავისუფალი მეთემეები, რომელთაც “სახლიკაცები” ან “კოლხთა შვილები” ეწოდებათ. არსებობდნენ მონებიც და მოახლეებიც, რომლებიც ფაქტობრივად შინამოსამსახურეები იყვნენ, არსებითად ომიანობის შედეგად ტყვედ ჩავარდნილთაგან შედგებოდნენ, მეფის კარზე სხვადასხვა სამსახურს ასრულებდნენ და აგრეთვე კოლხთა დიდკაცობას სახლებში ემსახურებოდნენ.

სამეფოს ეკონომიკური და კულტურული ვითარების წარმოსადგენად არქეოლოგიური მასალა იძლევა მჭერმეტყველ სურათს. კერძოდ, ქვეყნის მეურნეობის განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა რკინის მეტალურგიას, რომელიც ძვ.წ. VIII-IV სს. კოლხეთში ფრიად მაღალ დონეზე იდგა. ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისი უკვე რკინის ფართო ათვისების ხანა დასავლეთ საქართველოში, ძვ.წ. VII სდან რკინის წარმოება აქ მასიურ ხასიათს იღებს, რასაც პირველ რიგში მადნის გამოსადნობი ღუმელების, საბერველების და რკინის წიდის დიდი რაოდენობით აღმოჩენები მოწმობს. გარდა ამისა, ძვ.წ. VII-IV სს. სა-მაროვნების გათხრისას მოპოვებულია რკინის უამრავი სამხედრო და სამეურნეო დანიშნულების იარაღი: ცულები, სატევრები, შუბის და ისრის პირები, მახვილები, ცხენის აკაზმულობა, დანები, თოხები, ნამგლის პირები, სახნისები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სასოფლო-სამეურნეო შრომის იარაღის მასობრივი აღმოჩენა. ასე მაგალითად, სოფელ ერგეტაში გათხრილ მხოლოდ ერთ კოლექტიურ სამარხში 142 რკინის თოხი, 28 სახნისი, 27 ნამგლისპირი და აგრეთვე სხვა სამეურნეო იარაღი ნახეს არქეოლოგებმა.

გარდა იმისა, რომ ყველაფერი ეს ადგილობრივი მადნის გამოყენებაზე დამყარებული რკინის მეტალურგიული წარმოების ფრიად ფართო ხასიათზე მიუთითებს, მიწათმოქმედების ინტენსიფიკაციის აშკარა ილუსტაციაა და მოწმობს, რომ კოლხეთში ამ დროს არა მხოლოდ თოხს, არამედ გუთანსაც იყენებდნენ მიწის დამუშავებისას.

არქეოლოგიური მასალა მიუთითებს არა მხოლოდ სხვადასხვა მარცვლეული კულტურების, კერძოდ, მეხორბლეობის, არამედ მებაღეობა-მევენახეობის და მეღვინეობის განვითარებაზეც. შესაბამისად განვითარებული იყო მეცხოველეობაც.

მაღალ დონეზე იდგა, ცხადია, ხელოსნობაც: მჭედლობა, მეთუნეობა, ხის დამუშავება, სელის წარმოება და სხვ.

კოლხური სოფელი ისევე, როგორც ბრინჯაოს ხანაში, ამ დროსაც ხუტორულ დასახლებას წარმოადგენდა. მშენებლობის ძირითადი მასალა ხე იყო, შენობები – ჯარგვალური ტიპის.

გავრცელებული იყო კოშკური არქიტექტურა, რომელიც აღწერილი აქვს სახელგანთქმულ რომაელ არქიტექტორს ვიტრუვიუსს.

როგორც ვხედავთ, წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური აღმოჩენების საფუძველზე ძვ.წ. VI-IV სს-ში კოლხეთი წარმოდგენილია ეკონომიკურად და კულტურულად მაღალ დაწინაურებულ სახელმწიფოდ ცივილიზაციის თითქმის ყველა განმსაზღვრელი ელემენტით: სახელმწიფოებრივი სტრუქტურით და ცენტრალური სახელმწიფო ხელი-სუფლებით, ინტენსიური საქალაქო ცხოვრებით, რთული საგადასახადო სისტემით, საერო და საკულტო არქიტექტურით, ლითონის ფართოდ გამოყენებით. წყაროებში შემონახულია ცნობები კოლხებში ე.წ. “მამათაგან ნაწერი კირების” შესახებ, რასაც ზოგიერთი მკვლევარი ძველ კოლხეთში, დამწერლობის არსებობის მოწმობად მიიჩნევს, თუმცა რაიმე დადასტურება კოლხური დამწერლობის ძეგლების არსებობისა ჯერჯერობით არ არსებობს. არ არის გამორიცხული, რომ კოლხეთში ბერძნული დამწერლობის გამოყენების ერთგვარ მოწმობად ჩათვალოს სამარხებში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭლებზე ბერძნული ასოებით ამოკაწრული სახელები.

რა თქმა უნდა, ასე დაწინაურდა ძირითადად ცენტრალური კოლხეთის, კოლხეთის ბარის მოსახლეობა. კოლხეთის ჩრდილოეთ და სამხრეთ მთიანეთში მცხოვრებნი კი უმთავრესად კვლავ გვაროვნული წყობილების პირობებში განაგრძობდნენ ცხოვრებას არა მარტო ამ დროს, არამედ დიდხანს ამის შემდეგაც.

სპარსეთის მეფეებმა ძვ.წ. VI ს-ში, როგორც ვიცით, დაიმორჩილეს ისტორიული კოლხეთის სამხრეთ რაიონებში — სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში მცხოვრები მოსახლეობა. აქ იყო სპარსეთის ერთ-ერთი, მე-19 სატრაპია, რომელშიც შედიოდნენ მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკები და მარები. უხდიდნენ ისინი ყოველწლიურად აქემენიანთა სპარსეთს ხარკის სახით 300 ტალანტ ვერცხლს. უფრო ჩრდილოეთით მცხოვრებმა კოლხებმა და მათმა მეზობლებმა კავკასიონის ქედამდე, ჰეროდოტეს (484-425 წწ.) თქმით, სპარსეთის მეფეებისათვის “ნებაყოფლობითი ძღვენის” მირთმევა იკისრეს.

უფრო მეტი ცნობები გაგვაჩნია სამხრეთ კოლხეთის იმდროინდელი მოსახლეობის გასაცნობად. ამათ შორის უპირველეს ადგილზეა ძვ.წ. V-IV სს. ბერძენი ავტორის ქსენოფონტის თხზულება “ანაბასისი”. ეს თხზულება დაწერილია ძვ.წ. IV ს. დასაწყისში, მასში მოთხრობილი ამბები კი მოხდა ძვ.წ. 401 წ. ბერძენ მოქირავნეთა რაზმმა, რომელიც დაახლოებით 13000 კაცს ითვლიდა, მონაწილეობა მიიღო ომში, რომელიც წამოიწყო ლიდის, ფრიგიისა და დიდი კაპადოკიის სატრაპმა, უფლისწულმა კიროსმა თავისი უფროსი ძმის სპარსეთის მეფე

არტაქსერქსე II-ის წინააღმდეგ. ბრძოლაში, რომელიც მხარეებს შორის მოხდა ბაბილონის მახლობლად კუნაქსთან, თვით კიროსი დაიღუპა, მისი ლაშქარი დაიშალა და ბერძენი მოქირავნენი, რომელთა ერთ-ერთი სარდალიც ათენელი ქსენოფონტი იყო, გამოემართნენ სამშობლოსაკენ.

იმ ტერიტორიაზე, რომელზედაც გაიარა ქსენოფონტმა, მოსახლეობა უმთავრესად ისევ პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა. ზოგან აქ უკვე არსებობდა დიდი ტომთა კავშირები, რომელთაც ხშირად ერთმანეთში ბრძოლებიც ჰქონიათ (მოსინიკები, სკვითინები). დამახასიათებელია აგრეთვე ამ მხარეში სუსტად გამაგრებული დასახლებული პუნქტების ფართოდ გავრცელება: “ტაოხები ცხოვრობდნენ მიუვალ გამაგრებულ ადგილებში, სადაც თავის სანოვაგესაც ინახავდნენ”; “მეზობელი ხალიბებიც (ხალდე-ბი) გამაგრებულ ადგილებში ცხოვრობდნენ”. ასეთივე გამაგრებული პუნქტები, რომლებიც დიდს არაფერს წარმოადგენდნენ, უხვად ხვდებოდა ქსენოფონტს მოსინიკებთან და ტიბარენებთან. რა თქმა უნდა, აქა-იქ იყო აგრეთვე ძლიერგამაგრებული სამოსახლოებიც, და მაინც, სუსტადგამაგრებული პუნქტების მასიურობა აგრეთვე იმას მოწმობს, რომ მოსახლეობა ამ მხარეში პირველყოფილთემური წყობილებისათვის დამახასიათებელი დაქუცმაცე-ბულობის პირობებში ცხოვრობდა, რადგანაც ისინი მხოლოდ სუსტი, მცირერიცხოვანი მტრების თავდასხმის მოლოდინში თუ იქნებოდნენ ეფექტური.

ეს მოსახლეობა, შესაძლებელია, ერთგვარ “მეორად” გვაროვნულ წყობილებაში იმყოფებოდა, ზოგან კი განვითარება ამისაგან უფრო შორს იყო წასული. მკვლევართა ყურადღებას იქცევს ამ მხრივ სკვითინების ქვეყანაში — “ხალხმრავალი, დიდი და მდიდარი ქალაქის” გიუმნიასის მოხსენიება. ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ ტრაპეზუნტს იგივე ქსენოფონტი იხსენიებს მხოლოდ როგორც “ხალხმრავალ ქალაქს”, კერასუნტსა და კოტიორას კი — უბრალოდ როგორც “ქალაქს”. საინტერესოა, რომ სკვითინებთან დაკავშირებით ქსენოფონტი “ამ ქვეყნის მმართველზედაც” ლაპარაკობს. თუ ქსენოფონტის ტერმინოლოგიას გავადევნებთ თვალს, დავინახავთ, რომ ეპითეტები “ხალხმრავალი”, “დიდი”, “მდიდარი” მას ნახმარი აქვს ბერძენთა მსვლელობის გზაზე შეხვედრილი ქალაქების დასახასიათებლად. ხშირია ეპითეტები “ხალხმრავალი”, “დიდი და ხალხმრავალი”, “დიდი და მდიდარი”; ყველაზე იშვიათად გვხვდება და ყველაზე განმადიდებელია სწორედ გიუმნიასის მი-მართ ნახმარი “ხალხმრავალი, დიდი, მდიდარი”. ასეთი დიდი ცენტრის არსებობა სკვითინების ქვეყანაში, რა თქმა უნდა, სიმპტომატურია და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თვალსაზრისით ამ მხარის მოსახლეობის დაწინაურებაზე მეტყველებს.

* * *

კოლხეთის ზღვისპირზე ბერძნული ახალშენების (კოლონიების) გაჩენა ძვ.წ. VIII-VI სს. მოხდა. იგი ამ ქვეყნის ისტორიის ერთ-ერთი საყურადღებო მოვლენაა. საბერძნეთში ჩა-მოყალიბებული ქალაქ-სახელმწიფოებში (“პოლისები”) ამ პერიოდში სწრაფი ტემპით იზრდება თავისუფალი

მოსახლეობის რაოდენობა. ეს წინააღმდეგობაში მოდიოდა ამ რეგიონის შეზღუდულ ეკონომიკურ რესურსებთან. გამწვავდა ურთიერთობა, ამასთან ერთად, გვაროვნულ მიწათმფლობელ არისტოკრატიასა და რიგით თავისუფალთა მრავალრიცხოვან ფენას შორის. ამან მისცა ბიძგი ბერძნული მეტროპოლიის გარეთ, ხმელთაშუა ზღვის და შავი ზღვის სანაპიროებზე ბერძენთა ინტენსიურ დასახლებას, აქ ბერძნული ახალშენების დაფუძნებას. ამ გზით ბერძნული სამყარო ცდილობდა დაეძლია “დემოგრაფიული აფეთქებით” შექმნილი სიძნელეები. ამ ახალშენებში მკვიდრდებოდა ძირითადად მეტროპოლიაში მიწის არმქონე, ლატაკი მოსახლეობა, თუმცა მათ შორის იყვნენ აგრეთვე საბერძნეთში მიმდინარე სოციალურ და პოლიტიკურ ბრძოლაში დამარცხებული არისტოკრატისა და მაღალი სავაჭრო ფენის ცალკეული წარმომადგენლებიც. ამრიგად, ბერძნები გაიშალნენ ოიკუმენის დიდ სივრცეზე – კოლხეთის ფაზისიდან (დღევანდელი ფოთის მიდამოები) ვიდრე “ჰერაკლეს სვეტებამდე” (დღევ. ჰიზრალტარის სრუტე), როგორც ამას ფიგურალურად აღნიშნავდა შემდეგში ცნობილი ბერძენი ფილოსოფოსი პლატონი. ეს დასახლებები ძალიან მალე თვითონ გადაიქცნენ აყვავებულ ქალაქებად — მეტროპოლიის პოლისების მსგავსად ორგანიზებულ სამოქალაქო თემებად. რა თქმა უნდა, თავთავის რეგიონებში ისინი აქტიურ კავშირურთიერთობაში ჩაერთვნენ ადგილობრივ, მკვიდრ მოსახლეობასთან და გადაიქცნენ არა მარტო მიწათმოქმედების, ხელოსნობისა და ვაჭრობის მსხვილ ცენტრებად, არა-მედ მაღალგანვითარებული ბერძნული კულტურის, მეცნიერებისა და ხელოვნების გამავრცელებლებად. ამიტომაც ბერძნულ კოლონიზაციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მხოლოდ ელინური სამყაროსთვის, არამედ მთელი დანარჩენი მსოფლიოსათვის, რომელსაც შე-ეხო იგი (მისი სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული განვითარები-სათვის).

ძვ.წ. VIII-VII სს-ში ბერძნები უკვე კარგად იცნობდნენ კოლხებს. ჰესიოდე (ძვ. წ. VIII ს.) უდიდეს მდინარეთა შორის ასახელებს ფაზისსა და რესოსს (ფიქრობენ, რომ ესაა დღევ. რიონი და ჭოროხი). ხოლო ამავე საუკუნეში მცხოვრები პოეტი ევმელოს კორინთელი პირველად მოიხსენიებს “კოლხეთის ქვეყანას”. ყველაზე აქტიურნი შორეულ კოლხეთთან ურთიერთობაში ბერძნებიდან იყვნენ იონიელები, კერძოდ მისი მთავარი ქალაქის მილეტის მცხოვრებლები, როგორც უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ. არქეოლოგიური მასალა საფუძველს იძლევა ძვ. წ. VI ს. შუა ხანებიდან უკვე ვიკულისხმოდ კოლხეთის სანაპიროზე იონიელთა სამოსახლოების არსებობა.

ივარაუდება, რომ “ისტორიის მამა” ჰეროდოტე ნამყოფი უნდა ყოფილიყო კოლხეთ-ში. მას ნანახი უნდა ჰქონოდა მდ. ფაზისის (რიონის) ქვემო წელის რეგიონი და იქაური კოლხური დასახლებები. სკილაქს კარიანდელის სახელით ცნობილი “პერიპლუსი”, რომელიც ფაქტობრივად ძვ.წ. IV ს-ში უნდა იყოს შედგენილი, პირველად შეიცავს ცნობებს კოლხეთის სანაპირო საქალაქო ცენტრებისა და მდ. რიონზე მდებარე დიდი ქალაქის შესახებ. ეს ცნობები აგრეთვე ძვ.წ. VI ს. ვითარებას ასახავს. უფრო გვიანდელ (ძვ.წ. V-IV სს.) მდგომარეობას გამოხატავს ქსენოფონტის ცნობები ამ რეგიონის შესახებ – კერძოდ იგი ასახელებს სამხრ.აღმ. შავიზღვისპირეთში არსებულ ბერძნულ დასახლებებს – კოლხთა ქვეყნის მიწაზე მყოფ ქალაქებს — კერასუნტსა და კოტიორას.

ფსევდო-სკილაქსის მიერ კოლხების ქვეყანაში დასახლებულია ქალაქი “დიოსკური-სი” (დღევ. სოხუმი), “ელინური ქალაქები” გიენოსი (დღევ. ოჩამჩირე) და ფაზისი (დღევ. ფოთი), აგრეთვე მდინარე ფაზისზე სანაპიროდან 180 სტადიონის მანძილზე მდებარე “დიდი ბარბაროსული ქალაქი”, საიდანაც იყო მედეა”. (“დიოსკურისი” არ იხსენიება “ელინურ ქალაქად” — გიენოსსა და ფაზისს კი “ელინურ ქალაქებს” უწოდებს. ეტყობა, მასში ჯერ არ იყო მყარი ელინური სამოსახლო. საკმაოდ დამაჯერებლად გამოიყურება მკვლევართა ცდა, “დიოსკური” ტერმინში მეგრული გამოთქმა დაინახონ (“მდინარეთა დედა”...).

ბერძნულ ახალშენთაგან, ისტორიული საქართველოს შავიზღვისპირა ზოლში რომ წარმოიქმნენ, ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო მდ.ფაზისის (რიონის) შესართავთან წარმოქმნილი ბერძნული ახალშენი ფაზისი. იგი იონიელთა დიდი ცენტრის — მილეტიდან გამოსული კოლონისტების მიერ იყო დაარსებული. ყველაზე ძველი ცნობა მის შესახებ მიეკუთვნება ჰერაკლიდეს. მასში ლაპარაკია იმაზე, რომ ფაზისში თავდაპირველად ჰენიოხები ცხოვრობდნენ (“კაციჭამია და ადამიანთა ტყავის გამხდელი ტომები”), ხოლო შემდეგ — მილეტელები. ამ უკანასკნელთა შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი სტუმართმოყვარენი არიან. ამარაგებენ ვისაც გემები ელუპებათ, 3 მანას აძლევენ მათ და ასე ზღვითვე ისტუმრებენო. ჰერაკლიდეს ამ ცნობას მკვლევარები არისტოტელეს “ფაზისელთა პოლიტიკიდან” მომდინარედ მიიჩნევენ. თუ “კაციჭამიების” შესახებ კურიოზების მოყვარულთა ცნობას არ მივიღებთ მხედველობაში, ეს ცნობა სიანტერესოა იმით, რომ ფაზისელ მოახალშენეებს ჰქონიათ თავისი “პოლიტვა” — ე.ი. გარკვეული სახელმწიფო წყობილება, სამოქალაქო ორგანიზაცია, რომ ამ დასახლებაში პოლისური წყობა იყო.

ერთ-ერთი ანონიმური ავტორის “პერიპლუსში” დაცულია ცნობა, რომ მილეტელთა მიერ დაარსებულ ელინურ ქალაქ ფაზისში “ჩამოდის სამოცი ტომი, სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე”. მათში არიანო “ბარბაროსები ინდოეთიდან და ბაქტრიიდან” — ეს საინტერესოა ცნობა ფაზისის ურთიერთობის შესახებ შორეულ ინდოეთსა და ბაქტრიასთან, ლაპარაკობს ასეთ შორეულ რეგიონებთან სავაჭრო ურთიერთობის არსებობაზე, რომელიც ჩნდება მხოლოდ შედარებით გვიანდელ, ელინისტურ ხანაში. სტრაბონის მიხედვით კი დიოსკურიაში 70 ტომი იყრიდა სავაჭროდ თავს, ხოლო ფაზისი წარმოადგენს “კოლხთა სავაჭრო ადგილს”.

ეს ქალაქები (ფაზისი, დიოსკურია) ელინისტური ხანის დასასრულს კნინდებიან. სტრაბონის მიხედვით, აქ საქალაქო ცხოვრება ჩამკვდარია, ქალაქები კი დაცარიელებული...

გვიანანტიკური წყაროები უფრო მრავალფეროვან ცნობებს გვაწვდიან კოლხეთის საქალაქო ცენტრების შესახებ. აქ ჩვენ ვხვდებით მასალებს ამა თუ იმ ბერძნული ქალაქების დამაარსებლების შესახებ, ლაპარაკია “ბერძენ ვაჭრებზე”. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ადასტურებს კოლხეთში ელინური სავაჭრო ფაქტორიებისა და სამოსახლოების დაარსებას.

არიანეს მიერ ახ.წ. 131 წლის მოგზაურობის აღწერა შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროს გასწვრივ შეიცავს ცნობას დიოსკურიის მილეტელთა მიერ დაარსების შესახებ. მასთან ლაპარაკია აგრეთვე ტრაპეზუნტის, კერასუნტის, კოტიორას და სხვ. ბერძნულ ახალშენების შესახებ.

ბევრი რამ იქცევს ბოლო დროს მაინც მკვლევართა ყურადღებას დიდი ბერძნული კოლონიზაციის ხასიათისა და გამომწვევი ფაქტორების შესახებ. ადრე ყველა ახალშენს მიიჩნევდნენ როგორც სავაჭრო ცენტრებს და სავაჭრო ექსპანსიის შედეგად აღმოცენებულად თვლიდნენ. როგორც ითქვა, კოლონიზაციის მიზეზად საბერძნეთის ქალაქებში არსებულ აგრარულ კრიზისს მიიჩნევენ (მიწის სიმცირე, მოსახლეობის ზრდა, მოქალაქეთა ნაწილის უმიწოდ დარჩენა და სხვ.) ალბათ ერთი ფაქტორიც მოქმედებდა და მეორეც. შავიზღვის-პირეთის კოლონიზაციის დროს ადგილი აქვს მილეტისა და სხვა ბერძნული ქალაქების მოახალშენეთა სამიწათმოქმედო, სახელოსნო და სავაჭრო ინტერესების შერწყმას. მკვლევარნი შავიზღვისპირეთის კოლონიზაციის სამ ტალღას გამოჰყოფენ: პირველი – ძვ.წ. VII ს. უკანასკნელ მეოთხედში, მეორე – VI ს. პირველ ნახევარში, მესამე – VI ს. მეორე ნახევარში. მილეტთან ერთად ამ პროცესში მონაწილეობდნენ სხვა ელინური სახელმწიფო-საქალაქო ერთეულებიც – ქიოსი, სამოსი, როდოსი. ამასთანავე აღნიშნავენ, რომ ბერძნული კოლონიზაცია გულისხმობდა იმასაც, რომ იმ რეგიონების ადგილობრივი მოსახლეობა, სადაც მიმდინარეობდა ეს კოლონიზაცია, განვითარების გარკვეულ საფეხურებზე უნდა მდგარიყო – მუდმივი ურთიერთგაცვლის წარმოების მოთხოვნილება უნდა ჰქონოდა. ძირითადად სავაჭრო კოლონიებს აქვთ კომერციული, “აგრარულს” კი – ტერიტორიული ინტერესი. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში დიდ გაქანებას იღებს ხელოსნური წარმოება, რომლის საწარმო ფართოდ ვრცელდება პოლისთან პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დაკავშირებულ “ზორაზე” – ანუ მიმდებარე “ქვეყანაზე”. აქ შეიძლება იყოს ორგვარი სიტუაცია: პირველი, როცა პოლისის მეზობელი მიწები მის საკუთრებას შეადგენს და კულტივირებულია მისი მოქალაქეების მიერ და მეორე – როდესაც ადგილობრივი მოსახლეობით დასახლებული მიმდებარე ტერიტორია მისი გავლენის სფეროა, რომელშიც ვრცელდება პოლისის ეკონომიკური და კულტურული ტრადიცია. ასეთ შემთხვევაში ჩვეულებრივ საქმე გვაქვს ბერძნულ – “ბარბაროსულ” მოსახლეობიან ახალშენებთან. ისინი აღმოცენდებიან ჩვეულებრივ დაწინაურებულ დემოგრაფიულ გარემოში. იქმნება ხოლმე ამგვარად ბერძნული სამოსახლოები “ბარბაროსულ” (ადგილობრივ) ქალაქებში ან “ბარბაროსული” სამოსახლოები ბერძნული ქალაქების შიგნით, ან მათ განაპირა რაიონებში.

რაც შეეხება ამ მოვლენის ხასიათს საკუთრივ საქართველოში უნდა გავითვალისწინოთ ის, რომ ბერძნული კოლონიზაციის დაწყების დროს ადგილობრივ მოსახლეობას აქ გავლილი ჰქონდა განვითარების გრძელი გზა, ჰქონდა საქალაქო ცხოვრების ტრადიციები და ამიტომაც ბერძნული კოლონიები აქ თანდათან განვითარდნენ, როგორც ადგილობრივ სახელოსნო-სამიწათმოქმედო ცენტრებთან აღმოცენებული ბერძნული სამოსახლოები. აქ იყო ეთნიკურად შერეული მოსახლეობა და ხასიათდებოდა იგი საქალაქო ორგანიზაციის სპეციფიკური ნიშნებით. ამავე დროს ეს ახალშენები აქ ფუნქციონირებდნენ ადგილობრივი სახელმწიფოებრივი (სამეფო) ინსტიტუტების არსებობის ვითარებაში, რის გამოც მათ გააჩნდათ, მართალია, თვითმმართველობის ნიშნები, თუმცა გარკვეულად შეზღუდული ადგილობრივი სამეფო ხელისუფლების მიერ. ზოგჯერ ისინი არსებობდნენ სატომთაშორისო ადგილობრივი გაცვლაგამოცვლის ცენტრების მახლობლად (გიენოსი, დიოსკურია). აღმო-სავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ბერძნული ქალაქების მოსახლეობა თავიდანვე შერეული იყო. დროთა განმავლობაში ადგილობრივი ელემენტის ხვედრითი წონა ამ ქალაქებში უთუოდ

მატულობდა. ადგილობრივ მსხვილი პოლიტიკური გაერთიანებების არსებობის პირობებში ბერძნულმა ქალაქებმა, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ანალოგიური ქალაქებისგან განსხვავებით, აქ ვერ შესძლეს რაიმე მნიშვნელოვანი დამოუკიდებელი როლის შესრულება ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. თვით ეს ბერძნული კოლონიები, როგორც ჩანს, მოექცნენ ადგილობრივი კოლხური გაერთიანების პოლიტიკური გავლენის ქვეშ და წარმოადგენდნენ მის სავაჭრო ცენტრებს.

ზოგიერთის აზრით, ფაზისი და დიოსკურია, მაგალითად, იყვნენ არა კლასიკური ბერძნული პოლისები, არამედ შერეული მოსახლეობიანი ქალაქები, რომლებიც ფაქტობრივად წარმოადგენდნენ კოლხეთის სამეფოს ცენტრებს. ნათქვამი არ გამოირჩევა იმას, რომ კოლხეთის სანაპიროზე წარმოქმნილი ბერძნული დასახლებები (კერძოდ ფაზისი), ფლობდნენ გარკვეულ საქალაქო ორგანიზაციას, მაგრამ მისი განვითარების შესაძლებლობები მნიშვნელოვანწილად შეზღუდული უნდა ყოფილიყო.

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ბერძნული კოლონიების გაჩენას ძვ.წ. VI ს-ში უსწრებდა VII ს. მეორე ნახევარში ბერძნების აქტიური სავაჭრო საქმიანობა ამ რეგიონში. აქ მიღებულია ერთად, როგორც უკვე ითქვა, გამოირჩეოდა ქიოსი და როდოსი. საკმაოდ აქტიური უნდა ყოფილიყო ამ მიმართულებით ბერძნების მიერ უფრო ადრე დაარსებული შავი ზღვის სამხრეთაღმოსავლეთ სანაპიროზე ქალაქ სინოპეს საქმიანობაც. ბერძნებს ამ რეგიონში, ძირითადად, ლიონის (რკინა, სპილენძი) მოპოვება იზიდავდა.

ანტიკური სამყაროს ცენტრებიდან კოლხეთში შემოდიოდა მაღალი ხარისხის ღვინო, სხვადასხვა ხელოსნური ნაწარმი, ზეთუნის ზეთი და სხვ.

ფაზისთან და დიოსკურიასთან შედარებით, უფრო მცირე იონიური დასახლებები უნდა ყოფილიყო დღევანდელი ფიჭვნარის, ბათუმის ციხის და ოჩამჩირის მიდამოებში (ეს უკანასკნელი ძვ.წ. V ს.დან არსებობდა აქ). ჩრდილოეთ კოლხეთში ბერძნული ნაწარმის მნიშვნელოვანი ნაწილი მოპოვებულია სოხუმის ჩრდილოდასავლეთით მდებარე ქვემო ეშერის ანტიკური ნაქალაქარის გათხრების შედეგად. აქ ყურადღებას იქცევს საკმაოდ ადრეული ძვ.წ. VII ს. დასასრულისა და VI ს-ის დასაწყისის მასალის გამოვლენა. მოპოვებული მასალის ანალიზი მკვლევართ საშუალებას აძლევს ამტკიცონ, რომ ისევე, როგორც კოლხეთის სანაპიროს სამხრეთ და ცენტრალურ რეგიონებში, დღევანდელი სოხუმისა და ეშერის მიდამოებში ბერძენ მოახალშენთა თავდაპირველი ურთიერთდამოკიდებულება ადგილობრივ მოსახლეობასთან ძირითადად მშვიდობიან სავაჭრო ხასიათს ატარებდა.

თავი IX. ქართლის სამეფოს წარმოქმნა

ქართლი (იბერია) ელინისტურ ხანაში

ძვ.წ. XII-VI სს. განმავლობაში არზრუმის ზეგანზე და ჭოროხის აუზში მოსახლე ქართველი ტომების (ტაოელთა, კოლხთა, ხალდხალიბთა და სასპერ-იბერთა) არაერთ მცდელობას

შექმნილიყო ქართული სახელმწიფოებრიობის ბირთვი, რომელიც, როგორც ვიცით, ძველადმოსავლურ დიდ სახელმწიფოებთან (ასურეთსა და ურარტუსთან) და შემოსეულ კიმერიელებთან თუ სკვითებთან სასტიკი ომების ფონზე მიმდინარეობდა, ბოლო მოუღო აქემენიანთა ირანის უზარმაზარი იმპერიის შექმნამ, რომლის შედეგად ეს რეგიონი ამ იმპერიის ფარგლებში შევიდა ერთ-ერთი დიდი ადმინისტრაციული ერთეულის — XVIII სათრაპიის სახით. ამის გამო ქართველ ტომებში მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკური პროცესების განვითარების სიმძიმის ცენტრმა შიდა რეგიონებში გადაინაცვლა. ჩვენ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ იმის შესახებ, რომ ძვ.წ. VI ს-ში დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა კოლხეთის სამეფო ცენტრით კუტაიაქუთაისში. აღმოსავლეთი საქართველოს – იბერიული ტომების დასახლების რეგიონშიც ასეთივე ვითარება იქმნებოდა, რასაც თან სდევდა ქართველ ტომთა მიგრაციული პროცესებიც. ასეთ მიგრაციულ ტალღებზე ზემოთ ნაწილობრივ უკვე ვილაპარაკეთ. ახლაც, აღმოსავლურქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესში, ძველქართული წყარო აფიქსირებს ასეთ მოძრაობას სამხრეთდასავლეთიდან შიდა ქართლისაკენ.

ამ აღმოსავლელქართულმა ტომებმა ისევე როგორც “კოლხებმა” დასავლეთ საქართველოში, მოახერხეს აქემენიანთა მიმართ ნახევრად დამოუკიდებელი მდგომარეობის შენარჩუნება. ამაზე უნდა მიუთითებდეს პლუტარქესთან დაცული ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც “იბერები” (ე. ი. თანამედროვე აღმ. საქართველოს მოსახლეობა) არ ემორჩილებოდნენ არც სპარსელებს, არც მიდიელებს და მაკედონელთა უღელღაც აიცილეს. საფიქრებელია, რომ აქემენიანთა სახელმწიფოს ცენტრებთან “კოლხებზე” უფრო ახლო მყოფი იბერია სრულ დამოუკიდებლობას მაინც ვერ შეინარჩუნებდა და მათ მიმართ კოლხების მსგავს დამოკიდებულებაში მაინც იქნებოდა. დამახასიათებელია, რომ როგორც ადრე ანტიკური ხანის კოლხეთში (მაგალითად, ვანში), ისევე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, სამარხეული ინვენტარის სახით თავს იჩენს მდიდრული სამკაულების კომპლექსი, რომელიც აქემენიანთა ხელოვნების გავლენის ღრმა კვალს ატარებს. ეს სამარხეული კომპლექსები დიდ ინტერესს იწვევს აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოს იმდროინდელი მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონის საკითხისათვის. ამ დროის ქართლში, ისევე როგორც კოლხეთში, ბლომად ჩანან ზედაფენის წარმომადგენლები, რომლებსაც მეფური დიდებით მარხავენ. ამ სახის ძეგლებს წარმოადგენს ე.წ. “ახალგორის განძი” — ქალის მდიდრული სამარხის ინვენტარი, რომელიც 1908 წ. აღმოჩნდა სოფ.სამეგურში (ქსნის ხეობაში). ასეთივე ინვენტარია ნაპოვნი ალგეთის ხეობაში, სოფ.წინწყაროში (ოქროს საყურეები, ვერცხლის, სპილენძისა და ბრინჯაოს სხვა სამკაულები და ჭურჭელი), ყაზბეგში და სხვ. მკვეთრი ქონებრივი განსხვავება შეიმჩნევა აგრეთვე მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანის გათხრების დროს მოპოვებულ მასალაშიც.

უკვე ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანებიდან კარგად ჩანს სამეურნეო ცხოვრებისა და კულტურის ახალი აღმავლობა მტკვრის ხეობაში, სადაც აღნიშნულ ხანაში წარმოიქმნენ ქალაქები, რომლებიც წარმოადგენდნენ ხელოსნობისა და ვაჭრობის მსხვილ ცენტრებს. შეინიშნება არქეოლოგიურად დადასტურებული ე.წ. “ურბანისტური აფეთქება”. ეს ეხება ნასტაკის-სა-მადლოს, ციხიაგორას და სხვ. ერთიანი აღმოსავლურქართული (ქართლის, იბერიის) სამეფოს შექმნა, როგორც ჩანს, ისტორიული ქართლის ტერიტორიაზე არსებული სხვადასხვა გაერთიანებების ბრძოლის

პროცესში მოხდა. ამის ანარეკლს ჩვენ ვპოვებთ ძველქართულ გადმოცემებში ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბების შესახებ.

“მოქცევაჲ ქართლისაჲის” კრონიკაში ნათქვამია, რომ ალექსანდრე მაკედონელმა, ქართლის დაპყრობის შემდეგ (ცნობა ლეგენდარულია, ალექსანდრე მაკედონელს ქართლი არ დაულაშქრავს) მცხეთაში მმართველად დატოვა არიანქართლის მეფის ძე აზო. ეს უკანასკნელი წავიდა მამის სამეფო არიანქართლში, წამოიყვანა იქიდან ათასი სახლი (ე. ი. გვარი) “მდაბიოთი უფლისაი” და მამამშუძეთა (აღმზრდელთა) ათი სახლი და დაასახლა ისინი “ძველ მცხეთას”. აზომ მოიტანა იქიდან აგრეთვე ღმერთების გაცისა და გას კერპები. კრონიკის მიხედვით ეს არიან — ქართველთა მეფის ძე აზო იყო პირველი მეფე მცხეთაში. მისი სიკვდილის შემდეგ კი გამეფდა ფარნავაზი, რომელმაც დადგა “ქართლის მთის” შვერილზე არმაზის დიდი კერპი, ააშენა გალავანი მტკვრის მხრივ და სიმაგრეს ამ ღვთის პატივსაცემად არმაზი უწოდა.

ქართული საისტორიო თხზულებების კრებულ “ქართლის ცხოვრებაში” თქმულებამ აზოს შესახებ მოაღწია უფრო განვრცობილი, მაგრამ განსხვავებული სახით. იქ ამ თქმულებასთან არის შერწყმული თქმულება მცხეთის მკვიდრის ფარნავაზის შესახებ, რომელიც ქართლის სამეფოს ნამდვილ დამაარსებლად არის მიჩნეული.

ქართლის (იბერიის) ერთიანი დიდი სამეფოს წარმოქმნა დედაქალაქით მცხეთაში, როგორც ჩანს, მართებული იქნება, რომ ძვ.წ. IV-III სს. დაუუკავშიროთ. ქართლის სამეფოს საწყისად კი ძველი ქართული ტრადიცია უცილობლად იმ მომენტს მიიჩნევს, როდესაც საკუთრივ მცხეთა (არმაზი) გახდა გაერთიანებული ქართლის ცენტრი, დედაქალაქი. სხვადასხვა ქართული გაერთიანებების ბრძოლაში, ალბათ წარმატებას მიაღწია იმ გაერთიანებამ, რომელსაც სათავეში ფარნავაზი ედგა. ფარნავაზის საქმიანობას უნდა უკავშირდებოდეს აგრეთვე მცხეთის (არმაზციხის) გადაქცევა სამეფოს დედაქალაქად, არმაზციხის უძველეს თავდაცვით ნაგებობათა მშენებლობა, აქვე არმაზის კერპის აღმართვა და სხვ. გვიანაქემენიდური და ადრეელინისტური ხანის მერყევი ვითარება საერთოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ასეთი მსხვილი პოლიტიკური ერთეულის წარმოშობისათვის იმ დროის დიდი, დასუსტებული ანდა ჯერ სტაბილობას მოკლებული სახელმწიფოების (აქემენიანთა სპარსეთი, ელინისტური სამეფოები) მეზობლად. ამიტომაც არის, რომ ძველქართული ტრადიცია, რომელიც ასეთი სამეფოს წარმოქმნას ადრეელინისტური ხანით ათარიღებს, ზოგად ხაზებში სარწმუნო ჩანს. ამგვარად, ფარნავაზის დროს და უშუალოდ ფარნავაზის ჩარევით შეიქმნა ქართული სახელმწიფო ქართული ტერიტორიით, ქართული ენით, ქართული წეს-წყობილებით, ქართული სარწმუნოებით, ქართული მწიგნობრობით და ქართველთა მეფით, შთამომავლობამ ფარნავაზის მოღვაწეობა აღიქვა როგორც ქართული სახელმწიფოს დაბადება.

* * *

ფარნავაზისა და მისი მემკვიდრეების – ფარნავაზიანელთა დინასტიის პირველი წარმომადგენლების დროს მცხეთაში – სამეფოს დედაქალაქში — დიდი სამუშაოები წარმოებდა:

შენდებოდა თავდაცვითი, საკულტო და სხვ. ნაგებობანი.

მცხეთის გადგედაქალაქებას გარკვეულად შეუწყო ხელი მისმა ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამაც. მცხეთა მდებარეობდა მრავალი სხვადასხვა მხრიდან მომავალი გზების გადაკვეთის პუნქტში და, ამასთანავე, ხელსაყრელ სტრატეგიულ პოზიციას ფლობდა ერთმანეთთან დაკავშირებული ციხე-სიმაგრეების მთელი სისტემის შესაქმნელად. პირველ ფრანავაზიან მეფეთა დროს, მართლაც, გაჩაღდა ინტენსიური სამშენებლო საქმიანობა “დიდი მცხეთის” ამ თავდაცვითი სისტემის შესაქმნელად და აიგო კიდევ ორი დიდი ციხექალაქი: არმაზციხე და ზადენციხე. ამათგან პირველი იცავდა სომხეთიდან, ალბანეთიდან და კოლხეთიდან მომავალ გზათა თავშეყრის ადგილს და კონტროლს ახორციელებდა ამ გზებზე, მეორე კი (ზადენციხე – ხევსამორა) იცავდა ჩრდილოეთიდან, “ჩრდილოეთის მომთაბარეთა ქვეყნიდან” დარიალის ხეობით და არაგვის დინების გამოყოლებით მომავალ გზას. მცხეთა ყველა ამ ოთხი გზის შესაყარზე მდებარეობდა. ძველი ბერძენი გეოგრაფოსი სტრაბონი, იბერიისა და იბერთა აღწერისას ამბობს: “(იბერიაში) არის ოთხი შესასვლელი: ერთი არის კოლხურ ციხე-სიმაგრე შოროპანზე და მასთან არსებულ ვიწროვებზე, რომლებზედაც ფაზისი მიმდინარეობს, სწრაფი და ხმაურა მიემართება კოლხეთში, რომელზედაც (ე.ი. ფაზისზე) 120 ხილით გადაისვლება (მისი მიხვეულ-მოხვეულობის გამო). წყალდიდობის დროს ეს ადგილები სულ დახრულია მრავალი ნაკადულებით. წარმოიქმნება (ფაზისი) ზემოთ მდებარე მთებში მრავალი წყაროსგან, ხოლო დაბლობში ღებულობს სხვა მდინარეებს, რომელთა შორის არის გლაგკოსი და ჰიპოსი: გავსილი და სანაოსნოდ გამოსადეგი ჩადის პონტოში. (ფაზისზე) არის ქალაქი მსგავსი სახელისა და მახლობლად — ტბა. ასეთია კოლხეთიდან იბერიაში შესავალი, დახშული კლდეებით, სიმაგრეებითა და ხეობებიანი მდინარეებით. ჩრდილოეთით მცხოვრები მომთაბარეებიდან დაახლოებით სამი დღის ძნელი ამოსასვლელია, ხოლო ამის შემდეგ არის საცალფეხო გზა მდინარე არაგოსის ვიწრო ხეობაში, დაახლოებით ოთხი დღის (სავალი), ხოლო გზის ბოლოს ძნელად ასაღები კედლით არის გამაგრებული. ალბანიიდან შემოსასვლელი ჯერ კლდეებში არის გამოჭრილი, ხოლო შემდეგ გადის ის ჭაობზე, რომელსაც ჰქმნის მდინარე ალაზონიოსი, გამომდინარე კავკასიონის (ქედიდან). ხოლო არმენიიდან (შემოსასვლელი) არის მტკვრის ვიწროვებზე და არაგოსისაზე. ვიდრე ერთმანეთს შეერთვის (ეს მდინარეები), იმ ადგილას მდებარეობს გა-მაგრებული ქალაქები კლდეებზე, რომლებიც დაცილებული არიან ერთმანეთს დაახლოე-ბით 16 სტადიონით; მტკვარზე მდებარეობს ჰარმოზიკე, ხოლო მეორეზე — ხევსამორა”.

სტრაბონის მიერ აღწერილი გზები დღესაც უმთავრესი არტერიებია, რომლითაც ქართლი უკავშირდება დასავლეთ საქართველოს, ჩრდილოეთ კავკასიას, აზერბაიჯანსა და სომხეთს. ეს გზები თავს იყრიან სწორედ მცხეთათბილისის რაიონში.

მცხეთაზე, ამავე სტრაბონის მოწმობებით, გადიოდა აგრევე დიდი საერთაშორისო მნიშვნელობის სავაჭრო გზა, რომელიც ინდოეთიდან შავიზღვისპირა ქალაქებისაკენ, კერძოდ ფაზისისაკენ მიემართებოდა. შუა აზიის გამოვლით ინდური საქონელი ჩამოჰქონდათ კასპიის ზღვაში, აქედან ალბანეთზე გაატარებდნენ და მტკვრის ხეობით გადაიტანდნენ

დას.საქართველოში. ამ გზის შესახებ ანტიკურ მწერლობაში ძალზე მწირი ცნობებია დაცული. დამახასიათებელია, რომ თვით სტრაბონი მასზე საუბრისას სამი საუკუნის წინანდელ წყაროზე (პატროკლი) მიუთითებს. თუ მართლა არსებობდა ასეთი საერთაშორისო სავაჭრო გზა, ჩანს, იგი სუსტად გამოიყენებოდა. ყოველ შემთხვევაში გვიანელინისტურ ხანაში მა-ინც. რომაულ ხანაში მისდამი ინტერესის გაცხოველება უნდა უკავშირდებოდეს რომაელთა გეგმებს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელი, პართიასა და სომხეთზე გამავალი საერთაშორისო სავაჭრო გზის ნაცვლად, რომელსაც პართიასთან ურთიერთობის გათვლების გამო მწყობრიდან გამოსვლა ელოდა, გამოენახათ სხვა სავაჭრო გზა.

ასეა თუ ისე, ძველი იბერია ამ გზის გარეშე უეჭველია, დასერილი იყო სავაჭრო გზების ქსელით. ზემოაღნიშნული ოთხი დიდი საგზაო მაგისტრალი, რომლის შესახებაც ლაპარაკობს სტრაბონი, სხვათა შორის, აგრეთვე სავაჭრო მაგისტრალებს წარმოადგენდნენ, რომლითაც ხორციელდებოდა სააღმშენებლო ურთიერთობა სომხეთთან, ალბანეთთან, კოლხეთთან და ჩრდილოკავკასიის მომთაბარეებთან. ამ საგზაო მაგისტრალზე, კერძოდ, მტკვრის ხეობაში, არსებობდნენ მცხეთის გარდა, ქართლის სხვა დიდი საქალაქო ცენტრები – უფლისციხე, კასპი, წუნდა, ოძრ(ა)ხე და სხვ. სტრაბონის თქმით, სწორედ ელინისტური ხანის იბერიას რომ განეკუთვნება, “იბერია კარგადაა დასახლებული მეტწილად როგორც ქალაქებად, ისე დაბეზად; ისე რომ, აქ გვხვდება კრამიტის სახურავები და ხუროთ-მოდღვრების წესით აგებული სახლები, ბაზრები და სხვა საზოგადოებრივი შენობები”. ელინისტური აღმოსავლეთის ქალაქების მსგავსად, იბერიის ქალაქების ეთნიკური შემადგენლობაც საკმაოდ ჭრელი იყო. აქ იყო, კერძოდ, ებრაელთა სავაჭრო-სახელოსნო უბნები. საკუთრივ მცხეთაში ებრაული კოლონიის გაჩენას ქართული საისტორიო ტრადიცია (“მოქ-ცევაჲ ქართლისა”) სწორედ ელინისტურ ხანას აკუთვნებს (მკ.წ. 169 წ.).

ელინისტური ხანის მრავალრიცხოვანი მონეტების აღმოჩენა ისტორიული ქართლის სამეფოს (იბერიის) ტერიტორიაზე მოწმობს ქართლის ინტენსიურ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობას გარე სამყაროსთან. მართალია, ამ დროის ქართლში არ იჭრებოდა საკუთარი ორიგინალური ტიპის მონეტა, მაგრამ აქ ჭრიდნენ ალექსანდრე მაკედონელის ოქროს მონეტების მინაბადებს, რაც მსოფლიო ბაზარზე იბერიის აქტიური მონაწილეობის მოთხოვნილებით უნდა ყოფილიყო შეპირობებული.

ელინისტურ სამყაროსთან მჭიდრო პოლიტიკური, კულტურული და ეკონომიკური კავშირების შედეგად იბერიაში ამ დროის კულტურაში გზას იკვლევს ელინისტური კულტურის არაერთი ელემენტი. იგრძნობა ეს არქიტექტურაში და, საერთოდ, სამშენებლო საქ-მეში (იონური კაპიტელი სარკინეში, უფლისციხის მაგისტრალური და ცენტრალური ქუჩები და მათთან დაკავშირებული კომპლექსები; არმაზციხის ზოგიერთი არქიტექტურული დეტალი; ანტიკურ სამყაროსთან ურთიერთობის გზით ვრცელდება ქართლში კრამიტი, იბერიული მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავები და სხვ.).

ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია ქართლის სამეფოს უკვე მისი წარმოქმნის ჟამს, ფარნავაზის დროს (მკ.წ. III ს. პირველი ნახევარი) სახავს ვრცელ სახელმწიფოდ. ფარნავაზს ემორჩილებოდა თითქმის მთელი აღმოსავლეთი, დასავლეთი და სამხრეთი საქართველო.

სტრაბონის ცნობაში იხსენიება სომხური სამეფოების შექმნა არტაქსიასა და ზარიადრეს მიერ, რაც ძვ.წ. 190 წ. მოხდა. ამის შემდეგ დაუპყრიათ სომხურ სამეფოებს მეზობლები მიწა-წყალი, მათ შორის იბერებისაგან — პარიადრის მთის კალთები, ხორძენე და გოგარენე. მამასადაძამე, უფრო ადრე, ძვ.წ. III საუკუნეში ეს ადგილები ჩვენ იბერიის შემადგენლობაში უნდა ვიგულისხმოთ. გოგარენეში (სომხური წყაროების “გუგარქი”) ისტორიული ქვემო ქართლი იგულისხმება; ხორძენე მის დასავლეთით მდებარეობდა და მოიცავდა ისტორიული ზემო ქართლის (მესხეთის) მნიშვნელოვან ნაწილს, ტაოს ჩათვლით. რაც შეეხება პარიადრის მთიანეთს, თითქმის ყველა მკვლევარი მას მოგვიანო პარხალს უკავშირებს — სატალასა და ბაიბურთის ჩრდილოეთით გადაჭიმულ მთის ქედს, რომელიც ზღვის სანაპიროს პარალელურად მიიმართება შებინყარაჰისარიდან მდ.ჭოროხის შესართავისაკენ. პარიადრის მთიანეთი **გულისხმობს ჭოროხის ზემო დინებას და მოიცავს, ძირითადად, ისტორიული სპერის (დღევ. ქ.ისპირის რაიონი) ოლქს.** ამრიგად, ძვ.წ. III ს. იბერიის მიწა-წყალი შორს, სამხრეთდასავლეთით გადაჭიმული ჩანს.

ტერმინი “იბერია” ანტიკური ხანის მწერლობაში, როგორც ჩანს, თავიდანვე იკვლევს გზას გარკვეული პოლიტიკური ერთეულის სახელწოდების სახით. ეს, პირველ ყოვლისა, შეეხება ტერმინ “იბერიას” ხმარებას საკუთრივ სტრაბონთან; იგი მას აშკარად გარკვეული პოლიტიკური ერთეულის მნიშვნელობით ხმარობს. ეს კარგად ჩანს მისივე ცნობიდან იბერიის ორგვარი მოსახლეობის შესახებ, სადაც იბერებს კულტურული ნიშნით ორ განსხვავებულ ჯგუფად ყოფს — ბარისა და მთიელ იბერებად: “დაბლობზე, — ამბობს იგი, — ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მიწათმოქმედნი, ესენი მშვიდობიანად არიან განწყობილი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მეზრმოლი ბუნების არის, უჭირავს მთიანი მხარე და ცხოვრობს სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მეზობლებიცა და ნათესავებიც არიან: თუმცა ეწევინ მიწათმოქმედებასაც, და როდესაც ჩამოვარდება შფოთი, თავისი და მათი სახსრებით გამოჰყავთ მრავალი ათასი მეზრმოლი”.

სტრაბონის ამ ცნობაში ფრიად საინტერესო ის არის, რომ ქართლის (იბერიის) სამეფოს მთიელებს, რომლებიც ჯერ კიდევ პირველყოფილთემური წყობილებით ცხოვრობენ (“მეზრმოლი ბუნების არის” და “გამოჰყავთ მრავალი ათასი მეზრმოლი”!) და მათგან ზოგიერთი ტომი, შესაძლებელია არაქართული წარმოშობისაცაა (“სარმატების ნათესავებიც არიან”), ბერძენი გეოგრაფი “იბერებს” უწოდებს. სტრაბონი ტერმინს “სარმატები” არა მხოლოდ იმიერკავკასიის და ჩრდილო-მავიზღვისპირეთის სტეპებში მოთარეშე ირანულენოვანი მეჯოგეების, არამედ კავკასიის მთიელების აღსანიშნავადაც ხმარობს და ზემომოტანილ ტექსტში სწორედ ასეთი ვითარება გვაქვს. მაგრამ, რამდენადაც ქართლის სახელმწიფოს მთიანეთის მოსახლეობისათვის მას სხვა სახელი, გარდა იმავე “იბერებისა” არა აქვს, ეს იმას ნიშნავს, რომ თუკი აქ არაქართული წარმოშობის ტომებიც იგულისხმება (რომელთაც “ქართლის ცხოვრება” უწოდებს “კავკასიანებს”, მაგალითად “ჭართალნი” არაგვის ხეობაში და სხვ.), ცხადია, ისინი სტრაბონის დროს ანუ ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისისთვის, უკვე “გაიბერებულნი” ანუ გაქართველებულნი არიან იმ ეთნოგენეტიკური პროცესის შედეგად, რომლის შესახებაც ზემოთ იყო საუბარი (იხ. თავი VI).

ჩრდილოკავკასიელ მთიელ ტომებთან ურთიერთობა დიდ როლს ასრულებდა ქართლის სამეფოს ისტორიაში, კერძოდ, მის საწყის ეტაპზე. ამ მიმართულებით წარმატების გარეშე ქართლის სახელმწიფოს არ შეეძლო შეენარჩუნებინა თავი და მნიშვნელოვანი ხვედრითი წონა მოეპოვებინა, ყურადღებას იქცევს ის, რომ სწორედ ქართლის სამეფოს ამ საწყისი პერიოდისათვის ქართულ წყაროებში უპირველესი ადგილი მეზობელ მთიელებთან ქართლის მესვეურთა ურთიერთობის აღწერას უკავია.

მეზობელი მეომარი მთიელი ტომები ქართლის სამეფოსათვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდნენ. კიდევ უფრო სერიოზული საფრთხის შექმნა მისთვის შეეძლოთ ჩრდილოეთ კავკასიის ველებსა და სამხრეთ რუსეთის სტეპებში მომთაბარე ტომებს, რომლებიც მუდამ მზად იყვნენ გამოეთარემათ სამხრეთის მდიდარ ქვეყნებში.

მაგრამ მთიელთა და მომთაბარეთა ეს სტიქია იბერიის მეფეებს შეეძლოთ არა მარტო უვნებელეყოთ, არამედ საკუთარი პოლიტიკური მიზნებისათვის გამოეყენებინათ, თუ მათ-ზე ეფექტურ კონტროლს დააწესებდნენ, მტკიცედ ჩაკეტავდნენ კავკასიონის გადმოსასვლელებს, დაიმორჩილებდნენ ან მოკავშირეებად გაიხდიდნენ მთიელებსა და მომთაბარეებს: ადრეული ხანის ქართლი, ჩანს, იმდენად ძლიერი სახელმწიფო იყო, რომ ამ ძნელი ამოცანის განხორციელება შეძლო.

სტრაბონის ცნობით, იბერიამ (კერძოდ მისმა დასაყრდენმა — ბარის იბერიამ) მთიანეთში მოსახლე, მისგან კულტურულად მნიშვნელოვნად განსხვავებული მოსახლეობა ორგანულად შეიერთა და ერთ სამეფოში გააერთიანა. მთიან იბერიას, ჩანს, დიდი ხვედრითი წონა გააჩნდა სამეფოში, სტრაბონის ცნობით, ამ მთიელ იბერიელთ შეეძლოთ, საჭიროების შემთხვევაში, “მრავალი ათასი (მეომრის),” გამოეყვანა როგორც თავის მხრივ, ისე მათი მე-ზობელი, კავკასიონის გადაღმა მცხოვრები სკვითურ-სარმატული ტომებისაგან, საკუთრივ ბარის იბერიის სამხედრო შესაძლებლობანი, ეტყობა, არც ისე დიდი იყო. სტრაბონი, როდესაც ლაპარაკობს იბერიის მეზობელი ალბანელების შესახებ (თანამ. აზერბაიჯანისა და დაღესტნის ერთი ნაწილის მოსახლეობა), დასძენს: “ამათ გამოჰყავთ იბერებზე მეტი ლაშქარი, რადგან ესენი აიარალებენ 60000 ქვეითსა და 22000 ცხენოსანს. (აი ასეთი ჯარით) გა-მოვიდნენ პომპეუსის წინააღმდეგ. ომის დროს ამათ შველიან მომთაბარეები, გარეშეების წინააღმდეგ, ისევე როგორც იბერებს, იმავე მიზეზების გამო: თუმცა, ხშირად თავს ესხმიან ამ ხალხს (მომთაბარეები), ასე რომ უშლიან მიწათმოქმედებაში. (ალბანელები) არიან შუ-ბოსნები და მშვილდოსნები, აქვთ აბჯრები და ფარები, მუზარადები ცხოველთა (ტყავისა) იბერების მსგავსად”.

ჯერ კიდევ პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში მცხოვრებ მთიელებს ქართლის მეფეთა მიმართ ალბათ რიგი ვალდებულება ეკისრათ: იხდიდნენ ხარკს, გამოჰყავდათ ლაშქარი (შდრ. სტრაბონის ცნობა), იცავდნენ კავკასიონის გადმოსასვლელებს და ა.შ. უნდა ვიფიქროთ, რომ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან პუნქტებში, მაგალითად დარიალის ხეობაში, ასევე სამეფო გარნიზონები იდგა. დარიალის ხეობაში სპეციალური ციხე-სი-მაგრეც უნდა ყოფილიყო: როგორც ქართული, ისე სომხური წყაროები ახ.წ. I საუკუნის ამ-ბების გადმოცემისას ლაპარაკობენ ტყვედ ჩაგდებული სომეხი უფლისწულის გამოკეტვაზე **დარიალის ციხეში**. **დარიალის ხეობაში ციხესიმაგრის არსებობაზე მიუთითებს პლინიუსიც (ახ.წ. I ს.).**

სავარაუდოა, რომ მთიელთა შინაურ საქმეებში ქართლის ცენტრალური ხელისუფლება ნაკლებ ერეოდა. მთიელნი, უეჭველია, ძალზე მკაცრად რეაგირებდნენ შინაური სოციალური თუ კულტურულ-რელიგიური ინსტიტუტების ხელყოფაზე. ამის საუკეთესო ილუსტრაციას იძლევა უფრო გვიანდელი ამბები, როდესაც ქართლის სამეფო ხელისუფლება შე-ეცადა ძალით გაევრცელებინა ქრისტიანობა მთიელთა შორის, მაგრამ, უეჭველია, სხვა მხრივ შევიწროებასაც (ხარკი და სხვ.) მთიულები ხშირად განდგომითა და აჯანყებით უპასუხებდნენ. მირიან I-ის დროს “ქართალებით მსხდომი კავკასიანნი” შემოსეულ დურ-ძუკებს შეუერთდნენ და ქვეყნის აოხრება იწყეს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ცენტრალური ხელისუფლება ასე განდგომილთ სასტიკად უსწორდებოდა.

მთიელებთან თუ ჩრდილოკავკასიის მომთაბარეებთან ურთიერთობა მნიშვნელოვანი წყარო უნდა ყოფილიყო ტყვე-მონების მოსაპოვებლად. მაგრამ, თუ მათთან ქართლის მეფეების ურთიერთობის ხასიათს გავითვალისწინებთ (ქართლის სამხედრო ძლიერება მნიშვნელოვანწილად სწორედ მათ მოკავშირეობას ემყარებოდა). საფიქრებელია, რომ ტყვე მონების ნაკადი აქედან არცთუ ისე დიდი უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ მთავარი მაინც ის იყო, რომ ქართლის სამეფოში (ისევე, როგორც კოლხეთში) მთისა და ბარის ურთიერთობა ეკონომიკური ფაქტორით იყო გაპირობებული, რაც მათ მჭიდროდ აკავშირებდა. ვახუშტის თქმით, მთიელნი ბარს ემორჩილებიან, “რამეთუ იზრდებიან მუნიდან” ანუ საარსებო საშუალებებს იღებენ ბარიდანო.

* * *

აღმოსავლურქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟზე ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში უნდა მოქცეულიყო აგრეთვე ძველი ალბანეთის დასავლეთი ოლქები. ქართლის მმართველთა წარმატებას ამ მიმართულებით დიდად შეუწყო ხელი ალბათ იმ გარემოებამ, რომ ამ მხარის მოსახლეობა თავისი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონით მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ქართლის სამეფოს წამყვანი რაიონების მოსახლეობას და ქართლის მთიანეთის მოსახლეობის მსგავსად, პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში ცხოვრობდა, თუმცა ამ უკანასკნელის რღვევა აქ უფრო შორს უნდა ყოფილიყო წასული. ალბანური ტომების გაერთიანება ერთიანი ადრეკლასობრივი სახელმწიფოს ფარგლებში ბევრად უფრო გვიან, ძვ.წ. I საუკუნეში უნდა მომხდარიყო.

სტრაბონის ცნობით, ალბანეთში, იბერიის მახლობლად იყო მთვარის ღვთაების დიდი ტაძარი, მეფის შემდეგ მეორე კაცი — ქურუმი განაგებდა ვრცელ და მჭიდროდ დასახლებულ სატაძრო მიწას. უეჭველია, რომ აქ საქმე ეხება არა თემური მიწის ფონდიდან სრულიად გამოცალკევებულ სატაძრო მეურნეობას, არამედ თვით სათემო მეურნეობას, რომლის ორგანიზატორადაც ტაძარი გვევლინება.

როდესაც ძვ.წ. III-II სს.-ში ალბანეთის მეზობლად შეიქმნა ძლიერი ქართული და სომხური სახელმწიფოები, ალბანეთის მოსაზღვრე რაიონები ამ სახელმწიფოთა შემადგენლობაში შევიდა. კერძოდ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ჰერეთი (თანამ. კახეთის აღმოსავლეთი ნაწილი), ამ დროს

ნაწილობრივ ჯერ კიდევ ალბანური ტომებით დასახლებული, შვეიდა ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში. “მოქცევაი ქართლისაის” ჩვენამდე მოუღწეველი ხელნაწერებიდან “ქართლის ცხოვრებაში” შემოინახა ცნობა იმის შესახებ, რომ მეფე ფარნაჯომ-მა (ძვ.წ. II ს. პირველი ნახევარი) დაიწყო ნეკრესის შენება კახეთის ჩრდილოაღმოსავლეთ ნაწილში. ამას გარდა, სტრაბონის ცნობა, რომ კამბისენეს ოლქში (ქართ. კამბეჩოვანი. დღევ. ქიზიყი), რომლის ერთი ნაწილიც ძვ.წ. I ს. სომხეთის შემადგენლობაში იმყოფებოდა, ერთმანეთს ემეზობლებიან ალბანელები, იბერები და არმენები, აგრეთვე წინა ხანაში, არმენების მიერ ამ ოლქის დაუფლებამდე, მას იბერიის შემადგენლობაში გულისხმობს. უეჭველია, რომ ძვ.წ. III ს. ძლიერი ქართლი თავის საზღვრებს გარეთ არ დატოვებდა ნა-წილობრივ ქართული მოსახლეობით დასახლებულ ამ ოლქს. ქართული ელემენტის აქ გაჩენა სომხების ძლიერების ხანაში (ძვ.წ. II ს. დასაწყისიდან) ძნელი სავარაუდებელია. ამ დროს ქართლმა, ჩანს, დაკარგა ჰერეთის სამხრეთი რაიონები და ისინი სომხეთის შემადგენლობაში მოექცა, მაგრამ ამ მხარის ჩრდილოეთი რაიონები ამ პერიოდშიც, ეტყობა, კვლავინდებურად ისევ ქართლის სამეფოში შედიოდნენ. ამაზე მიუთითებს, მაგალითად, “ქართლის ცხოვრების” სახელდობრ ლეონტი მროველის ავტორობით ცნობილი “მეფეთა ცხოვრების” ცნობა, რომ ფარნაჯომ მეფემ დაიწყო, ხოლო ძვ.წ. I ს. მეორე ნახევარში მოღვაწე ქართლის მეფე არშაკმა დაასრულა ნეკრესის მშენებლობა.

“მეფეთა ცხოვრება” ამტკიცებს, რომ იბერიის პირველ მეფეებს (ფარნავაზი, საურმაგი, მირიან I) მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდათ სელევკიდების სამეფოსთან. ძვ.წ. 190 წ. ქ. მაგნეზიასთან მომხდარ ბრძოლაში რომაელებმა ანტიოქოს III-ის ლაშქარი სასტიკად დაამარცხეს. 188 წ. ანტიოქოსი იძულებული გახდა ზავი შეეკრა რომაელებთან, რომლის თანახმადაც იგი უარს ამბობდა, კერძოდ, ტავროსის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე სამფლო-ბელოებზე, რომლებმაც ახლა დამოუკიდებლად გამოაცხადეს თავი. ასე ჩამოყალიბდა ქართლის სამეფოს მეზობლად ორი სომხური სახელმწიფო. მათ შემდეგში, როგორც ვიცით, ზოგი ტერიტორია ჩამოაჭრეს ქართლის სამეფოს და ქართველ ტომთა სხვა გაერთიანებებს. სტრაბონი, როგორც აღვნიშნეთ, ამბობს, რომ სომხური სამეფოების ფუძემდებლებმა არტაქსიამ და ზარიადრემ მეზობლებს მიწები ჩამოაჭრეს, მათ შორის იბერებს — “პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე, რომელიც მტკვრის გადაღმა არის”, ხალიბებსა და მოსინიკებს კი — “კარენიტი და ქსენქსენე, რომლებიც მცირე არმენიის მეზობლად არიან, თუ მისი ნაწილები არიან” და ა.შ. (სტრაბონი XL 14, 5).

სომხური სახელმწიფოების საზღვრების ასე გაფართოება, უნდა ვიფიქროთ, უცხად, ძვ.წ. II ს. დასაწყისშივე კი არ მოხდა, არამედ თანდათანობით, II ს. და I ს. პირველი ნახევრის მანძილზე. სომხური სამეფოებიდან განსაკუთრებით ძლიერი იყო არტაქსიის (არტა-შეს I-ის: 189-161 წწ.) მიერ დაარსებული სამეფო დედაქალაქით არტაშატში (არაქსის შუა დინებაზე, დღევ. ერევნის სამხრეთით).

სომხეთის შემოტევით ქართლმა აგრეთვე ზოგიერთი სამხრეთაღმოსავლეთი ოლქიც დაკარგა. კამბისენეს (კამბეჩოვანი) ნაწილი სომხეთის პროვინცია გახდა (იხ. ზემოთ).

* * *

ელინისტური ხანის ქართლის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების შესასწავლად ძალზე მწირი ცნობები მოგვეპოვება. არქეოლოგიურმა გათხრებმა მცხეთასა და ქართლის სხვა პუნქტებში მეტად მდიდარი მასალა (მათ შორის ეპიგრაფიკული ძეგლებიც) მოგვცა ახ.წ. I საუკუნეებისათვის, მაგრამ წინა ხანის (ძვ.წ. II-I სს.) მასალა (თუ მხედველო-ბაში არ მივიღებთ ამ ეპოქის არქიტექტურულ ძეგლებს — არმაზციხე-ბაგინეთის, სევსამორას ნაშთები და სხვ.) ამ გათხრების შედეგად მხოლოდ უმნიშვნელოდ გაიზარდა. არქეოლოგიურ მასალაში არსებული ხარვეზი ნაწილობრივ ივსება ძველი ბერძენი გეოგრაფოსის სტრაბონის ცნობებით იბერიის შესახებ.

სტრაბონის ცნობის ინტერპრეტაციისას ბუნებრივად ისმის აგრეთვე საკითხი — იბერი-ის მოსახლეობის რომელ ნაწილს — ბარის მცხოვრებთ თუ მთიელებს, ან ორივეს ერთად, განეკუთვნება ავტორის ცნობილი თქმა იმის შესახებ, რომ იბერები “ოთხი გვარის” ხალხად იყოფიან. პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში მცხოვრებ მთიელებს ეს დაყოფა, საეჭვოა, რომ შეეფერებოდეს. ამასთანავე, თუკი გამოვრიცხავთ “სამეფო გვარს”, ქურუმებსა და “სამეფო მონებს”, სტრაბონისეულ იბერებში დაგვრჩება მხოლოდ “მესამე გვარის” ხალხი — “მიწათმოქმედნი და მეომარნი”, — უეჭველია, სწორედ ბარის მოსახლეო-ბა, რადგანაც თვით სტრაბონის მიხედვით, ამგვარი ფენის არსებობა მთიელთა შორის არ არის სავარაუდებელი. ისინი ხომ უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევდნენ და არა მიწათ-მოქმედებას. ამიტომაც სტრაბონისეული დაყოფა იბერიის მოსახლეობისა “ოთხ გვარად”, როგორც ჩვენ გვგონია, მხოლოდ და მხოლოდ იბერიის დაბლობის მოსახლეობას განეკუთვნება.

მონების გარდა, რომლებსაც სტრაბონი არ იხსენიებს, იბერიაში უშუალო მწარმოე-ბელთა ფენა იყოფა ორ, ერთმანეთისაგან მკვეთრად გათიშულ ნაწილად. ერთ ნაწილს ქმნიდნენ თავისუფალი მიწათმოქმედნი, რომელთაგანაც საჭიროების შემთხვევაში ლაშქრის შეკრება ხდებოდა, მეორეს კი — სახელმწიფო, სამეფო ხელისუფლებისაგან დამოკიდებულ მიწათმოქმედთა ფენა. ისინი სამეფო მიწებზე იყვნენ დასახლებულები და ასრულებდნენ რიგ ვალდებულებებს მეფის, სახელმწიფოს მიმართ. ისინი, როგორც სტრაბონი აღნიშნავს, “სამეფო მონებს წარმოადგენდნენ” და “აკეთებდნენ ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვის არის საჭირო”. ცხოვრობდნენ ისინი, როგორც ჩანს, თემებად და გააჩნდათ თემური საგვარეულო საკუთრება, რომელსაც უზუცესები განაგებდნენ.

“ლაოი”, რომლითაც სტრაბონი ქართლის საზოგადოების ამ ფენას აღნიშნავს, წარმოადგენდა ელინისტურ აღმოსავლეთში, კერძოდ, მცირე აზიაში, ფართოდ გავრცელებულ სოციალურ ტერმინს.

მცირე აზიაში, ისევე როგორც ელინისტურ აღმოსავლეთში საერთოდ, ექსპლუატირე-ბული მოსახლეობის მნიშვნელოვან მასას ქმნიდნენ სწორედ ეს “ლაოი” — ნახევრად თავი-სუფალი მეთემეები. ისინი არ შეიძლება მონებად მივიჩნიოთ ან კიდევ ყმებად. “ლაოი” კოლონებსაც არ წარმოადგენდნენ, არამედ — პირადად თავისუფალ მიწათმოქმედებს, რომელნიც მიმაგრებული იყვნენ თემზე და ამუშავებდნენ მეფის, დიდებულების, ტაძრების, ქალაქებისა და სამხედრო

მოახალშენეთა მიწებს, იხდიდნენ ფულად ან ნატურალურ გადასახადებს და ასრულებდნენ ბევრ სხვა ვალდებულებას.

მაგრამ, სტრაბონის მიხედვითაც რომ ვიმსჯელოთ, იბერიელი “ლაოი” ყველაფერში როდი ჰგავდა ამ მცირეაზიულ “ლაოს”, თუ მცირე აზიაში ასეთი დამოკიდებული მეთე-მენი ისხდნენ არა მარტო სამეფო, არამედ აგრეთვე ტაძრების, ქალაქების და სხვ. მიწებზე, იბერიაში ისინი მხოლოდ “სამეფო მონები” იყვნენ, ე.ი. ისხდნენ სამეფო (სახელმწიფო) მიწებზე და ასრულებდნენ სხვადასხვა ვალდებულებას “პირველი გვარის” — “სამეფო გვარის” მიმართ.

ძველ ქართლში მიწათმოქმედნი — უშუალო მწარმოებელნი იმ ვალდებულებათა ხასიათის მიხედვით, რომელსაც ისინი ასრულებდნენ სახელმწიფოს მიმართ, ორ ძირითად ჯგუფად იყოფოდნენ: 1. “ლაოი”, რომელნიც იხდიდნენ ნატურალურ გადასახადებს და ა.შ. და 2. თავისუფალი მიწათმოქმედნი, რომლებიც ასრულებდნენ სამხედრო სამსახურს. ისინი გაერთიანებული იყვნენ სასოფლო (ტერიტორიულ) თემებში, სადაც ფაქტობრივად არსებობდა ინდივიდუალური საკუთრება მიწაზე და კოლექტიური რჩებოდა მხოლოდ წყლისა და სამოვრების გამოყენება; ამის გარდა, ასეთი თემები წარმოადგენდნენ თვითმმართველ ერთეულებს თავისი თემის უფროსითა და ა.შ. რა თქმა უნდა, ამ სოციალურ ფენაში ფართოდ იქნებოდა გავრცელებული “დიდი ოჯახების” (“სახლების”) საკუთრება. “ლაოი” — “სამეფო მონები”, რომლის შესახებაც ლაპარაკობს სტრაბონი, როგორც აკად. ს.ჯანაშია ფიქრობს, ადგილობრივ შეიძლება “გლეხის” სახელწოდებას ატარებდა.

დამოკიდებული მეთემეების მასის საპირისპიროდ სახსრებით გასაგები ხდება “მეომრე-ბის”, ამავე დროს თავისუფალი მიწათმოქმედების, ფენის არსებობა, რომლის წევრთა უმთავრეს ვალდებულებას წარმოადგენდა სამხედრო სამსახური ანუ ლაშქარში გამოსვლა საკუთარი შეიარაღებით. პირველ ეტაპზე ისინი ალბათ განთავისუფლებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოებრივი ვალდებულებებისაგან. ამ ფენის ადგილობრივი ქართული სახელი “ერი” უნდა ყოფილიყო, რომელიც ძველ ქართულში ერთნაირად აღნიშნავდა როგორც “ხალხს”, ისე “ჯარს”.

არაერთი რთული საკითხი ისმის ჩვენს წინაშე აგრეთვე იბერიის საზოგადოების პირველი ორი “გვარის” ბუნების განსაზღვრასთან დაკავშირებით. ავიღოთ თუნდაც “მეორე გვარი” — ქურუმები, რომლებიც, სტრაბონის მიხედვით, “ზრუნავენ აგრეთვე მეზობლებთან სამართალზე”.

ქურუმთა ფენა აქ საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. ძნელია წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ შეეძლოთ იბერიელ ქურუმებს მიეთვისებინათ მათი წოდებისათვის საკმაოდ შეუფერებელი პრივილეგია — საგარეო ურთიერთობათა წარმოება, ან, საერთოდ, რა საფუძველზე აღმოჩნდა ეს პრივილეგია მათ ხელში. უფრო ბუნებრივია ვარაუდი, რომ სტრაბონის ცნობა ქურუმთა შესახებ გულისხმობს არა საგარეო ურთიერთობას, არამედ ურთიერთობას სახელ-მწიფოს შიგნით არსებულ ცალკეულ კოლექტივებს შორის. მეზობელ ალბანეთში, სტრაბონის ცნობით, ქურუმი გვევლინება ვრცელი სატაძრო მეურნეობის მეთაურად, რომელიც ფაქტიურად ალბათ სათემო მეურნეობას წარმოადგენს. იბერიაშიც ალბათ ქურუმები წარ-მოადგენენ ცალკეული კოლექტივების, საგვარეულო თუ სასოფლო (ტერიტორიული) თემე-ბის, წარმომადგენლებს

მეზობელ ერთეულებთან ურთიერთობაში. იბერიული თემების სათავეში იდგნენ კულტის მსახურნი, ადგილობრივ ღვთაებათა ქურუმები, რომლებიც საკულტო ფუნქციების გვერდით ახორციელებდნენ თემის უფროსის სხვა ფუნქციებსაც (მეურნეობის მართვა, ურთიერთობა მეზობელ კოლექტივებთან და ა.შ.). ამასთან დაკავშირებით აუცილებელია მოვიყვანოთ ანალოგია ქართველ მთიელთა ეთნოგრაფიული სინამდვილიდან. მათთან ჩვენ ვხვდებით სამლოცველოებსა და მღვდელმსახურთ (“ზუცესი”, “ხევის-ბერი”), რომელთაც თავის ხელში გაერთიანებული ჰქონდათ ადგილობრივი საეკლესიო და საერო ხელისუფლება. აქ თავს იჩენს ადგილობრივი თეოკრატიული ძალაუფლების მეტად საინტერესო გადმონაშთები.

ძნელია თქმა, იყო თუ არა დამახასიათებელი ასეთი თეოკრატიული ორგანიზაცია მარტო “ერისათვის” — სტრაბონისეული იბერიის მოსახლეობის “მესამე გვარისათვის”, თუ იგი დამორჩილებული თემების წევრებზე — “ლაოიზეც” ვრცელდებოდა.

იბერიის საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის შესახებ სტრაბონის ცნობით ზემომოტანილი ინტერპრეტაციის შედეგად ირკვევა, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს ადრეკლასობრივ საზოგადოებასთან, რომელშიც ჯერ კიდევ ძალზე ძლიერია პირველყოფილთემური წყობილების გადმონაშთები. ხშირად სტრაბონის ამ ცნობებს მკვლევარები იყენებენ იბერიის სა-ზოგადოების დასახასიათებლად საერთოდ მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე, მაგრამ ეს, საეჭვოა, რომ სწორი იყოს. სტრაბონის ეს ცნობები მომდინარეობენ ძვ.წ. II ს. 40-30-იანი წლებიდან, ანდა შესაძლებელია, კიდევ უფრო ადრეულ (ძვ.წ. III ს. დასაწყისის) ავტორ პატროკლედან ერატოსთენის გზით. ამ წყაროთი სტრაბონი, როგორც ცნობილია, ფართოდ სარგებლობს კავკასიის აღწერისას (მაგალითად, ინდოეთიდან ამიერკავკასიის გავლით მო-მავალი სავაჭრო გზის აღწერისას და ა.შ.).

თანდათან, უეჭველია, ბევრი რამ შეიცვალა ძველ ქართლში კლასობრივ განსხვავებათა გაღრმავების, საგვარეულო და სასოფლო თემების რღვევისა და გვაროვნული წყობილების გადმონაშთების მოსპობის მიმართულებით. ამასთან ერთად, მიმდინარეობდა ალბათ სატაძრო მეურნეობის სათემო მეურნეობიდან გამოთიშვის პროცესი. ადგილი ჰქონდა, ერთი მხრივ, დიდი სატაძრო მამულების შექმნას, რომლებიც ფაქტობრივად ქურუმების — სატაძრო პერსონალის სრულ განკარგულებაში ექცეოდა. ეს უკანასკნელი ექსპლუატაციას უწევდა სატაძრო მიწებზე მსხდომ მიწათმოქმედ მოსახლეობას. იბერიის ზოგ მხარეში ალბათ უკვე სტრაბონის დროსვე არსებობდა ასეთი სატაძრო მამულები. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა სტრაბონის ცნობა მოსხების ქვეყანაში ძვ.წ. I ს. ლევკოთეას მდიდარი ტაძრის შესახებ.

იბერიის სახელმწიფოს განუვითარებლობა ელინისტურ ხანაში კარგად ჩანს აგრეთვე სტრაბონისეული იბერიის “პირველი გენოსის” მაგალითზეც — ე.ი. მოსახლეობის იმ კატეგორიაზე, საიდანაც, სტრაბონის მიხედვით, “სხამდნენ მეფეებს” “მახლობლობისა და ასაკის მიხედვით უზუცესს, ხოლო მეორე (ამ გვარიდან) მოსამართლეობს და მხედართმთავრობს”.

ძველი ქართული ტრადიციის, აგრეთვე რიგი ანტიკური ავტორებისა თუ ეპიგრაფიკული ძეგლების მიხედვით, სამეფო ტახტი (ყოველ შემთხვევაში ახ.წ. I საუკუნეებში) ქართლის სამეფოში გადადიოდა, როგორც წესი, მამიდან შვილზე. მაგრამ, ეგების უფრო ადრეული,

ელინისტური ხანისათვის იყო დამახასიათებელი ტახტის გადასვლა სამეფო საგვარეულოში უფროსობის მიხედვით (უფროსი ძმა და ა.შ.)? ამაშიც ჩვენ შეიძლება დავინახოთ სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის პრიმიტიულობის კიდევ ერთი ნიშანი, როდესაც სამეფო დინასტია, სამეფო გვარი, სამეფოს უცქერის როგორც თავის კოლექტიურ, საგვარეულო სამფლობელოს.

ამრიგად, ელინისტური ხანის ქართლის (იბერიის) საზოგადოება ხასიათდება საერთოდ ადრეკლასობრივი (განუვითარებული კლასობრივი) საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით: ხალხის ძირითად მასას ჯერ კიდევ თავისუფალი მეთემენი (“მიწათ-მოქმედნი და მოლაშქრენი”) შეადგენდნენ; ამის გვერდით ჩვენ ვხვდებით მმართველი ზედაფენის — სახელმწიფოს, სამეფო საგვარეულოს, სამხედრო-საგვარეულო არისტოკრატიასა და ბიუროკრატიული აპარატის მხრივ დამორჩილებული თემების (“ლაოი”) ნახევრად ფეოდალური ტიპის ექსპლუატაციას. გარკვეულ ვალდებულებებს სახელმწიფოსა, დიდებულთა და ტაძრების მიმართ ასრულებდნენ, უეჭველია, თავისუფალი მეთემენიც. გავრცელებული იქნებოდა მონობაც. ამრიგად, აქ, ისევე როგორც სხვა ადრეკლასობრივ საზოგადოებებში, ვხედავთ მონათმფლობელური და წინაფეოდალური (პროტოფეოდალური) ექსპლუატაციის ფორმების თანაარსებობას ხალხის ძირითადი მასის მიერ ჯერ კიდევ პირადი თავისუფლებისა და სამეურნეო დამოუკიდებლობის შენარჩუნების, სათემო მიწათმფლობელობისა და პირველყოფილთემური წყობილების სხვა ტრადიციების არსებობის პირობებში.

თავი X. ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ძვ.წ.

II-I საუკუნეებში

ძვ.წ. II ს. წარმოქმნილი სომხური სახელმწიფოებიდან უძლიერესმა — არტაშატის სამეფომ (ე.წ. “დიდმა არმენიამ”) მნიშვნელოვნად შეავიწროვა ქართლის სამეფო. მეორემ — დასავლეთის სომხურმა სამეფომ — “მცირე არმენიამ”. ასევე შეზღუდა დასავლეთით არსებული ზოგიერთი ქართული გაერთიანება. სტრაბონი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ კარენიტიდა და ქსერქსენა, რომლებიც მცირე არმენიას ესაზღვრებიან და, შეიძლება ითქვას, მის ნაწილსაც კი შეადგენენ, სომხებმა ხალიბებსა და მოსინიკებს მოსტაცეს. კარენიტიდი (სომხ. კარინი, ქართული კარნუქალაქი, თანამ. არზრუმ-ერზურუმი) მდებარეობდა ზემო ევფრატზე, ქსერქსენა კი (იგივე დერძენა, სომხ. დერჯან) — კარენიტიდის დასავლეთით. თავისი თხზულების სხვა ადგილას იგივე სტრაბონი ლაპარაკობს მცირე არმენიის ხელისუფალთა ძალაუფლების განვრცობაზე ტრაპეზუნტფარნაკიის მიდამოებამდე.

ელინისტური ხანის “მცირე არმენია” ქსენოფონტისდროინდელი “დასავლეთი არმენიის” (აქემენიანთა სპარსეთის ერთ-ერთი ოლქის) მემკვიდრე პოლიტიკური ერთეული იყო და მოსახლეობის მხრივ წმინდა სომხურ ქვეყანას არ წარმოადგენდა. მართალია, პოლიტიკურად წამყვანი აქ, ჩანს, სომხური ელემენტი იყო, ამაზე მიგვითითებს სტრაბონის თქმა, რომ სომხური სამეფოების მიერ მეზობლებისაგან ჩამორთმეულ მთელ ამ ტერიტორიაზე ახლა ერთ ენაზე (ე.ი.

სომხურზე) ლაპარაკობენო. აქ, როგორც სამართლიანად აღნიშნავენ მკვლევარნი, საუბარია სახელმწიფო ენაზე, სალაპარაკო ენად ამ ტერიტორიაზე ათასი წლის შემდეგაც სულ სხვადასხვა ენაა დამოწმებული. “მცირე არმენიის” მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს დასავლურქართული ტომები წარმოადგენდნენ (ხალდიხალიბები, რომელნიც სომხური ტრადიციის მიხედვით, იგივე ჭანებია, მოსინიკები და სხვ.). ამავე თვალსაზრისით სიმპტომატურია პლინიუსის მიერ “არმენოხალიბების” მოხსენიება, რო-მელთა სახით ალბათ საქმე გვაქვს უკვე ძვ.წ. II ს. “მცირე არმენიის” შემადგენლობაში შე-სულ ქართულ მოსახლეობასთან.

მაგრამ უკვე ძვ.წ. II-ს ს. მიჯნაზე მცირე არმენიის შემადგენლობაში მყოფი ბევრი დასავლურქართული ოლქი პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა.

ელინისტური სახელმწიფოების ფარგლებში ზღვისპირა ბერძნული ქალაქები უფრო და უფრო აქტიური როლის შესრულებას იწყებენ და მათ ირგვლივ მცხოვრებ ადგილობრივ მოსახლეობასაც ინტენსიურად ითრევდნენ საქალაქო და, საერთოდ, სახელმწიფოს პოლიტიკური და ეკონომიური ცხოვრების ფერხულში. ეს გარემოება ხელს უწყობს ადგილობრივი მოსახლეობის ელინიზაციას, ადგილობრივი და ბერძნული ელემენტების შერ-წყმას.

ელინიზაციას გადაურჩა მთიანეთში მცხოვრები “სანური” (ჭანური) მოსახლეობა. იგი მტკიცედ ინარჩუნებდა თავის სოციალურ წყობილებას — გვაროვნულ წეს-წყობილებას და, ამასთანავე საკუთარ ტომობრივ თავისთავადობას.

ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, დასავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი ძვ.წ. III ს. ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში მოექცა: მატთანე სამცხესთან ერთად აჭარას, აგრეთვე არგვეთს, ქართლის სამეფოს საერისთავოებად სახავს, ხოლო ეგრისს აგრეთვე ქართლის მეფეებისადმი დაქვემდებარებულ პოლიტიკურ ერთეულად განიხილავს. თუ ამ ეპოქაში ქართლის საერთო ძლიერების ფაქტიდან გამოვალთ, დასავლეთ საქართველოზე ქართლის ძალაუფლების განვრცობა დამაჯერებელი ჩანს, კიდევ უფრო მეტი, შემდეგშიც. ძვ.წ. II ს.დან, როდესაც ქართლის სამეფომ სამხრეთით ბევრი ოლქი დაკარგა, დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ რაიონებში, როგორც ჩანს, მისი ძალაუფლება კვლავ ძალაშია.

ძვ.წ. II-ს ს, მიჯნაზე, მითრიდატე VI-ის დროს, ისტორიული კოლხეთი, სადაც ამ დროს მრავალი (ყოფილი ადმინისტრაციულ ტერიტორიული) ცალკე პოლიტიკური და ტო-მობრივი გაერთიანება (“სკეპტუხიები”) არსებობდა, პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში მო-ექცა.

პონტოს მეფე მითრიდატე VI ევპატორმა (111-63 წწ.) დიდი სახელმწიფო შექმნა, რო-მელშიც გაერთიანებული იყო არა მარტო სამხრეთაღმოსავლეთი და აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი, არამედ ჩრდილოეთი შავიზღვისპირეთიც (ბოსფორის სამეფო). კოლხეთი, როგორც ვთქვით, მას II-ს საუკუნეთა მიჯნაზე უნდა დაეპყრო, რადგანაც, აპიანეს ცნობით, იგი უკვე ძვ.წ. 83 წ. ებრძოდა გამდგარ “კოლხებსა და ბოსფორელებს”, ამ აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ მითრიდატემ კოლხეთის მმართველად დააყენა თავისი ვაჟი, რომელსაც აგრეთვე მითრიდატე ერქვა, მაგრამ მალე ეს უკანასკნელი ღალატში იქნა ეჭვმიტანილი და სიკვდილით დაისაჯა.

ისტორიული კოლხეთის ყველა რაიონში პონტოს მმართველთა ძალაუფლება, რა თქმა უნდა, ერთნაირი არ იყო. ყველაზე მტკიცედ ისინი სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და დღევ. დასავლეთ საქართველოს ბარის რაიონებში დამკვიდრდნენ. აქ მდებარე ზღვისპირა ქალაქები მათი მთავარი დასაყრდენი გახდა. კოლხეთის ცენტრალური და ჩრდილო რაიონის მთიან მხარეებში კი ეს ძალაუფლება ეფემერულ ხასიათს ატარებდა. აქ, ჯერ ისევ პირველყოფილთემური წყობილების პირობებში მცხოვრები მოსახლეობა, ფაქტობრივად, ალბათ დამოუკიდებელი იყო და პონტოს ხელისუფალთა მიმართ არავითარ ვალდებულებას არ ასრულებდა. ეს კარგად ჩანს ანტიკურ ავტორთა ცნობებიდან, რომლე-ბიც რომაელთა მიერ დამარცხებულ მითრიდატე VI-ის ამ ადგილებზე გავლას აგვიწერენ. იბერიის მიმდგომი მხარე დასავლეთ საქართველოში — არგვეთი, ალბათ ამ დროსაც, ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში იმყოფებოდა.

კოლხეთი, სტრაბონის ცნობებით, პონტოს მიმართ რიგ ვალდებულებებს ასრულებდა, კოლხეთში უხვად მოიპოვებოდა გემთსაშენი მასალა, კერძოდ, ხეტყე, აგრეთვე ბლომად იძლეოდა იგი სელს, ქერელს და ფისს, განსაკუთრებით ცნობილი ყოფილა კოლხური სელი, რომელიც ქვეყნის გარეთ გაჰქონდათ. ფაზისს (თანამ. ფოთი) სტრაბონი “კოლხების სავაჭრო ადგილს (ემპორიონს)” უწოდებს. “მდ.ფაზისი — მისი თქმით, — სანაოსნოა, ვიდრე ციხე-სიმაგრე სარაპანისამდე” (დღევ. შორაპანი). ჩანს, ძველი ბერძნები ფაზისს ეძახდნენ დღევ. ყვირილას და შემდეგ, რიონთან მისი შესართავიდან დაწყებული რიონის შუა და ქვემოწელს. ფაზისზე, სტრაბონის მიხედვით, 120 ხიდი ყოფილა. მდ, ფაზისი ამ დროს ქვეყნის მნიშვნელოვანი სავაჭრო მაგისტრალი უნდა ყოფილიყო. დიდი სავაჭრო ცენტრი იყო, უეჭველია, თვით ქალაქი ფაზისიც, აქედან წარმოებდა აქტიური საგარეო ვაჭრობა. სტრაბონმა, ჩანს, იცის რეგულარული საზღვაო მიმოსვლის არსებობის შესახებ ფაზისსა და სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნულ ქალაქებს შორის: ფაზისიდან ამისომდე ზღვით რვა ან ცხრა დღის სავალი ყოფილა.

ელინისტური ეპოქა, როგორც ცნობილია, იმდროინდელ მსოფლიოში სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობათა დიდი აღმავლობის ხანაა. ამ ურთიერთობაში აქტიურად ებმება ელინისტური სამყაროს პერიფერიებიც კი, ურთიერთობა მყარდება შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებთანაც (ინდოეთი, ჩინეთი) და, როგორც ითქვა, სავარაუდოა რომ ერთი საერთაშორისო სავაჭრო გზა, რომელიც ამ ურთიერთობას ემსახურებოდა, საქართველოზეც გადიოდა.

ელინისტურ სამყაროსთან კოლხეთის გაცხოველებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის მოწმობაა ამ დროის უცხოური მონეტების მრავლად აღმოჩენა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე.

იმპორტული საქონელი ამ დროს კოლხეთში ძირითადად მცირე აზიიდან შემოდის. ხმელთაშუაზღვისპირეთთან და ატიკასთან ძველებური ინტენსიური ურთიერთობა აღარ ჩანს. მცირე აზიიდან კოლხეთთან ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა, პირველ ყოვლისა, სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ცენტრებს, კერძოდ სინოპსს. სინოპე და ამისო განსაკუთრებით განთქმული იყვნენ ზეითუნის ზეთის ექსპორტით, რომელსაც მომხმარებელთა ფართო წრე ჰყავდა შავიზღვისპირეთის ბერძნულ და ელინიზირებულ მოსახლეობაში. კოლხეთის ნამოსახლარებზე პოულობენ სინოპური კერამიკის (უმთავრესად

ამფორები, აგრეთვე ლუთერიები და კრამიტი) ნიშნუშებს. იგი გავრცელებული ჩანს კოლხეთის, როგორც სანაპირო, ისე შიდა რაიონებში (გონიო, ქობულეთფიჭვნარი, ბათუმის ციხე, ფოთის მიდამოები, ქარიეტა, ოჩამჩირე, სოხუმი და მისი მიდამოები, ეშერი, გურიანთა, ბუკისციხე, ერგეტა, ქვალონი, დაბლაგომი, ვანი და მისი მიდამოები, ჭოგნარი). აღმოჩენილია აგრეთვე ჰერაკლეს ამფორათა ფრაგმენტები (ბათუმის მიდამოები, ქობულეთფიჭვნარი, ოჩამჩირე, სოხუმი). ნაპოვნია აგრეთვე ქ.ბიზანტიონის და ეგეოსური ცენტრების (თაზოსი, როდოსი) ნაწარმიც. ინტენსიური ჩანს ურთიერთობა აგრეთვე მცირე აზიის დიდ სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრებთან: პერგამონთან და სამოსთან (აქედან შემოდის ძირითადად სუფრის ჭურჭელი — შავი და წითელლაკიანი კერამიკა). აქაური კერამიკა ძალზე ფართო ტერიტორიაზეა გავრცელებული კოლხეთის ზღვისპირა და შიდა რაიონებში, მათ შორის რიონყვირილას (ფაზისის) სავაჭრო მაგისტრალის გასწვრივ განლაგებულ სამოსახლოებზე (აქედან იგი გზას იკვლევს აღმოსავლეთ საქართველოშიც — უფლისციხე, მცხეთა). დამახასიათებელია, რომ ანტიკურიტიპის სავაჭრო-სატრანზიტო ჭურ-ჭლის კეთებას ადგილობრივაც იწყებენ. ყურადღებას იქცევს კოლხური კერამიკის ნიშნუშების აღმოჩენა ჩრდ.შავიზღვისპირეთის ცენტრებში და სხვ. ელინისტური ტრადიციების დანერგვას ადგილი აქვს ხელოსნობის სხვა დარგებშიც: საფეიქრო წარმოებაში (ე.წ. ვერტიკალური საქსოვი დაზგის ფართოდ გამოყენება), ხუროთმოძღვრება — ქალაქთმშენებლობაში (ვანის, დაბლაგომის მასალები) და სხვ.

კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში (დღევანდელი აფხაზეთის სანაპიროზე და მის ჩრდილოეთით, სანაპიროს გასწვრივ), ანტიკური წყაროები ერთმანეთისაგან მკვეთრად ასხვავებენ სანაპირო ზოლის მშვიდობიან მოსახლეობას და მომიჯნავე მთიანეთში მცხოვრებ მეომარ ტომებს, რომელთაც ანტიკური ტრადიცია აკუთვნებს კერკეტებს. ძვ.წ. I ს. დასაწყისში უნდა მომხდარიყო ადიღური ტომის — ჯიქების შემოსევა, რომელნიც ადრე კერკეტებით დაკავებულ ტერიტორიაზე დასახლდნენ. ჯიქებს, აქაელებს და ჰენიოხებს ანტიკური ტრადიცია მეომარ მეკობრე ტომებად გვისახავს. ბერძნული ზღვისპირა ქალაქები და ბოსფორის სახელმწიფოს მმართველნიც კი ყიდულობდნენ ამ მეკობრეთაგან ნადავლსა და ტყვეებს. მართალია, ეს მეომარი ტომები ზოგჯერ თვით ამ ქალაქებსაც ესხმოდნენ თავს. პლინიუსს, მაგალითად, აღნიშნული აქვს, რომ მდიდარი ქალაქი პიტიუნტი ჰენიოხებმა გა-ძარცვეს, ასევე დაურბევიათ დიოსკურიაც, რადგანაც პლინიუსი მისი დაცარიელების შესახებ ლაპარაკობს.

ჩრდილოეთ კავკასიისა და მეზობელ ტომთა შორის მეკობრეობის გავრცელება ერთი ეპიზოდია ამ დროს, ელინისტურ და შემდეგ რომაულ ხანაში, აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში ფართოდ გავრცელებული მეკობრეობისა. მეკობრეთა კონტინგენტს ყველგან ჩამორჩენილი, პირველყოფილთემური წყობილების რღვევის სტადიაზე მყოფი ტომები ქმნიდნენ.

საქართველოს აფხაზურ სანაპიროზე მცხოვრებ დასახლებულ ტომებს, კერძოდ, ჰენიოხებს, ძვ.წ. I საუკუნისათვის უკვე საკმაოდ დიდი ტომთა კავშირები უნდა შეექმნათ, სტრაბონის თქმით, “განაგებენ მათ ეგრეთ წოდებული სკეპტუხები, ხოლო თვით ესენი ტირანთა ან მეფეთა გამგებლობაში იმყოფებიან, ჰენიოხებს ოთხი ბასილევსი ჰყავდათ, როდესაც მითრიდატე ევპატორმა, თავის სამშობლოდან გამოქცეული ბოსფორში რომ მიდიოდა, ამათ ქვეყანაზე

გადაიარა”. ჰენიოხების ოთხი “მეფე” (“ბასილევსი”), რომელთა შესახებაც სტრაბონი ლაპარაკობს, წარმოადგენდნენ, ალბათ, ტომთა კავშირების ბელადებს, ხოლო “სკეპტუხები” — ცალკე ტომების ბელადებს, მითრიდატეს ჩრდილოეთში გაქცევის მო-მენტში (ძვ.წ. 66/65 წწ.), როგორც ვხედავთ, აქ ჰენიოხების ოთხი დიდი ტომთა კავშირი არსებულა.

სვანები ყველაზე ძლიერი ტომი ჩანს დიოსკურიის მახლობელ მთიანეთში მცხოვრებ ტომთაგან. სტრაბონის აღწერილობის თანახმად, ისინი პირველყოფილთემური წყობილების უმაღლეს საფეხურზე იმყოფებოდნენ — გააჩნდათ სატომო საბჭო, ბელადი და სხვ. სვანებს, სტრაბონის თქმით, “ჰყავთ ბასილევსი და საბჭო 300 მამაკაცისაგან შემდგარი და როგორც ამბობენ ჰკრებენ ლაშქარს 200.000 (კაცის რაოდენობით), ამასთანავე ამბობენ, რომ ზამთრის ნიაღვრებს ოქრო ჩამოაქვს, ხოლო ბარბაროსები აგროვებენ (ოქროს) დახვრეტილი ვარცლებით და ბანჯგვლიანი ტყავებით: აქედან მომდინარეობს მითი ოქროს საწმისიან ვერძზე... სვანები (ისრის) წვერებისათვის წამალს ხმარობენ და საოცრად იტანჯებიან მისი სუნის გამო მოუწამლავი ისრებით დაჭრილებიც კი”.

სვანების სტრაბონისეული აღწერა, უეჭველია, სტრაბონზე უფრო ადრეულ ხანას, ძვ.წ. I ს. პირველ ნახევარს ან კიდევ უფრო ძველ მთელი საუკუნით ან საუკუნენახევრით ადრეულ ხანას ასახავს. ამ ცნობით, სვანების სოციალურ-ეკონომიკური წყობილება გვაროვნულ წყობილებად უნდა მივიჩნიოთ. ადგილობრივი ძლიერი კოლხური სახელმწიფოებრიობის დაცემამ და უცხო სახელმწიფოს (პონტოს) ხშირად, ალბათ, სუსტი ადმინისტრაციის დამკვიდრებამ, რაც ძვ.წ. II-I სს. მიჯნაზე უნდა მომხდარიყო, ჩანს, აქ საკმაოდ არამყარი მდგომარეობა შექმნა. არც პონტოს მმართველებს და არც რომაელებს, რომლებმაც ძვ.წ. I ს. შუა ხანებში პონტოელები შეცვალეს, არ შესწევდათ ძალა, რათა დაბლობის მკვიდრი მი-წათმოქმედი მოსახლეობა მთიელთა თავდასხმებისაგან დაეცვათ, ამის შესახებ სტრაბონიც ლაპარაკობს და უჩივის აქ გამოგზავნილი რომაელი მმართველების მოუქნელობას, უქნარობას. ანტიკური ხანის წერილობითი წყაროებით კარგად ჩანს აგრეთვე, რომ ადგილი აქვს ჩრდილოეთ კავკასიიდან, “სარმატიიდან”, ახალი ტომების შემოღწევას, ლაპარაკია, ადიღური ტომების — ჯიქების შესახებ. ეს კი უსათუოდ ბიძგს აძლევდა სხვა ტომების ადგილგადანაცვლებას. ამრიგად, ისტორიული კოლხეთის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე ადგილი აქვს მნიშვნელოვან ცვლილებებს. მთიელები უტევენ ბარს და იწყება ბარში ჩამო-სახლების ინტენსიური პროცესი. ძვ.წ. I და ახ.წ. I საუკუნეებში მიმდინარე ამ ამბებმა პირობები შეამზადეს კოლხეთში ახალი ადრეკლასობრივი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნე-ბის ჩამოყალიბებისათვის.

თავი XI. რომაელთა ლაშქრობა იბერიასა და კოლხეთში.

კოლხეთისა და იბერიის ურთიერთობა რომთან და მეზობელ

ქვეყნებთან ძვ. წ. I ს-ის შუა ხანებსა და მეორე ნახევარში

ძვ. წ. I ს-ის დასაწყისში საქართველოს სამხრეთით მდებარე მხარეში დიდი ამბები მოხდა, უმთავრესი იყო პონტოსა და მეზობელი სომხეთის სახელმწიფოს გაძლიერება.

პონტოსა და სომხეთის გაძლიერებას წინ აღუდგა რომი, რომელიც უკვე ძვ. წ. II საუკუნიდან აქტიურად ერეოდა მცირე აზიის საქმეებში და მას საკუთარი ინტერესების სფეროდ თვლიდა.

ძვ.წ. 66 წ. პონტოს მეფე მითრიდატესა და სომხეთის მეფე ტიგრანის წინააღმდეგ ომის წარმოება რომის სენატმა გნეიუს პომპეუსს დაავალა და იგი აღმოსავლეთის პროვინციებში განუსაზღვრელი უფლებებით აღჭურვა. მითრიდატეს ამ დროისათვის ძალები ფაქტობრივად აღარ გააჩნდა და სასტიკად დამარცხდა პომპეუსთან შეტაკებაში, რომელიც “მცირე არმენიაში” მოხდა. მითრიდატემ სასწრაფოდ მიატოვა პონტო და მცირე ლაშქრით კოლხეთისაკენ გაიქცა. აქ მას დიოსკურიაში მოუხდა ზამთრის გატარება, რადგანაც ბოსფორის სამეფო, საითკვნაც იგი მიემართებოდა, მისმა ვაჟმა მახარემ ჩაიგდო ხელში. მეორე წელს მითრიდატემ მეოტური ტომების დახმარებით ხელთ იგდო ბოსფორი. იგი ოცნებობდა რომის წინააღმდეგ ბრძოლის განახლებაზე, ჩრდილოეთიდან იტალიაში შეჭრაზე და სხვ., მაგრამ 63 წ. მეორე ვაჟის ფარნაკის მიერ მოწყობილი აჯანყების შედეგად დაკარგა ძალაუფლება და თავისი სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა.

ამრიგად, უკვე 66 წ. პონტომ ფაქტიურად შეწყვიტა წინააღმდეგობა, ამიტომაც გნეიუს პომპეუსმა საომარი მოქმედება პონტოს ამიერკავკასიელი მოკავშირეების – სომხეთის, ალბანეთისა და იბერიის წინააღმდეგ გააჩაღა. სომხეთი მალე გამოვიდა მწყობრიდან. ტიგრან II დანებდა პომპეუსს და ძვ.წ. 66 წელს ზავი დადო, რომლის ძალითაც სომხეთმა დაკარგა მის მიერ ახლად შემოერთებული ბევრი ოლქი და ექვსი ათასი ტალანტის კონტრი-ბუციის გადახდაც იკისრა. ტიგრან II-მ “რომის მეგობრისა და მოკავშირის” წოდება მიიღო, რაც ამ სიტუაციაში რომისადმი პოლიტიკური დაქვემდებარების აღიარებას მოასწავებდა.

ამის შემდეგ პომპეუსისათვის დღის წესრიგში ალბანეთის, იბერიისა და კოლხეთის დალაშქრა დადგა.

მომდევნო (ძვ.წ. 65) წელს პომპეუსმა გადაწყვიტა თავდაპირველად იბერიაზე ელაშქრა და მხოლოდ ამის შემდეგ გადასულიყო კოლხეთში.

იბერიაში ამ დროს მეფობდა არტაგი (ანტიკური წყაროები მას არტოკს უწოდებენ). პლუტარქე ლაპარაკობს დიდი ბრძოლის შესახებ, რომელშიც იბერიელებმა სასტიკი მარცხი განიცადეს, მათ 9000 მოკლული და 10000-ზე მეტი ტყვე დაკარგეს. ასე გაიკვლია, პლუტარქეს თქმით, კოლხეთში გზა პომპეუსმა, სადაც მას ქალაქ ფაზისთან სერვილიუსი უცდიდა ფლოტით.

პომპეუსის ლაშქრობა იბერიაში დაწვრილებით აღწერა დიონ კასიუს-მა. ძვ.წ. 65 წელს პომპეუსს, მისი თქმით, ბრძოლა მოუხდა როგორც ალბანელების, ისე იბერიელების წინააღმდეგ. პირველად იბერიელებზე ილაშქრა. ამ უკანასკნელთა მეფე არტოკმა დესპანი გაგზავნა პომპეუსთან მეგობრობის აღთქმით, მაგრამ მალულად უეცარ თავდასხმას ამზადებდა. დიონ კასიუსი აქ, რა თქმა უნდა, რომაულ ვერსიას გადმოგვცემს. პომპეუსმა ეს შეიტყო, არ აცალა მომზადება და მალე მწელი გასასვლელის დაკავება. იგი თვით შეიჭრა მოულოდნელად ისე, რომ არტოკმა მხოლოდ მაშინ შეიტყო პომპეუსის შე-მოსევის შესახებ, როდესაც ეს უკანასკნელი აკროპოლისს (შიდაციხეს, არმაზციხეს) მოადგა. არტოკმა ვერ მოახერხა ციხის დაცვა და საჩქაროდ მიატოვა იგი, გადავიდა მტკვრის მეორე (მცხეთის) მხარეზე და ხიდი დასწვა (ეს ის ხიდია, რომელიც დღევანდელი მცხეთის სადგურთან, ყველაზე ვიწრო ადგილას იყო აგებული). არმაზციხის გარნიზონი დამარცხდა ბრძოლაში და დანებდა პომპეუსს. პომპეუსმა დაიმორჩილა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე მთელი მხარე.

პომპეუსი ემზადებოდა აგრეთვე მტკვრის მეორე მხარეზე გადასასვლელად. იქ იმყოფებოდა არტაგი, მაგრამ ამ უკანასკნელმა დესპანები გამოგზავნა და პირობას იძლეოდა თვით აეგო ხიდი და სურსათიც მოეწოდებინა რომაელთა ლაშქრისათვის. ეს პირობები შეასრულა კიდეც, მაგრამ ცბიერმა პომპეუსმა, ეტყობა, დაივიწყა მიცემული პირობა და მტკვარზე იწყო გადასვლა. არტაგი გაიქცა მდ.პელორისაკენ (ალბათ არაგვისაკენ, სადაც იყო მცხეთის მეორე მთავარი ციხე: სევსამორა ანუ ზადენციხე), მაგრამ პომპეუსი დაეწია მას და დაამარცხა. პელორზე გადასვლის შემდეგ არტაგმა დასწვა ხიდი. მდინარის აქეთა მხარეს დარჩენილი არტაგის მეომრები შეეცადნენ გადაეცურათ იგი, მაგრამ უმეტესობა დაიღუპა. ბევრი იბერიელი მეომარი დაეცა ბრძოლაში. მაგრამ ბევრმა მათგანმა, ვინც, ეტყობა, ვერ მოასწრო არტაგთან ერთად პელორზე გადასვლა, ტყეებს შეაფარა თავი და მაღალი ხეებიდან უშენდა ისრებს რომაელებს. მაშინ რომაელებმა ხეები მოჭრეს. ასე დაიღუპნენ იბერიელი მეომრები.

პომპეუსსა და არტაგს შორის კვლავ მოლაპარაკება გაიმართა. პომპეუსი მძევლად არტაგის შვილებს ითხოვდა. არტაგი, ჩანს, ამაზე არ თანხმდებოდა, მაგრამ, როდესაც ზაფხულის სიცხეების გამო პელორი ადვილად გადასალახავი გახდა და პომპეუსის ლაშქარიც გადავიდა მასზე, არტაგმა მძევალი მისცა და ზავიც შეიკრა. პლუტარქეს ცნობით, ძღვენის სახით პომპეუსმა არტაგისაგან მიიღო ოქროს საწოლი, ტახტი და მაგიდა.

იბერიიდან პომპეუსი კოლხეთში გადავიდა, უეჭველია, უმოკლესი გზით – სურამის უღელტეხილით. დიონ კასიუსის ცნობით, პომპეუსმა იბერიაში ყოფნისას შეიტყო, რომ აქვე ახლო იყო მდ. ფაზისი და გადაწყვიტა მისი დინების გაყოლებით კოლხეთში ჩასულიყო. პომპეუსს, ეტყობა, სხვადასხვა გაერთიანებათა მიწა-წყალზე მოუხდა გავლა. დიონ კასიუსი ამბობს, რომ პომპეუსმა (ფაზისის გაყოლებით!) გაიარა კოლხებისა და მათი მეზობლების მიწაზე, იგი მოქმედებდა ზოგან შიშით და ზოგან შთაგონებით. ასე მიაღწია მან ქ.ფაზისს: აქ ელოდებოდა მას პუბლიუს სერვილიუსი რომაული ესკადრით. კოლხეთში პომპეუსს, უეჭველია, ბევრჯერ მოუხდა ბრძოლით გზის გაკვლევა. ამ ბრძოლებზე მიუთითებს თუნდაც ის, რომ გამარჯვების შემდეგ რომში დაბრუნებულ პომპეუსს ტყვეთა შორის მოჰყავდა “კოლხების სკეპტუხი (კვერთხის მპყრობელი) ოლთაკი”. სხვათა შორის, გა-მარჯვებული პომპეუსის ტრიუმფალური

სვლის დროს რომში, აღნიშნულ ოლთაკსა და ბევრ სხვასთან ერთად, ყველაზე უფრო წარჩინებულ ტყვეთა თუ მძევალთა შორის დასახელებულია “იბერთა სამი და ალბანელების ორი წინამძღოლი” (“ჰეგემონი”).

ფაზისში პომპეუსმა თავისი ლაშქრობა კოლხეთში დამთავრებულად ჩათვალა. მან შე-იტყო, რომ მითრიდატე შორს, ბოსფორში გახიზნულიყო. აქ მისი გამოდევნება შეუძლებელი ჩანდა. გზა ჩრდილოეთისაკენ გადიოდა მრავალი უცნობი და მეომარი ტომის მიწა-წყალზე. საშიში იყო საზღვაო გზაც – არ იყო ნავმისადგომები, ხოლო ზღვის პირას ხშირად მეტად მკაცრი მოსახლეობა სახლობდა... პომპეუსმა აქედან დაუმორჩილებელ ალბანეთზე ილაშქრა, ამასთანავე არა მოკლე გზით (იბერიაზე რომ გადიოდა), არამედ არმენია-ზე გავლით. ალბანელები დამარცხდნენ და ზავი შეკრეს. მათი მეფე ოროსის პომპეუსმა “რომაელთა მეგობრად და მოკავშირედ”, ე.ი. რომისადმი დამოკიდებულ მმართველად გა-მოაცხადა.

ამრიგად, სომხეთი, ალბანეთი და იბერია რომისადმი დამოკიდებულებაში მოექცნენ. სომხეთმა, ამასთანავე, დაკარგა ტიგრან II-ის დროს შეძენილი მიწების დიდი ნაწილი და საგრძნობლად დასუსტდა. უფრო დასავლეთით მდებარე ქვეყნებში (პონტო, მცირე არმენია, კოლხეთი) რომაელები კიდევ უფრო მტკიცედ დამკვიდრდნენ. ეს ქვეყნები პომპეუსმა სამართავად ჩააბარა მითრიდატესთან ომში ჩაბმულ მოკავშირეებს.

პომპეუსმა კოლხეთის მმართველად დააყენა ვინმე არისტარქე, მისი საგამგებლო უშუალოდ ეკვროდა გალატიის მეფის, დეიოტარის სამფლობელოს. ევტროპიუსი არისტარქეს “მეფეს” ეძახის, მაგრამ თვითონ, ეტყობა, ასეთად არ მიაჩნდა თავი, რადგანაც არისტარქეს სახელით მოჭრილ მონეტებზე, რომელთაც ჩვენამდე მოაღწიეს, იგი მეფედ არ იხსენიება.

რადგანაც ტრაპეზუნტის ოლქი დეიოტარის სამფლობელოში შედიოდა, ხოლო ჩრდილო კოლხეთის მთიელი ტომები არავის ემორჩილებოდნენ, უნდა ვიფიქროთ, რომ არისტარქე სწორედ ცენტრალურ კოლხეთს მართავდა. რეზიდენცია მას, ალბათ, ერთ-ერთ ზღვისპირა ქალაქში, საფიქრებელია ფაზისში, უნდა ჰქონოდა. არისტარქეს სახელით მოჭრილი მონეტა ახლო დგას იმ მონეტებთან, რომლებიც უფრო ადრე იჭრებოდა კოლხეთში – ჩანს, ადგილობრივი ტრადიცია ამ რომაელთა მიერ დაყენებული მმართველის დროსაც მძლავრად იჩენდა თავს.

კოლხეთი არისტარქეს შემდეგ აღარ წარმოადგენდა მთლიან ერთეულს რომის პროვინციის სახითაც კი. საფიქრებელია, რომ აქ, ძირითადად მთიელ ტომთა მოძალებით, მდგომარეობა საკმაოდ გართულდა. ეგების სწორედ ამის გამოა, რომ კოლხეთი აღარ წარ-მოადგენდა ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს, ახ. და ძვ. წელთაღრიცხვის მიჯნაზე იგი რომაელთა პონტოს პროვინციის შემადგენლობაში შედიოდა. ავგუსტუსის (ძვ. წ. 27ახ. წ. 14 წწ.) დროს იგი პონტოს მეფის პოლემონ I-ის სამფლობელოში აღმოჩნდა. პოლემონის შემდეგ, სტრაბონის ცნობით, კოლხეთს, ისევე როგორც ტრაპეზუნტს, ფარნაკიას და “მათ ზემოთ მცხოვრებ ბარბაროსებს” მართავდა პოლემონის ქვრივი პითოდორიდა. იგი განაგებდა ხალდებსა და ტიბარენებსაც, ე.ი. ახალი ერის დასაწყისში, როდესაც წერდა თავის თხზულებას სტრაბონი, მისი ძალაუფლება, ჩანს, თითქმის მთელ სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთზე ვრცელდებოდა.

* * *

პომპეუსის ლაშქრობას ამიერკავკასიაში (ძვ.წ. 65 წ.) მოჰყვა იბერიის დაქვემდებარება რომისადმი, მაგრამ სულ მალე იბერია უნდა განთავისუფლებულიყო ამ დამოკიდებულებისაგან. ამისათვის ხელსაყრელ პირობებსა ქმნიდა, ერთი მხრივ, შინაპოლიტიკური ვითარების გართულება რომში და, მეორე მხრივ, ურთიერთობის გამწვავება რომსა და პართიას შორის.

ძვ.წ. 50-30-იან წლებში, იბერია და მეზობელი ალბანეთი, უეჭველია, სავსებით განთავისუფლდნენ რომისადმი დამოკიდებულებისაგან, რომს უფრო ახლობელი სომხეთის და-მორჩილების თავი არ ჰქონდა, მით უმეტეს იბერია და ალბანეთი მისთვის სრულიად ხელმიუწვდომელი იყო.

იბერიის მმართველები, ჩანს, დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ხაზს ახორციელებენ რომის მიმართ. ამაზე მიუთითებს იბერიის საქმიანობა ანტონიუსის 36 წ. ლაშქრობასთან დაკავშირებით. ლაშქრობის წინ ანტონიუსმა რომაელთა რაზმი პუბლიუს კანიდიუს კრასუსის მეთაურობით იბერიაში გაგზავნა. კრასუსმა, დიონ კასიუსის ცნობით, დაამარცხა იბერიის მეფე ფარნავაზ (II), მოკავშირედ გაიხადა იგი და მასთან ერთად შეიჭრა ალბანეთში. აქ მათ დაამარცხეს ამ ქვეყნის მეფე ზოზერი და მასაც ასე მოექცნენ. დიონ კასიუსის თქმით, ანტონიუსი დიდად ამაყობდა იბერებთან და ალბანელებთან კავშირის შეკვრით. შემდეგში, როცა ლაშქრობა მარცხით დამთავრდა, ამის ერთ-ერთ მიზეზად დასახელებულია ის, რომ სომეხთა მეფე არ მიეშველა ანტონიუსს. იბერებსა და ალბანელებზე არაფერია ნათქვამი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისინი ანტონიუსის ერთგულთა ბანაკში იყვნენ ბოლომდე.

ძვ.წ. 36 წ. შემდეგ რომაელები ალბათ დიდხანს აღარ გამოჩენილან იბერიაში. შეიძლება სწორედ ამ დროს ჩაეყარა საფუძველი ნებაყოფლობით კავშირზე და ინტერესთა თანხვედნილობაზე დამყარებულ ურთიერთობას რომსა და იბერიას შორის, რომელიც ასე რელიეფურად ჩანს ცოტა უფრო გვიან, ახ.წ. I და II სს-ში. რომს, რომელსაც ძალა არ შესწევდა იარაღის ძალით მორჩილებაში ჰყოლოდა ეს შორეული ქვეყანა, სავსებით აწყობდა, რომ მისი სახით ჰყოლოდა ერთგული მოკავშირე პართიასთან და სომხეთზე კონტროლი-სათვის მის მიერ წარმოებულ ბრძოლაში. იბერიას ამ ბრძოლაში არსებითი როლის შესრულება შეეძლო იმითაც, რომ მის ხელში იყო კავკასიონის გადმოსასვლელები და ჩრდილო-ელ მომთაბარეთა პართიასთან ბრძოლაში გამოყენების შესაძლებლობა. მეორე მხრივ, რომთან კავშირი დიდ პერსპექტივებს შლიდა იბერიის წინაშე საკუთარი საზღვრების გასაფართოებლად, კერძოდ, წინა პერიოდში სომხეთის სასარგებლოდ დაკარგულ მიწა-წყლის და-საბრუნებლად. სომხეთის ზედაფენებში პართიის სასარგებლო განწყობილებათა ბატონობის პირობებში (რომის სასარგებლო განწყობილება თავს იჩენდა მხოლოდ სომხეთის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში), პართიასთან კავშირი ბევრ ვერაფერ სარგებლობას მოუტანდა იბერიას, იბერიას პართია და პროპართულად განწყობილი სომხეთი უფრო მეტ საფრთხედ მიაჩნდა, ვიდრე რომი.

თავი XII. ქართლის (იბერიის) სამეფოს გაძლიერება ახ.წ. I-II სს.

ახ.წ. I-II სს. ქართლის სამეფო მნიშვნელოვნად განმტკიცდა და გაძლიერდა. ხელსაყრელი საგარეო-პოლიტიკური ვითარება ხელს უწყობდა იბერიის ასე გაძლიერებას; კერძოდ, სამხრეთის ძლიერი მეზობლის, სომხეთის დასუსტება, რომსა და პართიას შორის ბრძოლა, ალანებთან მეგობრული ურთიერთობის დამყარება და სხვ. თავის მხრივ, ქართლის სამეფოს გამოსვლა ფართო საერთაშორისო ასპარეზზე, მისი საზღვრების გაფართოება, წარმატებული ომების შედეგად დიდძალი სიმდიდრისა და ტყვე-მონების მოპოვება ხელს უწყობდა ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრების დაწინაურებას, საწარმოო ძალთა განვითარებას და აპირობებდა საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სწრაფ განვითარებას. ამ ეპოქის მატერიალური კულტურისა და ეპიგრაფიკის ძეგლები, აღმოჩენილი ქართლის, კერძოდ, მისი დედაქალაქის, მცხეთის ტერიტორიაზე თვალნათლივ გვისურათებენ ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების აღმავლობას.

იბერიის მეფეები, უეჭველია, ცდილობდნენ მაქსიმალურად გამოეყენებინათ ხელსაყრელი საგარეო-პოლიტიკური სიტუაცია თავისი სამეფოს საზღვრების გასაფართოებლად. ამ მხრივ ისინი იმდენ წარმატებას აღწევდნენ, რომ I ს. 30-იან წლებში იბრძვიან არა მარტო სომხეთის სასარგებლოდ ადრედაკარგული ცალკეული სამხრეთის ოლქების, არამედ საერთოდ მთელი სომხეთის შემოსაერთებლად.

ახ.წ. 35 წ. პართიაში მეფის წინააღმდეგ აჯანყება მოხდა. აჯანყებულ პართელ დიდებულთა თხოვნით ტიბერიუსმა პართიაში გასამეფებლად გაგზავნა პართიის სამეფო საგვარეულოს წევრი ტირიდატი. მისი გამეფება უნდა მომხდარიყო იბერთა მეოხებით. იბერთა მეფეს, მითრიდატეს, მისი ერთ-ერთი ვაჟიშვილისათვის დაჰპირდნენ სომხეთის სამეფოს, იბერები მეფის ძის ფარსმანის მეთაურობით შეიჭრნენ სომხეთში. სომხეთში შეჭრილთა მი-ზანს შეადგენდა პართელების განდევნა და ფარსმანის ძმის მითრიდატეს გამეფება. იბერებმა დაიკავეს სომხეთის დედაქალაქი არტაქსატა. სომხეთის მეფე არშაკს, პართიის მეფის ძეს, ადრე მათ მიერ მოსყიდულმა ხალხმა მოუღო ბოლო. პართიის მეფემ დიდი ლაშქარი გამოაგზავნა სომხეთში გაბატონებულ იბერთა წინააღმდეგ თავისი ვაჟის ოროდის სარდლობით. იბერებმა, ტაციტუსის ცნობით, ალბანელები და სარმატები მოიხმეს. ამ უკანასკნელთა დაქირავებას პართელებიც შეეცადნენ. სარმატების “სკვპტუხები” (ე.ი. ტომთა ბელადები) ვისგანაც საჩუქარს მიიღებდნენ, მას ეხმარებოდნენ, ხშირად ერთნი — ერთ მხარეს, მეორენი — მეორეს, მაგრამ ამჯერად იბერებმა, რომელთა ხელშიც იყო კავკასიონის გადმოსასვლელი, სწრაფად გადმოუშვეს თავის მომხრე სარმატები, ხოლო მათ წინააღ-მდეგ მომავალ სარმატებს გზა გადაუკეტეს. პართელების ძალა ცხენოსან ლაშქარში იყო, მაშინ, როდესაც იბერები ცხენოსანი ჯარის გარდა ძლიერ ქვეით ჯარსაც ფლობდნენ. სარმატებმა შუბებითა და ხმლებით შეუტეს მოწინააღმდეგეს. ცხენოსანი ალბანელები და იბერები კი ისრებს ესროდნენ პართელებს, რომელთაც შემდეგ მათი ქვეითი ჯარი უღებდა ბოლოს. ბრძოლის ქარცეცხლში ერთმანეთს შეხვდნენ ჯარის სარდლები: იბერიელი ფარსმანი და პართელი ოროდი, ფარსმანი დიდი სისწრაფით მიიჭრა ოროდთან და მუზარადის ქვეშ ჭრილობა მიაყენა, მაგრამ დარტყმა ვეღარ გაიმეორა, რადგანაც ცხენმა ოროდი გააქროლა, ხოლო მცველებმა დაჭრილი დაიფარეს და განარიდეს ბრძოლის ველს. მაგრამ

სარდლის სიკვდილის შესახებ გავრცელებულმა ხმამ, ტაციტუსის სიტყვით, შეაშინა პართი-ელები და ისინი დამარცხდნენ.

ამრიგად, სომხეთში გამეფდა იბერთა მეფის მითრიდატეს ძე და მისი მომდევნო მეფის ფარსმანის ძმა მითრიდატე. მალე გაიუს კალიგულას (37-41 წწ.) მეფობაში ეს მითრიდატე გამოიძახეს რომში და ბორკილგაყრილი ციხეში ჩასვეს.

რომაელები კარგად ხედავდნენ იბერიის მმართველთა სწრაფვას დაემორჩილებინათ მთლიანად სომხეთი, სომხეთისათვის ბრძოლა ახლა ფაქტიურად სამ სახელმწიფოს – რომს, პართიასა და იბერიას შორის მიმდინარეობდა. იბერიას, როგორც 35 წლის ამბებით შეიძლება ვიმსჯელოთ, რომის დახმარების გარეშე უნარი შესწევდა გაემარჯვა პართიაზე. მართალია, იბერია არ იყო იმდენად ძლიერი, რომ თავისი ჭეშმარიტი მისწრაფებების და-მალვა არ დასჭირებოდა. სომხეთის დაუფლებას იგი რომის მოკავშირის და რომის მტრის პართიისაგან სომხეთის გამომგლეჯის სახით ცდილობდა, მაგრამ რომში, უეჭველია, ში-შობდნენ იბერიის მეტისმეტ გაძლიერებას და არ შეეძლოთ დაემვათ სომხეთის სრული დამორჩილება იბერიის მმართველთა მხრივ. მითრიდატე რომაელებმა შემდეგში, როგორც ჩანს, მაინც მიიჩნიეს სომხეთის ტახტის შესაფერ კანდიდატად სწორედ იმის გამო, რომ არავითარ სურვილს არ იჩენდა დამორჩილებოდა თავის ძმას – იბერიის მეფე ფარსმანს. ამიტომაც, იმპერატორმა კლავდიუსმა (42-54 წწ.), რომელმაც შეცვალა გაიუს კალიგულა, გაათავისუფლა მითრიდატე საპყრობილედან და გამოგზავნა სომხეთში ტახტის დასაკავებლად.

სულ რამდენიმე წლის შემდეგ, 52 წელს, იბერიის მეფე ფარსმანი გადავიდა აშკარა ბრძოლაზე თავისი ძმის, სომხეთის მეფის მითრიდატეს წინააღმდეგ. ტაციტუსი პირდაპირ ამბობს, რომ საქმე ეხებოდა ფარსმანის ცდას, დაუფლებოდა სომხეთის სამეფოს. მაგრამ ფარსმანს არ სურდა ამისათვის რომის წინააღმდეგ გამოსვლის ხასიათი მიეცა. პირიქით, იგი, როგორც ჩანს, ცდილობდა ამ შემთხვევაშიც თავისი თავი რომის ინტერესების დამ-ცველად გამოეყვანა და ძმას რომის ღალატში ადანაშაულებდა. ფარსმანმა, ტაციტუსის თქმით, ძმასთან ომის საბაზად შემდეგი გარემოება გამოიყენა: როდესაც იგი ალბანელებთან ომის დროს რომაელებს მოუწოდებდა დასახმარებლად, ძმა ამას წინ აღუდგა... ალბანეთი, რომელსაც თურმე ეომებოდა იბერია, ჩანს, ამ დროს პართიის ორიენტაციას დაადგა. აქამდე მას მუდამ იბერიასთან ერთად ერთ ბანაკში ვხედავთ, ერთი საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის მქონედ — ეტყობა, ალბანეთი თუ მისდამი პირდაპირ დამოკიდებულებაში არა, იბერიის პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მაინც იმყოფებოდა. მაგრამ ფარსმანის იბერია, რომელიც სომხეთის დაუფლებასაც ცდილობდა, ბუნებრივია, მიისწრაფვოდა სრული ბატონობისაკენ აგრეთვე ალბანეთზე. იბერია, რომის ეს მთავარი მოკავშირე ამიერკავკასიაში, ალბანეთის დამოუკიდებლობისათვის უპირველეს საფრთხედ ხდებოდა, რასაც უნდა გამო-ეწვია ალბანეთის მმართველთა ორიენტაციის შეცვლა და, პართული ორიენტაციისაკენ გადახრა. ალბათ ამ საბაზით უნდოდა ფარსმანს ალბანელებთან ომში რომაელთა დახმარება მიეღო, მაგრამ მისმა ძმამ, მითრიდატემ, ჩანს, დაარწმუნა რომაელები, რომ ფარსმანი ამ შემთხვევაში უფრო საკუთარი სამეფოს გაფართოებაზე ზრუნავდა, ვიდრე რომაელთა ინტერესების დაცვაზე და უარი ათქმევინა ფარსმანისათვის დახმარების აღმოჩენაზე.

რომაული წყაროები (ტაციტუსი) ფარსმანს გვიხატავენ არა მარტო როგორც მამაც მხედართმთავარსა და მეომარს, არამედ აგრეთვე როგორც მოხერხებულ დიპლომატს. ასე, მაგალითად, მითრიდატეს წინააღმდეგ ლაშქრობის მზადებისას ფარსმანმა სიფხიზლის მოსადუნებლად მძასთან გაგზავნა თავისი ვაჟი რადამისტი, რომელიც ბიძასთან გამოცხადდა მამასთან წაჩხუბების მოგონილი ამბით. მითრიდატემ იგი სიხარულით მიიღო. სომხეთში ყოფნა კი რადამისტმა გამოიყენა სომეხი დიდებულების გადმოსაბირებლად, ამის შემდეგ რადამისტი, რომელიც ვითომდა შეურიგდა მამას, დაბრუნდა იბერიაში და მოახსენა, რომ რაც კი რამ შეიძლებოდა მოხერხებით გაკეთებულიყო, გაკეთებულია და ახლა საჭიროა იარაღმა დაასრულოს დაწყებული საქმე. ფარსმანმა შვილს დიდი ლაშქარი მისცა, რომლითაც შეშინებული მითრიდატე რადამისტმა გარნის (გორნეის) ციხეში შეკეტა, სადაც სხვათა შორის რომაული გარნიზონიც იდგა. რომაელებმა ფარსმანს გარნის ციხის ალყის მოხ-სნა მოსთხოვეს, მაგრამ არც რადამისტი იყო გულხელდაკრებილი: მან მოისყიდა გარნის რომაული გარნიზონის უფროსი, რომლის ზეგავლენით მითრიდატე იძულებული შეიქნა ჩაებარებინა რადამისტისა და იბერთა ლაშქრისათვის გარნის ციხე. მითრიდატე მოსალაპარაკებლად გამოცხადდა თავის ძმისწულთან, მაგრამ უკანასკნელმა, იბერთა მეფის განკარგულებით, იგი და მთელი მისი ოჯახი წუთისოფელს გამოასალმებინა. სომხეთის სამეფოს დაუფლების სურვილი, ამბობს ტაციტუსი, ფარსმანში უფრო ძლიერი აღმოჩნდა, ვიდრე სიყვარული ძმისადმი.

მეზობელ ქვეყნებში (სირიაში, კაპადოკიაში) მდგომი რომაული ლაშქრის სარდლები შეეცადნენ დაებრუნებინათ რომისადმი სომხეთი, მაგრამ ვერ შეძლეს. ამ მდგომარეობის გამოყენება სცადა პარტიის მეფე ვოლოგესმა (ვალარშ I; 51-80 წწ.), რომელსაც სომხეთის ტახტზე თავისი ძმის ტირიდატის დასმა უნდოდა: იგი შეიჭრა სომხეთში, დაიკავა არტაქ-სატა და ტიგრანაკერტი და განდევნა სომხეთიდან იბერები. მაგრამ მალე, ზამთრის მოახლოებისას, უსურსათობამ, ავადმყოფობამ და სხვ. აიძულეს იგი დაეტოვებინა სომხეთი. სომხეთში კვლავ შემოიჭრა რადამისტი და სასტიკად გაუსწორდა განდგომილთ, მაგრამ სომეხი დიდებულები აუჯანყდნენ და ალყა შემოარტყეს მის რეზიდენციას. რადამისტმა გაქცევით უშველა თავს და “მამისეულ სამეფოში”, იბერიაში დაბრუნდა. სომხეთში გამეფდა პარტიის მეფის ძმა ტირიდატი. იბერიელებმა და რადამისტმა შემდეგაც, ჩანს, არაერთხელ სცადეს სომხეთის დაუფლება, მაგრამ ამის განხორციელება ვერ შეძლეს.

პართელთა მიერ სომხეთის დაუფლებით ვითარება საგრძნობლად გაუარესდა როგორც იბერიისათვის, ისე რომისათვის. ამან კვლავ დააახლოვა ისინი. ფარსმანი, როგორც ჩანს, ყოველმხრივ ცდილობდა გამიჯვნოდა რადამისტის ანტირომაულ საქმიანობას სომხეთში. ტაციტუსის თქმით, ფარსმანმა მოაკვლევინა მოღალატე რადამისტი, რათა რომაელე-ბისათვის თავისი ერთგულება ეჩვენებინა. რადამისტი სიცოცხლეს გამოასალმეს უფრო ალ-ბათ მამის წინააღმდეგ საქმიანობისათვის: ბიძისათვის სამეფოს წართმევაში დამარცხებული, იგი ახლა, ალბათ, მამისათვის სამეფოს წართმევას ლამობდა.

63 წელს რომსა და პარტიას შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც მყარდებოდა სომხეთის ორმაგი დამოკიდებულება: იგი ხდებოდა პარტიის სამეფო სახლის უმცროსი ხა-ზის წარმომადგენელთა სამფლობელო და ფაქტობრივად, პარტიისადმი დამოკიდებული

სახელმწიფო, მაგრამ ფორმალურად სომხეთის მეფე რომის ვასალად ითვლებოდა და რომელთაგან უნდა მიეღო სამეფო გვირგვინი. სომხეთი ამ ხელშეკრულებით, ფაქტობრივად, პართიის ხელში გადავიდა.

სომხეთის სამეფოს განმტკიცებამ და რომსა და პართიას შორის ზავის ჩამოგდება, უნდა ვიფიქროთ, მნიშვნელოვნად დაასუსტა იბერიის პოზიციები. I ს. მეორე ნახევარში ბრძოლა იბერიასა და სომხეთს შორის გამწვავდა. იგი ძირითადად მიმდინარეობდა იბერიის სამხრეთი ოლქების გამო, რომლებიც ხან სომხეთისა და ხან იბერიის შემადგენლობაში იმყოფებოდნენ. იბერები ამ ბრძოლებში ცდილობდნენ ჩრდილოელი მომთაბარეების — ალანების მოშველიებას. იბერების მიერ გადმოშვებული ალანები უკვე I ს. 60-იან წლებში დიდად აწუხებდნენ როგორც რომის, ისე პართიის სამფლობელოებს. განსაკუთრებით გრანდიოზული იყო მათი შემოსევა, რომელიც I ს-ის 70-იან წლებში მოხდა.

I ს-ის 70-იან წლებში, როდესაც უნდა მომხდარიყო იბერიელთა და მათი მოკავშირეების ეს შესევა სომხეთში, ქართლში მეფობდა მითრიდატე, ფარსმან I-ის ძე. 1940 წელს ქართლის სამეფოს დიდმოხელეების — პიტიახშების სამაროვანზე არმაზისხევში აღმოჩნდა 14-სტრიქონიანი არამეული წარწერა (ე.წ. “მონოლინგვა”) პიტიახშ შარაგასისა, ზევახის ძისა, რომელშიც აღნიშნული მეფე მითრიდატე იხსენიება: “მითრიდატე მეფე დიდი, ძე ფარსმანისა, დიდი მეფისა”, ამავე წარწერაში, სხვათა შორის, ლაპარაკია იბერთა მიერ მოპოვებული გამარჯვებების შესახებ და ამასთან დაკავშირებით არმენია და სხვ. იხსენიება. ყველაფერი ეს კარგად ეგუება სწორედ 70-იან წლებში იბერალანთა სომხეთში ლაშქრობების ხანას. ამ ლაშქრობებმა, რომლებიც იბერთა გამარჯვებით დამთავრდა, უეჭველია დიდად განამტკიცა იბერიის სამეფოსი და მისი მმართველის — მითრიდატეს ავტორიტეტი. პართიამ, რომლის ფაქტიური კონტროლის ქვეშაც იმყოფებოდა იბერალანთა მიერ დარბეული მიდიატროპატენა და სომხეთი, რომის იმპერატორ ვესპასიანეს წინაშე დააყენა საკითხი ალანების თავდასხმებისაგან თავდაცვის შესახებ. რომმა თავის მხრივ ნაბიჯები გადადგა იბერიასთან ურთიერთობის გასაუმჯობესებლად. ამას მოწმობს მცხეთაში ნაპოვნი 75 წლით დათარიღებული ბერძნული წარწერა, შედგენილი ვესპასიანეს, ტიტუსისა და დომიციანეს სახელით, სადაც ლაპარაკია არმაზის ციხის გალავნის გამაგრებაზე რომაელთა მიერ იბერთა მეფე მითრიდატესათვის — “კეისრისა და რომაელთა მეგობრისათვის”.

II ს. პირველ ნახევარში ქართლი, როგორც ჩანს, კიდევ უფრო ძლიერდება. თუ მისი საგარეო-პოლიტიკური წარმატებების მიხედვით ვიმსჯელებთ, სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოს ყველაზე უფრო დიდი ძლიერების ხანა. ამ დროს, II ს. 30-50-იან წლებში, ქართლში მეფობდა ფარსმან II, ქართულ საისტორიო ტრადიციაში (“მოქცევაი ქართლისაი”, “ქართლის ცხოვრება”) “ქველად” წოდებული. ძველი ქართული წყაროები მას ასე ახასიათებენ: “... ხოლო ფარსმან ქუელი იყო კაცი კეთილი და უხვად მომნიჭებელი და შემნდობელი, ასაკითა შუენიერი, ტანითა დიდი და ძლიერი, მხნე მხედარი და შემმართველი ბრძოლისა, უშიში ვითარცა უხორცო და ყოვლითავე უმჯობესი ყოველთა მეფეთა ქართლისათა, რომელნი გარდაცვალებულ იყვნენ უწინარეს მისსა”.

ჩვენთვის ცნობილია, რომ მის დროს ქართლის სამეფოს საზღვრები მეტად შორს იყო გაწეული სამხრეთდასავლეთით, მაგალითად, ქართლის სამეფოს ტერიტორია ამ დროს ზღვის

სანაპიროზე გავიდა, 131-137 წწ. იმპერატორ ადრიანეს დროს, კაპადოკიის მმართველად მყოფ ფლავიუს არიანეს, რომელმაც 131 წ. საინსპექციო მოგზაურობა მოაწყო შავი ზღვის კოლხეთის სანაპიროს გასწვრივ. ამ სანაპიროს ერთ-ერთ უბანზე დასახელებული ჰყავს ძიდრიტები, რომლებიც იბერიის მეფე ფარსმანს ემორჩილებიან. როდესაც იბერიამ დაიმორჩილა ზღვის სანაპიროსთან მცხოვრებ ამ ტომთა ერთი ნაწილი, ამით მისი ტერიტორია სოლივით შეიჭრა რომის სამფლობელოებში, ერთი მეორისაგან გათიშა რომაელთა სამფლობელოები სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. თუ გავითვალისწინებთ ფარსმან II-ის დროს რომსა და ქართლს შორის არსებულ დაჭიმულ ურთიერთობას, იბერიის გასვლა ზღვის სანაპიროზე რომის თანხმობით ვერ მოხერხდებოდა, მაგრამ რომს ეტყობა, ძალა არ შესწევდა ამისათვის ხელი შეეშალა.

ქართლის ტრადიცია “სამცხესა და აჭარას” ქართლის სამეფოს ერთ-ერთ საერისთავოდ თვლის. ფარსმან II-ის დროს იგი (ზღვისპირა ზოლის გამოკლებით (?), ისევე როგორც მე-ზოხელი კლარჯეთით, ალბათ, მტკიცედ შედიოდა ქართლის სამეფოში; ასევე მასში შედიოდა არგვეთი, სადაც, ამავე ტრადიციის მიხედვით, აგრეთვე ქართლის ცალკე ადმინისტრაციული ერთეული – საერისთავო უნდა ყოფილიყო. ეს უკანასკნელი გარემოება, სხვათა შორის, დასტურდება არქეოლოგიური მონაცემებითაც. სოფ. ბორში (შორაპნის სამხრეთაღ-მოსავლეთით 7-8 კმ-ზე) აღმოჩნდა მდიდარი სამარხეული ინვენტარი, რომელიც მეტისმეტად ახლო დგას მცხეთაში, არმაზისხევის ნეკროპოლში (იბერიის დიდმოხელეთა, პიტიახ-შეხის სასაფლაოზე) აღმოჩენილ ინვენტართან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბორში ნაპოვნი ვერცხლის თასი, მსგავსი არმაზისხევაში ბერსუმა პიტიახშის სამარხში ნაპოვნი თასისა, რო-მელზედაც ცხენია გამოსახული სამსხვერპლოს წინ. თასზე არამეულის თავისებური სახეო-ბით, რომელიც იბერიასა და მეზობელ ქვეყნებში გამოიყენებოდა, ე.წ. არმაზული დამწერლობით, ამოკვეთილია წარწერა, რომელიც იხსენიებს “ბუზმიჰრს, კეთილ პიტიახშს”. ფიქრობენ, რომ აღნიშნული ბუზმიჰრი იბერიის მეფის მოხელე უნდა ყოფილიყო ლიხს-იქითა მხარეში.

სამწუხაროდ, ჩვენ არ შეგვიძლია მთელი სისრულით წარმოვიდგინოთ ის როლი, რო-მელსაც ასრულებდა ამ ეპოქაში ქართლის სამეფო დასავლეთ საქართველოში. მაგრამ, ყველაფერ იმის მიხედვით, რაც ჩვენ ვიცით, იმისი თქმა უცილობლად შეიძლება, რომ ეს როლი მეტად მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო.

ფარსმან II-ის დროს ქართლი, ჩანს, უკვე ყოველგვარი შენიღბვის გარეშე ებრძვის რომს და ცდილობს მის განდევნას კოლხეთიდან და სხვა მეზობელი ადგილებიდან. ამასთანავე, იგი ამ საქმეში როდი ეძიებს პარტიის მხარდაჭერას. ქართლის მმართველები ისეთ მრისხანე ძალებთან კავშირში, როგორც ალანები და სხვა ჩრდილოელი ტომები იყვნენ, ეტყობა, თამამად უპირისპირდებიან რომსა და პარტიას ერთდროულად.

134 წ. (?) ფარსმან II-ს მოუწყვია ალანთა დიდი შესევა რომისა და პარტიის სამფლობელოებზე. ალანები თავს დაესხნენ ალბანეთსა და მიდიას, აგრეთვე არმენიასა და კაპადოკიას. პარტიის მეფე ვოლოგეს II (105-147 წწ.) იძულებული შეიქნა “საჩუქრებით” ეხსნა თავი ალანებისაგან. კაპადოკიის რომაელმა მმართველმა ფლავიუს არიანემ კი დიდი სამხედრო

მზადება წამოიწყო ალანების წინააღმდეგ გასალაშქრებლად. დიონ კასიუსის თქმით, ამით შეშინებულმა ალანებმა შეწყვიტეს ომი.

როგორც ჩანს, ადრიანეს (117-138 წწ.) მმართველობის მთელ პერიოდში ურთიერთობა რომსა და იბერიას შორის მეტად გამწვავებული იყო. ადრიანე, მისი ბიოგრაფის ელიუს სპარტიანეს ცნობით, ყოველმხრივ ცდილობდა გაეუმჯობესებინა ეს ურთიერთობა, მაგრამ ფარსმანს თავი დამოუკიდებლად ეჭირა და არ მიდიოდა დათმობაზე. ელიუს სპარტიანე ადრიანეს კაპადოკიაში მოსვლაზე მოგვითხრობს და დასძენს, რომ მასთან გამოცხადებულ მეფეებს ადრიანე ისე კარგად მოეპყრა, რომ სინანული გამოიწვია მათში, ვინც არ მოისურვა მოსვლა. ასე მოიქცაო უმთავრესად (იბერიის მეფის) ფარსმანის გამო, რომელმაც ქედ-მაღლურად უარი თქვა მის მოწვევაზე. სხვა ადგილას ელიუს სპარტიანეს ნათქვამი აქვს, რომ ადრიანეს ალბანელებისა და იბერების სახით ერთგული მეგობრები ჰყავდა. მათი მეფეები მან უხვად დაასაჩუქრა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ უკანასკნელებმა უარი თქვეს მასთან გამოცხადებაზე. სხვა ადგილას იმავე ავტორთან ნათქვამია, რომ ადრიანე დიდი პატივით ეპყრობოდა ბევრ მეფეს, ბევრისგან ყიდულობდა მშვიდობას, რის გამოც ზოგიერთი ზიზღით უყურებდა მას. ბევრს მისცა მან ურიცხვი საჩუქარი, მაგრამ ყველაზე მეტი — იბერთა მეფეს, რომელსაც ძვირფასი საჩუქრების გარდა, მიუძღვნა სპილო და ორმოცდაათკაციანი კოჰორტა.

მომდევნო იმპერატორის ანტონინუს პიუსის (138-161 წწ.) მმართველობაში ურთიერთობა რომსა და იბერიას შორის გარკვეულად გაუმჯობესდა, როგორც ჩანს, რომის მხრივ შემდგომი დათმობებისა და მის მიერ იბერიის ტერიტორიალური პრეტენზიების ცნობის შედეგად. იბერიის ტახტზე ამ დროს ისევ ფარსმან II იჯდა. იგი, რომელიც უარს ამბობდა გამოცხადებულიყო ადრიანესთან, ამჯერად დიდი ამალით გაემგზავრა რომში, სადაც მას საზეიმო შეხვედრა მოუწყვეს. დიონ კასიუსი მოგვითხრობს, რომ როდესაც ფარსმანი მეუღლითურთ მისულა რომში, იმპერატორ ანტონინუს პიუსს გაუფართოებია მისი სამფლო-ბელო, ე.ი., როგორც ჩანს უცვლია იბერიის შორს გაწეული საზღვრები. საპატიო სტუმარს ნება დართეს მსხვერპლი შეეწირა კაპიტოლიუმში; იმპერატორი დასწრებია ფარსმანის, მისი ძისა და სხვა იბერიელი დიდებულების სამხედრო ვარჯიშობას, ხოლო დედაქალაქის ერთ-ერთი ტაძრის წინ ცხენოსანი ფარსმანის ქანდაკებაც დაუდგამს.

* * *

ფარსმან II-ის შემდეგ ქართლის სამეფო ტახტზე ზის ხსეფარნუგი. მას ასახელებს მცხეთაში, არმაზისხევის ნეკროპოლში აღმოჩენილი მისი “ეზოს მოძღვრის” იოდმანგანის უდროოდ გარდაცვლილი მეუღლის სერაფიტის საფლავის ქვის წარწერა (“არმაზის ბილინგვა”).

სერაფიტის წარწერაში, ხსეფარნუგ მეფის “ეზოს მოძღვარი” იოდმანგანი იწოდება “ძლევა მოსილად და მრავალ გამარჯვების მომპოვებლად”. ამის მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იბერიას ხსეფარნუგის დროსაც წარმატებული საგარეო ომები უნდა ეწარმოებინა. თვით

ხსეფარნუგს სერაფიტის წარწერა “დიდი მეფის” იბერიის მეფეთა ტრადიციული ტიტულით ამკობს.

ამის შემდეგ ჩვენ თითქმის არაფერი ვიცით იბერიის (ქართლის სამეფოს) ისტორიის შესახებ ახ.წ. II-III საუკუნეთა მიჯნაზე, ვიდრე მეფე ამაზასპის ხანამდე, რომელიც სპარსეთის მმართველთა ახალი დინასტიის — სასანიდების ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენლის — შაბურ I-ის (242-272 წწ.) თანამედროვე მმართველი ჩანს. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ, რომ საგარეო ვითარება ქართლისა ამ დროს წინა პერიოდთან შედარებით დიდად არ შეიცვალა: რომიცა და პართიაც საკმაოდ დასუსტებულნი იყვნენ და ქართლზე აქტიური შეტევის უნარი არ შესწევდათ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართლის სამეფოს ძირითადად უნდა შეენარჩუნებინა წინა ხანაში მოპოვებული ძლიერება და წარმატებით უნდა დაეცვა თავისი სხვადასხვა მხრით შორს გაწეული საზღვრები.

ქართლის სამეფოს გაძლიერებას ახ.წ. I-II სს. (მისი ტერიტორიის გაფართოება, წარმატებული ომები, რომელთაც დიდძალი ნადავლი და ტყვეები მოჰქონდა) დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა ქვეყნის შინაგან სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაზე — კლასობრივი დიფერენციაციის შემდგომ გაღრმავებაზე, რაზედაც ქვემოთ, ქართლის საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხებზე მსჯელობისას გვექნება საუბარი.

ამავე მიმართულებით მოქმედებდა, უეჭველია, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის ინტენსიფიკაცია მეზობელ თუ შორეულ ქვეყნებთან. ახ.წ. პირველი საუკუნეები საერთოდ საერთაშორისო სავაჭრო ურთიერთობათა განსაკუთრებული აღმავლობის ხანაა. იბერიაც, რა თქმა უნდა, ჩათრეული იყო ამ საერთაშორისო ვაჭრობის ორომტრიალში. ქართლის დედაქალაქი მცხეთა არა მარტო დიდი სტრატეგიული გზების, არამედ აგრეთვე სხვადასხვა მხრიდან მომავალი სავაჭრო გზების გადაკვეთაზე მდებარეობდა. აქ იყრიდა თავს სომხეთიდან, ალბანეთიდან, კოლხეთიდან და “ჩრდილოეთის მომთაბარეთაგან” მომდინარე გზები. ცნობილი რომაული საგზაო რუკა — ტაბულა პპევტინგერიანა, რომელიც IV ს. შედგენილი, მაგრამ მნიშვნელოვანწილად უფრო ძველ, I-II სს. მასალას ემყარება, ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე უჩვენებს არაერთ გზას, რომლებიც, უეჭველია, ამავე დროს სავაჭრო მაგისტრალებს წარმოადგენდა. ერთი ასეთი გზა სომხეთის დედაქალაქ არტაშატიდან სებასტოპოლისში (სოხუმი) მიდიოდა. გადიოდა იგი ჯავახეთსა და სამცხეზე, ქართლის უძველესი ცენტრების, წუნდასა და ოძრხეს მახლობლად. წუნდაში ამ გზის ერთი ტოტი ქართლის შიდა რაიონებისაკენ უხვევდა. მეორე მხრივ, დასავლეთ საქართველოში მიმავალი გზა როდოპოლისთან (ვარდციხე) უხვევდა როგორც დასავლეთით (რიონის გაყოლე-ბით ფასისისაკენ), ასევე აღმოსავლეთით (ისევე რიონით და შემდეგ ყვირილით, სვირის, შორაპნის გავლით აღმოსავლეთ საქართველოში). მეორე გზა, არტაშატიდან ქართლში მოდიოდა, ამ რუკის თანახმად დღევ. ერევანაქსტაფის შოსე გზის ტრასით (სევანის ტბის და დილიჯანის გადასასვლელის გამოვლით). ეს გზა გაივლიდა დღევ. რუსთავის გვერდით და აღწევდა თბილის-მცხეთის რაიონს. ამ გზიდან ერთი განშტოება ალბანეთისაკენ მიდიოდა, იქიდან უხვევდა და საგარეჯოუჯარმის გამოვლით მცხეთათბილისის რაიონში შემოდიოდა. რა თქმა უნდა, საერთო ვაჭრობის ფერხულში ქართლი ჩაბმული იყო არა მარტო ამ გზებით, სამცხესა და ჯავახეთზე გადიოდა აგრეთვე სამხრეთდასავლეთით — ტაოსა,

კლარჯეთსა და კიდევ უფრო სამხრეთით, მცირე აზიისაკენ მიმავალი გზები. II ს. ავტორი იბერიის სამოსახლოთა შორის ასახელებს, არტანისას — გვიანდელ არტანუჯს, რომელიც ადრეფეოდალურ ხანაში უდიდეს სავაჭრო და პოლიტიკურ ცენტრად იქცა.

მნიშვნელოვანწილად ალბათ იბერიის გზით მყარდებოდა სამხრეთის ცენტრების სავაჭრო ურთიერთობა ჩრდ.კავკასიის ტომებთან. მათთან იბერიის მმართველთა მეგობრობა ამისათვის ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ I-II სს. სომხეთის ასპარეზზე რომისა და პართიის გააფთრებულ ბრძოლებს, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იბერიასა და კოლხეთში გამავალი გზები შორეულ აღმოსავლეთთან დასავლეთის ვაჭრობის მაგისტრალად დროდადრო მაინც გამოიყენებოდა. ამ მიზნით ამიერკავკასიის გზე-ბით, როგორც ითქვა, რომაელები მაშინათვე დაინტერესდნენ, როდესაც პირველად შემოდგეს აქ ფეხი.

ნუმიზმატიკური და სხვა არქეოლოგიური მასალები მკაფიოდ გვცხადებენ ქართლის ინტენსიურ სააღმშენებლო ურთიერთობას გარე სამყაროსთან. სწორედ საერთაშორისო სავაჭრო ურთიერთობაში აქტიურ მონაწილეობაზე მეტყველებს ამ პერიოდის ქართლში საერთაშორისო ვაჭრობაში ყველაზე უფრო გავრცელებული მონეტებისა და მათი ადგილობრივი მინაბადების ფართო ხმარება. ახ.წ. პირველ საუკუნეებში ქართლში ინტენსიურად ვრცელდება რომაული და პართული ვერცხლის მონეტა, კერძოდ, ავგუსტუსის დენარები, გოტარხეს დრაქმები და მათი ადგილობრივი მინაბადები.

ქართლის ჩაბმას საერთაშორისო ვაჭრობაში მიუთითებს I-III საუკუნეთა ქართლის არქეოლოგიურ მასალაში იმპორტული საქონლის სიუხვე. მის უდიდეს ნაწილს შეადგენს ფუფუნების საგნები (ვერცხლისა და მინის ჭურჭელი, სამკაულები და სხვ.), რომელთა მომხმარებელი ძირითადად საზოგადოების ზედაფენა იყო. ამიერკავკასიის ქვეყნებთან, კერძოდ, ქართლთან სავაჭრო ურთიერთობა უჩანთ ეგვიპტის სახელოსნო ცენტრებს (მძივები და სხვ.); აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან (შუა აზია, ინდოეთი, არაბეთი) იმპორტირებულია ძვირფასი ქვები (ლალი, მოწი, ფირუზი და სხვ.), რომელსაც ფართოდ იყენებდნენ ადგილობრივი ოქრომჭედლები, მრავლადაა იმპორტირებული რომაული გლიპტიკური ძეგლები (ძირითადად რომის აღმოსავლური ბერძნული პროვინციებიდან), სირიული მინის ჭურჭელი. აღმოჩენილია იტალიკური ბრინჯაოს ჭურჭელი (სურები, პატერები — მცირე ზომის ტაფისებური სახელურიანი ჯამები, რომლებიც ალბათ საზეიმო ნადიმის წინ ხელის დასა-ბანად იხმარებოდა, ჩამჩხები); იტალიკური ვერცხლის თასები — ფიალები, რომლებიც არმა-ზისხევის სამაროვანზეა აღმოჩენილი და შესანიშნავ მხატვრულ ნაკეთობებს წარმოადგენენ და, შეიძლება, დიპლომატიური გზით ძღვენის სახით იყოს შემოსული. საინტერესოა, რომ იმპორტული საქონელი ვრცელდება არა მარტო იბერიის დიდ საქალაქო და ადმინისტრაციულ ცენტრებში (მცხეთა, უფლისციხე, ურბნისი, ზღუდერი, ბორი, კლდეეთი), არამედ სოფელ ადგილებშიც (ნიჩბისი, ზემო ხანდაკი, ატოცი და სხვ.). სასოფლო ადგილებში მრავლადაა ნაპოვნი ამ დროის მონეტებიც.

თავი XIII. ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ახ.წ. პირველ საუკუნეებში. ლაზთა სამეფოს წარმოქმნა და განმტკიცება

რომაელთა მიერ დაპყრობილი კოლხეთი მცირე ხანს (არისტარქეს დროს, ძვ.წ. 65-47 წწ.) ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა, ხოლო ამის შემდეგ დიდი ხნით დაუკავშირდა რომაელთადმი ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ პონტოს სამეფოს – კოლხეთი პონტოს მეფეებს დაექვემდებარა.

რომის პროვინციად პონტოს გადაქცევის შემდეგ, პონტოს ბედი ეწია მასთან დაკავშირებულ კოლხეთსაც. 63 წელს იგი, ნერონის ბრძანებით, პონტოსთან ერთად გალატიის პროვინციის შემადგენლობაში მოექცა. რომის მძიმე უღელმა გამოიწვია, როგორც ჩანს, სა-ერთო მღელვარება, რომელიც მალე გადაიზარდა აჯანყებაში. კოლხეთის ადგილობრივ ტომობრივ გაერთიანებათა მზარდი აქტიურობა გამოიხატა პონტოში ახ.წ. 69 წელს მომხდარ დიდ აჯანყებაში, რომელიც ცნობილია ანიკეტის აჯანყების სახელით. ამასთან დაკავშირებით ცნობები დაცულია ტაციტუსის “ისტორიაში”.

კოლხეთის მოსახლეობის უკმაყოფილებით უნდა ესარგებლათ თავიანთი მიზნებისათვის რომაელების მიერ გაუქმებული პონტოს სამეფოს სამხედრო დიდებულთა წარმომადგენლებს. მათ სათავეში ედგა ანიკეტი — სამეფო ფლოტის ყოფილი მეთაური. ისარგებლა რა იმპერიის შინაგანი გართულებებით, ანიკეტმა თავის მხარეს გადაიბირა პონტოსთან მცხოვრები ტომები. იგი მოულოდნელად შეიჭრა ტრაპეზუნტში, გაანადგურა რომაელები, აიღო ქალაქი და დაწვა სანაპიროზე მდგომი ხომალდები.

მიუხედავად იმისა, რომ ანიკეტი ატარებდა ბერძნულ სახელს (“უძლეველი”), შესაძლებელია იგი წარმოშობით რომელიღაც ადგილობრივი ტომიდან ყოფილიყო. რომის აღ-მოსავლეთ იმპერიის ბრძანებელმა ვესპასიანემ სამხედრო რაზმები გაგზავნა ანიკეტის წინააღმდეგ. ისინი თავს დაესხნენ ანიკეტის გაფანტულ მეომრებს, შეყარეს რა ისინი ხომალდებზე, რომაელთა რაზმების უფროსი მდ. ხობის შესართავთან დაეწია ანიკეტს, რომელსაც თავი ჰკონდა შეფარებული სედოხეზების (ლაზების რომელიღაც ტომთა) მეფესთან. ეს უკანასკნელი რომაელთა ლაშქრის უფროსმა მოისყიდა ფულითა და საჩუქრებით. ანიკეტი და მისი მომხრეები გადასცეს რომაელებს.

ანიკეტის აჯანყებამ რომს აჩვენა, რომ შეუძლებელი იყო დაემორჩილებინა სამხრეთაღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ადგილობრივი მოსახლეობა. რომისთვის ცხადი გახდა, რომ კოლხეთშიც, ისევე როგორც უფრო ადრე იბერიაში, საჭირო იყო სამოკავშირეო ურთიერთობათა დამყარება. ამიტომ შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო ტრაიანეს დროს (98-117 წწ.) კოლხეთისა და იბერიის ერთ კონტექსტში მოხსენიება.

72 წლიდან დომიციანეს მმართველობამდე კოლხეთი, როგორც ფიქრობენ, შედიოდა “კაპადოკიურ კომპლექსში”, რომელიც აერთიანებდა კაპადოკიისა და გალატიის პროვინციებს, ხოლო ამის შემდეგ ცალკე ჩამოყალიბებული კაპადოკიის პროვინციის ნაწილად გვევლინება. კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებში, ისევე როგორც პონტოში, რომაელთა გარნიზონები იდგა. ეს

ქალაქები რომის სამხედრო-საზღვაო ფლოტის დასაყრდენ პუნქტებად გადა-იქცნენ, ადგილობრივი სახელმწიფოებრიობის დაცვამ და უცხოელთა (ჯერ პონტოს, შემდეგ რომის) საკმაოდ სუსტი ადმინისტრაციის დაფუძნებამ, ხელფეხი გაუხსნა მეზობელ მთიელებს ბარის რაიონებზე წარმატებული შეტევისათვის, სტრაბონის ცნობების თანახმად, ჩრდილო კოლხეთის სანაპიროზე ხდება ადიღური ტომების — ჯიქების ჩამოსახლება, რო-მელთაც აქედან განდევნეს ძველი მკვიდრი მშვიდობიანი მოსახლეობა — “კერკეტები”, მთელ სანაპიროზე დიოსკურიიდან (სოხუმი), ვიდრე თანამ. გელენჯიკისა და ნოვოროსიისკის რაიონამდე მყარდება მეომარი მთიელების განუსაზღვრელი ბატონობა, რომლებიც ფართოდ კიდებენ ხელს მეკობრეობას. ესენია ჯიქები, ჰენიოხები, აქაელები. ადამიანებისა და ნადავლის ხელში ჩასაგდებად ისინი თავს ესხმიან არა მარტო გემებს, არამედ აგრეთვე დასახლებულ პუნქტებს, მათ შორის ქალაქებსაც კი. როგორც ბოსფორის, ისე აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული ქალაქების მესვეურები სიამოვნებით იძენენ მათგან ნაძარ-ცვსა და ტყვეებს, თუმცა ზოგჯერ ისინი თვით ამ ქალაქებსაც ესხმიან თავს: პლინიუსი მაგალითად, ასახავს რა უფრო გვიანდელ (ახ.წ. I ს.) ამბებს, აღნიშნავს, რომ უმდიდრესი ქალაქი პიტიუნტი (დღევ. ბიჭვინტა) გამარცხესო ჰენიოხებმა. ასევე დარბეული ჩანს დიოსკურიაც, რადგანაც პლინიუსი ლაპარაკობს მის “დაცალიერებაზე”.

ამ ტომებს დიდი გაერთიანებები — ტომთა კავშირები გააჩნდათ და გვაროვნული წყობილების მძლავრი რღვევის პროცესს განიცდიდნენ, როდესაც ამ ადგილებზე, პონტოდან ბოსფორს მიმავალმა მითრიდატემ გაიარა (ძვ.წ. 66/65 წწ.), ჰენიოხებს, მაგალითად, ოთხი დიდი ტომთა კავშირი ჰქონიათ (“ოთხი მეფე” ჰყავდათ), რომლებშიც მრავალი ტომი იყო გაერთიანებული თავისი ბელადებით (“სკეპტუხებით”).

ჩრდილოეთ კოლხეთში და კიდევ უფრო ზემოთ მცხოვრები ეს ტომები, უეჭველია, უტევდნენ აგრეთვე ცენტრალურ კოლხეთს, ალბათ ასე გამოჩნდნენ სანაპირო ზოლში ახ.წ. I ს. სანიგები (დიოსკურიის რაიონში), აბაზგები (მათ სამხრეთით) და აფშილები (კიდევ უფრო სამხრეთით), ყველა ისინი უფრო ადრე იგულისხმებიან იმ მრისხანე სტიქიაში, რო-მელსაც სტრაბონი ჯიქების, ჰენიოხებისა და აქაელების სახელით იცნობს და რომლებიც ბატონობდნენ ჩრდილოეთ კოლხეთსა და მეზობელ ადგილებში. ცენტრალურ კოლხეთზე მთიელთა შემოტევისათვის ხელსაყრელ ვითარებას ქმნიდა აგრეთვე ძვ.წ. II ს-იდან მეზო-ბელი იბერიის სამეფოს დასუსტება, ვის ხელშიც იმ დროს ალბათ მხოლოდ კოლხეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი რაიონებიღა იმყოფებოდა.

მაგრამ ცენტრალურ კოლხეთში მთიელთა ჩამოსახლება, როგორც ჩანს, ხდებოდა არა მარტო ჩრდილოეთიდან, არამედ სამხრეთიდანაც, სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მთიანეთიდან, სადაც აგრეთვე გვაროვნული წყობილების შლის პროცესში მყოფი მეომარი მოსახლეობა სახლობდა. ესენი უმთავრესად დასავლურქართული (ჭანური) ტომები იყვნენ. მათ, ისევე როგორც ჩრდ.კოლხეთის მთიელებს, ვერაფერს უხერხებდნენ განთქმული რომა-ელი მხედართმთავრები. თვით პომპეუსის ძლევამოსილმა არმიამაც სერიოზული მარცხი განიცადა, როდესაც ამ ადგილებზე გავლა მოუხდა, სკიდისის მთიანეთში მცხოვრებმა ჰეპტაკომეტებმა პომპეუსის სამი რაზმი გაჟლიტეს. ეტყობა, აქ სწრაფად ხდება ამ ტომების კონსოლიდაცია, იქმნება დიდი ტომთა კავშირები და სხვ. პონტოს სამეფოს დაცემისა და რომაელთა

ძალაუფლების დამყარების შემდეგ სახელმწიფო ხელისუფლება ამ მხარეში კიდევ უფრო დასუსტდა. რომაელები, ეტყობა, არჩევდნენ ამ მთიელებისაგან შორს დაეჭირათ თავი, ანდა მეგობრული ურთიერთობა დაემყარებინათ მათთან. არც რომაელთა ვასალებს — პონტოს მმართველებს შესწევდათ ძალა, რომ მათ გამკლავებოდნენ. ასეთ პირო-ბებში ადგილი აქვს მთიელთა ინტენსიურ ჩამოსახლებას ბარის რაიონებში, რიგი ჭანური და სხვ. ტომები ზღვისპირა ზოლში სახლდებიან. ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით მდებარე სანაპიროზე, მაგალითად, ძველიდანვე აქ მცხოვრები მაკრონების (ალბათ აგრეთვე ერთ-ერთი ჭანური ტომი) გვერდით აქტიურად მოქმედებენ “ჰენიოხებიც”, რომელთაც აქ აღმო-სავლეთით მდებარე მთიანეთიდან უნდა შემოედღიათ (ჯერ კიდევ ძვ.წ. VIII ს. ჩილდირის ტბის მიდამოებში ურარტული წყაროებით დამოწმებული იგანიეხიელთა შთამომავლები?) და მაკრონებთან (ვარიანტი | მახელონები) ერთად, ცალკე გაერთიანებას “მახელონებისა და ჰენიოხების სამეფოს” ქმნიან. უფრო ჩრდილოეთით, ჭოროხისა და არხავე-სუს შესართავებს შორის ძიდრიტების ტომი მკვიდრდება, რომელიც ახ.წ. II ს. იბერიის მეფის ფარსმანის მორჩილებაში იმყოფება. კიდევ უფრო ჩრდილოეთით კი, ცენტრალური კოლხეთის ზღვის-პირა ზოლში აქტიური როლის შესრულებას იწყებენ ლაზები. ეს მეგრულ-ჭანური ტომიც, შეიძლება სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მთიანეთიდან ჩამოსახლდა.

ჩამოსახლებული მთიელები ნაწილობრივ სდევნიან, მაგრამ ნაწილობრივ ერევნიან ბარის ძველ ადგილობრივ, ენით ზოგჯერ მათთან ახლო მდგომ მოსახლეობას (ასეთი იყო, ალბათ, ვითარება, კერძოდ, ლაზების გავრცელების ტერიტორიაზე, სადაც უკვე დიდი ხნის მანძილზე აგრეთვე მეგრულ-ჭანური (ზანური) ტომები მოსახლეობდნენ) და ახალ გა-ერთიანებებს, ახალ ადრეკლასობრივ პოლიტიკურ ერთეულებს ქმნიან.

II ს. 30-იან წლებში შავი ზღვის სანაპიროზე ტრაპეზუნტიდან დაწყებული, ვიდრე დიოსკურია-სებასტოპოლისამდე (თანამ. სოხუმი) ექვსი სხვადასხვა გაერთიანება იყო. ყველაზე სამხრეთით ამათგან იყო ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით მდებარე “მაკრონებისა და ჰენიოხების სამეფო”.

“მაკრონებისა და ჰენიოხების სამეფოს” ტერიტორიას ეკავა ზღვისპირა ზოლი სადღაც დღევ. რიზესა და ათინას რაიონში.

მის ჩრდილოეთით, სანაპიროზე ცხოვრობდნენ (იბერიის მეფის) ფარსმან II-ის ქვეშევრდომი ძიდრიტები. მათ ეკავათ ტერიტორია მდ.არხაბეს (არხავე-სუსა) და აფსარის (ჭოროხი) შესართავებს შორის. აფსარიდან დიოსკურიამდე (სოხუმი) ლაზები ცხოვრობდნენ.

ამ პერიოდში უნდა მომხდარიყო აბასგების გავრცელება დიოსკურიიდან, ვიდრე მდ.აბასგოსამდე (დღევ. ფსოუ), სადაც ადრე სანიგები (ჰენიოხები) ივარაუდებიან. ეგების ადრე სამხრეთით წამოწეული აფშილები და აბასგები ლაზებმა კოდორს გადაღმა უკუაგდეს, სადამდეც ადრებიზანტიური ხანის ცნობებით, უკვე ლაზების ტერიტორია ვრცელდე-ბოდა.

არიანეს მიხედვით, ლაზების, აბასგებისა და სანიგების მეფეებმა ძალაუფლება მიიღეს რომაელთა ხელისუფალ ადრიანესაგან, ხოლო აფშილების მმართველმა – წინამორბედ იმ-პერატორ ტრაიანესაგან. რა თქმა უნდა, არ უნდა ვიფიქროთ, რომ აქამდე არსებულ

გაერთიანებებს რომისადმი არავითარი დამოკიდებულება არ ჰქონიათ. საქმე გვაქვს რომის მიერ ამ ადგილებში ჩამოყალიბებული ახალი პოლიტიკური ერთეულების ოფიციალურ ცნობასთან და იგი ამ უკანასკნელთა პოზიციების განმტკიცებაზე მეტყველებს.

მთიელთა ჩამოსახლება, რომელთა შორის ძლიერი იყო გვაროვნული წყობილების ტრადიციები, ერთგვარად გააახალგაზრდავა კოლხეთის საზოგადოება, გაამდიერა “ერი” — თავისუფალ მეთემეთა ფენა, თუმცა ამასთანავე ჩამოსახლებული მთიელნიც ადრეკლასობრივი საზოგადოების დონეზე აიყვანა. “მახელონების, ჰენიოხების” და ლაზთა სამეფოები მაინც ასეთ ადრეკლასობრივ სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნებს წარმოადგენდნენ. უფრო ძნელია მსჯელობა აფშილებისა და აბასგების “სამეფოების” ხასიათის შესახებ. აქ (დღევ. სოხუმის და მის ჩრდილოეთით მდებარე რაიონები) ჩვენ ვერ ვივარაუდებთ ასეთ ძლიერ ურთიერთმოქმედებას ჩამოსახლებული მთიელებისა და სოციალურად განვითარებული ბარის მოსახლეობისას, რასაც ადგილი ჰქონდა კოლხეთის ცენტრალურ და სამხრეთ რაიონებში. აქ მთიელთა სრული დომინირება სუფევდა. ამასთანავე აქაურ მოსახლეობას ნაკლები შეხება ჰქონდა იმ დროის განვითარებულ სახელმწიფოებთან. შინაგანი განვითარება ამ მწირ მთიან რაიონებში სწრაფი ტემპით ვერ წავიდოდა, ამიტომაც უფრო საფიქრებელია, რომ აქ არსებული გაერთიანებები (აფშილების, აბასგების, სანიგების და სხვათა) ტომთა კავშირებს წარმოადგენდნენ სახელმწიფოებრიობის ძლიერი ჩანასახებით.

სამხრეთაღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის “ბარბარიზაციამ” (გვაროვნული წყობილების მძლავრი რღვევის სტადიაზე მდგომ მთიელი ტომების ჩამოსახლება კოლხეთის ბარში და სხვა ზღვისპირა რაიონებში, განვითარების ამავე საფეხურზე მდგომი ჩრდილოკავკასიელი ტომების შემოტევა, მათი ჰეგემონობით აქ ახალი ტომთა კავშირებისა და ადრეკლასობრივი სახელმწიფოების ჩამოყალიბება) ძლიერი გავლენა იქონია აგრეთვე კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებზე. ამ ქალაქებმა ზემოხსენებული მოვლენების შედეგად თითქმის დაკარგეს დიდი სავაჭრო ცენტრების მნიშვნელობა. მწვავედ დადგა მეზობელი მთიელი და მეომარი ტომებისაგან დაცვის საკითხი. პონტოს და შემდეგ რომის ნაცვალთა სუსტი ხელისუფლება თავს ვერ ართმევდა ამ მისიას.

რომაელთა მოხელის ფლავიუს არიანეს 131 წლის საინსპექციო მოგზაურობის დროს რომაული გარნიზონები იდგნენ დიოსკურიასში, ფაზისსა და აფსარში, რომელიც მდ.ჭოროხის შესართავთან, დღევანდელი გონიოს ადგილზე იმყოფებოდა. ისინი ექვემდებარებოდნენ კაპადოკიის სამხედრო სარდლობას. რომაული ადმინისტრაციის საზრუნავს ამ დროს, არიანეს “პერიპლუსით”, ამ ქალაქების გამაგრება წარმოადგენდა, რომელნიც ალბათ მთი-ელთა თავდასხმის საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდნენ.

II ს-ის მეორე ნახევარში და III ს. კოლხეთში ვითარება არსებითად არ შეცვლილა. რომაელებს ძალა არ შესწევდათ კონტროლი გაეწიათ მდგომარეობისათვის კოლხეთის შიგნით, მაგრამ ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ თავიანთი დასაყრდენი პუნქტები ამ ქვეყანა-ში, კერძოდ, ზღვისპირა ციხექალაქები, რაც უზრუნველყოფდა მათ მიმართ ადგილობრივი მმართველების ნომინალურ დამოკიდებულებას მაინც.

ზღვისპირა ქალაქებში ჯერ კიდევ იდგნენ რომაული გარნიზონები, მაგრამ ისინი ახლა ადგილობრივ მთავრებზე ზეგავლენის ნაცვლად უმთავრესად ჩრდილოელი ტომების შემოსევებისათვის წინააღმდეგობის გაწევის იარაღად იქცნენ. რამდენადაც ეს უკანასკნელი საფრთხე მნიშვნელოვნად გაძლიერდა, რომისა და ადგილობრივი სამთავროების კავშირი ორივე მხარისათვის აუცილებელ საჭიროებად იქცა.

III ს-ის პირველ ნახევარში ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში შემოღწევას იწყებს გოთე-ბის გერმანული ტომი. 252 წ. ბოსფორის ხომალდებით გოთები გადმოსულან კავკასიის სანაპიროზე და თავს დასხმიან პიტიუნტს, რომელიც დიდი გალავნით იყო გარშემორტყმული და კარგი ნავსადგური გააჩნდა, რომაულმა გარნიზონმა სუკესიანის სარდლობით დაა-მარცხა გოთები და გაჟლიტა ბევრი მათგანი. გოთები საჩქაროდ უკან გაბრუნდნენ. მაგრამ მალე იმპერატორმა ვალერიანმა (252-260 წწ.) სუკესიანი გაიწვია აქედან. მაშინ გოთები, ბოსფორელთა ხომალდებით, კვლავ თავს დაესხნენ კოლხეთის სანაპიროს, გადმოსხდნენ ფაზისის მახლობლად, იქ, სადაც ისტორიკოსის თქმით, ფასიანელი არტემიდას ტაძარი და აიეტის სასახლე ყოფილა. ტაძარი ვერ იგდეს ხელთ და კვლავ პიტიუნტს შეუტოეს, აიღეს იგი, გაჟლიტეს მისი გარნიზონი და აქედან ზღვით ტრაპეზუნტს მიადგნენ. ღამის ბრძოლაში მათ აიღეს ქალაქი და დაეუფლნენ უამრავ განძეულობას და ომის შიშით ქალაქს შე-მოხიზნული მოსახლეობაც ტყვედ ხელთ იგდეს. გოთებმა საშინლად დაარბიეს ქალაქი და უამრავი ხომალდით ისევ უკან გაბრუნდნენ.

ამ მოვლენებს მოჰყვა, ალბათ, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაელთა ბატონო-ბის ფაქტიური დაცემა.

III ს-ის ბოლოს რომის იმპერიის ცენტრი თანდათან აღმოსავლეთისაკენ ინაცვლებს და, ამასთან დაკავშირებით, იგრძნობა რომაელთა ძალაუფლების ერთგვარი განმტკიცება აღმოსავლურ პროვინციებში, IV ს. პირველ ნახევარში, შესაძლებელია, რომაული გარნიზონები კვლავ იდგნენ ცენტრალურ და ჩრდილო კოლხეთის ზღვისპირა ქალაქებში.

დიდ წარმატებას მიაღწიეს ლაზთა მეფეებმა. ლაზთა სამეფოს გაძლიერება და მისი მმართველების ძალაუფლების გავრცელება თითქმის მთელ დასავლეთ საქართველოზე უნდა განვიხილოთ, როგორც ხანგრძლივი პროცესი. უკვე ახ.წ. I ს. მეორე ნახევარში, როგორც ზემოთ დავინახეთ, დასავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბდა რამდენიმე მსხვილი პოლიტიკური ერთეული, რომელთა შორის იყო ლაზთა სამეფოც. ლაზებს პლინიუსი (23/24-79) იცნობს როგორც ჭოროხის შესართავთან ზღვისპირა ზოლში მცხოვრებთ. უკვე II ს-ში ლაზებს თავიანთი კონტროლი უნდა დაემყარებინათ კოლხეთის ბარის რაიონებზე და ამ საუკუნის ბოლოს ჩრდილოეთისაკენ უკუეგდოთ სამხრეთისაკენ ჩამოწეული მთიელი მოსახლეობა (აფშილები, აბაზგები, შეიძლება აგრეთვე ზოგი სვანური ტომი). ლაზების შემდგომი გაძლიერებისათვის ხელსაყრელ ვითარებას ქმნიდა არა მარტო რომის, არამედ მეზობელი იბერიის დასუსტება, ლაზთა მეფეებმა საბოლოოდ მოახერხეს იბერიის მფლო-ბელობის ლიკვიდაცია დას. საქართველოში და მისი აქაური სამფლობელოები შეიერთეს. ცნობილია, რომ VI ს-ში ბიზანტია-სპარსეთის ომის დროს, ლაზიკის საზღვარი სურამის ქედს აღწევდა და შორაპანი (სარაპანისი) ლაზთა ციხე-სიმაგრეს წარმოადგენდა. სარაპანისი, ისევე როგორც მეზობელი სკანდის ციხე-სიმაგრე, პროკოპი კესარიელის თქმით, ლაზებმა დიდი გაჭირვებით ააშენეს. ჭოროხის

შესართავთან მდებარე იბერიის სამფლობელოებიც, ნაწილობრივ მაინც, ლაზთა სამეფოს უნდა შეერთებოდა.

რომს ძლიერი ლაზთა სამეფოს მოკავშირეობა სჭირდებოდა აგრეთვე ჩრდილოელ მომთაბარეებთან ბრძოლაშიც. ეს უკანასკნელნი უკვე III ს-დან მრისხანე მუქარას უქმნიდნენ იმპერიას; ასეთ საფრთხეს უქმნიდნენ მას III ს-ში გოთები, IVს-ში კი — ჰუნები.

აფშილების ტერიტორია, როგორც ჩანს, უშუალოდ შევიდა ლაზთა სამეფოში — აქ ლაზთა გარნიზონები იდგნენ, აბაზგებს კი საკუთარი მთავრები შერჩათ (VI ს-ში აქ ორი ასეთი მთავარი იყო — ერთი ქვეყნის აღმოსავლეთ, მეორე — დასავლეთ ნაწილში). ლაზებმა დაიმორჩილეს აგრეთვე აფშილების მეზობლად (ჩრდილოაღმოსავლეთით, დღევ. წებელდასთან) არსებული მისიმიანების სვანური გაერთიანებაც. სვანების ყველაზე ძლიერ გაერთიანებას ბიზანტიელთა ნომენკლატურით, ჰეგემონი ანუ არქონტი ედგა სათავეში (ცნობას იძლევა მენანდრე). მას ამტკიცებდა სწორედ ლაზთა მეფე, სვანები ლაზებს ხარკს უგზავნიდნენ — თაფლს, ტყავებს, ალბათ ასრულებდნენ სამხედრო ვალდებულებასაც — იცავდნენ კავკასიონის გადმოსასვლელებს. ასეთი ვალდებულება, უნდა ვიფიქროთ, ეკისრათ აგრეთვე კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე მცხოვრებ სხვა ტომებსაც, რომლებიც ლაზთა მეფეებს ემორჩილებოდნენ. ლაზებს ემორჩილებოდა, როგორც ჩანს, კიდევ ერთი სვანური გაერთიანება — სკუმია, რომლის სახელი სვანური “ლე” პრეფიქსით შემორჩა დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ მთიან ოლქს — ლეჩხუმს.

ლაზთა სამეფოს ძლიერების ხანაში დიდად დაწინაურდნენ დასავლეთ საქართველოში არსებული ზღვისპირა საქალაქო ცენტრები, მაგრამ ქვეყნის მთავარი პოლიტიკური და სხვ. ცენტრები შიდა რაიონებში იყო. ლაზიკის დედაქალაქი, რომელსაც ბიზანტიელი ავტორები არქაიოპოლისს (“ძველ ქალაქს”) ეძახიან, იმყოფებოდა დღევანდელი ნოქალაქევის ადგილას, 17 კმ-ზე ჩრდილოაღმოსავლეთით ქ.სენაკიდან. ძველი ქართული წყაროები, როგორც ჩანს, სწორედ მას უწოდებენ ციხეგოჯს და ლეგენდარული ქუჯის (ფარნავაზის თანამედროვე ეგრისის მმართველის) დაარსებულად მიიჩნევენ. აქ ჯერ XX საუკუნის 30-იან წლებში, ხოლო შემდეგ უკანასკნელ დროს, წარმოებულ იქნა არქეოლოგიური გათხრები, რომლებმაც გვიანანტიკური და ბიზანტიური ხანის ნაგებობები გამოავლინა. დღესაც ჩანს აქ გრანდიოზული გალავნის ნაშთები; ლაზიკის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა ციხექალაქი როდოპოლისი (თანამ. ვარდციხე, ქუთაისის სამხრეთით 12 კმ-ზე); ძლიერი ციხე და მოსახლეობანი უნდა ყოფილიყო თვით დღევანდელი ქუთაისის ტერიტორიაზე. ასეთივე იყო ტელეფისი (დღევ. ტოლები რიონის და ცხენისწყლის შესართავთან); იბერიის საზღვარზე ლაზიკის ძლიერი ციხე-სიმაგრეები იყო სკანდა და სარაპანისი (შორაპანი), სადაც აგრეთვე შემოინახა საფორტიფიკაციო ნაგებობათა ნაშთები და სხვ.

სამხრეთაღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში I-II სს. ძირითადად ორი ერთეული გამოი-სახა: საკმაოდ მსხვილი “მახელონებისა და ჰენიოხების სამეფო” — რომელთა ერთგული მოკავშირე და მეომარი მთიელი ჭანები, რომლებიც ტრაპეზუნტელებს ავიწროებდნენ, რომაელებს აღთქმულ ხარკს არ უხდიდნენ და ა.შ. არიანე (II ს-ის 30-იანი წლები) იმუქრებოდა, რომ იმათ გამოასწორობს, ხარკს გადაახდევინებს, თუ არადა, გააძევებს ამ ქვეყნიდან. მაგრამ შემდეგში ხარკის გადახდა

ქანებისათვის, პირიქით, რომაელებს მოუხდათ. პროკოპი კესარიელის მოწმობით, “რომაელთა მეფე” ყოველწლიურად ქანებს გარკვეული რაოდენობის ოქროს უგზავნიდა, რათა ისინი თავს არ დასხმოდნენ რომაელთა სამფლობელოებს. ქანებიც ამის ფიცს იძლეოდნენ, მაგრამ მალე ივიწყებდნენ მას და თავს ესხმოდნენ ხან სომხებს და ხან “რომაელებს”.

ბევრი რამ შეიცვალა “მახელონებისა და ჰენიოხების სამეფოს” მდგომარეობაშიც. ადრე ეს ერთეული შედარებით დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა იმ განსაკუთრებული სიტუაციის პირობებში, რომელიც შექმნილი იყო რომისა და სხვა სახელმწიფოების (პართია, სომხეთი, იბერია) მეტოქეობის გამო. უამისოდ რომაელთადმი საკმაოდ ადვილად ხელმი-საწვდომ ამ ტერიტორიას მუდმივ პროვინციად გადაქცევის საფრთხე ელოდა. ამიტომ, შე-იდლება არაა შემთხვევითი, როდესაც III ს. დასაწყისში, გაძლიერებული სპარსეთის მიერ რომის წინააღმდეგ აქტიური შეტევითი ოპერაციების ხანაში, აღნიშნულ სამეფოს სპარსეთის მეფისადმი დაქვემდებარებული ქვეყნების სიაში ვხედავთ. ამის შესახებ ჩვენ ვიგებთ სპარსეთის მეფის შაბურ I-ის (242-272 წწ.) წარწერიდან.

თავი XIV. ქართლის სამეფო ახ.წ. III საუკუნეში

ახ.წ. III ს. ქართლის სამეფოს გარემოცვა მნიშვნელოვნად შეიცვალა. უმთავრესი ამაში იყო ისტორიულ ირანში სასანიანთა ძლიერი სახელმწიფოს წარმოქმნა პართიის სუსტი სა-მეფოს ნანგრევებზე, რომელიც ფაქტობრივად მრავალი ნახევრად დამოუკიდებელი სახელ-მწიფოს გაერთიანებას წარმოადგენდა. ამ გაერთიანებაში განსახილველი ხანისათვის პართელი არშაკიდების ძალაუფლება მნიშვნელოვანწილად ნომინალური გახდა. განუწყვეტელმა ომებმა რომთან და აგრეთვე შინაურმა არეულობებმა ძირი გამოუთხარეს პართიის ძლიერებას. ამით ისარგებლა სამხრეთდასავლეთ ირანის — პერსიდის მმართველმა სასანიანთა საგვარეულომ და ხელთ იგდო ჰეგემონობა ირანში. სასანიანმა არდაშირმა 224 წელს სასტიკად დაამარცხა უკანასკნელი არშაკიდი მეფე არტაბან I და 226 წელს თავი მეფედ გამოაცხადა. აღნიშნული არდაშირი (I) ითვლება ირანის მბრძანებელ სასანიანთა დინასტიის ფუ-ძემდებლად.

სასანური ირანი უფრო ძლიერი და ცენტრალიზებული სახელმწიფო იყო, ვიდრე არ-შაკუნიანთა პართია, ბევრად უფრო დამოუკიდებელი და თავისთავადნი იყვნენ სასანიანები კულტურის სფეროშიც. არშაკუნიანი მეფეების ელინისტური ტენდენციების ნაცვლად რელიგიასა და კულტურაში სასანიანები თითქმის ძველი, აქემენიანთა ხანის ტრადიციების გამგრძელებლებად გვევლინებიან. ძალზე დიდ მნიშვნელობას იხვეჭს მათ დროს ირანელთა უძველესი რელიგია — ზოროასტრიზმი, რომელიც შემტევი რელიგიის სახით სწორედ ამ ეპოქაში ჩამოყალიბდა. გაძლიერდნენ ტაძრები და ზოროასტრული კულტურის აღმსრულებელი ქურუმობა. “უმაღლესი ქურუმი” უკვე პირველ სასანიან მეფეთა დროს ხდება სახელმწიფოში ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან პირად.

უკვე პირველმა სასანიანმა მეფეებმა გააჩაღეს ინტენსიური შეტევითი ომები როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთის მიმართულებით. არდაშირ I-მა (226-241 წწ.) შეძლო თითქმის ყველა იმ ოლქის დაპყრობა, რომლებიც ადრე პართიის სახელმწიფოს შემადგენლობა-ში

შედიოდა მიდიაატროპატენეს (სამხრ.აზერბაიჯანი) და სომხეთის გამოკლებით. კიდევ უფრო წარმატებულ ომებს აწარმოებდა მისი მემკვიდრე, მეფე შაბურ I (242-272 წწ.). ამ უკანასკნელმა რამდენჯერმე გაილაშქრა რომაელებზე და სასტიკად დაამარცხა ისინი; ერთ-ერთი ასეთი ლაშქრობის დროს, 260 წელს შეძლო თვით რომის იმპერატორის ვალერიანეს დატყვევება. სომხეთი, რომელიც ახლაც რომსა და ირანს შორის ბრძოლის მთავარი ობიექტი იყო, ამით ირანის მფლობელობაში მოექცა. სასანიანებს დაემორჩილა აგრეთვე სამხრეთ- აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში არსებული “მახელონებისა და ჰენიოხების სამეფოს” (მომდევნო მეფის შაბურ I-ის წარწერის “მახელონია” ?) მოსახლეობა. ამ წარწერის თანახმად, იბერიაც შაბურ I-ის დროს განიხილებოდა სასანიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში მყოფ ქვეყნად. იბერიის ეს ახალი სტატუსი ჩამოყალიბდა, როგორც ჩანს, სწორედ შაბურის მეფობაში. თავის ზემოხსენებულ წარწერაში შაბურ I სამეფოს დიდებულებს ჩამოთვლის და მათ სამ კატეგორიად ყოფს: 1. ისინი, ვინც ძალაუფლება მიიღო სასანიანთა დინასტიის ფუძემდებლის არდაშირ I-ის მამის — პაპაკის დროს, 2. ვინც ძალაუფლება მიიღო არდაშირ I-ის დროს და 3. ისინი, ვინც ძალაუფლება მიიღო შაბურ I-ის დროს. სწორედ ამ უკანასკნელთა შორის იხსენიება “ამაზასპი, მეფე იბერიისა”.

პირველი სასანიანი მეფეების დროს მეგობრული ურთიერთობის დამყარება ირანსა და იბერიას შორის სავსებით შესაძლებელი ჩანს: ამ დროის ირანი ჯერ კიდევ იბრძვის სამხრეთის ქვეყნების (ატროპატენა, სომხეთი, სირია) დასაუფლებლად. იბერიაზე ირანის უშუალო მფლობელობის საფრთხე, ჩანს, ჯერ არ დამდგარიყო. არსებულ პირობებში ქართლის მმართველები, ეტყობა, უფრო მომგებიანად თვლიდნენ სასანური ირანის მოკავშირეობას რომის წინააღმდეგ. თვით ის მდგომარეობა, რომელიც, შაბურის წარწერის თანახმად, სასანიანთა იმპერიაში იბერიის მეფე ამაზასპს ეკავა, თვალნათლივ მოწმობს, რომ აქ საქმე არ ეხება იარაღით დაპყრობილი ქვეყნის დამორჩილებულ მმართველს. ამაზასპი წარწერის მიხედვით იმპერიის ერთ-ერთი უმაღლესი დიდებულია; მას სასანიანთა კარის იერარქიაში მაღალი ადგილი უკავია. იმპერიის იმ დიდმოხელეთა ჩამოთვლისას, რომელთაც ძალაუფლება მის დროს მიიღეს, შაბურ I იბერიის მეფე ამაზასპს ასახელებს მეოთხედ, ადიაბენის მეფის არდაშირის, ქირმანის მეფის არდაშირისა და ნეზან დასტკირტ შაპურ-ის დედოფალ დენაკეს შემდეგ. ამაზასპის შემდეგ აქ დასახელებული არიან უფლისწულები, სასანიანთა სახელმწიფოს გავლენიანი საგვარეულოების — სურენებისა და კარენების წარმომადგენლები, პიტიახშები და ჰაზარაპეტები, სათრაპები და სამეფოს სხვა დიდმოხელეები. ყველა მათთვის, მათ შორის იბერიის მეფე ამაზასპისათვის, შაბური გარკვეული მსხვერპლის შე-წირვას აწესებს. ყველაფერი ეს, ვფიქრობთ, იმაზე მიუთითებს, რომ ამაზასპის სახით საქმე გვაქვს არა იარაღის ძალით დამორჩილებულ მმართველთან, არამედ ირანის მბრძანებლის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო გავლენიან მოკავშირესთან.

III საუკუნეებშიც, კერძოდ, ამაზასპის დროს, ქართლი ფაქტობრივად დამოუკიდებელ და ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა, მოგონება ამაზასპზე, როგორც ძლიერ მმართველ-ზე, მკაფიოდ შემოინახა ქართულმა საისტორიო ტრადიციამ. “ქართლის ცხოვრებაში” (“მეფეთა ცხოვრება”) დაცულია გადმოცემა ამაზასპზე, როგორც ფარსმან ქველის მსგავს გოლიათზე. ამავე წყაროში ვრცლადაა მოთხრობილი ამაზასპის ბრძოლაზე ქართლში შემოჭრილ ოსებთან.

დედაქალაქ მცხეთის მისადგომებთან ამაზასპი იმარჯვებს მათზე, განდევნის ქართლიდან, ხოლო შემდეგ თვით ლაშქრობს ოსეთში და არბევს მას. III საუკუნიდან, როგორც ცნობილია, მართლაც გახშირდა მომთაბარე ალანების შემოსევები ამიერკავკასიაში. შეიძლება ალანთა ერთი ასეთი შემოსევა იგულისხმება ქართული წყაროს ამ მოთხრობაში მეფე ამაზასპის ბრძოლაზე ქართლში შემოჭრილ ოსებთან.

შემდგომში, უკვე IV ს. დასაწყისში, ქართლის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად გაუარესდა. რომის იმპერიის ცენტრის გადანაცვლება აღმოსავლეთით იწვევს რომაელთა (ბიზანტიელთა) პოზიციების გაძლიერებას ამ მხარეში, გარდა ამისა, ადგილი აქვს სასანიანთა ირანის ენერგიულ შემოტევას. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით გაძლიერდა შაბურ II-ის (310-379 წწ.) დროს. დასუსტებულ ქართლს არ ძალუძს მარტო საკუთარი ძალებით წინ აღუდგეს ამ მრისხანე მეზობლების შემოტევას. იგი იძულებულია გადამწყვეტი არჩევანი გააკეთოს ერთმანეთის მეტოქე დიდ სახელმწიფოთა — რომსა და ირანს შორის, რათა ერთ-ერთი მათგანის მხარდაჭერით გაუმკლავდეს მეორეს. ქართლის პოლიტიკური დამოუკიდებლობისა და მისი მოსახლეობის თავისთავადობისადმი მთავარი საფრთხის სახით ამ დროს მკაფიოდ გამოიკვეთა სასანიანთა ირანი. ამიტომაც ქართლის მმართველები ორიენტაციას იღებენ რომზე (აღმოსავლეთ — რომის ანუ ბიზანტიის იმპერიაზე). მნიშვნელოვან-წილად სწორედ ამ დასავლური ორიენტაციის შედეგი იყო ქართლის, ისევე როგორც მე-ზოხელი სომხეთის მიერ, ქრისტიანობის მიღება ოფიციალური რელიგიის სახით IV ს-ის დასაწყისში. სულ მალე მას შემდეგ, რაც ეს უკანასკნელი თავისუფლად აღიარებულ და სახელმწიფოებრივ რელიგიად იქცა აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში. რა თქმა უნდა, ამ დიდ-მნიშვნელოვან აქტს საკუთარი შინაგანი მიზეზებიც გააჩნდა. იგი მჭიდროდ იყო, სხვათა შორის, დაკავშირებული ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებასთან, რასაც ადგილი ჰქონდა ამ დროის ქართლში.

თავი XV. ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ქართლის (იბერიის) სოციალურ-ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი წყობილება

ახ. წ. I საუკუნეებში ადრეკლასობრივმა ურთიერთობამ ქართლში თავისი შემდგომი განვითარება ჰპოვა და საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურმა სტრუქტურამ მრავალი ცვლილება განიცადა. ქართლი ინტენსიურად ჩაება იმ დროის მძაფრ საერთაშორისო ცხოვრებაში. მეტად მჭიდრო გახდა ურთიერთობა რომთან, პართიასთან და მეზოხელ პოლიტიკურ წარმონაქმნებთან (არმენია, ალბანეთი, მიდიატროპატენა, მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილში, დასავლეთ საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში არსებული პოლიტიკური ერთეულები და ა.შ.). ახ.წ. I-II სს-ში ქართლი გადაიქცა ძლიერ სახელმწიფოდ, რომელიც ამიერკავკასიასა და მეზოხელ მხარეებში პოლიტიკურ ჰეგემონობას ღამობდა. მისი მმართველები საკუთარი ძალებითა და აგრეთვე ჩრდილოკავკასიელი მოკავშირეების დახმარებით აწარმოებდნენ აქტიურ საგარეო პოლიტიკას, წარმატებულ ომებს, რომელთა შედეგად ქვეყანაში მოედინებოდა დიდძალი ნადავლი და ტყვეები. ყოველივე ამას შეუძლებელია გავლენა არ მოეხდინა ქართლის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაზე.

ექვს გარეშეა ეს იყო ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრების შემდგომი გამოცოცხლების ხანა. არქეოლოგიური მასალა განსაკუთრებით მკაფიოდ გვისურათებს ვაჭრობისა და ხელოსნობის მაღალ დონეს იმდროინდელ ქართლში. ჯერჯერობით შედარებით მცირეა მიკვლეული მასალები ამ დროის მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის შესასწავლად.

უფრო მეტი ცნობები მოგვეპოვება ამ ეპოქაში სოფლის მეურნეობის ისეთი ინტენსიური დარგის შესახებ, როგორიცაა მევენახეობა და მეღვინეობა, არმაზისხევში, პიტიახშთა (ქართლის მეფეთა დიდმოხელეების) სამაროვანსა, აბანოსა და სასახლის კომპლექსის ნაშთებთან ერთად აღმოჩნდა დიდი მარნის ნაშთები — ნაპოვნია ორმოცდაათზე მეტი ღვინის დიდი ქვევრი. ერთ ასეთ ქვევრში, რომელიც ბაგინეთშია (არმაზციხე) ნაპოვნი, აღმოჩნდა ღვინის ნალექიც. არმაზისხევის მარანს ეკავა საკმაოდ ვრცელი, 45x90 მ. ფართობი. ეს, უეჭველია, მიგვითითებს დედაქალაქის რაიონში ვენახების არსებობაზე. მევენახეობა-მეღვინეობის განვითარების მაუწყებელი არქეოლოგიური მასალა მოგვეპოვება ქართლის სამეფოს სხვა რაიონებიდანაც — არგვეთიდან (ბორი, კლდეეთი), ალაზნის ველიდან (სოფ. არხილოსკალო) და ა.შ.

მეცხოველეობის განვითარებაზე მეტყველებს ჩვენამდე მოღწეული ამავე ხანის ოსტეოლოგიური მასალა, აგრეთვე ცხოველების (წვრილფეხა და მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი) მრავალრიცხოვანი გამოსახულებები ქანდაკებების სახით ანდა სხვადასხვა ნივთზე. მეცხენეობის ფართო განვითარებაზე მეტყველებს ცხენების სამარხების აღმოჩენა, აგრეთვე ცხენების გამოსახულებანი საკულტო ნივთებზე და ა.შ., რაშიც გამოსახულება ჰპოვა აქ ცხენის კულტის არსებობის ფაქტმა.

განსაკუთრებით ფართოდ იყო განვითარებული მეცხვარეობა. იგი ახლაც სეზონურ ხასიათს ატარებდა ბუნებრივი საძოვრების (მაღალმთიანეთის ალპური ველებისა და დაბლობის საძოვრების) ფართო გამოყენებით. დედაქალაქის (მცხეთის) რაიონიდან წვრილფეხა რქოსან პირუტყვს, მაგალითად, ზაფხულობით სამხრეთ საქართველოს, კერძოდ, ჯავახეთის მაღალმთიან საძოვრებზე მიერეკებოდნენ. IV საუკუნის დასაწყისის ამბების მოთხრობისას “წმ. ნინოს ცხოვრება”, საკმაოდ ვრცლად აგვიჩერს ნინოს შეხვედრას მცხეთელ მწყემსებთან ფარავნის ტბის მიდამოებში.

“მოქცევაჲ ქართლისაჲს”-ის ძველქართულ ქრონიკაში დაცულია ცნობები ძველ ქართლში წარმოებული საირიგაციო სამუშაოების შესახებ. ლაპარაკია, მაგალითად, მდ.ქსნიდან ჯერ კიდევ წინაელისტურ ხანაში არხის (“რუს”) გაყვანაზე და ვენახის გაშენებაზე.

მეურნეობის წამყვანი ტიპების მკვეთრი განსხვავება, რომელიც ადრეული ხანის ქართლის მთიანეთსა და ბარს შორის (იხ. სტრაბონის ცნობები) შეინიშნება, ძალაში რჩებოდა ამ დროსაც. ქვეყნის მთიან რაიონებში წამყვანი იყო მესაქონლეობა მაშინ, როდესაც ბარის მოსახლეობა ძირითადად მიწათმოქმედებას მისდევდა.

ბარის მიწათმოქმედ მოსახლეობაში ელინისტურ ხანაში ორი ძირითადი ფენა არსებობდა: 1. “ერი” — თავისუფალი მიწათმოქმედნი, გაერთიანებულნი ალბათ უკვე იმ დროს სასოფლო (ტერიტორიალურ) თემებში, რომლებიც ამავე დროს ჯარის (სახალხო ლაშქრის) ძირითად ბირთვსა ქმნიდნენ და 2. “გლეხი” — “ლაოი”, “სამეფო მონები” — სამეფო ხელი-სუფლების მიერ

დამორჩილებული სხვადასხვა თემის მოსახლეობა. თავისი სოციალური სტატუსის მიხედვით ამ უკანასკნელთ უნდა განეკუთვნონ ალბათ აგრეთვე სამეფო მიწებზე დასმული გადმოსახლებულებიც.

მიწათმოქმედი მოსახლეობის ძირითად ბირთვს ძველი ქართლის ისტორიის მთელ მანძილზე, უეჭველია, ქმნიდნენ თავისუფალი მიწათმოქმედნი, რომელნიც სტრაბონის ცნობილი აღწერის მიხედვით ამავე დროს მეომრებიც იყვნენ. მკვლევარნი სამართლიანად ვარაუდობენ, რომ მოსახლეობის ეს ფენა “ერის” სახელს ატარებდა. ძველ ქართულში “ერი” როგორც ხალხს ისე ჯარს აღნიშნავდა. თავდაპირველად ეს ტერმინი გულისხმობდა, უეჭველია, მთელ მოსახლეობას, მაგრამ კლასობრივი საზოგადოების პირობებში მისგან თანდათანობით გამოირიცხა ჯერ ზედაფენა, ხოლო შემდეგ საზოგადოების დაბალი ექ-სპლუატირებული მასა.

“მკვიდრი” უნდა ყოფილიყო როგორც სასოფლო, ისე საქალაქო თემის სრულუფლე-ბიან წევრთა აღმნიშვნელი ტერმინი.

ამ მნიშვნელობით ტერმინი “მკვიდრი” უპირისპირდებოდა ტერმინების მთელ წყებას. “მკვიდრად”, უეჭველია, ვერ განიხილებოდნენ “გლეხნი”, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი შეიძლება ყოფილიყვნენ ამა თუ იმ ადგილის მუდმივი (მრავალი თაობის მანძილზე) მცხოვრებნი. ისინი ხომ სხვის მიწაზე ისხდნენ და, ამიტომაც მათი “მკვიდრობა” არ იყო სრულფასოვანი. ტერმინ “მკვიდრს” მკვეთრად უპირისპირდება ტერმინი “უცხო” (უცხო, უცხოელი). ასეთსავე დამოკიდებულებაში იმყოფება “მკვიდრთან” აგრეთვე ტერმინი “ტყუე”, რომელიც ზოგჯერ “მონის” ან “უცხოს” სინონიმადაც იხმარებოდა, “მკვიდრის” ცნებას აგრეთვე არ შეეძლო მოეცვა “გლახაკნი” (მათხოვარი, ღატაკი). დაბოლოს, “მკვიდრს”, უეჭველია, უპირისპირდებოდა აგრეთვე ტერმინი “მწირი”, რომელიც საკმაოდ ხშირად იხმარება ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლებში, კერძოდ, ძველი და ახალი აღთქმის ძველქართულ თარგმანებში.

თავისი სოციალური მდგომარეობით ყველა ეს “მონა” — “მწევალი”, “გლახაკი”, “ტყუე”, “მწირი” უპირისპირდებოდნენ “მკვიდრს”, იურიდიულად სრულუფლებიან თავი-სუფალ მოსახლეობას, ქალაქისა და სოფლის თემების “სრულუფლებიან” წევრებს და წარ-მოადგენდნენ ქართლის არათავისუფალ, არასრულუფლებიან მოსახლეობას.

რა თქმა უნდა, ანტიკური ქართლის ტერიტორიული (სასოფლო თუ საქალაქო) თემი არ წარმოადგენდა ადამიანთა კოლექტივს, რომელსაც აერთიანებდა საერთო ქონება და ა.შ. მიწა უკვე დიდი ხანია რაც დანაწილებული იყო ცალკეულ ოჯახებს შორის, გადანაწილებას ადგილი არ ჰქონდა და თემს ალბათ უკვე აღარ შეეძლო ეფექტური კონტროლი გაე-წია მიწის ფონდისათვის, რომელიც ჯერ კიდევ, შეიძლება, ფორმალურად კვლავ სათემოდ ითვლებოდა.

თუ უფრო გვიანდელი ტერმინოლოგიით ვიმსჯელებთ, შეიძლება ითქვას, რომ მეთე-მეთა ცალკეული ოჯახების განკარგულებაში მყოფი მიწის ნაკვეთს “ფუძე” უნდა რქმეოდა. უპირატესად ამ ოჯახების სახით ჩვენ ალბათ საქმე გვქონდა დიდი ოჯახის ტიპის თემებთან, საოჯახო თემებთან, რომელთაც “სახლი” უნდა რქმეოდათ.

უძველეს ხანაში, პირველყოფილ თემური წყობილების ბატონობის დროს, ტერმინი “მამასახლისი” ქართლის ტომების ერთ ნაწილში მაინც აღნიშნავდა გვარის უფროსებს, ისევე

როგორც “სახლი” — გვარს, მაგრამ შემდეგში, საგვარეულო თემის სასოფლო (ტერიტორიულ) თემად გადაზრდასთან ერთად, ალბათ მოხდა “სახლი” და “მამასახლისი” ტერმინების მნიშვნელობის დავიწროება, მათი გადაქცევა სასოფლო თემის შიგნით ჩამოყალიბებული საოჯახო თემებისა და მათი მეთაურების აღმნიშვნელ ტერმინებად. ამასთან ერთად, იგივე ტერმინები კლასობრივი საზოგადოების პირობებში მთელი რიგი სხვა ცნებების აღმნიშვნელად გადაიქცა: “სამეფო სახლი” (სამეფო საგვარეულო), სამხედრო-სამოხელეო არისტოკრატიის (შემდეგში ფეოდალური არისტოკრატიის) წარმომადგენელთა ცალკეული “სახლები” და ა.შ. ტერმინი “მამასახლისი” ამგვარი “სახლების” მეთაურთა გვერდით, მეფის მოხელეების — ცალკეულ პუნქტთა გამგებლების, კორპორაციული თემების მეთაურთა აღმნიშვნელ ტერმინადაც იქცა. წარმოშობით ქართლის თემი სატაძრო თემს უნდა წარმოადგენდეს. სათემო მიწების გადაქცევა ფაქტობრივად მეთემეთა სრულ საკუთრებად ძირს უთხრიდა ტაძრების პოზიციებს, რომელთა გარშემო ადრე თავს იყრიდა სათემო მიწათ-მფლობელობა, ტაძრების განკარგულებაში თანდათან რჩებოდა სათემო მიწის მხოლოდ გარკვეული განუყოფელი ფონდი. ამის პარალელურად ხდებოდა ალბათ სატაძრო პერსონალის, ე.ი. ამ მიწით სარგებლობის უფლების მქონეთა წრის შეზღუდვა და ტაძრის განკარგულებაში დარჩენილი სათემო მიწის ნაწილი ფაქტობრივად ქურუმების საკუთრებად, საკუთრივ სატაძრო მამულად იქცეოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ თემს დიდად შეერყა საფუძველი, მიწის გარკვეული, განუყოფელი ფონდის არსებობა — სატაძრო მამულისა თუ საერთო სამოვრების სახით, სარწყავი წყლით ერთობლივი სარგებლობა, კოლექტიური (ფისკალური და სხვ.) ანგარიშგება სახელმწიფოს წინაშე, გარკვეული თვითმმართველობა, კულტის კოლექტიურად შესრულების აუცილებლობა და სხვ. — ყველაფერი ეს კვლავ ინახავდა თემს და ხელს უშლიდა მის სრულ გაქრობას.

ამასთანავე, მთიანეთიც რომ გამოვრიცხოთ, სადაც, მოსახლეობა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონით მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ბარის მოსახლეობას, თვით ბარშიც, ქართლის სამეფოს წამყვან ოლქებში სატაძრო მიწათმფლობელობისა და სატაძრო მეურნეობის განვითარება ყველგან ერთნაირად არ მიმდინარეობდა. ზოგიერთმა დიდმა ტა-ძარმა და წამყვანი კულტის მსახურებმა ალბათ არა მარტო შეინარჩუნეს თავიანთი პოზი-ციები, არამედ კიდევ უფრო განამტკიცეს ის და დიდი მამულების მფლობელებად იქცნენ. ეს მამულები კი სამეფო შემოწირულებათა და სხვ. გზით სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. ძველ ქართლში ამგვარი დიდი სატაძრო მამულების არსებობის შესახებ ჩვენ შეიძლება ვიმსჯელოთ მოსხების ქვეყანაში ლევკოთეას მდიდარი ტაძრის შესახებ სტრაბონთან დაცული ცნობების მიხედვით.

ამ ტაძრის გაძარცვა პონტოსა და ბოსფორის ძლევამოსილ ხელისუფალთა მიერ იმაზე მიუთითებს, რომ ლაპარაკია არა მარტო საკუთრივ ტაძრისა და მასში დაცული ქონების გაძარცვადატაცებაზე, არამედ უფრო იმ ოლქის დარბევაზე, რომელიც ამ ტაძარს ეკუთვნოდა.

სტრაბონს მოეპოვება კიდევ ერთი საინტერესო აღწერილობა იბერიის აღმოსავლეთ საზღვარზე მდებარე სატაძრო ცენტრისა. ესაა იბერიის მახლობლად მდებარე ალბანური ტაძარი მთვარის ღვთაებისა.

სტრაზონის ცნობა, ალბანელების მთვარის ღვთაების კულტისა და “იბერიის მახლობლად” მდებარე მისი ტაძრის შესახებ, საყურადღებოა საკუთრივ ძველი ქართლის (იბერი-ის) უძველესი ისტორიისა და მისი წარმართული რელიგიის შესასწავლად. აკად. ივ.ჯავახიშვილმა თავის ბრწყინვალე გამოკვლევაში ძველი ქართული სარწმუნოების შესახებ აჩვენა, რომ მთვარის ღვთაება იდგა ძველქართული წარმართული პანთეონის სათავეში და მის კულტთან დაკავშირებული ბევრი წარმოდგენარტული ქრისტიანობის გაბატონების შემდეგ გადატანილ იქნა საქართველოში უაღრესად ფართოდ გავრცელებულ წმ.გიორგის კულტზე. ივ.ჯავახიშვილმა მიუთითა იმ განსაკუთრებულ მსგავსებაზე, რომელიც არსებობს სტრაზონის მიერ აღწერილ მთვარის ღვთაების ალბანური ტაძრის რელიგიური დღესასწაულების რიტუალებსა და გვიანდელი ხანის კახეთში (აღმოსავლეთ საქართველოს ალბანეთის მოსაზღვრე ნაწილში) განთქმულ “თეთრი გიორგობის” ცერემონიალს შორის. ეს უკანასკნელი უცილობლად მთვარის ღვთაებისადმი მიძღვნილი ძველი წარმართული დღესასწაულის ქრისტიანიზებული ვარიანტად გვევლინება. ივ.ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ მთვარის ღვთა-ების ზემოაღნიშნული ალბანური ტაძარი, შესაძლებელია, სწორედ კახეთის ტერიტორიაზე იმყოფებოდა. ალბანეთის ეს სატაძრო გაერთიანება ამ დროს, ალბათ, წარმოადგენდა მცირედ დიფერენცირებულ სატაძრო თემს, რომლის ძირითად მოსახლეობას თავისუფალი მეთემენი წარმოადგენდნენ. სწორედ ისინი იგულისხმებიან იმ “ჰიეროდულებში” (“წმინდა მონები” — “ტაძრის მონები”), რომელთაც, ისევე როგორც ტაძრის “ვრცელ და კარგად და-სახლებულ მიწას”, განაგებდა აქაური უმაღლესი ქურუმი. მიწათმოქმედთა სახით აქ საკუთრივ მონების ასე თუ ისე მნიშვნელოვანი მასის არსებობა ნაკლებ სავარაუდოებელია.

ამის დასადასტურებლად შეიძლება მივუთითოთ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა სატაძრო გაერთიანებებზე. ხევსურული თემის ყველა წევრი, მაგალითად, განიხილებოდა როგორც თავისი სათემო სამლოცველოს — “ჯვარის” “ყმა”, ხოლო მთელი თემი, როგორც მისი “საყმო”. ამისდა შესაბამისად, ხევსურეთში იმდენი “საყმო” არსებობდა, რამდენიც თემი იყო. ყოველი თემი და თემის ყოველი წევრი ატარებდა თეოფორულ სახელს, რომელშიც ერთ-ერთი კომპონენტის სახით ვხვდებით “საყმოს” და “ყმას”. მართალია, “ყმა” წარმოადგენს ფეოდალური საქართველოსათვის დამახასიათებელ სოციალურ ტერ-მინს, ანტიკური საქართველოსათვის უცხო იყო როგორც თვით ეს ინსტიტუტი, ისე მისი სახელწოდება, მაგრამ ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში ეს ტერმინი უფრო “მონის” მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს. აქ ჩვენ, უეჭველია, საქმე გვაქვს ფეოდალურ გარემოდან ნა-სესხებ ტერმინთან (ღვთაებისა და მისი სამლოცველოს მიმართ) განუსაზღვრელად მორჩილი ადამიანის აღსანიშნავად.

ამ ინსტიტუტს უდარებდნენ აგრეთვე საქართველოს ბარში ფეოდალურ ხანაში და-მოწმებულ “საყდრის შვილისა” და “ხატის შვილის” ინსტიტუტს. ამასთან დაკავშირებით, პარალელისათვის შეიძლება მივუთითოთ ბერძნ. “პაის” (“ბავშვი”, “შვილი”, “ყრმა”). სიტყვის “მონის” მნიშვნელობით ხმარებაზე.

ამრიგად, “ჰიეროდულები”, როგორც გვგონია, ყველგან ყოველ შემთხვევაში, არ უნდა აღნიშნავდნენ (სატაძრო) მონებს. ალბანური სატაძრო გაერთიანების შემთხვევაში ისინი ალ-ბათ წარმოადგენდნენ თავისუფალ მეთემეებს, სატაძრო თემის წევრებს.

სათემო და სატადრო მიწათმფლობელობის, აგრეთვე სამეფო მიწათმფლობელობის გვერდით, ძველ ქართლში არსებობდა მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობაც. ეს იყო ძირითადად სამეფო საგვარეულოსა და სამხედრო-სამოხელეო არისტოკრატის წარმომადგენელთა მიწის ნაკვეთები, რომლებიც მათ მიცემული ჰქონდათ სამსახურის გასამრჯელოდ სათემო ან სამეფო მიწის ფონდიდან. მიწის ამავე კატეგორიას ქმნიდა ყიდვაგაყიდვის შედეგად მოპოვებული მიწის ნაკვეთებიც.

ძველ ქართულში ვხვდებით ტერმინებს, რომლებიც როგორც ქართლში, ისე მეზობელ ქვეყნებში აღნიშნავდნენ კერძო საკუთრებაში მყოფ მეურნეობას. ამასთანავე ამ ქვეყნებში, ისევე როგორც ქართლში, თავს იჩენს მკვეთრი დაპირისპირება “აგარაკის”, “ქარდაგისა”, ე.ი. კერძომესაკუთრული მამულისა “სოფლისადმი”, “დაბისადმი” — ე.ი. თემისადმი.

ძველ ქართლში სამეფო მიწათმფლობელობის არსებობის საუკეთესო საბუთს წარმოადგენს სტრაბონის ცნობა იბერიაში “სამეფო მონების” — “ლაოის” არსებობის შესახებ, რომელთაც “ცხოვრებისათვის საჭირო ყოველივე” მოჰქონდათ “სამეფო გვარისათვის”. ამკარაა, რომ მიწა, რომელსაც ამუშავებდნენ ეს “ლაოი”, განიხილებოდა “სამეფო მიწად” (“ხორა ბასილიკე”დ, ელინისტური აღმოსავლეთის ტერმინოლოგიის მიხედვით), როგორც ზემოთ აღნიშნა, მიწათმოქმედი მოსახლეობის ერთ-ერთ კატეგორიას ქართლში სწორედ ეს “ლაოი” — “სამეფო მონები” წარმოადგენდნენ, რომელთაც ადგილობრივ, შეიძლება, “გლეხნი” ეწოდებოდათ. ეს უკანასკნელნი წარმოადგენდნენ სამეფო ხელისუფლების მიერ დამორჩილებულ საგვარეულო თემების წევრებს, რომელთაც თავიანთი სოციალური სტატუსით განეკუთვნებოდნენ აგრეთვე სამეფო მიწებზე დასმული გადმოსახლებულნი.

შემდგომი განვითარება წარიმართა “გლეხობის” — დამორჩილებულ მიწათმოქმედთა თემების თავისუფალ თემებთან გარკვეული ნივთიერების მიმართულებით. ახ.წ. I-II საუკუნეების განუწყვეტელი ომიანობის ეპოქამ აუცილებელი გახადა ლაშქარში ასეთი თემების წევრთა გამოყვანაც, რამაც ხელი შეუწყო “ერის” და “გლეხთა” თემების მდგომარეობის გარკვეულ ნივთიერებას. ორივე ეს ფენა განიცდის სწრაფ სოციალურსა და ქონებრივ დიფერენციაციას, რასაც მივყავართ, ერთი მხრივ, უშუალო სამიწათმოქმედო შრომისაგან თანდათან ჩამოცილებული სამხედრო ფენის (მომავალი “აზნაურების” ფენის), ხოლო მეორე მხრივ, სამხედრო საქმისაგან თანდათან სულ უფრო და უფრო ჩამოცილებულ მეთემეთა, მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა, უკვე ერთგვაროვანი ფენის ჩამოყალიბებისაკენ. რა თქმა უნდა, აღზევება ძირითადად ძველი თავისუფალი სამიწათმოქმედო თემებიდან ხდებოდა, ხოლო უფრო მცირე მასშტაბით — “გლეხთა” (ლაოის) თემებიდანაც.

საქართველოს მეზობელ ქვეყნებში (ირანი, სომხეთი) დიდად იყო განვითარებული სამეფო მიწათმფლობელობის ინსტიტუტი. ამ ქვეყნებში ელინისტური სამყაროს “ხორა ბა-სილიკე”-ს (“სამეფო მიწა”) შესატყვისად თავს იჩენს ტერმინი “(ვ)ოსტან”-ი. ეს უკანასკნელი ირანული წარმოშობის ტერმინია და აღნიშნავს, უპირველეს ყოვლისა, “ჭიშკარს”, “ზღურბლს”, შემდეგ “ეზოს”, უპირატესად — სამეფო კარს, სამეფო მიწას, სამეფო მეურნეობას. მაგრამ, “ვოსტანი” შეიძლება რქმეოდა არა მარტო მეფის კუთვნილ მიწებსა და მამულებს, არამედ მთელ ოლქებსაც,

სადაც სამეფო მიწათმფლობელობას გაბატონებული ადგილი ეკავა, ანდა რომლებიც უშუალოდ ექვემდებარებოდნენ სამეფო ადმინისტრაციას.

ქართული სამყაროსათვის, როგორც ჩანს, უცხო იყო ტერმინი “ვოსტანი”. აქ მის შე-სატყვისად თავს იჩენს ტერმინი “სეფე”, რომელიც დასაწყისში “სამეფო გვარს”, “სამეფო კარს” აღნიშნავდა, ხოლო შემდეგ შეიძლება გამოყენებული ყოფილიყო ყველაფერ იმის აღსანიშნავად, რაც სამეფო საგვარეულოს ეკუთვნოდა, მათ შორის ვხვდებით, “მაგალითად, “სეფეყანას” ან “სეფექუყანასაც” (სამეფო მიწა, სამეფო ტერიტორია), მაგრამ ძველქართულ ტოპონიმიკაში გავრცელებულა აგრეთვე ტერმინი “ვოსტანი”.

ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ისტორიული კუხეთის მთავარი ქალაქის რუსთავის ერთ-ერთი სახელწოდება — “ბოსტანქალაქი”, “ქართლის ცხოვრებაში” ეს უკანასკნელი რუსთავის ძველი სახელწოდების სახით იხმარება.

სამეფო მიწებზე მსხდომ მატერიალური დოვლათის მწარმოებელთა ერთი ძირითადი ნაწილის — სამეფო ხელისუფლების მიერ დამორჩილებული თემების წევრთა — “ლაოის” გარდა, სამეფო მიწებზე მსხდომთა მეორე ნაწილს “ტადრეულნი” წარმოადგენდნენ.

ტერმინი “ტადარი” ძველქართულში “ტადრის” (“ღვთის სახლის”) გარდა აღნიშნავს “სა-სახლეს”. ამ მნიშვნელობით იხმარება იგი, მაგალითად, ქართული ლიტერატურის ერთ-ერთ უძველეს ძეგლში — “მარტვილობაჲ წმ.შუშანიკისი”.

“ტადრეული” ამ სიტყვიდანაა ნაწარმოები და სიტყვასიტყვით ნიშნავს “სასახლისეულს”. ისევე როგორც წარმოებით, თავისი მნიშვნელობით იგი სავსებით შეესატყვისება ძველსომხურ “ვოსტანიკს” (ნაწარმოებია “ვოსტანიდან”). “ვოსტანიკები” თავისუფალი მი-წათმოქმედები იყვნენ და სამეფო მიწაზე (ვოსტან) ცხოვრობდნენ. სამეფო მიწაზე ნაკვეთე-ბი მიცემული ჰქონდათ მხოლოდ პირობით მემკვიდრეულ მფლობელობაში. ამ მიწის მესაკუთრედ მეფე რჩებოდა. ვოსტანიკები მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი სამეფო ხელი-სუფლებასთან და სამეფო ცხენოსანი ჯარის ძირითად ნაწილს ქმნიდნენ.

ძველსომხურ “ვოსტანიკებთან” მრავალმხრივ ახლო მდგომ სოციალურ ფენად გვევლინებიან ქართლის “ტადრეულნი”. საკუთრივ ქართულ სამყაროში მკვლევარნი ამ უკანასკნელთ “მსახურთა” კატეგორიას უახლოებენ და მიაჩნიათ იმ პირებად, რომელნიც რაღაცა სამსახურს ასრულებდნენ “ტადრის” — სასახლის მიმართ. პირველ ყოვლისა ეს იყო სამხედრო სამსახური. თუ ძველ სომხურ “ვოსტანიკებთან” ანალოგიის მიხედვით ვიმსჯელებთ, უნდა ვთქვათ, რომ სწორედ მათგან დგებოდა უმთავრესად სამეფო რაზმები და “ტადრეულებიც” ამგვარი რაზმების წევრებს წარმოადგენდნენ. ალბათ ისინი ასრულებდნენ (განსაკუთრებით ადრეულ ხანაში) სხვა ვალდებულებებსაც სასახლის მიმართ.

“ტადრეულების” სოციალური ფენა ძველ ქართლში ყალიბდებოდა ალბათ უმთავრესად ერის დამცრობილი ნაწილისაგან — “წვრილი ერისაგან”, მაგრამ, ეს ფენა უნდა შედგენილიყო აგრეთვე ყოფილი, თავისუფლებამოპოვებული მონებისგანაც, რომელნიც სამეფო რაზმებში მონაწილეობდნენ.

სოფლის მეურნეობაში მონური შრომის გამოყენება, ისევე როგორც აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, ალბათ მაინც საკმაოდ შეზღუდული მასშტაბით წარმოებდა. აქ გაბატონებული იყო თავისუფალ მიწათმოქმედ-მეთემეთა შრომა. სხვაგვარი იყო ვითარება ისეთ დარგებში, როგორიცაა მშენებლობა ანდა ხელოსნობა. ძველი ქართლიდან ჩვენამდე მოღწეული მატერიალური კულტურის ძეგლები — თავდაცვითი ნაგებობების, სასახლეთა და სხვ. ნაშთები გვაოცებს თავისი გრანდიოზულობით, განსაკუთრებით გრანდიოზულია ძველი სამეფო რეზიდენციის — არმაზციხის ნაშთები. მარტო არმაზციხის გალავნის აგებისას საჭირო იყო განსაკუთრებით შრომატევადი სამუშაოს შესრულება. საფიქრებელია, რომ ასეთ გრანდიოზულ მშენებლობაზე ფართოდ იყენებდნენ მონათა შრომას.

მშენებლობასა და ხელოსნობასთან ერთად მონებს ძველ ქართლში, უეჭველია, ფართოდ იყენებდნენ აგრეთვე მსახურთა, შინამოსამსახურეთა სახით.

მონების მოპოვების უმთავრეს წყაროს ომი წარმოადგენდა. სამხედრო ტყვეები და მათი შთამომავლები, უეჭველია, ძველ ქართლში მონების უმთავრეს ნაწილს შეადგენდნენ. ქართლის მეფეთა მიერ წარმოებული მრავალრიცხოვანი ომები, სხვათა შორის, ტყვე მონების ხელთგდების მიზანსაც ისახავენ. ეს გარემოება აირეკლა აგრეთვე ძველქართულ საისტორიო ტრადიციაში, რომელიც ძველი ქართლის ისტორიის გადმოცემისას არაერთგზის აღნიშნავს ქართლის მეფეთა მიერ ტყვეების ხელთგდებას.

ახ. წ. I საუკუნეებში, ქართლის სამეფოს ძლიერების პერიოდში, როდესაც ქართლის მმართველები უმეტესწილად წარმატებით შეტევით ომებს აწარმოებდნენ, საგრძნობლად უნდა გაზრდილიყო ტყვე-მონების მოპოვება და მნიშვნელოვნად უნდა გაფართოებულიყო აგრეთვე მათი გამოყენების არე (სოფლის მეურნეობაში, ხელოსნობაში, სააღმშენებლო, საირიგაციო და სხვ. მიმე სამუშაოებში, მსახურთა სახით და ა.შ.). გაიზარდა, ალბათ, “ნასყიდი მონების” (“ვერცხლით ნასყიდი”, “ვეცხლის ფრდილი”) რაოდენობაც, რომელნიც უმთავრესად, რა თქმა უნდა, ასევე სამხედრო ტყვეებს წარმოადგენდნენ.

იმასთან დაკავშირებით, რომ ტყვეები შეადგენდნენ მონების ძირითად ნაწილს, მოსალოდნელია, რომ თვით ტერმინი “ტყუე” “მონის” სინონიმი შეიძლება გამხდარიყო.

თავისი სოციალური მდგომარეობით “მწირიც” ალბათ ახლო იდგა “ტყუე” — “მონასთან”, თუმცა მათ შორის ის განსხვავება იყო, რომ “მწირი” იძულებული ხდებოდა “თვით” დაედგა თავის თავზე მონური შრომის უღელი, ემუშავა კაბალურ პირობებზე, რომ შიმშილით არ მომკვდარიყო. “მწირი” მკვეთრად უპირისპირდება “მკვიდრს” ან “მსოფლიოს” — თავისუფალ მეთემეს.

“მონა” და “მწევალი” შეიძლება ჰყოლოდათ არა მარტო მეფეებს, ზედა ფენის წარმომადგენლებს და სხვ., არამედ აგრეთვე რიგით თავისუფალთა შეძლებულ ფენებს.

მსხვილი ცენტრების — “ქალაქების” სახით ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია ძველ ქართლში ასახელებს: მცხეთას, კასპს, უფლისციხეს, ურბნისს, ოძრახეს (მდებარეობდა დღევ. აბასთუმნის მიდამოებში). ნეკრესს (კახეთში). “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით, ამას გარდა, დიდი სამხედროადმინისტრაციული ოლქების — საერისთაოების ცენტრებს წარმოადგენდნენ

ამავე უძველეს ხანაში წუნდა, რუსთავი, სამშვილდე, ხუნანი, შორაპანი და დიმნა (არგვეთში) და სხვ. რა თქმა უნდა, საბოლოოდ არქეოლოგიურმა ძიებამ უნდა დაგვიდასტუროს ამ პუნქტების “ქალაქობა” ჩვენთვის საინტერესო ხანაში. ჯერჯერობით ასეთი ძიება მხოლოდ ზოგიერთ პუნქტებშია ჩატარებული და ისიც არც თუ დიდი მას-შტაბით. უნდა ვიფიქროთ, რომ მომავალი არქეოლოგიური კვლევა დაადასტურებს წერილობითი წყაროების მონაცემებს უკვე ანტიკურ ხანაში ყველა დასახელებულ პუნქტში მსხვილი ქალაქური ტიპის დასახლების არსებობის შესახებ.

ძველი ქართლის (იბერიის) ქალაქები ანტიკურ ხანაში, პირველ ყოვლისა, სავაჭრო-სახელოსნო და, რიგ შემთხვევაში, აგრეთვე სამხედროადმინისტრაციულ (სამხედრო-სტრატეგიულ) ცენტრებს წარმოადგენდნენ. ჩვეულებრივ ქალაქები სწორედ ასეთი სამხედროადმინისტრაციული ცენტრების ახლო წარმოიშვებოდნენ ამ დროს. მათი გაჩენა ამა თუ იმ ადგილას დამოკიდებული იყო აგრეთვე ქვეყნის იმ რაიონის ეკონომიკურ განვითარებაზე, სადაც ისინი წარმოიშვნენ. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ასევე ვაჭრობისა და სავაჭრო გზების ფაქტორს, რომელთა გარეშე წარმოუდგენელი იყო მათი სრულფასოვანი ფუნქციონირება. ძველი საქართველოს ძირითადი სავაჭრო გზები იქ გადიოდა, სადაც ახლანდელი მაგისტრალური გზებია. ამ გზების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საკვანძო პუნქტს ქართლის (იბერიის) დედაქალაქი მცხეთა წარმოადგენდა. აღსანიშნავია საქართველოზე გამავალი დიდი საერთაშორისო სავაჭრო გზა, რომელიც აკავშირებდა აღმოსავლეთს (ჩინეთი, ინდოეთი, შუა აზია) დასავლეთს (ევროპას). ბევრი გზა აკავშირებდა საქართველოს აგრეთვე სამხრეთ-ში, სომხეთში გამავალ ანალოგიურ მაგისტრალთან. იბერიის მეფეების ესოდენ ენერგიული ლტოლვა I-II სს-ში თავისი ბატონობის დამყარებისაკენ სომხეთში, შესაძლებელია, არამცირედ უკავშირდება მათ სურვილს საკუთარი კონტროლი დაეწესებინათ სომხეთზე გამავალ დიდ საერთაშორისო სავაჭრო გზებზე.

ქართლის მჭიდროდ ჩაბმაზე საერთაშორისო ვაჭრობაში მიგვითითებს ნუმისმატიკური მასალა — I-III სს-ის ქართლის ტერიტორიაზე მრავლადაა აღმოჩენილი იმ დროის საერთაშორისო ვაჭრობაში ფართოდ გამოყენებული უცხოური მონეტები. ქართლში იჭრება ამ დროს ამ ფულის ადგილობრივი მინაბამებიც (რომაული და პართული მონეტების — ავგუსტუსის დინარებისა და გოტარდის დრაქმების მინაბამები), აღმოჩენილია დიდძალი იმ-პორტული საქონელიც (უმთავრესად ფუფუნების საგნები — ვერცხლისა და მინის ჭურჭელი, სამკაულები და სხვ.).

ჩვენ ცოტა რამ ვიცით ქართლის ექსპორტის შესახებ. განსაკუთრებით დიდი უნდა ყოფილიყო ექსპორტი მთიან რაიონებში. ცნობილია, რომ განვითარებული იყო ადგილობრივი ვაჭრობაც. დიდი ბაზრობები იმართებოდა ჩვეულებრივ რელიგიური დღესასწაულების დროს, მცხეთაში და სხვა ქალაქებში.

ქალაქები წარმოადგენდნენ აგრეთვე სახელოსნო ცენტრებს. არქეოლოგიური მასალა მოწმობს ქართლში (კერძოდ, მცხეთაში) ხელოსნობის არაერთი დარგის განვითარების შე-სახებ (სამშენებლო მასალების წარმოება, მინის წარმოება, ლითონების დამუშავება — დიდი მცხეთის ერთი უბანი “სარკინედ” იწოდებოდა). დიდად განვითარებული იყო ოქრომ-ჭედლობა, საფეიქრო საქმე, კერამიკული წარმოება. ეს უკანასკნელი მასიურ ხასიათს იღებს, რასაც უკავშირდება გვიან

ბრინჯაოს ხანის ნაწარმთან შედარებით (ფორმით, სილამაზით) ამ დროის კერამიკის უფერული ხასიათი. ეს უკავშირდება აგრეთვე ყოფა-ცხოვრებაში ვერ-ცხლის, ბრინჯაოსა და მინის ჭურჭლის სულ უფრო და უფრო ფართო გავრცელებას, გან-საკუთრებით მოსახლეობის შეძლებულ ნაწილში. ყურადღებას იქცევს, რომ ერთი (მაგალითად, მცხეთის) საწარმოო კერიდან გამოსული კერამიკა მეტად ფართო ტერიტორიაზე ჩანს გავრცელებული, რაც ფართო აღებ-მიცემის არსებობაზე მეტყველებს.

ძველი ქართლის ქალაქები ამავე დროს გამაგრებულ პუნქტებს წარმოადგენდნენ, რომელთაც საკუთარი ციხე-სიმაგრე, ზოგჯერ კიდეც (მაგალითად, მცხეთის შემთხვევაში) სიმაგრეთა მთელი სისტემა გააჩნდათ. ასეთი ციხე (ციტადელი) ამასთანავე, ადგილობრივი ადმინისტრაციის მეთაურის (“ციხისთავის” ან “ერისთავის”) რეზიდენციას წარმოადგენდა. საკუთრივ მცხეთაში კი ახ.წ.-ის დასაწყის საუკუნეებში სასახლეები, სამეფო ბაღები, არისტოკრატიის ბევრი წარმომადგენლის ადგილსამყოფელი ციტადელში (არმაზციხეში) კი არ იყო, არამედ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. საკუთრივ მცხეთაში. არმაზციხე ამ დროს მთავარსადლის (“სპასპეტის”) რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო.

მდაბიო ხალხი ცხოვრობდა ალბათ რაბათშიც — ციტადელს მიმდებარე ტერიტორიაზე, იყო ცალკე სამოსახლოებიც საწარმოო ნიშნით (მაგალითად, “სარკინე” დიდ მცხეთა-ში) ანდა რელიგიურ-ეთნიკური კუთვნილების მიხედვით. ქალაქებში ამ დროს ბევრი იყო უცხოელი (ებრაელები, არამეელები – სირიელები და სხვ.). მეფეები თვით ცდილობდნენ მათ დასახლებას, რათა ვაჭრობახელოსნობა გაეცხოველებინათ. ძველი ქართული წყაროების მიხედვით ქართლის ქალაქებში ამგვარად არსებობდა ებრაელთა ცალკე დასახლებანი. “წმინდა ნინოს ცხოვრების” მიხედვით, უძველესი ებრაული კოლონიები არსებობდნენ ურ-ბნისსა და მცხეთაში. არაებრაულ ქალაქებში მცხოვრები ებრაელები ქმნიდნენ ჩაკეტილ ებრაულ თემებს. “ქართლის ცხოვრებაში” (მეფეთა ცხოვრება) დიდი მცხეთის კვარტალებს (“უბნებს”) შორის დასახლებულია “ზანავი, უბანი ურიათა” (ამავე წყაროს მიხედვით, ებრაელთა მოსვლა მცხეთაში დაკავშირებულია ებრაელი ხალხის ისტორიის ისეთ მოვლენასთან, როგორიცაა იერუსალიმის აღება ნაბუქოდონოსორის, ხოლო შემდეგ — ვესპასიანეს მიერ). ებრაელთა “უბანი” არსებობდა ურბნისშიც. ძველი ქართლის ტოპონიმიკისათვის ასეთი სახელწოდებები უცხო არ იყო სხვა შემთხვევაშიც — არსებობდა სოფლები ამ სახელწოდებით.

ებრაულ კოლონიებში “ზაგინთა” — სამლოცველოთა არსებობა ურბნისში, მცხეთასა და სხვაგან ადასტურებს, რომ ებრაელები ქმნიდნენ ჩაკეტილ რელიგიურ-ეთნიკურ თემებს. ამ მხრივ დამახასიათებელია აგრეთვე “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ერთი მითითება, რომლის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ მცხეთის ებრაული თემი საუკუნეთა მანძილზე ინახავდა თავის ისტორიულ ტრადიციას ადგილობრივი ებრაული კოლონიის შესახებ. ვასპურაკანის მთავარი მცხეთელი ებრაელის — აბიათარის მიმართ ამბობს, რომ “ფგ(=503) წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც თქვენი მამანი (წინაპრები) მოვიდნენ აქ (მცხეთაში, ქართლში)”. ამავე საუბარში აბიათარი, თავის მხრივ, აღნიშნავს, რომ გავიდა 334 წელი მას შემდეგ, რაც ღვთაება აღარ მფარველობს ისრაელს. აქ, როგორც ჩანს, იგულისხმება მწვალებლური სიკვდილი ქრისტესი, რაშიც ადანაშაულებდნენ

ებრაელებს. აქედან გამომდინარე, მცხეთის ებრაული კოლონიის დაარსება უნდა მომხდარიყო ახ.წ. 334-503 წ.= ძვ.წ. 169 წელს.

მცხეთაში ნაპოვნი საფლავის ქვების ებრაული წარწერებიც უნდა მიუთითებდეს ებრაული ეთნიკური ელემენტის არსებობას ძველი ქართლის მოსახლეობას შორის. სიმპტომატურია აგრეთვე “ქართლის ცხოვრების” ცნობილი მითითება იმის შესახებ, რომ ძველ ქართლში ლაპარაკობდნენ, ქართულის გარდა, კიდევ ხუთ სხვა ენაზე: სომხურად, ხაზარულად (ჩრდილო-ირანულ დიალექტზე ?), ასურულად (ე.ი. სირიულად, არამეულად), ებრაულად და ბერძნულად.

ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენას ქმნიდნენ ალბათ შეძლებული მოქალაქენი (ვაჭრები, სახელოსნოების მეპატრონეები). მათგან ირჩეოდნენ, უეჭველია, საქალაქო თემების “თავკაცები”. აქ იყვნენ აგრეთვე სამეფო ადმინისტრაციის წარმომადგენლები, რომელთა მეთაური შეიძლება “მამასახლისის” წოდებას ატარებდა.

ქალაქის მოსახლეობა, ვაჭრობახელოსნობასთან ერთად, მისდევდა, რა თქმა უნდა, მიწათმოქმედებასაც, ისევე როგორც მესაქონლეობას. ქალაქის გარშემო, ამასთანავე, მიმოფანტული იყო სამიწათმოქმედო დასახლებები — სოფლები, რომლებიც ეკონომიკურად მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ქალაქთან.

ქალაქში საკმაო რაოდენობით უნდა ყოფილიყვნენ მონებიც, რომლებიც მუშაობდნენ არა მარტო სამეფო ან კერძო სახელოსნოებსა და მშენებლობაზე, არისტოკრატის წარმო-მადგენელთა მეურნეობაში, არამედ აგრეთვე შეძლებულ ვაჭრებთან და ხელოსნებთანაც.

ქართლის ქალაქები “სამეფო ქალაქებს” და მნიშვნელოვანწილად სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენს წარმოადგენდნენ. ეს განსაკუთრებით ითქმის იმ ქალაქებზე, რომლებიც სამეფო რეზიდენციებს წარმოადგენდნენ, გარშემორტყმული იყვნენ სამეფო მიწებით და დიდი სამეფო სახელოსნოები გააჩნდათ. ასეთი ქალაქები სამეფო ხელისუფლების არა მარტო პოლიტიკურ, არამედ ეკონომიკურ დასაყრდენსაც წარმოადგენდნენ. ქართლში, მცხეთის გარდა, ასეთი მსხვილი სამეფო საქალაქო ცენტრები უნდა ყოფილიყო კასპი და უფლისციხე.

ქართლის სახელმწიფოს სათავეში იდგა “მეფე”. ახ.წ. I-II სს. ბერძნულ და არამეულ წარწერებში, რომლებიც მცხეთაშია ნაპოვნი. იგი “დიდ მეფედ” იწოდება. ქართული წყაროც, “მოქცევაჲ ქართლისაჲ”, მცხეთას იხსენიებს, როგორც “დიდი მეფეების” რეზიდენციას.

სამეფო ტახტი აღებულ ხანაში უცილობლად მამიდან (უფროს) ვაჟიშვილზე გადადიოდა. ამის შესახებ ჩვენ მოგვეპოვება წყაროთა არაერთი მკაფიო ჩვენება.

ამ პერიოდის ბერძნულრომაული წყაროების მონაცემებით თუ ვიმსჯელებთ, ქართლის მეფე წარმოგვიდგება ხელისუფლად, რომლის ხელშიც იმყოფებოდა ძალაუფლება სახელმწიფოებრივი საქმიანობის ყველა სფეროში. დიონ კასიუსთან, ტაციტუსთან და სხვა ანტიკურ ავტორებთან, როდესაც ისინი ქართლის დიპლომატიურ თუ სამხედრო აქტივობას განიხილავენ, მუდამ პირველ პლანზე მეფის ფიგურა დგას. მთელი სამხედრო ადმინისტრაცია მეფეს ემორჩილება. დიდმოხელენი (პიტიახში, ეპიტროპოსი) იწოდებიან ქართლის ამა თუ იმ მეფის მოხელეებად (იხ. მცხეთის, არმაზისხევის, ბერძნულარამეული წარწერები) და ა.შ.

ძველ ქართლში, როგორც ჩანს, ყოფილა “მეფის შემდგომ მეორე პირის” ინსტიტუტი. სტრაბონის ცნობილ აღწერილობაშიც იხსენიება სამეფო საგვარეულოს წევრი — მეფის შემდგომ მეორე პირი, რომელიც მთავარსარდლისა და უმაღლესი მსაჯულის მოვალეობას ასრულებდა, “ქართლის ცხოვრება” იცნობს ძველ ქართლში ამ მეფის შემდგომ მეორე პირს, რომელიც სათავეში ედგა სამეფო ადმინისტრაციას. ეს იყო “სპასპეტი” — მთავარსარდალი, ყველა ერისთავთა უფროსი და, ამავე დროს, სახელმწიფოს ცენტრალური ოლქის — შიდა ქართლის მმართველი.

არმაზის ბერძნულარამეულ წარწერაში იხსენიება ქართლის სამეფო კარზე არსებული “ეზოს მოძღვრის” თანამდებობა. “ეზოს მოძღვარი” ვისიმე “ეზოს” (მეურნეობის) გამგე-ბელს ნიშნავს.

“ეზოს მოძღვარი” ქართლში არ უნდა ყოფილიყო სამეფო ადმინისტრაციის სათავეში მდგომი პირი, “მეფის შემდეგ მეორე კაცი”. ასეთს, როგორც ზემოთ დავინახეთ, აქ სამხედრო უწყების მეთაური — სპასპეტი წარმოადგენდა. ზემოთქმულის თანახმად შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქართლის სამეფოში “ეზოს მოძღვარი” განაგებდა სახელმწიფო შემოსავალს ანუ ხელმძღვანელობდა “ხარკი სამეფოს” შეკრებას, ამასთანავე, იდგა სამეფო მეურნეობის სათავეში და სხვ.

ძველი ქართული ტერმინი “ერისთავი” უნდა იგულისხმებოდეს უცხოურ ტერმინ “პიტიახში”, რომელსაც ხშირად იხსენიებენ ქართლის სამეფოს მიწა-წყალზე აღმოჩენილი ახ.წ. I-III სს. ბერძნული, არამეული და ფალაური წარწერები.

ძველ ქართლში “ერისთავები”, როგორც ჩანს, რამდენიმენი იყვნენ. “ქართლის ცხოვრება” ასახელებს რვა ერისთავს. ესენი, წარმოადგენდნენ დიდი ოლქების მმართველებს. იწოდებოდნენ თუ არა ისინი ადგილობრივ, აგრეთვე “პიტიახშებად”, მთლად ნათელი არ არის. თუმცა ის გარემოება, რომ მეზობელ სომხეთში ამ ტიტულს ყველაზე უფრო მაღალი რანგის ოლქის მმართველები ატარებდნენ, ისევე როგორც ტერმინ პიტიახშის ხმარება ცოტა უფრო მოგვიანო ქართულ წყაროებში, თითქოს იმაზე მიგვითითებს, რომ ძველ ქართლშიც “პიტიახში” შეიძლება “ერისთავის” პარალელურად, დროდადრო იხმარებოდა ხოლმე უმაღლესი რანგის დიდმოხელეთა აღსანიშნავად.

ქართლის სამეფოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად დაყოფას ლაშქრის ორგანიზაცია ედო საფუძვლად. ასეთი ერთეულების სათავეში ლაშქრის უფროსნი — “ერისთავები” (ერი — ჯარი) იდგნენ. ქართლის სამეფოს საერისთავოები, ჩვეულებრივ, წარმოადგენდნენ ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ტერიტორიალურ ერთეულებს, გეოგრაფიულად შემოსაზღვრულ რაიონებს. ასეთი იყო ქართლში ორევი (ხევი), რაც უთუოდ ამ ერთეულების ყველაზე გავრცელებული სახელწოდება უნდა იყოს.

“ორევი” იყოფოდა “ქვეყანა” ანუ “სოფელი” (ასევე ქვეყნის მნიშვნელობით).

“ქართლის ცხოვრება” (“მეფეთა ცხოვრება”) უკვე ქართლის სამეფოს დამაარსებელ ფარნავაზს აწერს ქვეყნის დაყოფას საერისთავოებად და ასახელებს ცხრა ასეთ ერთეულს. ესენია: 1. მარგვი (ისტორიული არგვეთი დასავლეთ საქართველოში), 2. კახეთი და კუხეთი, 3. გარდაბანი მდ. ბერდუჯიდან (თანამ. ძეგამჩაი) ვიდრე თბილისამდე და გაჩიანამდე. ერისთავის

რეზიდენციით ხუნანში, 4. ტაშირი და აზოცი (ცენტრით სამშვილდეში), 5. ჯავახეთი, კოლა და არტანი (ცენტრი – წუნდა), 6. სამცხე და აჭარა (ცენტრი – ოძრახე), 7. კლარჯეთი, 8. ეგრისი და სვანეთი. მეცხრე იყო ცენტრალური ოლქი – შიდა ქართლი (ანუ “ზენა სოფელი”), რომელსაც სპასპეტი მართავდა, როგორც ვხედავთ, ზოგი საერისთავო რამდენიმე “ხევს” აერთიანებდა. საინტერესოა, რომ ქვეყნის თითქმის ასეთსავე დაყოფას იძლევა “ქართლის ცხოვრება” ვახტანგ გორგასლის ხანისათვის. ეს გარემოება ბადებს ეჭვს, ხომ არ არის “ქართლის ცხოვრების” ფარნავაზისეული დაყოფა ქვეყნისა საერისთავო-ებად ანარეკლი სწორედ ამ ვახტანგ გორგასლისდროინდელი ვითარებისა (ამ უკანასკნელის რეალობაში ძნელია დაეჭვება ერისთავების პერსონალური ჩამოთვლის გამო). თუმცა სავსე-ბით შესაძლებელია, რომ ამგვარი დაყოფა ქართლისა ანტიკური ხანისათვის ტრადიციულ დაყოფას წარმოადგენდა და საუკუნეთა მანძილზე არსებობდა. რა თქმა უნდა, დროთა განმავლობაში ადგილი უნდა ჰქონოდა ცვლილებებსაც: ალბათ ოლქები დროდადრო ერთიანდებოდნენ ან იყოფოდნენ, იცვლებოდა ცალკეული ოლქების საზღვრებიც და ა.შ.

ამგვარი მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეულები იყოფოდნენ უფრო წვრილ ერთეულებად. “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ მათი ოლქების სხვადასხვა ადგილას დანიშნული სპასალარები და ათასისთავები. ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ ციხისთავები, მამასახლისები და ალბათ ბევრი სხვა თანამდებობის პირნი. სამეფო კარზეც, უეჭველია, არსებობდა, გარდა ზემოდასახელებული “სპასპეტისა” და “ეზომს მოძღუარისა”, ბევრი სხვა თანამდებობა. მეფის მოხელის აღსანიშნავად ძველ ქართულ წყაროებში, სხვათა შორის, ვხვდებით ტერმინ “სეფეკაცს”.

სამხედრო საქმე, სახელმწიფო გამოსაღებთა შეკრება და საზოგადოებრივი სამუშაოები შეადგენდნენ ძველი ქართლის სახელმწიფო აპარატის საქმიანობის ძირითად ასპარეზს. ჯარის კონტიგენტი, უეჭველია, იკრიბებოდა სახალხო ლაშქრის პრინციპით – ყველა თავისუფალი მიწისმოქმედი გამოდიოდა საომრად თავისივე შეიარაღებით. ხარკთან ერთად სამხედრო ვალდებულება შეადგენდა მთიელთა თავისუფალი თემების ძირითად მოვალეობას სამეფო ხელისუფლების მიმართ. ამის გვერდით, რა თქმა უნდა, არსებობდა მუდმივი სამეფო ლაშქარიც, რომელიც ნაწილობრივ შეიძლება კომპლექტდებოდა დაქირავებული ელე-მენტებით. ასეთ მუდმივ სამეფო რაზმებში საკომანდო პოსტებზე სხვათა შორის მონაწილეობდნენ “სეფეწულებიც” — სამეფო წარმოშობის პირები, რომლებიც სამსახურის ნაცვლად მეფისაგან იღებდნენ მამულებს (“აგარაკებს”).

სამეფო ხელისუფლება, სამეფო მიწებზე მსხდომი მიწათმოქმედი მოსახლეობის ექსპლუატაციის გარდა, სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის გზით ექსპლუატაციას უწევდა აგრეთვე მოსახლეობის სხვა ფენებს (თავისუფალ მეთემე-მიწისმოქმედთ, ხელოსნებს და სხვ.). გადასახადებს ახდევინებდნენ უეჭველია, ვაჭრებსაც. თემი (სასოფლო ან საქალაქო, რელიგიურ-ეთნიკური) წარმოადგენდა ალბათ ასევე ფისკალურ ერთეულს, კოლექტიურად პასუხისმგებელი იყო სახელმწიფოსათვის გადასახადების გადახდისა და სხვა სახელმწიფო-ებრივ ვალდებულებათა შესრულებაში.

სამხედრო ვალდებულებისა და გადასახადების გარდა ქართლის მოსახლეობა ალბათ შრომით ვალდებულებებსაც ასრულებდა. რა თქმა უნდა, არა ისეთი მასშტაბით, როგორც აღმოსავლეთის დიდ საირიგაციო ქვეყნებში, მაგრამ ძველ ქართლშიც სახელმწიფო ასრულებდა გარკვეულ ფუნქციას მეურნეობის ორგანიზაციის დარგში. სამეფო მეურნეობის დიდი ხვედრითი წონა, რის შესახებაც ზემოთ გვქონდა საუბარი, უკვე ლაპარაკობს ამის შესახებ. “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ქრონიკაში ჩვენ ხშირად ვხვდებით ცნობებს ამა თუ იმ მმართველის მიერ სარწყავი არხების გაყვანის შესახებ, რა თქმა უნდა, საირიგაციოს გარდა წარმოებდა სხვა სამუშაოებიც. ასეთ სამუშაოებში უეჭველია, მონებთან ერთად, ფართოდ მონაწილეობდნენ თავისუფალი მეთემენიც.

ქართლის არისტოკრატის უმაღლეს ფენას სეფეწულები შეადგენდნენ. ეს იყო სამეფო წარმოშობის ხალხი, რომლებიც სამხედრო სამსახურს ეწეოდნენ და ამის სანაცვლოდ მეფისაგან მემკვიდრეულ მფლობელობაში მიცემული ჰქონდათ სოფლები და მამულები.

თანდათან სამეფო საგვარეულოს (სეფეწულთა ფენის) მდგომარეობაში ბევრი ცვლილება მოხდა. ადრეულ ხანაში იგი უფრო გამოკვეთილ ფენას წარმოადგენდა (შდრ. სტრა-ბონის აღწერილობაში ქართლის მოსახლეობის პირველი “გენოსი”) და სამეფოს უცქერდა როგორც თავის საგვარეულო საკუთრებას. შემდეგში სამეფო წარმოშობის ზოგიერთი გვარი ალბათ დაკნინდა, ხოლო არასამეფო წარმოშობის ბევრმა გვარმა აღზევება განიცადა. ამიტომაც მკვეთრი განსხვავება ამ მხრივ თანდათან უკანა პლანზე უნდა გადასულიყო. თვით ტერმინი “სეფეწული” თავის ძველ მნიშვნელობასთან ერთად, როგორც ჩანს, უფრო ზოგად მნიშვნელობასაც იღებს და აღნიშნავს ქართლის არისტოკრატის უმაღლეს ფენას საერთოდ.

სამეფო საგვარეულოს წევრებს ხშირად მაღალი სახელმწიფო თანამდებობები ეკავათ. “მეფის შემდეგ მეორე პირი” — სპასპეტი, როგორც ზემოთ ითქვა, ჩვეულებრივ მეფის უახლოესი ნათესავი, სამეფო საგვარეულოს წევრი იყო. სეფეწულებს ეკავათ სხვა მაღალი თანამდებობებიც, კერძოდ ისინი შეიძლება ყოფილიყვნენ მეფისნაცვლები – ოლქის მმართველები. საინტერესოა ამ მხრივ “ქართლის ცხოვრების” კრებულში მოთავსებული ვახტანგ გორგასლის ისტორიის ავტორის ცნობა სეფეწულ ბივრტიანის შესახებ. თუ ვახტანგის მეფობის დასაწყისში იგი უბრალოდ “სეფეწულად” იხსენიება, შემდეგში იგი ოძრახეს ერისთავის სახით წარმოგვიდგება. სეფეწულები, როგორც ვთქვით, აქტიურად მონაწილეობდნენ ლაშქარშიც და ალბათ სამეთაურო პოსტებიც ეკავათ.

ქართლშიც მეზობელი ირანის ან სომხეთის მსგავსად ადრე უნდა გაჩენილიყო ამა თუ იმ სახელმწიფოებრივი თანამდებობების ცალკეული სამეფო თუ არასამეფო წარმოშობის საგვარეულოთა პრივილეგიად გადაქცევის ტენდენცია. ამის მკაფიო დადასტურებაა არ-მაზის ბერძნულარამეულ ბილინგვაში დამოწმებული ფაქტი: ფარსმან II-ის ეზოს მოძღვრის პუბლიკიუს აგრიპას ვაჟი იოდმანგანი, აგრეთვე ეზოს მოძღვრის პოსტს იღებს ფარსმან II-ის მემკვიდრის ხსენებამდე მეფის დროს.

ახ.წ. I-III სს. არქეოლოგიური მასალა ქართლის სამეფოს დედაქალაქ მცხეთიდან (არ-მაზისხევი, ბაგინეთი და სხვ.) აშკარად გვიჩვენებს, თუ რა ფუფუნებაში ცხოვრობდა ქართლის

არისტოკრატია. ქართლის დიდმოხელეთა და მათი ოჯახის წევრთა სამარხებში ჩატანებულია ძვირფასი, ხშირად უცხოური წარმომავლობის ნივთების დიდი რაოდენობა. ზედაფენა საერთოდ, როგორც ჩანს, ძალიან ფართოდ სარგებლობდა ფუფუნების უცხოური საგნებით (ვერცხლის ჭურჭელი, სამკაულები და სხვ.).

ჩვენამდე მოღწეული ნაშთები სასახლის ტიპის ნაგებობებისა და აბანოსი არმაზისხევ-ში, აქვე აღმოჩენილი უზარმაზარი მარანის ნაშთები, დიდებული სასახლის ნაშთები ბაგინეთში, დიდი მავზოლეუმის ტიპის სამარხი მცხეთის რკინიგზის სადგურთან და სხვ. ავსებენ იმ ბრწყინვალეებისა და ფუფუნების სურათს, რომელშიც, სამარხეული ინვენტარის მოწ-მობით, ქართლის არისტოკრატია ცხოვრობდა.

არქეოლოგიური მასალა თვალწინ გვიშლის ამ ეპოქის ქართლის მოსახლეობაში მკვეთრი ქონებრივი განსხვავების არსებობის სურათს. თუ ქართლის დიდმოხელებს, სარდლებს და მათი ოჯახის წევრებს სამარხები მიგვითითებენ მეფურ დიდებულებასა და ფუფუნებაზე, რომელშიც ცხოვრობდა ქართლის არისტოკრატიული ზედაფენა, მრავლად ვხვდებით აგრეთვე ამავე ეპოქის საშუალო შემდეგების ან თუნდაც ღარიბთა სამარხებს, რომლებიც მეტად ზომიერ ან კიდევ ღარიბულ სამარხულ ინვენტარს შეიცავენ. ასეთი მდიდრული და ღარიბული სამარხები ზოგჯერ ერთიმეორის გვერდითაც ვხვდება. ასე მაგალითად, მცხეთის რკინიგზის სადგურთან ნაპოვნია მდიდრული ინვენტარის შემცველი მავზოლეუმი, მის ქვემოთ ტერასებზე კი აღმოჩნდა ინვენტარით საკმაოდ ღარიბული სა-მარხები. არმაზისხევთან მდიდრული სამარხები თითქმის უშუალოდ ეკვრის სასახლის კომპლექსს, ხოლო მათგან ცოტა მოშორებითაა მათი სინქრონული ღარიბული სამარხები. ვხვდება სამარხები, სადაც მთელი სამარხეული ინვენტარი ამოიწურება იაფფასიანი მძივე-ებითა და რამდენიმე უბრალო თიხის ჭურჭლით. ცნობილ სამთავროს სამაროვანზე (მცხეთაში) და საკუთრივ მცხეთის ტერიტორიაზე შეიძლება განვასხვავოთ თითქმის ყველა ზე-მოაღნიშნული კატეგორიის სამარხები.

ახ.წ. პირველი საუკუნეები წარმოადგენს საზოგადოებრივი განვითარების ინტენსიურ ხანას ქართლში. ქართლის სამეფოს გაძლიერება და მის მიერ წარმატებული ომების წარმო-ება იწვევდა არა მარტო სახელმწიფოს საზღვრების გაფართოებას, არამედ აგრეთვე დიდძალი ნადავლისა და ტყვეების ხელთგდებას. ეს უკანასკნელი, რა თქმა უნდა თანაბრად არ ნაწილდებოდა ქართლის თავისუფალთა საზოგადოების ყველა ფენას შორის. მათი უდიდესი ნაწილი მისდიოდა პრივილეგიურ ზედაფენას, კიდევ უფრო ამდიდრებდა და აძლიერებდა მას. რაც შეეხება რიგით თავისუფლებს (მეთემე-მიწათმოქმედებს და მეომრებს), განსაკუთრებით ეკონომიკურად შედარებით უფრო სუსტებს, განუწყვეტელ ლაშქრობებში მონაწილეობა, პირიქით, მძიმე ტვირთად აწევბოდა და არყევდა მათ ისედაც არამყარ ეკონომიკურ მდგომარეობას. მცირეოდენი რამ ნადავლი კი, რაც მათ ხვდებოდათ, ვერ ანაზ-ღაურებდა მეურნეობისაგან ხანგრძლივი დროით მათი მოწყვეტის შედეგად მიყენებულ ზარალს. დიდი როლი უნდა შეესრულებინა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური დიფერენციაციის გაღრმავებაში ამ ეპოქაში მეომრის შეიარაღების გართულებას. ლაშქარში პირველ ადგილს იკავებს მძიმედ შეიარაღებული ცხენოსანი. დამახასიათებელია, რომ დიონ კასიუსი, როდესაც აღწერს ქართლის მეფის ფარსმან II-ის და მისი ამაღლის წევრთა მი-ერ გამართულ ასპარეზობას რომში, აღნიშნავს, რომ იმპერატორი

უცქერდა ვარჯიშს, რო-მელსაც ისინი ასრულებდნენ “მძიმე იარაღში” (ჩამჯდარნი). ახ.წ. პირველი საუკუნეების რთულ, ხშირი ომიანობის ატმოსფეროში სულ უფრო და უფრო მეტი იყო მოთხოვნილება სამხედრო საქმეში დასპეციალებულ ადამიანებზე. მიწათმოქმედის შრომის შეთავსება მეომრის მოვალეობასთან (რაც ასე დამახასიათებელი იყო ელინისტური ხანის ქართლისათვის) სულ უფრო და უფრო მძიმე ხდებოდა. ამასთანავე, თავისუფალ მეთემეთა მზარდი ქონებრივი დიფერენციაციის შედეგად მეთემეთა ერთ, გაღატაკებულ ნაწილს, ფაქტობრივად ეხ-შობოდა გზა ლაშქარში მონაწილეობის მიღებისა, რადგანაც აღარ შესწევდა უნარი საკუთარი თავის შეიარაღებისა (ლაშქარში ყველა საკუთარი შეიარაღებით გამოდიოდა). გაღარიბებული მეთემენი უკეთეს შემთხვევაში შეიძლება ლაშქარში გამოსულიყვნენ მსუბუქად შეიარაღებული ქვეითი ჯარის სახით, რომელიც უკვე გადამწყვეტ როლს აღარ ასრულებდა სამომავლო მოქმედების დროს და, შესაბამისად, უმნიშვნელო წილი ედო ომის დროს მოპოვებულ ნადავლსა და ტყვეებში.

ასეთ ვითარებაში ლაშქრობებში მონაწილეობის მიღება სულ უფრო და უფრო შეძლე-ბული მეთემეების პრივილეგიად იქცა, რომელნიც ამ გზით ნელნელა პროფესიონალი მეომრების – მხედრების სამხედრო წოდებად ყალიბდებოდნენ. მათგან იქმნებოდა მუდმივი სამეფო რაზმები, აქედან ინიშნებოდნენ სამეფო მოხელეები, ისინი იღებდნენ ნადავლისა და ტყვეების მნიშვნელოვან ნაწილს და ზოგჯერ მიწის ნაკვეთებსაც. ამავე დროს, ღარიბი მეთემეების მასა თანდათან შორდებოდა სამხედრო საქმეს, დიდი გაჭირვებით უძღვებოდა თავისი მცირე ნაკვეთის დამუშავებას და შემდგომი გაღატაკების საფრთხის წინ იდგა. ასე მიმდინარეობდა თავისუფალ მეთემეთა – “ერის” დიფერენციაციის პროცესი, ე.ი. მისგან ერთი მხრივ სამხედრო წოდების – “აზნაურთა” გამოყოფისა და მეორე მხრივ, დანარჩენი ნაწილის გაღატაკების, “წვრილ ერად” (როგორც მას ქართული წყაროები უწოდებენ) გადაქცევის პროცესი. ამასთანავე “აზნაური” ხდება მთელი პრივილეგიური წოდების ზოგადი სახელი. იქმნება აგრეთვე დიდდიდ აზნაურთა კატეგორია. “ერისთავები” აზნაურთა უმაღლეს ფენას ქმნიან. აზნაურობა სულ უფრო და უფრო შორდება სამიწათმოქმედო შრომას და მოზრდილ ნაკვეთებს გაღატაკებული მეთემეების და, ნაწილობრივ, აგრეთვე ალბათ მიწაზე დასმული მონების შრომით ამუშავებს. სამეფო მიწებიც თანდათან ურიგდე-ბა მცირე ნაკვეთების სახით მეთემეებს მოსავლის ნაწილის გადახდის ანდა სამხედრო სამ-სახურის აღსრულების პირობით (“ტადრეულნი”).

იზრდება დიდმოხელეთა – ერისთავების ხელისუფლება. ისინი ცდილობენ სრულუფლებიან ხელისუფლებად გადაიქცნენ თავთავიანთ ოლქებში, ამასთანავე ხშირად ახერხებენ თანამდებობები მემკვიდრეული გაიხადონ. ერთი სიტყვით, ინტენსიურად მიმდინარეობს ფეოდალიზაციის პროცესი, რომლის დაგვირგვინება ცოტა უფრო გვიან, IV-VI სს-ში მოხდა.

თავი XVI. ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა

ძველი აღმოსავლეთისა და ხმელთაშუაზღვის სამყაროსათვის სამი ათასი წლის წინათაც, ე.ი. უკვე ქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟზეც, კარგად ყოფილა ცნობილი

გვიანბრინჯაოადრერკინის ხანის დასავლურქართული და აღმოსავლურქართული კულტურის წრეებში შემავალი “ქვეყნების” განვითარების მაღალი დონე. ეს ითქმის, უპირველეს ყოვლისა სპილენძ-ბრინჯაოს და ადრერკინის მეტალურგიის დაწინაურების შესახებ, რის გამოც უძველეს საისტორიო წყაროებში ქართველ ტომთა წინაპრები მოიხსენიებიან ვითარცა “კვერით ხურონი, მჭედელნი რვალისა და რკინისა”. ამასთან, განუზომელი მნიშვნელობისაა ისიც, რომ ძველმა ბერძნებმა რკინის მეტალურგიის უმნიშვნელოვანეს მონაპოვარს – ფოლადს ბერძნულ ენაში დაუმკვიდრეს ერთ-ერთი უძველესი ქართველური მეფოლადე ტომის – ხალიბების სახელი (“ხალვიზს” – “ხალვიბდიკოს” შერჩა ბერძნულში ფოლადს სახელად).

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ძველი ბერძნები ცნობდნენ ქართველთა ღვაწლს უძველესი და ძველი სამიწათმოქმედო კულტურის განვითარებაშიაც. ამ მხრივ ქართველთა მიღწევები – განუზომელი წვლილი და დამსახურება ძველ ბერძნებს სრულიად განსაკუთრებულ მოვლენად მიუჩნევიათ. თანაც, ისე უყოყმანოდ, რომ ძველ ბერძნულ-ში ქართველთა სატომო და საქვეყნო საკუთარ სახელად დაუმკვიდრებიათ “გეორგია” და “გეორგოი”, პირველი (“გეორგია”) ძველბერძნულად მიწათმოქმედთა ქვეყანას აღნიშნავდა, ხოლო მეორე (“გეორგოი”) მიწათმოქმედ ხალხს.

სწორედ ეს, ძველი ბერძნების მიერ საქართველოსა და ქართველებისთვის შერქმეული საქვეყნო და სატომო სახელები, გავრცელდა ძველი ცივილიზაციის ქვეყნებში საქართველოს და ქართველების საკუთარ სახელებად.

ძნელი არ არის ვირწმუნოთ, რომ უაღრესად ცივილიზებულ ბერძენთა ეს უმაღლესი შეფასება საქართველოს და ქართველებს უკვე სამიათასი წლის წინ ჰქონდათ დამსახურებული. ამაზე მკაფიოდ მეტყველებს სპილენძ-ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიის განვითარების მაღალი დონე – თუნდაც ანთიმონიანი ბრინჯაო, ხალიბური ფოლადი, მრავალრიცხოვანი სარკინე-სარკინეთები, წედისნამჭედურები; ქართველთა შორეული წინაპრების მიერ გამოყვანილი მარცვლეულები – მახა და ზანდური, ასეულობით ვაზის ჯიში, ხევესურული ძროხა, იმერული ცხვარი, ადრევე განვითარებული სამთაბარო მეცხოველეობა და ფართოდ გავრცელებული “ცხვრის გზებით” დასერილი საქართველო და კავკასია.

ყოველივე ამას მფარველობდა თავდაპირველად ქართული წარმართული პანთეონი ქართველთა მთავარი ღვთაების, მთვარე ღმერთის, მამა ღმერთის – არმა-ს წინამძღოლობით. ქრისტიანულ ხანაში კი მიწათმოქმედთა ქვეყანას და მიწათმოქმედ ხალხს წმინდა გიორგი იცავს.

სპილენძ-ბრინჯაოს და რკინის მეტალურგიის ადრე დაწინაურებას, ადგილობრივ გამოყვანილ მარცვლეულისა და ვაზის ჯიშებზე დაფუძნებულ მიწათმოქმედებას და ასევე ადგილობრივ გამოყვანილ ცხოველთა ფართოდ მოშენებას ბუნებრივად მოჰყვა ქვეყნის ეკონომიკური მოღონიერება, რამაც დიდად შეუწყო ხელი უცხო სამყაროსთან საურთიერთო დამაკავშირებელი გზების განვითარებას, ე.ი. საქართველოს ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობის სამსახურში ჩადგა ქვეყნის მიწა-წყალზე გამავალი გზები და მდინარე-ები.

ბუნებრივია, რომ ასეთ ახალ ვითარებაში საქართველოს არამარტო გაჰქონდა განვითარებული მეტალურგიისა და მიწათმოქმედების ნაწარმი, არამედ უხვად შემოჰქონდა უცხოური ცივილიზაციის ხელმისაწვდომი და მისთვის სასურველი მონაპოვარი. ამგვარი ურთიერთობის სურათებს, შეიძლება ითქვას, ძალიან მკაფიოდ და დამაჯერებლად სახავს საქართველოში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, რომლებსაც ემყარება უკვე კარგად ცნობილ წერილობით წყაროებთან ერთად, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურის მიმოხილვის წინამდებარე ცდაც.

ქართული წარმართული პანთეონი — ბუნების ძალებისა და მოვლენებისადმი თაყვანისცემისა და მათი გაღმერთების მხრივ ქართველებშიაც ვხვდებით სხვა ტომთათვის დამახასიათებელ სურათს. გამორკვეულია, რომ თავისი ღმერთები ჰყოლიათ ცალკე თემებ-სა და საგვარეულოებს, მთას, ხევს, მინდორადგილს, ხეებს, სახლს, ფუძეს და ა.შ. ხალხური გადმოცემები და მდიდარი ეთნოგრაფიული მონაცემები გვიჩვენებენ, რომ ქართველებს ჰყოლიათ **საერთო, დიდი (უფროსი) ღმერთებიცა და სატომო ან სატომთაშორისო ღვთაებებიც**. ქართველთა წინაპრები ადრეკლასობრივი საზოგადოების დროსაც ყველაზე უფრო აღმერთებდნენ ცის მნათობებს – მთვარეს, მზეს და ვარსკვლავებს, ვითარცა საერთოქართულ ღვთაებებს.

გარკვეულია, რომ იმ დროის ქართულ ასტრალურ პანთეონს სამეული ედგა სათავეში. პირველი მათგანი უფროსად მიჩნეული **უზენაესი ღმერთი იყო**; მეორე — ქალღმერთი **მზე** ან **მზექალი**, ხოლო მესამე – **კვირია**. უზენაესი ღმერთი ანუ **მორიგე ღმერთი** პანთეონსაც ედგა სათავეში და ცხადია – სამეულსაც.

მომდევნო საფეხურზე იდგნენ, შესაბამისად, ჯვარი ან ხატი, ღვთისშვილები (ღვთის-სანახი, ღვთისნაზადები) და ა.შ. უკვე იმ დროისათვის ქართველთა ყველა ღვთაება ადამიანისებრ არსებებად არის წარმოდგენილი. ამასთანავე, ირკვევა, რომ უზენაესი ღვთაება მთვარე ღმერთი, ე.ი. მამა ღმერთია. ისიც კარგად არის ცნობილი, რომ ოდესღაც ქართველ ტომებს სათავისთავო სათემო ღვთაების გარდა, ყველასათვის საერთო რწმენა ჰქონიათ და საერთო ქართული წარმართობაც ყოფილა. აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, რომ მაგალითად, კვირიას თაყვანისცემასთან დაკავშირებულ სვანურ წესებში დაცულია წმინდა ქართული წარმართული რწმენის ანარეკლი და სათანადო ფერხულის სიტყვებს მეფერხულე სვანები ქართულად წარმოთქვამენ. ამ წესების ძველქართულ სახელებთან ერთად ფერხულის ქართულად წარმოთქმის ჩვეულება უეჭველია თავდაპირველი, საერთო ქართული წესის ნაშთი უნდა იყოს.

ივანე ჯავახიშვილს დამტკიცებული აქვს, რომ ახალი წლის დღესასწაულის ჩვეულებების თანახმად, მეგრული მეკვლეც თავის წარმოსათქმელ სიტყვებს მეგრულად კი არა, სწორედ ქართულად ამბობს ხოლმე.

მითითებული და კიდევ ბევრი სხვა მონაცემი საფუძველს აძლევდა ივანე ჯავახიშვილს დაესკვნა შემდეგი:

“ცხადი ხდება, რომ არამცთუ საზოგადო ქართული, ყველა ქართველ ტომთათვის, მათ შორის, მეგრელთათვის და სვანთათვისაც, საერთო წარმართობა არსებობდა, არამედ, რომ წარმართობას საერთო ტერმინოლოგიაც, საერთო ენაც ქართული ჰქონდა”.

საკუთრივ ანტიკური ხანისათვის, როდესაც ქართველთა თავმოყრა-შეკავშირების შემდგომი გაძლიერება შეინიშნება, არ ჩანს საფუძველი რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები ვიგულისხმოთ ქართულ წარმართულ პანთეონში.

მაგრამ საზოგადოებრივი ცხოვრების შემდგომ განვითარებას და სახელმწიფოებრივი წყობის ჩასახვაჩამოყალიბებას, საქალაქო ცხოვრების შემდგომ დაწინაურებას, მონათესავე ქართველ ტომთა კიდევ ერთი ტალღის – მუშქების (მესხების) ჩრდილოაღმოსავლეთისაკენ შემდგომ გადმონაცვლებას შესაძლოა გამოეწვია ზოგიერთი სიახლე რწმენა-წარმოდგენებში საზოგადოდ, და ქართული წარმართული პანთეონის მეთავე სამეულში, კერძოდ: ეს სიახლე გამოიხატა, უპირველეს ყოვლისა, უზენაესი ღმერთის – მთვარე-ღმერთის (მორიგე ღმერთის) სახელის არმა – არმაზის ქართლში შემოჭრით. **არმა – არმას**, არმაზის კულტი, ქართული საისტორიო წყაროების ცნობებით ფარნავაზ მეფის მოღვაწეობასთან არის დაკავშირებული – ე.ი. სულ მცირე, 2300 წლის წინანდელი ვითარების ამსახველია: “ამანვე ფარნავაზ შექმნა კერპი დიდი სახელსაზედა თვისსა: ესე არს არმაზი, რამეთუ ფარნავაზს სპარ-სულად არმაზ ერქუა”.

შეხედულებას იმის თაობაზე, რომ არმაზის კულტი აპურამაზდას უნდა დაუკავშირდეს, მხარი არ დაუჭირა 1924 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში მიხაკო წერეთელმა. მისი თვალსაზრისით, “ქართველთა არმაზ არ არის აპურამაზა, არამედ მცირე აზიის ღმერთი ცისა და სინათლისა, ატმოსფეროსა, წვიმისა და ელვა-ჭექისა – **თეშუბ**.”

უფრო ადრე აპურამაზდასთან არმაზის კავშირს უარყოფდა ივანე ჯავახიშვილი. მას მიაჩნდა, რომ არმაზის კერპის არსებობის საბუთად გეოგრაფიული სახელი “არმაზის ციხე” არ გამოდგება და, ამასთანავე, არმაზის ციხის მაინცდამაინც აპურამაზდასთან დაკავშირების საფუძვლიანობაც საკვლევი. მისი შეხედულებით, შესაძლოა აქ ქალღურ მეფეთა შორისაც მიღებულ სახელ “არამეს” ნაშთთან გვექონდეს საქმე და არა აპურამაზდასთან.

ისიც ნიშანდობლივია, რომ “ქართლის ცხოვრების” მიხედვით, არმაზი და კიდევ რამდენიმე სხვა კერპი ქართველთა ეროვნულ ღვთაებებადაც არის მიჩნეული. საამისო ცნობა დაცულია ლეონტი მროველის “მეფეთა ცხოვრებაში”, იქ, სადაც ფარნაჯომ მირვანისძის სამშენებლო მოღვაწეობისა და მის მიერ ზადენის კერპის შექმნა – აღმართვის აღწერის შემდეგ მოთხრობილია ფარნაჯომის “მიქცევის” შესახებ. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ ფარნაჯომმა “ამის შემდგომად შეიყუარა სჯული სპარსთა, ცეცხლისმსახურება, მოიყვანა სპარსეთით ცეცხლისმსახურნი და მოგუნი, და დასხნა იგინი მცხეთას, ადგილსა მას, რო-მელსას აწ ჰქვია მოგუთა და იწყო ცხადად გმობად კერპთა. ამისთვის მოიძულეს იგი მკვიდრთა ქართლისათა, რამეთუ დიდი სასოება აქუნდა კერპთა მიმართ”. აქ მკაფიოდ ჩანს, რომ ფარნაჯომის მოღვაწეობის პირველი პერიოდი მოდის არმაზის. ზადენის და სხვა კერპთა ზეობის ხანაზე. ამ საფეხურზე თვით ფარნაჯომი აღმართავს ზადენის ადამიანისებრ გამოსახულებას მცხეთასთან, მდინარე არაგვის მარცხენა ნაპირზე – ზადენის გორა-ზე.

ამ დროს ქართველები თაყვანს სცემდნენ ქართლის დიდ ღმერთებს – არმაზს და ზადენს, აგრეთვე, გაცსა და გაიმს. ფარნაჯომის მოღვაწეობის მეორე საფეხურზე “მეფე ჩუენი გარდახდა სჯულსა მამათა ჩუენტასა: არღარა მსახურებდეს ღმერთთა მპყრობელთა ქართლისათა, და შემოიღო სჯული დედული; აწ არღარა ღირს არს იგი მეფედ ჩუენდა”.

მოტანილ ამონაწერში კარგად ჩანს, რომ არმაზის, ზადენისა და სხვა კერპების თაყვანისცემა იმას ნიშნავდა, რომ მიჰყოლოდა “სჯულსა მამათა ჩუენტასა”, რომ “მსახურებდეს ღმერთთა მპყრობელთა ქართლისათა”, ხოლო “ცეცხლისმსახურება” სპარსთა სჯულისა მი-ღება იყო და ქართული სჯულის შეცვლა.

ამრიგად, წინარე ქრისტიანული ხანის საქართველოში, მაინცდამაინც ქართლში, ადგილობრივი პანთეონის სათავეში მდგარან “ქართველ მამათა” სჯულის ღმერთკაცები და არა უცხო წარმოშობის კერპები.

“მოგუთა უბნის” ხსენება, ცეცხლის მსახურთა მოყვანა სპარსეთიდან და ცეცხლმსახურების ზოგიერთი სხვა ნიშანიც უცხოური მოვლენაა და ქართველთა უძველესი რწმენა-წარმოდგენების დამადასტურებლად არ გამოდგება. ცეცხლმსახურება არასოდეს არ ყოფილა წინაქრისტიანული ხანის ქართული პანთეონის დამახასიათებელი.

ქართულ საისტორიო წყაროებში შემონახულია ცეცხლთაყვანისმცელობასთან დაკავშირებული სახელი ღვთაებისა “ითრუშან” — “ითრუჯან” — ფონეტიკურად სახეშეცვლილი ფალაური “ატრუშან – ატროშან”, მაგრამ ტრადიცია საფუძლიანად უპირისპირებს მას ქართველთა ღვთაებას – არმაზს: “ქართველთა ღმერთი ითრუჯან და ჩუენი ესე ღმერთი არ-მაზ ყოვლადვე მტერ არიან: ამანსამე (ე.ი. არმაზმა) მას ზედა ზღუა მოაქცია, და აწ მან (ე.ი. ითრუჯანმა) შური იძია და მის მიერ მოიწია ესე”. ასე უპირისპირდება ქართველთა არმაზი ქალდეველთა ითრუჯანს, რომელსაც არც საგანგებო სალოცავი და არც კერპი ჰქონიათ საქართველოში. ითრუჯანი იწოდებოდა ქალდეველთა ღვთაებად და ქართულ წარ-მართულ პანთეონს არ ეკუთვნოდა.

ამასთანავე, მკაფიოდ ჩანს, რომ **ითრუჯანი** ისეთი სტიქიის ღმერთი ყოფილა, რომლის მოსპობას ქართველთა **არმაზი** წყლით ცდილობს; ამგვარადაც, ითრუჯანი ცეცხლის ღვთაება ჩანს. ამ ვითარებაშიც არმაზი წყალმპყრობელია, წვიმის მომცემია და ცეცხლის მსპობელი.

ამრიგად, უეჭველია, რომ ქართველთა მეფე ფარნაჯომი განუდგა ქართველთა ღმერთებს და სპარსთა ცეცხლმსახურება იწამა. ამას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ქართლის სამეფოს წარმართული პანთეონის მეთაურის – მთვარე ღმერთის – არმა – არმაზის დასახა-სიათებლად.

არმაზის საკითხის კვლევისას სამართლიანად იქცევს მეცნიერთა ყურადღებას ამ ღვთა-ების გარეგნული სახე, რომლის აღწერილობა დაცულია მხოლოდ ქართულ საისტორიო წყაროებში. მაგალითად, “ქართლის ცხოვრებაში” შემავალ ცნობილ თხზულებაში “მოქცევა მირიან მეფისა და მის თანა ყოვლისა ქართლისა წმიდისა და ნეტარისა დედისა ჩუენისა ნინო მოციქულისა მიერ” აღნიშნულია, რომ ქართლის ქედის ცხვირზე ასვლისთანავე წმიდა ნინოს თვალწინ წარმოუდგა “კაცი ერთი სპილენძისაი... და ტანსა მისსა ეცუა ჯაჭვი ოქროისა და ჩაფხუტი ოქროისა და სამხარნი ესხნეს ვერცხლი და ბივრიტი და ხელსა მისსა აქუნდა ხრმალი ლესული, რომელი

ბრწყინვიდა და იქცევოდა ხელსა შინა რეცა თუ რომელი შეეხებოდა თავი თვისი სიკვდიდ განიწიროს... და მარჯვენისა დგა კერპი ოქროისა და სახელი მისი გაცი და მარცხლ მისა კერპი ვერცხლისაი და სახელი მისი **გა**. რომელნი იგი ღმერთად ჰქონდეს მამათა ჩუენთა არიან ქართლით”.

ამრიგად, ქართველთა წინაქრისტიანული ხანის ღმერთები უპირველეს ყოვლისა, ანთროპომორფულ არსებებს წარმოადგენდნენ: გამოქანდაკებულია მებრძოლი, რომელსაც ტანთ აცვია ოქროს ჯაჭვ-ჭუვრი, თავზე ოქროსავე ჩაფხუტი ახურავს და ხელში უჭირავს “ხრმალი ლესული”, ე.ი. ბრინჯაოდრინდელი რკინის ხანის ანთროპომორფულობა დამახასიათებელი ჩანს უშუალოდ წინარე ქრისტიანული ხანის ქართული წარმართული პანთეონისათვის. ეს ტრადიცია საგანგებოდ ჩანს ხაზგასმული. საისტორიო წყარო ღვთაებათა გა-მოსახულებებს წარმოშობით უკავშირებს მამათა უძველეს საცხოვრის არიანქართლს.

მოტანილ აღწერილობებში ყურადღებას იქცევს ღვთაებათა ქანდაკებების სხვადასხვა მასალისაგან (სპილენძი, ოქრო, ვერცხლი და ძვირფასი ქვები) დამზადების წესი, დამახასიათებელი ურარტუს და, საზოგადოდ, ძველი აღმოსავლური ხელოვნებისათვის.

როგორც დავრწმუნდით, ზემოაღწერილ გამოსახულებებთან არაფერი აქვს საერთო სპარსულ აპურამაზდას. ძველირანულ ხელოვნებას შემოუნახავს აპურამაზდას მხოლოდ სიმბოლური ნიშნები – ფრთოსანი მზისწრე.

ამის, გარდა, “ავესტაში” დაცული ტექსტები, სადაც კი აპურამაზდაა მოხსენიებული, მიუთითებენ, რომ ამ ღვთაების წარმოდგენა ანთროპომორფული სახით გამორიცხულია.

არმაზის ჯგუფის ანთროპომორფულ ქანდაკოვან ღვთაებათა გვერდით ყურადღებას იპყრობს ვანის ძველი ნაქალაქარის თხრისას, 1947 წელს აღმოჩენილი ძვ.წ. III საუკუნის სა-მარხი, რომელშიაც დაკრძალული აღმოჩნდა “რკინის კაცი”, შემკული ოქროს საყურეებით, ყელსამკაულითა და კილიტებით, რომლებიც, როგორც ქსოვილის ნაშთები გვიჩვენებენ, ქანდაკების სამოსელს ამკობდა. როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში, საქმე უნდა გვქონდეს ანთროპომორფული რკინის კერპის – ღვთაების საკულტო დაკრძალვასთან. ძვ.წ. III ს-ის რკინის ანთროპომორფული ქანდაკების აღმოჩენა ფარნავაზის დროინდელ ქართლში და და-სავლეთ საქართველოშიაც სრულიად არ არის მოულოდნელი. ამ მხრივაც ერთიანობისკენ მისწრაფების მაჩვენებლების შესახებ არის საუბარი.

რთულია წინარექრისტიანული ხანის ქართულ წარმართულ ღვთაებათა პანთეონის ქალღმერთთა სახელების დადგენა.

გამოირკვა, რომ ხეთური სახელი მთვარისა და მთვარე ღმერთისა ყოფილა არმას (არ-მას), რომელიც ნაწარმოებია არმა (არმა) ძირიდან.

ამრიგად, ძვ.წ. პირველი ათასწლეულის შუახანებში და მეორე ნახევარში, უნდა ვივარაუდოთ არსებობა ღვთაების სახელისა, რომელიც “არმა” სახელისაგან მომდინარეობს. სწორედ ასეთი ჩანს ქართული “არმას”, რამაც შემდეგ მოგვცა **არმაზი** და ამ უკანასკნელიდან კი – ადგილის სახელი არმაზის ციხე (არმაცციხე). ზემოაღნიშნული საფუძველს გვაძლევს ქართული

წარმართული პანთეონის უზენაესი ღვთაების – მთვარედმერთის სახელი არმაზი წარმომავლობით ხეთურ-მცირეაზიურ სამყაროს დავუკავშიროთ, სახელდობრ, ხეთურნესიტურ (ან ხეთურლუვიურ) კულტურას, იქაური მთვარისა და მთვარე ღმერთის არმას სახელს. გამორკვეულია, რომ უძველეს ღვთაებათა სხვა წინააზიური სახელები შემონახულია ძველი ქართული კერპის “აინინას” სახელში, რომელიც შემდგომ ქცეულა ქართველ ქალთა ეროვნულ სახელად “ნინო” – “ნანა”.

მსგავსი სურათი ჩანს “დარი – ტაროსის” შემთხვევაშიაც. ისინიც ხეთურ-მცირეაზიურ სამყაროსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. თითქოს ასეთივე ვითარებასთან გვაქვს საქმე ქართულ “ვეშაპ”-ის შემთხვევაშიაც. ამ სიტყვას უკავშირებენ ხურიტულ “ვიშაიშაპ” – “ვიშაშაპს”, საერთო ხურიტული პანთეონის ერთ-ერთ ღვთაებას და მის გავრცელებას ქართულსა და სომხურში ხსნიან ხურიტული მოდგმის ტომთა ერთი ნაწილის ქართველებისა და სომხების მიერ ასიმილაციის მაჩვენებლად.

მთვარის ღვთაების ხეთურ-მცირეაზიური სახელის გაჩენა დაკავშირებული უნდა იყოს მცირეაზიიდან ერთ-ერთი უძველესი ქართველი ტომის **მუშქების** (მესხების) ერთი ნაწილის ჩრდილო-აღმოსასავლეთით – კავკასიის ქართლისკენ გადმონაცვლებასთან და მათ მი-ერ სამხრეთდასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ თემის დასახლებასთან.

ამ ნაკადის შედწევასთან მტკვრისა და არაგვის წყალშესაყართან და იქ არსებული ქალაქის ქართლის დედაქალაქად გამოცხადებასთან დაკავშირებით, როგორც ჩანს, გავრცელდა ოფიციალური ღვთაების სამხრეთული სახელი – “არმა”. ეს უნდა მომხდარიყო ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. სიახლე იმაში გამოიხატა, რომ ქართველთა მამა ღმერთს – მთვარე ღმერთს შეერქვა სახელი იმ ქართველი ტომის მამაღმერთისა, (არმარმასარმა-ზი), რომელიც სათავეში ჩაუდგა ქართლის სამეფოს. ამიტომ იყო, რომ არმა – არმას – არ-მაზის ქართული წარმართული პანთეონის მეთაურად აღიარება არსებითი მოულოდნელი სიახლის მომასწავებელი არ უნდა ყოფილიყო. სწორედ ამიტომ შეიძლება მიეღოთ ეს სახელი ქართლის სამეფოს ჩრდილოაღმოსავლეთი ნაწილისა და ძველი დედაქალაქის ქართველებსაც. ეს უკანასკნელნიც ხომ ისევე, როგორც მუშქები – მესხები, თავყანსა სცემდნენ მთვარეს, ვითარცა მამაღმერთს. მთვარე-ღმერთის გამოცხადებას ახლად შექმნილი ქართლის სამეფოს პანთეონის მეთაურად დაუკავშირდა დამკვიდრება მთვარისა და მთვარე-ღმერთის წინააზიური სახელისა – არმარმას, ე.ი. მოხდა ის, რაც უფრო გვიანაც განმეორდა: “არმა-ზი” განიდევნა ქართული პანთეონიდან – ნამდვილად კი, განიდევნა სახელი “არმაზი”, ხოლო მთვარე, როგორც უზენაესი მამა-ღმერთი, მორიგე ღმერთი დიდხანს შეინარჩუნა ქართველობამ, უკვე **წმიდა გიორგის** სახითა და სახელით.

იმ ხანის საქართველო განვითარებული მიწათმოქმედებისა და დაწინაურებული საქალაქო ცხოვრებით ქვეყანას წარმოადგენდა და ამიტომაც, ბუნებრივია, რომ მისი პანთეონის სათავეში მოექცნენ “სოფლის მპყრობელნი, მზის მომფენელნი, წვიმის მომცემნი, ქვეყნის ნაშობთა გამომზრდელნი ღმერთნი ქართლისანი არმაზ და ზადენ” და “ძველნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი გაცი და გაიმ”.

მხოლოდ ასეთ ღმერთებს შეეძლოთ მიეღოთ თაყვანისცემა მიწათმოქმედი და მელითონე ქართველებისა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმას, რომ მათთან არიან “ძუ-ელნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი”.

ამის საფუძველზე ცხადი უნდა იყოს, რომ “არმარმაზს” ისევე არაფერი არ ჰქონდა საერთო აპურამაზდასთან, როგორც წმიდა გიორგის თაყვანისცემას საქართველოში არავითარი კავშირი არა აქვს ირანულ წარმართობასთან. ივანე ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ სტრა-ბონის მიერ ქართლის საზღვარზე ნახსენები მთვარის ტაძარი შეიძლება სწორედ კახეთში ყოფილიყო. იგივეა მოსალოდნელი ქართლშიაც და, საერთოდ, საქართველოში. სტრაბონის მიერ აღწერილი მთვარის დღესასწაულის შედარება სოფ. აწყურის 14 აგვისტოს **თეთრ-გიორგობასთან** ან საერთოდ საქართველოში გავრცელებულ წმიდაგიორგობასთან, “გორისჯვრობასთან”, “ნაციხურობასთან”, სვანურ “ლიმპიართან” და ა.შ., გვიჩვენებს აღნიშნულ წესჩვეულებათა ფართოდ გავრცელებას ქართულ სამყაროში.

ანტიკური ხანის საქართველოს წარმართული პანთეონის ღვთაებათა თვისებების გაცნობა ცხადსა ხდის, რომ ასეთი ღმერთები შეიძლებოდა გაჩენილიყო მხოლოდ მიწათმოქმედების უძველეს ქვეყნებში. სწორედ ამის მომასწავებელია “სოფლისმპყრობელობა”, “მზის მოფენა”, “წვიმის მოცემა”, “მიწის ნაშობთა გამოზრდა”.

ამის გამო გასაგებია, რომ საქართველოში – უძველესი მიწათმოქმედების ქვეყანაში – შვიდიოდე ათასი წლის წინ, მეურნეობის ეს დარგი შეჭრილი ჩანს კულტის სამყაროში და ასე ადრეა ქვეული გაღმერთების საგნად ხარი და მისი გამოსახულებებიც. ასე ძველი ჩანს საწყისი ქართული წარმოდგენისა, რომელიც ხარს მიიჩნევდა მიწათმოქმედების ფუძემდებლად. ხარის სახატო დანიშნულების გამოსახულებანი ადრე თიხისაგან უკეთებიან (ახალ-ციხის ამირანისგორა) უფრო გვიან კი – ბრინჯაოსაგან.

განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა უძველეს ქართულ ფულებზე – ე.წ. კოლხურ თეთრზე გამოსახული ხარისთავი (ძვ.წ. VI-II სს). უფრო გვიან, ახ.წ. II-III საუკუნეების ზღუდრის სამარხებში აღმოჩნდა საკულტო ხარის გამოსახულება.

ქართველთა სამეურნეო ყოფაშიაც არის შემონახული სწორედ ამ მხრივ საყურადღებო მასალები. ასე მაგ., ბოჭოლას თუ ბოჩოლას გამოსახულების სახატო პური უცხვიათ ხევსურებს.

ღვთისადმი შეწირული ხარის თავისქალა შიდა ქართლის მცხოვრებთ ავი თვალისგან საუკეთესო ჯეჯილის დასაცავად შუა პურის ყანაში დაუდგამთ.

სამეგრელოში ძველად გავრცელებული ხალხური სპორტული სანახაობა “კურული” (მეგრ. “კურო”) — ბულათა შეჯიბრება უნდა ასახავდეს ხარის მოთვინიერებას, მის გახედნას, იმ ბრძოლის მსგავსად, რომელსაც შუმერების გმირები **გილგამეში** და **ენქიდუ** მართავდნენ გარეულ ხარებთან.

ეს ყოველივე მიგვითითებს, რომ ხარის კულტის წარმოშობის თავდაპირველი კერები იგულისხმება კავკასიაში, წინა და მცირე აზიაში – ძველი მიწათმოქმედების ქვეყნებში. ხარის საკულტო გამოსახულებები უმეტესად ახალმთვარისებრია. ასეთია: ადრებრინჯაოსხანის კერათა

რქისებრი მოყვანილობა, მსგავსი სახის სამკაულები ცხინვალის ნაცარგორისა, მესხეთში (ხიზაბავრა), ურბნისთან “ტვლეფიაქოხზე”, დაბლაგომში აღმოჩენილი თიხის პატარა სამფეხა საგნები, რომელთაც თითქოს ასტრალური სახის ნაჭდევები აქვთ; რაჭაში აღ-მოჩენილი ბრინჯაოს სამფეხა საკიდები, რომელთა გაშლილი რქები შემტევ ხართა სახეებს წარმოადგენენ. ნამდვილად განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ქართული ანბანის 31-ე ასოს “ხარ-ის” მოყვანილობა. გარდა იმისა, რომ თვით ამ ასოს სახელი ხარს ნიშნავს, მისი მოყვანილობაც სწორედ ხარის რქებს გამოსახავს და მთვარის სიმბოლოდაც შეიძლება მივიჩნიოთ.

როგორც ირკვევა, მიწათმოქმედების კულტის საგნები საქართველოში სულ უფრო და უფრო ემსგავსება ახალი მთვარის გამოხატულებას, ე.ი. შინაარსითაც და გარეგნულადაც კანონზომიერია უძველესი ქართული მიწათმოქმედების კულტის გადაზრდა მამალმერთის – მთვარის, შემდეგ კი, წმიდა გიორგის კულტში. ამის შესაბამისად, ხარის ე.წ. საწესო გა-მოსახულებანი მთვარის ღვთაების სიმბოლოდ უნდა მივიჩნიოთ. ამრიგად, ძველ საქართველოში გავრცელებული და ფარნავაზის დროიდან გაბატონებულ მთვარის ღვთაებას (არმა – არმაზი, წმინდა გიორგი) შვიდიოდე ათასი წლის ფესვები ჰქონია.

ზემოაღნიშნული გვიჩვენებს, რომ არმა ღმერთისარმაზის აღიარება ქართლის სამეფოს მთავარ ღმერთად ძველი ქართული წესჩვეულებების გაგრძელება იყო და არა უცხოური მოვლენა. ისიც კარგად ჩანს – ყველგან, სადაც კი ქართველებს და მათ წინაპრებს უცხოვრიათ, ან მათი ნაკვალევია, დასტურდება იმ ხანებისათვის დაწინაურებული მიწათმოქმედებაც და მასთან დაკავშირებული მთვარის ღვთაებაც.

ამის გამო, მთვარის, ვითარცა მთავარმეუფისა და ღვთაების თავყვანისცემა ყველა ქართველი ტომის უძველეს რწმენად უნდა მივიჩნიოთ.

მცირეაზიურ სამყაროდან ზემო და შიდა ქართლში მუშქებს – მესხებს მთვარის სახელის არმა-სთან ერთად, ზადენ ღვთაების სახელიც მოუტანიათ. ამის გამო, ზადენის ხსენე-ბა არმა-ს გვერდით და არმას და ზადენის მოქცევა ქართული წარმართული პანთეონის სათავეში ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო. ისიც ნიშანდობლივია, რომ მტკვრისა და არაგვის წყალშესაყართან მისულ მესხებს თავიანთი პანთეონის უმთავრეს ღვთაებათათვის ძლიერი ციხექალაქები შეუქმნიათ: არმას ციხე (არმაზის ციხე) და ციხე ზადენი. ტრადიცია ციხე-ზადენის მშენებლობას ფარნაჯომს მიაწერს — “ამან ფარნაჯომ მეფემან უმატა ყოველთა ციხექალაქთა შენება, და ამან აღაშენა ციხეზადენი და შექმნა კერპი სახელით **ზადენ** და ამართა ზადენ”.

არმა-ზადენ და მათი ციხექალაქები, რომელთა მრავლისმეტყველმა ნანგრევებმა იჩინეს თავი მთაქართლის დასასრულსა და წიწამურის სერზე, უმთავრესი დასაყრდენი იყო იმ ქართულ-ეთნიკური ჯგუფისა, რომელიც საქართველოში ჰეგემონობდა ძვ.წ. I ათასწლეულში და მომდევნო ხანებშიაც. ყურადღება უნდა მიექცეს იოვანე ზედაზნელის ცხოვრე-ბის იმ ადგილს, სადაც აღნიშნულია, რომ იოვანე “აღვიდა მთასა მას მაღალსა, რომელსა ჰქვიან ზედაზენ”. აქ ნახსენებ ზედაზადენს, შემდეგში, შესაძლოა მოეცა აწინდელი ადგილის სახელი – ზედაზენი.

უთუოდ გასათვალისწინებელია სამხრეთ საქართველოს ადგილის სახელი ზადენგორა, სადაც ლეონტი მროველის ცნობით, რკინისჯვარისა და ოძრხევის გავლით სამცხის საზღვართან მისულმა ანდრია მოციქულმა დაივანა.

არქეოლოგიური კვლევის შედეგებიც უაღრესად საყურადღებო გამოდგა ზადენ სახელის სიძველის წარმოსადგენად. სახელდობრ, საკულტო დანიშნულების ბრინჯაოს ნიღბიანი ხარის მცირე ქანდაკება აღმოჩნდა ზადენგორაზე, რომელსაც სარიტუალო წესის მონაწილედ მიიჩნევენ.

შესაძლოა მესხეთის ზადენგორას (სოფ. ზადენის) სახელწოდება რამდენადმე მაინც უსწრებდეს მცხეთის ზადენისა და, მით უფრო, ზედაზადენის (ზედაზენის) გაჩენას. ეს არც არის მოულოდნელი. ისიც არის მოსალოდნელი და ბუნებრივიც, რომ მუშქების-მესხების ჩრდილოაღმოსავლეთით გადმონაცვლებისას სათანადო კვალი სამცხეშიაც დარჩენილიყო. ზემოაღნიშნული ქმნის იმის საფუძველს, რომ ანტიკური ხანის ქართული წარმართული პანთეონის მეთავე ღმერთთა შორის არმაზთან ზადენიც ვივარაუდოთ. ყველაფერი ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟიდან ქართველთა წარმართული პანთეონის უზენაეს ღვთაებებად მივიჩნიოთ **არმაზი** და **ზადენი**, ე.ი. მართლდება ძველი ქართული საისტორიო წყაროების შესაბამისი ცნობები და ძლიერდება საფუძველი მათი სანდოობისა.

იმ დროის ქართულ წარმართულ პანთეონში არმაზსა და ზადენთან ერთად ყოფილან გაცი და გაიმ, რომლებიც აგრეთვე წინააზიურ სამყაროდან ჩანან გადმოსული და ქართველთა წინაპრების ღვთაებებად იგულისხმებიან; წმინდა ნინოს ცხოვრების ავტორი არმაზის გამოსახულების აღწერის შემდეგ აღნიშნავს: “კუალად იყო მარჯუენით მისსა კაცი ოქროსი სახელი მისი გაცი და მარცხენით მისსა უდგა კაც ვერცხლისა და სახელი მისი გა-იმ, რომელნი იგი ღმერთად უჩნდეს ერსა მას ქართლისასა”. “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” ავტორი მოგვითხრობს, რომ აზომ მამამისის ქვეყნიდან – არიან — ქართლიდან “წამოიყვანა რვაი სახლი და ათნი სახლნი მამამჟუმეთანი: და დაჯდა ძუელ მცხეთას და **თანაჰყვანდეს** კერპნი ღვთად გაცი და გაიმ.

ამრიგად, “წმიდა ნინოს ცხოვრების” ავტორმა გაცი და გაიმ ქართველთა ეროვნულ ღმერთებად მიიჩნია მცხეთის ქვეყანაში, ე.ი. ქართლში – საქართველოში. “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” თანახმად, ესენი წამოყვანილნი ჩანან “არიან ქართლიდან”, ე.ი. ფრო ადრე “**არიან-ქართლის**” მიწა-წყალზე მცხოვრებ ქართველთა ღმერთები ყოფილან. ამასვე, გულისხმობს წმინდა ნინოსადმი მირიან მეფის ნათქვამი: “ყოვლისა დაფარულისა გამომეძიე-ბელნი, ძუელნი ღმერთნი მამათა ჩუენთანი გაცი და გაიმ, იგინი იყვნეს სარწმუნეებლად კაცთა მიმართ”.

ამრიგად, ქართული საისტორიო მწერლობა თვლის, რომ გაცი და გაიმ (გა) ქართველთა იმ შტოს ეკუთვნის, რომელსაც თავისი პირველსაცხოვრისი “არიან ქართლში” ეგულება.

უეჭველად ჩანს, რომ ზემოდასახელებული ოთხი ღმერთი – არმაზი, ზადენი, გაც და გაიმ, ქართველთა უძველესი ღვთაებებია და მათი დამკვიდრება ქართლის პანთეონში სავსებით კანონზომიერი იყო. აქ არსებითად არაფერი შეცვლილა. ქართლის დედაქალაქში – მცხეთაში მკვიდრდებიან “არიანქართლისა” და ხეთურ-მცირეაზიური სახელების მქონე ძველი ღმერთები ქართველებისა.

არმაზ და ზადენი ქართული წარმართული პანთეონის მეთაურდმერთებად იმიტომ ცხადდებიან, რომ ფარნავაზის მიერ ჩამოყალიბებულ ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ორგანიზაციისას უპირატესობა სწორედ მესხებს ჰქონდათ და ახალი დედაქალაქის – მცხეთის სახელიც მესხთა სატომო სახელს უკავშირდება.

უძველეს პანთეონში ზემონახსენები ღმერთების გაერთიანება უნდა ასახავდეს შერწყმას ხეთურ-მცირეაზიური წარმომავლობის მუშქებ-მესხებისა უძველესი დროიდან ადგილობრივ, მკვიდრ თუ სხვა წინარე – ქართულ მიწა-წყლიდან გადმონაცვლებულ ქართულ მოსახლეობასთან, რომლებიც არმაზ-ზადენის – ფარნავაზის დროისათვის მტკვარარაგვის შესაყარ ქვეყანაში დიდი ხნის წინ ყოფილან დამკვიდრებულნი.

“მოქცევაჲ ქართლისაჲ” და ლეონტი მროველი იცნობენ კიდევ ორ ღვთაებას. ერთი მათგანი – აინინა საურმაგ მეფეს აღუმართავს, ხოლო მეორე – დანინა – მირვან მეფეს.

ლეონტი მროველის ცნობით საურმაგ მეფემ “შექმნა ორი კერპნი – აინინა და დანინა და აღმართნა გზასა ზედა მცხეთისასა”. ქართული საისტორიო ტრადიცია აინინასა და დანინას არ მიიჩნევს პანთეონის მეთავე ღვთაებებად. ესენი იმით იქცევენ საგანგებო ყურადღებას, რომ წარმომობით წინააზიურნი ჩანან.

ლიხთდასავლეთისა და, საზოგადოდ, შავიზღვისპირეთის ქართველთა უძველესი პანთეონის დახასიათებისას უპირველეს ყოვლისა მძლავრ ღვთაებად წარმოდგება **ფაზისი**, რომლის ძეა **კოლხოსი**.

ფლავიუს არიანესაც აქვს მითითებული ქალაქ ფაზისში შესასვლელთან ქალღმერთის დიდი ქანდაკების არსებობა. ეს ქალღმერთი, როგორც აღწერენ, ტახტზე იჯდა და მას ხელთ ეპყრა ერთგვარი საკრავი – კიმბალი, ხოლო ფეხებით ლომები ეწვა. როგორც ჩანს, აქ გამოსახულია წარმართული პანთეონის ღმერთები ფასისის (ფასიანეს) წინამძღოლობით. ასეთ შთაბეჭდილებას აძლიერებენ უძველეს ქართულ მონეტებზე – კოლხურ თეთრზე ფაფარაყრილი ლომისთავის გამოსახულებები. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ლომისთავის მარმარილოს ქანდაკება, აღმოჩენილი საირხეში, კირქვისაგან გამოკვეთილი სამი ლომისთავი, აღმოჩენილი ვანის ძველი ნაქალაქარის გალავანთან 1967 წელს.

არქეოლოგიური აღმოჩენები ცხადსა ხდიან, რომ ლომის თაყვანისცემა ძველ საქართველოში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. ისიც ირკვევა, რომ ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი სურათი ძველი ქართული ტრადიციის გამოძახილი ჩანს. საამისოდ, ალ-ბათ, იკმარებდა წინწყაროს სამარხში აღმოჩენილი ლომისთავის ქანდაკება, გვიანბრინჯაოდრერკინის ხანის ბრინჯაოს სარტყელთა მოჭედილობებზე გამოსახული სცენები, სადაც უმთავრესი ადგილი ასტრალურ ნიშნებიან ლომებს ეთმობათ. ასეთებია: სამთავროს ველზე აღმოჩენილ ბრინჯაოს სარტყელთა ერთი ჯგუფი და თრიალეთის გორასამარხში აღმოჩენილი სარტყელი; ამ უკანასკნელზე ფანტასტური ცხოველები შემკულია მზის მკაფიო გამოსახულებებით. ამ სერიას აგვირგვინებს ალაზნის ველზე აღმოჩენილი ოქროს ლომი. ბერძნული საისტორიო წყაროები შენიშნავენ, რომ ქალაქ ფასისთან მდგარი ქალღმერთის ქანდაკება ყველაზე უფრო რეა-ს

ჰგავსო. რეა ანუ კვიბელე მცირეაზიის მთავარი ქალღმერთი იყო და იგი “დიდი დედის” – “დედა უფლის”, “დედუფლისა და ღვთისმშობლის” წოდებას ატარებდა.

ამ ღვთაებას შეესაბამება ქართველთა **კოპალა** – კოპალე.

ქართველთა ქალღმერთის ზოგიერთი ნიშნის დაკავშირებას ლომისა ან ლომისთავის გამოსახულებასთან და ლომებისა და სხვა ფანტასტურ ცხოველთა ტანზე ასტრალური ნიშნების, მეტწილად მზის სიმბოლური გამოხატვა იმას გვიჩვენებს, რომ ქართველებში მზის – მზექალის გაღმერთება ძირძველი რწმენაა და საგულდაგულოდ დამახასიათებელიც. საქართველოში მზის კულტის გავრცელების მკაფიო მაჩვენებლად არის მიჩნეული ვანისა და სამეგრეოს მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს წყვილ-წყვილი ცხენების გამოსახულებანი.

ძველი საქართველოს ოქრომჭედლობის განვითარების ეს უბრწყინვალესი ნიმუშები – საზეიმო – საწესო მორთულობის ნაწილები მოწმობს მათს საკულტო დანიშნულებას.

ამ რიგის არქეოლოგიურ მონაპოვართაგან დამახასიათებლად გამოირჩევა ბორისა და არმაზისხევის ვერცხლის თასებიც, რომელთა ფსკერის შიგნითა ზედაპირზე გამოსახულია სამსხვერპლო და მის წინაშე მდგარი ტორაწეული ცხენი. ცხენი შეეწირებოდა საზოგადოდ მზის ღვთაებას და, რა თქმა უნდა, მხოლოდ ქართველთა პანთეონისათვის არ იყო დამახა-სიათებელი. ამის მკაფიო მანიშნებელია მითრას – მზის კულტის გავრცელება ე.წ. აქამენიანთა სამყაროში, საქართველოში, სადაც მითრას დახვდა ადგილობრივი მზის ღვთაების ტრადიცია, ხოლო მაზდეანობა უცხო აღმოჩნდა და, შესაბამისად, არც გავრცელებულა.

ქალღმერთი ფასისი (ფაზისი ფასის მთიდან მომდინარე რიონის და შავზღვასთან მისი შერთვის ადგილას წარმოქმნილი ქალაქის ბერძნული სახელია), რომლის ძე კოლხთა ნათესავთაგან იყოფილა და მისი ატრიბუტები უძველესი ქართული ფულის უდიდეს ნომინალთა დამახასიათებელი ლომისთავი, საირხისა და ვანის ლომისთავების ქანდაკებანი, სამთავროსა და წინწყაროს სარტყელთა მოჭედილობებზე გამოსახული ცთომილები (მზე), ახალგორისა და ვანის ოქროს ცხენთა ქანდაკებები, ოქროს სამაჯურთა ლომისთავების სტილიზებული გამოსახულებები, რომლებიც ფართოდ გავრცელებული ყოფილა ძველ საქართველოში, აგრეთვე, ბორისა და არმაზისხევის ვერცხლის თასებზე გამოსახული სამ-სხვერპლოს წინაშე ტორაწეული ცხენები, უეჭველად ცხადსა ხდიან, რომ უძველეს უზენა-ეს ღმერთს – გამჩენს და მორიგეს, რომელმაც შექმნა სამყარო და წესრიგს ამყარებდა მის ქმნილებების სამყაროში, ადიდებენ, თაყვანს სცემენ, ოღონდ ვითარცა ქალღმერთს – მზექალს, რომელსაც ქართველთა წარმართულ პანთეონში მთვარე-ღმერთის გვერდით უზენაე-სი ადგილი უკავია.

ოდინდელი უზენაესი ღვთაების – მზის დიდი კულტი იმ ხანიდან მომდინარეობს, როდესაც მიწათმოქმედება იქცა საზოგადოების არსებობის უმთავრეს წყაროდ. მეურნეობის ამ დარგის შემდგომ დაწინაურებას, ბუნებრივია, უნდა მოყოლოდა მზის ღმერთის (დედაღმერთის) მნიშვნელობის გაზრდაგაფართოება. ამის პირდაპირი მაჩვენებელია ის, რომ ქართველი ოდიტგანვე თავის მზეს ფიცულობდა (შდრ. გამოთქმა “ჩემმა მზემ”), ხოლო ქართულმა ენამ შემოინახა დედის, საზოგადოდ კი ქალის, ქალღმერთის დიდება და თაყვანისცემა. ასე მაგალითად, ქართულისთვის უაღრესად დამახასიათებელია გამოთქმები: “დედამიწა”,

“დედაენა”, “დედ-მამა”, “და-მმა”, “ქალვაჟი”, “ცოლქმარი”, “გოგო-ბიჭები”, “დედალ-მამალი”, “დედაქალაქი”, “დედაციხე”, “დედაბოძი”, “მზე და მთვარე” და ა.შ.

როგორც ვნახეთ, აშკარად ჩანს უპირატესობა და პატივი, რომელსაც ქართველთა დედაენა ანიჭებდა უხსოვარი დროიდან **დედას**, ქალს, ქალღმერთს.

ეს დედა ქართველთა უძველესი ღმერთია, თანაც, უპირველეს ყოვლისა, მიწათმოქმედთა ღვთაებაა.

ძალიან დამახასიათებლად გამოხატავს ყველაფერ ამას ფშავხევსურული “ადგილის დედა”, ე.ი. “მიწის დედა” ანუ “დედამიწა”.

ამასთან, მიუთითებენ წყლის ღმერთის – **იგრისის** დიდ გავლენას კოლხეთში. “იგრისის” სახელს უკავშირებენ მდ. ინგირს (ენგურს) და მიიჩნევენ, რომ იგრისი “თავდაპირველად მხოლოდ ადგილობრივი, კოლხეთის ღმერთი იყო და მხოლოდ შემდეგ, ქართული მითოლოგიის მთლიანი დამუშავების შედეგად საერთოქართულ პანთეონში შევიდა”.

ამრიგად ჩამოყალიბებულ პანთეონს, რომლის სათავეში უძველეს ქართულ ღმერთებს – მზეს და მთვარეს ვხედავთ, ღვთაებათა უფროსუმცროსობის შესაბამისი საწესო ზეიმი – სათანადო დღესასწაულიც უნდა ჰქონოდა დაწესებული.

ეროვნულ პანთეონს უნდა ჰქონოდა უზენაეს და პანთეონის სხვა ღვთაებათა დღესასწაულები. ერთი უზენაესი დღესასწაული დაწვრილებით აქვს აღწერილი “წმინდა ნინოს ცხოვრების” ავტორს: დილით სამეფოს დედაქალაქში (მცხეთაში) გაისმა “ზმა ოხრისა და საყვირისა, გამოვიდა ერი ურიცხვი ვითარცა ყუავილნი ველისანი, და ზარი საშინელი გამოვიდა, და ჯერეთ მეფე არღა გამოსრულიყო”. ეს თითქოს დასაწყისიდანვე განსაზღვრავს დღესასწაულის საზეიმო ხასიათს. ქართველთა ეროვნული ღმერთები ერთბაშად შეახსენებენ თავიანთ ღვთიურ ძალას მთელ ერს. იწყება დიდი დღესასწაული. ამის შემდეგ “ვითარ მოიწია ჟამი იწყო სივლტოლა მიდამომალვა ყოვლისა კაცისა შიშითა საფარველსა თუისსა შეივლტოტა”. როგორც ვხედავთ, მეორე საფეხურია თავზარდაცემული, შეშინებული ხალხის დამალვა თავშესაფარში. ამის შემდეგ, გამეფებულ სიწყნარეში “აჰა მყის გამოვიდა ნანა დედოფალი, და ნელიად მოვიდოდა ერი და შეამკუნეს ყოველნი ფოლორცნი თვითოფერითა სამოსელითა და ფურცლითა და იწყო ყოველმან ერმან ქებად მეფისა”. ასე შემზადდა ზეიმის ახალი საფეხური – სადღესასწაულოდ მოირთო ქალაქი; დედოფალი ხალხშია და ერი ადიდებს მეფეს. “მაშინ გამოვიდა მირიან მეფე საზარელითა და თვალშეუდგამითა ხედვითა”.

ამ სანახაობით განცვიფრებულ წმინდა ნინოს შეატყობინებენ, რომ “ღმერთი ღმერთთა არმაზ მოუწესს, რომელ არა არს მისსა გარეშე სხუა კერპი”. წმინდა ნინო მიდის არმაზის სანახავად “და აღივსნეს მთანი დროშებითა და ერთთა, ვითარცა, ველნი ყუავილითა”. როგორც ვხედავთ, საღვთო დღესასწაული უკიდევანო საზეიმო სახეს იღებს; მისი ზეაღმავალი საფეხური წინასწარ განსაზღვრული თანმიმდევრობით სრულდება და სავსებით გასაგებია, რად შეარქვა ქართველმა ხალხმა დღე სასწაული (სასწაულის დღე).

დედაქალაქის სადღესასწაულოდ მორთვა-მოკაზმვა – ყოველი მოედნის ერთმანეთისაგან განსხვავებული ფერებით მორთვა და ზეიმის დადგმა ქალაქის მხატვართუხუცესის სახელო უნდა ყოფილიყო. თვით მხატვართუხუცესის სახელოს გაჩენა მცხეთაში დამახასიათებელია და, რა თქმა უნდა, გასაგებიც.

ქართველ ეთნოგრაფებს სრული სივრცე-სიღრმითა აქვთ გამოკვლეული, რომ თავისი წილი დღესასწაული ჰქონია ყველა ღმერთს, ჯვარს, ხატს და ა.შ. განურჩევლად იმისა, თუ მაღალი ქართული პანთეონის რომელ საფეხურზე იდგა, ან რაოდენ მიწა-წყალს სწვდებოდა ძალა ამა თუ იმ ღმერთისა, ჯვრისა, ხატისა თუ ღვთისნაბადებისა... ჩვენს დრომდე შე-მონახულ დღესასწაულთაგან ყველაზე დიდი, საქვეყნო-სახალხო დღესასწაული მცხეთობაა, რა თქმა უნდა, წარმოშობით წარმართული, თანაც, უძველესი დღესასწაული შემოდგომისა, სიუხვის, მოსავლისა და ნაყოფიერებისა, ე.ი. დღესასწაული მიწისდედისა დედამიწისა — უძველესი ქართველი მიწათმოქმედისა, რომლის ერთ-ერთ განსახიერებას, შესაძლოა, წარ-მოადგენდა არმაზისხევში აღმოჩენილი ნახევრად მრგვალი ვერცხლის ქანდაკება სიუხვისა და ნაყოფიერების ქალღმერთისა, რომლის ზუსტი ანალოგი არ იცის ძველმა ვერცხლმქანდაკებლობამ.

თვით “წმინდა ნინოს ცხოვრებაში” აღწერილი დღესასწაული მცხეთობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული; ამაზე მიუთითებს ურბნელების ჩამოსვლა მცხეთაში არმაზობის წინადადეს: “მაშინ დღესა ერთსა აღიძრნეს ერნი დიდნი მით ქალაქით (ურბნისით) წარმავალნი დიდად ქალაქად სამეფოდ, მცხეთად, მოვაჭრებად სახმართა რაითამე და ზოროვად წინაშე არმაზ ღრმთისა მათისა”.

ზემოაღნიშნული სრულის უეჭველობით გვიჩვენებს ქართული სულიერი კულტურის ამ უმნიშვნელოვანესი მხარის მაღალ დონეს. უშუალოდ წინარექრისტიანულ ხანაშიაც და ქრისტიანობამდე, სულ ცოტა ათასი წლის წინათაც, როდესაც ქართული ცივილიზაცია იერთებდა და უერთდებოდა დაიანის, ურარტუს, არიან — ქართლის, ტროას, ელინურხმელთაშუაზღვურ, კავკასიაკასპიისპირეთის, აზიურ აღმოსავლეთისა და მომდევნო ხანის აბრეშუმის გზის სამყაროთა ცივილიზაციებს.

სამარხები და დაკრძალვის წესები.

სულიერი კულტურის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მხარეს მკაფიოდ წარმოადგენს სამკვდრო წესის — დაკრძალვის წესისა და სამარხნაგებობათა არქეოლოგიური მარცვლები.

მიცვალებულის ძლიერი კულტი დასტურდება ძველ საქართველოში. მიცვალებულთა დასაკრძალვად უშენებიათ ქვის ანუ ფილაქვით შედგენილი სამარხები, კრამიტსამარხები, აკლდამები, ქვის სარკოფაგები, აგურითა და თიხის ფილებით ნაშენი სამარხები, ე.წ. ქვევრსამარხები და ორმოსამარხები. ამათგან, ორმოსამარხები და ქვის სამარხები გავრცელებული ყოფილა ანტიკურ ხანაშიც, უფრო ადრეც და შემდეგაც. ქვევრსამარხები — ძვ.წ. IV-I საუკუნეებში; კრამიტსამარხები — ძვ.წ. I — ახ.წ. III სს.; ქვის სარკოფაგები — ახ.წ. I-III სს.

ადრინდელი ხანის სამარხთაგან თავისი აღნაგობით გამოირჩევა ვანში 1961-1969 წლებში აღმოჩენილი სამარხები — თირში ამოკვეთილი დიდი ორმო და მის თავზე ამოყვანილი

მიწაყრილი. ასე ფართოდ გავრცელებულ სამარხებში შემონახულა ქვეყნის კულტურული ცხოვრების წარმოსადგენად მრავლისმეტყველი ძეგლები, უპირატესად მხატვრული ხელოსნობის უბადლო ნიმუშები. ასეთთა შორის არის ვანში აღმოჩენილი, თირში ამოკვეთილ დიდ ორმოში (3X3X1,5 მ) ჩაფენილ ჭილოფზე მეფური დიდებით დაკრძალული ახალგაზრდა ქალის სამარხი.

დამახასიათებელი ისაა, რომ თირში ამოკვეთილი ორმო გადახურული ყოფილა ძელე-ბით, ხოლო მათ ზემოთ, მიწისა და რიყის ქვის ზვინული — “გორა” აღუმართავთ. ამრიგად, ფრიად წარჩინებული წრის წარმომადგენელის დასაკრძალავად უიშვიათესი გორასა-მარხი აუშენებიათ და თან ჩაუტანებიათ მხატვრული ხელოსნობის მაღალი დონის მაჩვენებელი ძეგლები (ოქროს შუბლსამკაულები, 4 წყვილი საყურე, 4 სამაჯური, 4 ბეჭედი, სა-ბეჭდავები, ყელსაბამები, ტანსაცმლის ოქროს სამკაულები – ათასიოდე ცალი; ომფალოსით შემკული ფიალა, ფინიკიური მინის (ფერადი ჭიქურაშედგენილობის) პაწია ამფორები, სამტუჩა საღვინე (ბერძნ. ენოხოა) ვერცხლისა; ბრინჯაოს ჭურჭლები და მრავალი სხვა. ყველაფერი ეს ძვ.წ. VI-V სს თარიღდება.

ამასთანავე, აღმოჩენილია ოქროს ზოდი, რომელიც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ოქროს ნივთები ადგილობრივ საოქრომჭედლო სახელოსნოში უნდა იყოს დამზადებული.

საგანგებოდ არის აღსანიშნავი რკინის შუბლსამკაულისა და სამაჯურის აღმოჩენა. ეს უკანასკნელები მოყვანილობით ოქროსას იმეორებენ. ასევე განსაკუთრებული მნიშვნელობი-საა ოქროს სხივანა საყურეები, რომლებიც ჯერჯერობით, მხოლოდ საქართველოშია ცნო-ბილი (ბორი, ფიჭვნარი, ჭითაწყარი, მთისძირი, ცხუმი, წინწყარო, ყაზბეგი, ზემთაშენი, იკოთი, ბრილი). ამ ადგილებში და, საზოგადოდ, ენგურის, რიონის, ლიახვის, არაგვისა და თერგის ხეობებზე გამავალი სავაჭრო გზების გასწვრივ სამოსახლოებში და სამაროვნებ-ზე აღმოჩენილი ძეგლები, სახელდობრ: ოქრომჭედლობის, ჭიქათმოქმედების ნიმუშები, ბერძნულფინიკიურ თუ ეგვიპტურნავკრატისული შავლაკიანი ჭურჭელი, სანელსაცხებლე-ბი, ხოჭოსამკაულები, უფრო გვიანდელი — ქალაქ ალექსანდრიის ხელოსანთა ნახელავი ცნობილია მცხეთაში, დიდუბეში, ყუბანში და ჩრდილოკავკასიაში, საზოგადოდ.

ამრიგად, რიონის სათავეების (ბრილი) მოსახლეობის ფაქიზი გემოვნებაც ცხადად ჩანს, ე.ი. საქართველოს მთიანეთიც უკვე ზიარებულია ხმელთაშუაზღვა შავიზღვის სამყაროთა ცივილიზაციას.

ამ სავაჭრო გზების გასწვრივ ქართულ მოსახლეობას უნდა ეკისრა ფინიკიის, ეგვიპტის, საბერძნეთისა თუ სირიის მხატვრული ხელოსნობის ნაწარმთა გადაზიდვა კავკასიონის ჩრდილოეთ ქვეყნებში. რა თქმა უნდა, სავაჭრო გზების უსაფრთხოებაც ადგილობრივ მოსახლეობას უნდა დაეცვა. უცხოელები მათ გარეშე ვერც გზის უშიშროებას დაიცავდნენ და ვერც გზას გაიკვლევდნენ კავკასიონზე. უეჭველია, მხოლოდ უცხოელ ვაჭართა მფარველობით, ვაჭრობაში მონაწილეობით არ ყოფილა შემოფარგლული საქართველოს მთის მო-სახლეობა. უცხოური მაღალმხატვრული ძეგლების სიუხვე მდ.რიონის სათავეებში გამიზნული იყო არა მხოლოდ კავკასიონის ჩრდილოეთით გასატანად, არამედ ადგილობრივთა მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, მათ შორის, საფლავში ჩასატანებლად. ასეთებია ფინიკიიდან,

ეგვიპტიდან, სირიიდან თუ საბერძნეთიდან შემოტანილი მაღალმხატვრული ნივთები. ზემოაღნიშნულს მკაფიოდ უჭერს მხარს სტეფანწმინდის (ყაზბეგის) განძი, უფრო კი, ხევისუფალთა ან ხევის წარჩინებულთა კუთვნილი სამარხეული ნივთები.

ამრიგად, სტეფანწმინდაში ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებში დაკრძალულია ადგილობრივი წარჩინებული. ყველაფერი ეს მეტყველებს საქართველოს მთიანეთის დაწინაურების შესახებ ქართული ბარის კვალდაკვალ. ამასთანავე, მკაფიოდ მჟღავნდება ოქრომჭედელთა და ვერცხლისმქანდაკებელთა ნატიფი ხელოვნება, მხატვრული გემოვნება და ხელოსნობის ამ დარგის დიდად დაწინაურება.

ქართლის მთიანეთის სულიერი კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელ სტეფანწმინდურ აღმოჩენებს მხარს უბამს ქსნის ხევისუფალთა სამარხებში შემონახული, “ახალგორის განძის” სახელით ცნობილი ოქრომჭედლობის უბადლო ნიმუშები, რომლებიც შესრულების ხელოვნებითა და მაღალმხატვრული გემოვნებით განცვიფრებას იწვევს. აქ არის ოქროს დიდი რგოლები, ოქროს ფართო ფურცლისაგან გამოჭედილი დიდი სარტყელი, შუბლსამკაულები, ბალთები, საფეთქლის საკიდ-სამკაულები, შეწყვილებულცხენთა ქანდაკოვანი გა-მოსახულებები – მრგვალი ქანდაკების უბადლო ნიმუშები, ოქროს ბეჭდები, რომელთა ფარაკებზე ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებში გავრცელებული სახეებია გამოკვეთილი (ფასკუნჯები) – წინწყაროსა და სოხუმის (წითელი შუქურა, გუადიხუ) სამარხებში აღმოჩენილთა რიგისა და ხნოვანებისა. ისიც დამახასიათებელია, რომ ოქრომჭედლური ნახელავის ნაწილი ცხენის საწესო – სახეიმო აკაზმულობას მიეკუთვნება.

სტეფანწმინდაახალგორის “საუკუნის აღმოჩენებს” 1960 წლიდან მხარში ამოუდგა სოფ.ყანჩაეთის მდიდრული სამარხი, რომელშიაც საგანგებოდ მოხსენიებას იმსახურებს მიცვალებულის თვალებისა და ბაგის საფარები, ცხენის აკაზმულობის ნაწილები, ახალგორული სამაჯურები, ბრინჯაოს ჭვირული ალამი, მთვარისებური ჭვირული ფირფიტა, ცხვრის მცირე ქანდაკება და მრავალი სხვა, მათ შორის, ვერცხლის თასი და ა.შ.

წინწყაროს, ყანჩაეთის, ახალგორის, სტეფანწმინდის, ვანის, თრიალეთის და სხვა ზოგადად თანადროული ძეგლების მსგავსება ახალ საფუძველს ქმნის ადრეანტიკური ხანის “ყოველი ქართლის” საერთო კულტურული სახის წარმოსაჩენად. იგივე სურათი ისახება ბრილის, საირხეს, ვანის თუ გონიოსციხის ხნოვანებით ერთდროული, თუ მეტნაკლებად უფროსუმცროსი, მაგრამ უთუოდ ასევე მაღალმხატვრული არქეოლოგიური მონაპოვრების შედარებითი კვლევის საფუძველზე. ერთი სიტყვით, ერთხელ კიდევ მტკიცდება კულტურული ერთიანობა პოლიტიკურად ჯერ კიდევ გაუერთიანებელი მხარეების – ადგილობრივი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნებისა. ისიც ცხადი ხდება, რომ ქართველთა რწმენა-წარ-მოდგენებთან ერთად ქართველთა სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას ხელს უწყობდა ქართული კულტურის სახვით, ოქრომჭედლურვერცხლმქანდაკებლურ მიმართულებათა დაწინაურება – მათი კეთების მაღალი დონე ფარნავაზის წინარე ხანებში და შემდეგაც. მაღალ-მხატვრული, თანაც, უაღრესად ძვირფასი ნივთების ჩატანება სამარხებში საიქიო ცხოვრების შესახებ შემუშავებული წარმოდგენების დასახასიათებლადაც შეიძლება გამოდგეს.

ყველაფერი, რაც სჭირდება ადამიანს სიცოცხლეში, ე.ი. ამ ქვეყნად ქართველთა წინაპრების წარმოდგენით, აუცილებელი იყო გარდაცვალების შემდეგაც, ე.ი. საიქიოშიც. ამის მაჩვენებელია ჭირისუფლის მიერ სამარხში ჩასატანებელი საგნების შერჩევისას გამოჩენილი სიუხვე. აშკარად ჩანს ჭირისუფლის ზრუნვა იმისათვის, რომ ყველაფერი ის, რაც ამქვეყნად ცოცხლისათვის იყო აუცილებელი, იმქვეყნადაც თანხლებოდა მიცვალებულს. მხოლოდ ასეთი მსოფლმხედველობის ანარეკლი შეიძლება ყოფილიყო ყველაფერი ის, რაც ასე უხვად გამოავლინა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ საქართველოში და საზოგადოდაც.

ასეთი დასკვნის დამარწმუნებელ საფუძველს იძლევა საქართველოში გათხრილგამოვლენილი სამაროვნები და სხვადასხვა სახის “სახლ-საკრძალავებიცა” და სამარხი ნაგებობებიც: მიცვალებულს იმქვეყნადაც აუცილებლად სჭირდებოდა საცხოვრებელი ნაგებობა. სწორედ, ამ მიზნით არის ნაგები სხვადასხვა სახის “სახლ-საკრძალავები”, მიმსგავსებული ამქვეყნიური საცხოვრებელი სახლებისა. ძვ.წ. I და ახ.წ. II საუკუნეებში მიცვალებულთათვის კრამიტსამარხები უშენებიათ. ამ სახის სახლ-საკრძალავის ასაგებად გამოყენებულია ბრტყელი, გვერდებაკეცილი და ღარისებრი კრამიტები. აღნაგობით “კრამიტსამარხი” პატარა სახლს წარმოადგენს, მათგან ნაწილი ოთხკედლიანია, ნაწილი კი – ექვსკედლიანი. ამ “სახლებს” სახურავი ბანური ან ორფერდა აქვთ.

ადრინდელ კრამიტსამარხებში მიცვალებულები გვერდზე წვანან, თანაც ხელფეხმოკეცილნი, გვიანდელში კი (ახ.წ. II ს.) მიცვალებულები დასვენებულნი არიან პირადმა გაშოტილები, თავით დასავლეთისაკენ, ე.ი. თითქოს აღმოსავლეთს შესცქერიან. როგორც ვხედავთ, შეიძლება საუბარი ქრისტიანული დაკრძალვის წესის შემოჭრის მაჩვენებელ ნიშნებზე. ყველაზე უფრო გავრცელებული ძველი ხანის საქართველოში ქვისსამარხებია. სახელდობრ, გვხვდება ქვის დიდი, ბრტყელი ლოდებით შედგენილი, ანუ ფილაქვით ნაგები სა-მარხები (“სახლები”) და ნატეხი ქვით ნაგები სამარხებიც.

ფილაქვით ნაგები სამარხები შეკრულია ან შედგენილია კირქვის ან ქვიშაქვის მეტნაკლებად კარგად გათლილი ლოდებისაგან; მოგრძო ნაგებობის გვერდით კედლად უმეტესად თითო ლოდია ჩაყენებული. ეს “სახლი” (“ყუთი” - ე.წ. ქვაყუთი) გადახურულია 3-4 ბრტყელი ლოდით, რომლებიც ქმნიან “სახლსაკრძალავის” ბრტყელ, ანუ ბანურ სახურავს. გვხვდება ფილაქვით ნაგები ორფერდა სახურავიანი სამარხები. ზოგიერთ შემთხვევაში ამ ჯგუფის ნაგებობათა იატაკი ნაგებია ბრტყელი ოთხკუთხა კრამიტებით, აგურით, თიხის ფილებით, ფილაქვებით (ქვისფიცრებით). აღმოჩენილი მასალები გვიდასტურებენ, რომ საგანგებო იატაკიანი და ორფერდასახურავიანი “სახლ-საკრძალავები” მდიდრული წრის კუთვნილებაა.

ამ ჯგუფში გვხვდება საოჯახო სამარხებიც. კარგად ჩანს, რომ მათში მიცვალებულები სხვადასხვა დროს დაუკრძალავთ. ადრე დაკრძალულის ჩონჩხი “შევიწროებულია”, კედელთანაა “მიხვეტილი” ან პირველი მიცვალებული იმთავითვე კედელთან არის დასვენებული, ე.ი. შენახულია ადგილი სხვებისათვისაც. როგორც ვხედავთ, ეს “სახლ-საკრძალავი” ემსახურება სხვადასხვა თაობას, ისევე, როგორც ამქვეყნიური საცხოვრებელი სახლები.

სამარხ-სარკოფაგები ჯერჯერობით ხუთია აღმოჩენილი მცხეთაში, ერთი დილომში და რამდენიმე თირში ამოკვეთილი — ვანში. “დიდი მცხეთის” მიწა-წყალზე აღმოჩენილია ორფერდასახურავიანი და ბანურსახურავიანი სამარხი სარკოფაგები. მათი ძირითადი ნაწილი — მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთილი ოთხკუთხა მოყვანილობის პარალელოპიპედისებრი ყუთია, რომელშიაც მიცვალებული ესვენა და დასაკრძალავად გადარჩეული ნივთები უნდა მოთავსებულიყო.

სამარხ-სარკოფაგებში, როგორც გაირკვა, სამეფოს მმართველი წრის წარმომადგენლები და მათი ოჯახის წევრებია დაკრძალული. ასეთი განსაზღვრის საფუძველს გვაძლევს არმაზ-ციხის კლდეკარის სარკოფაგი, რომელშიაც აღმოჩენილ ვერცხლის კოვზისტარზე გამოყვანილი არამეული წარწერის თანახმად, მეფე თუ მეფის ასული იყო დაკრძალული. იგივე უნდა ითქვას არმაზისხევის მეექვსე და მეშვიდე სამარხ-სარკოფაგთა შესახებ. ასეთი დასკვნის მხარდამჭერია სამარხ-სარკოფაგთა სიმცირეც და მათში აღმოჩენილი მასალის სიუხვე და მრავალფეროვნება. არმაზისხევის მეექვსე და მეშვიდე სამარხ-სარკოფაგებში, უნდა ვიფიქროთ, ქართლის მეფის უზენაესი მოხელეების — ერისთავების (პიტიახშების) ასულები ყოფილან დაკრძალულნი — ერთში, ალბათ, სერაფიტი.

ფილაქვით ნაგები სამარხები, სარკოფაგები, კრამიტსამარხები, ქვათლილებით ნაგები ორფერდა-სახურავიანი კრამიტით გადახურული “სახლ-საკრძალავები” — აკლდამები და ე.წ. მავზოლეუმის სახის სამარხინაგებობები წარმოადგენენ ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებისათვის დამახასიათებელ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს — იმ დროის მონუ-მენტური ხუროთმოძღვრების მცირე ფორმებს. ეს ითქმის მაინცდამაინც მთაქართლის ჩრდილოეთ კალთის ძირში, მის თითქმის უკიდურეს აღმოსავლეთში — მცხეთის აწინდელი რკინიგზის სადგურის აღმოსავლეთით 1951 წელს აღმოჩენილ “სახლ-საკრძალავის” — ე.წ. მცხეთის აკლდამის შესახებ. არმაზციხის სამეფო აკლდამაც და ე.წ. მავზოლეუმიც კლდეშია ჩადგმული. საამისოდ კლდე დავაკებული, მოსწორებულია და შემდეგ ჩაჭრილი სამარხის მოყვანილობის შესაბამისად. ამგვარად მომზადებულ ადგილას თვით სამარხი აუ-შენებიათ. სამარხის შემორჩენილი ნაწილის მიხედვით ნაგებობის გეგმაც წარმოგვიდგება და მისი იატაკის მოლესილობაც.

ირკვევა, რომ ეს სამარხი ნაგებობა შედგებოდა წინა ნაწილისა და მიცვალებულის დასაკრძალავი განყოფილებისაგან. ეს უკანასკნელი — ძირითადი სენაკი — კვადრატულია, წინა ნაწილი — მოგრძო და მას აღმოსავლეთით ჰქონია კლდეში ამოკვეთილი სამსაფეხურიანი ვიწრო შესასვლელი.

სამარხის ძირითადი სენაკის — მიცვალებულის დასასვენებელ განყოფილების იატაკი გულმოდგინედ არის მოლესილი თითქმის 4 სმ სისქის საფარით. დანაყილი აგურისა თუ კრამიტის ფხვნილი კირხსნარში გაუზავებიათ და ამ მასით მოუღესავთ იატაკი. ასე საგანგებოდ ნაგები “მავზოლეუმის ტიპის” სამარხის მსგავსი “სახლ-საკრძალავი” — ევრისივიუ-სის და არეთას აკლდამა — აღმოჩენილია ოლბიაში, 1901 წელს, თუმცა, არმაზციხისა აშკარად უფრო გულდასმით უშენებიათ, ვიდრე სახელმოხვეჭილი ოლბია-პოლისისა. ქვათლილები უფრო უკეთ არის ნათალნაკოდი, ნაგებობა უფრო მტკიცე ქვითკირითაა ნაწყობ-შელესილი; კედლის

გარეუდაპირი უფრო პირწმინდაა; ქვათლილები რკინის კავებით (გამირებით) არის ერთიმეორესთან გადაბმული და ა.შ. ყველაფერი ეს ცხადს ხდის არმაზციხის სამარხების მშენებელთა დახელოვნებას – მაღალ დონეს, რაც ადგილობრივ ადრეანტიკურ სამშენებლო ტრადიციებს კარგად ეხმიანება.

მცხეთის მეორე – მოგვთაკარის აკლდამა “სახლ-საკრძალავი” ერთსენაკიანი ნაგებობაა. იგი აშენებულია ქვიშაქვის დიდი ქვათლილებით. ასეთი ქვათლილებითაა ამოყვანილი სა-მარხის კედლები და ნახევარწრიული კამარა. ამ უკანასკნელის შიდა ზედაპირი შელესილია კირხსნარით, რომელსაც დანაყილი აგური თუ კრამიტი ურევია და ამიტომაც ფერად მოვარდისფეროა.

აკლდამის აღმოსავლეთი მხარე იმთავითვე მიწით არ დაუფარავთ. ეს გამოსაჩენი, ე.ი. პირიმხარეა და ამის გამო შემოსილია კარგად გამოკოდილი ქვათლილებით. იგი დაბალსაფეხურიან ზეძირკველზე დგას. პირიმხარის შუაში საკარე ღიობია, რომელსაც დაბალი ზღურბლი და მკაფიოდ პროფილირებული საპირე აქვს. ეს “სახლ-საკრძალავი” ორფერდა სახურავიანია; გადახურულია მცხეთური ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტებით, სახურავი სცილდება ნაგებობის კედლებს. აკლდამა დგას ქვით შემოზღუდულ ფართობზე. მის ეზო-ში ჩასასვლელი საფეხურებიც ქვისაა. პირიმხარეზე – აღმოსავლეთით, ე.ი. წინ, მოზრდილი მოედანია (9X5 მ). ეს დიდებული სანახაობა სრული უეჭველობით გვიჩვენებს, რომ მშენებელ – ხუროთმოძღვართ ის ზედმიწევნით დაუმსგავსებიათ სამეფო თუ საზოგადოებრივი სახლისათვის, რომლებმაც თავის დროზე მიიქციეს სტრაბონის ყურადღება. უეჭველია, ეს “სახლ-საკრძალავი” მისი მფლობელის სიცოცხლეში ჩანს აგებული და სწორედ ამის გამო მისი პირიმხარეცა და კრამიტის სახურავი მიწით არ უნდა დაეფარათ. ეს წესი წერილობით წყაროებშიც არის აღწერილი. მაგალითად, მირიან მეფის მოქცევის “მეოცდახუთე-სა წელსა მოკუდა მე მისი რევ, სიმე თრდატ სომეხთა მეფისა, რომლისადავე მიეცა მეფო-ბა სიცოცხლესავე მისსა და დაფლეს აკლდამასავე, რომელი თვით მასვე რევს აღეშენა”.

“სახლ-საკრძალავთა” გარესახე და გულმოდგინე გათლაგაკოდვა ქვათლილებისა, საგანგებოდ კი შენობათა დამახასიათებელი ნაწილებისა, ნაგებობათა ყოველმხრივ აწონილდაწონილი გეგმა, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობებისათვის დამახასიათებელი ქვათლილები, მათი ერთმანეთთან პირწმინდა მიყენება, საგანგებოდ გადასაბმელი რკინის სამაგრები – უწყვეტები, რომელთა ბოლოები მეზობელ ქვათლილებში ამოკვეთილ ფოსოებშია ტყვიით ჩადულებულიჩატყვივული, ცხადყოფენ ძველი საქართველოს მშენებლობის ხელოვნების მაღალ დონეს. ასევე გამოირჩევა ეს აკლდამა საგანგებო, სწორედ სახლ-საცხოვრებლისთვის აუცილებელი კრამიტის სახურავითა და “სასახლის” ქვის გალავნიანი ეზოთი. ერთი სიტყვით, იმქვეყნიური ცხოვრება, ჩანს, გრძელდებოდა, თანაც, ამქვეყნიურ “სახლ-საცხოვრისთა” მიმსგავსებულსა და მათსავით გულმოდგინედ ნა-შენებ “სახლ-საკრძალავში” თანაც, უთვალავი ოქროვერცხლის ნივთების თანხლებით. ევრისივიუსისა და არეთას ოლბიაში აღმოჩენილი სამარხის მსგავსის აღმოჩენა მცხეთაში, აგრეთვე, ქალაქ ანისში სომეხთა სამეფო სამარხთა აღწერილობანი, დადასტურებული ფავ-სტოს ბუზანდაცის “სომხეთის ისტორიაში”, სადაც მოთხრობილია სანათრუქის სამარხის დიდ მოცულობასა და საგანგებო ნაშენობაზე,

საფუძველს აძლევდა ცნობილ სომეხ მეცნი-ერს პროფ.გ.ლაფანციანს შესაძლებლად მიეჩნია მცხეთის მდიდრული სამარხები გაეტოლე-ბინა ანისის სამეფო სამარხებთან.

სრულიად უეჭველია, რომ ადრექრისტიანული ხანის, სახელდობრ, ახ.წ. პირველ სამ საუკუნეში მაინც, ქვეყნის წარჩინებული წრის წარმომადგენელთათვის უშენებიათ მავზოლეუმების ტიპის აკლდამები, უკეთებით სამარხი-სარკოფაგები, “სახლ-საკრძალავები”, რომლებშიაც მიცვალებულთან ერთად მეტწილად მაღალმხატვრული ნივთები ჩაუმარხავთ. ასეა არმაზისხევის ერისთავთა (პიტიახშთა) სამაროვანზე, სამთავროს ველზე – მცხეთაში და სხვ. არმაზისხევის პირველ სამარხში აღმოჩენილია ოქროს საერისთაო ბეჭედი – სატვიფრავი, რომლის თვალზე ამოკვეთილი წვეროსანი მამაკაცის მკერდზედა გამოსახულებას გარშემოუყვება ბერძნული ნეგატიური წარწერა: “ასპავრუკ პიტიახში”.

ეს ბეჭედი საფუძვლიანად არის აღიარებული ასპავრუკ ერისთავის (პიტიახშის) ხელი-სუფლების ნიშნად და ამის გამო სამარხი ცნობილია ასპავრუკ ერისთავისად, თუმცა, შე-საძლოა, აქ დაკრძალული ყოფილიყო ჯავახი (ზევახი) ასპავრუკის ძე. საამისო საფუძველს შეიძლება წარმოადგენდეს ოქროს სარტყელი, რომლის ერთ-ერთი ბალთის თვალზე ამოკვეთილია ახალგაზრდა ქალვაჟის პირისპირა გამოსახულება ბერძნული წარწერითურთ: “ჯავახი სიცოცხლეა ჩემი – კარპაკი”. ეს სარტყელი სწორედ ჯავახ ასპავრუკის ძეს შეიძლება ეკუთვნოდეს და არა ასპავრუკს, რადგან ახალგაზრდა ქალის ეს სასიყვარულო წარ-წერა არ უნდა ყოფილიყო მოსალოდნელი მამის – ასპავრუკის სარტყელზე, ხოლო ასპავრუკის საბეჭდავი ბეჭედი – შესაძლოა მემკვიდრეობად მიიღო მამისაგან ჯავახმა და იგი იმქვეყნადაც ჩაატანეს მას. მაღალმხატვრულ ნივთთაგან განსაკუთრებულ ინტერესს აღძრავს რკინის სატევრის ოქროს ქარქაში, შემკულ-მოჭედილი ძვირფასი ქვებით. ქარქაში ბოლოვდება მედალიონით – ხბოს თუ ცხვრისათვის სტილიზებული ფერადი გამოსახულება, შესრულებული ტიხროვანი მინანქრის ტექნიკით. ესაა ჯერჯერობით ცნობილთაგან უძველესი ნიმუში ქართული ტიხროვანი მინანქრისა. უნიკალურთა ჯგუფშია ძვირფასი თვლებითა და ფერადი ჭიქურით მოოჭვილი რთული აღნაგობის ყელსაბამი, რომელიც მხატვრულტექნოლოგიური ხერხებით უკავშირდება თრიალეთის VIII და XXXVI გორასამარხებიდან ცნო-ბილ ოქროს მძივებსა და საკინძისთავებს, რომლებიც ძვ.წ. II ათასწლეულის I ნახევარს მი-ეკუთვნება და ქართული ოქრომჭედლობის ერთ-ერთი საყვარელი ხერხის – ცვარაშემკულობის – მოცვარვის ძირძველ ტრადიციას წარმოაჩენს.

მხატვრული ხელოსნობის განვითარების ასე მაღალ დონეს გვიჩვენებს ჯავახ ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ნივთების ერთი ჯგუფი, მაგრამ სამარხეული ინვენტარი შეიცავს სხვა მრავალ უნიკალურ ნახელავს: ოქროს სამაჯურებს, კილიტებს, ოქროქსოვილის წამო-სასხამს, ვერცხლის საღვინეებს, ორყურა ჭურჭლებს, სარეცლის ფერხთა ჩუქურთმოვან გარ-საკრავებს, ოქროვერცხლის მონეტებს, ოქრომკედს და მრავალ სხვას.

მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ დასახული სურათი არ არის გამონაკლისი, რაღაც განსაკუთრებული. მსგავსი სურათია სხვა ერისთავთა (მაგ., ბერსუმას) და მათი ოჯახის წევრთა – ქალებისა და ბავშვების სამარხებში. ბერსუმა ერისთავის სამარხში ოქროვერ-ცხლის ნივთთა შორის გამოირჩეოდა ვერცხლის დიდი ლანგარი, რომელზედაც ადამიანის ძვლები ეწყო, ხოლო ძირის გარეხედაპირზე გამოყვანილი იყო ბერძნული წერტილოვანი წარწერა: “მე მეფემან

ფლავიოს დადემან ვუძღვენ ბერსუმა ერისთავს”, იმავე ლანგარზე ამოკაწრულია ერთი სიტყვა — “მაკედონე”.

ვერცხლმქანდაკებლობის უმნიშვნელოვანეს ნივთთა შორისაა ვერცხლის პინაკები, რომელთა ფსკერზე გამოსახულია სამსხვერპლოს წინ მდგარი ტორაწეული ცხენი და ოქროფერილი ორბი. ვერცხლეულში გამოირჩევა სარეცლის ჩუქურთმოვან ფერხთა ვერცხლის გარსაკრავები — მრგვალი ქანდაკების ნამდვილად ბრწყინვალე ნიმუშები. ეს ითქმის, უპირველეს ყოვლისა, არმაზციხის კლდეკარის სარკოფაგში შემონახული ოთხი ჩუქურთმოვანი გარსაკრავის შესახებ. აქ სწორედ იმას აქვს მნიშვნელობა, რომ სამეფოს მმართველთა ზედა ფენა უზვად ფლობდა მხატვრული ხელოსნობის უბრწყინვალეს ნიმუშებს, ე.ი. შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ასე მაღალია დონე, დახვეწილია გემოვნება და ფართოა მრავალსახეობა იმქვეყნიურ ცხოვრებისათვის გამიზნული ნივთებისა. აქ ისიცაა ხაზგასასმელი, რომ ასეა პიტიახშთა სამარხებში და წარჩინებულ ქალთა სამარხებშიაც (არმაზისხევის მეექვსე სამარხი სარკოფაგი) და ბავშვების განსასვენებელში (არმაზისხევის მერვე სამარხი).

ოქრომჭედლობისა და ვერცხლმქანდაკებლობის დონის წარმოდგენა არ გამწვანდება, თუ შევიხსენებთ, რომ არმაზის ხევის მეექვსე სამარხში აღმოჩენილ ნივთთა შორის არის ვერცხლის პინაკი რომლის ფსკერზე დარჩილულია ახალგაზრდა ქალღმერთის წელზედა ქანდაკება. ქალღმერთის მარცხენა მკლავზე დაუწვევია ჯიხვის რქა, სავსე ყურძნის მტევნე-ბით, ხორბლის თავთავებითა და ვაშლებით; მხარზე ქალღმერთს თხის ტყავი წამოუსხამს; ყანწი, შუბლსამკაული, წამოსასხამი და გულმკერდი ოქროფერილია. იქვე იყო ვერცხლის მეორე პინაკი, რომლის ფსკერზე ჩადგმულდარჩილულია მამაკაცის ბიუსტი; უნდა დასახელდეს ფარშევანგების გამოსახულებებიანი პატერა, რომლის ტარს აგვირგვინებს ვერძის თავი.

უნიკალური სამკაულები აღმოჩნდა მეშვიდე სამარხში. ასეთებია: ოქროს სამნაწილედი ყელსაბამი, რომლის მედალიონს ამკობს ამეთვისტოს ვერძის თავი, მცირე, მრგვალი ქანდაკების ნამდვილად უნიკალური ნიმუში, რომელზედაც ოქროს ძეწკვით არის ჩამოკიდებული ძვირფასი ქვებით მოოჭვილი ოქროს სანელსაცხებლე. იქვეა საზეიმო წამოსასხამის შე-საკრავის ოქროს წყვილი აბზინდა — ფრთაგაშლილი ფრინველები, მოჭედილი ძვირფასი ქვებით. გამოირჩევა ექვსი ოქროს ბეჭედი, რომელთაგან ერთის თვალზე აქტეონის დაღუპვის სცენაა ამოკვეთილი. ვერცხლის პინაკი, რომლის კალთები ვაზისა და ბროწეულის მტევანფოთლებით არის შემკული. ამ რიგის ნივთებია სხვა სამარხებშიაც. აქ არის ოქროს ფართო სამაჯური, რომლის მთავარ თვალზე ათინა პალადა არის გამოკვეთილი.

სავსებით ასეთივე სიმდიდრით დაუკრძალავთ ერისთავთა ბავშვიც კი. ასეთია არმაზისხევის მე-9 სამარხი.

ნამდვილად მეფური ბრწყინვალეობა წარმოაჩინა 1946 წელს არმაზციხის კლდეკარის ორფერდა სახურავიანმა აკლდამამ. ეს სარკოფაგი თითქმის სავსე იყო ოქროვერცხლის ნივთებით, თანაც, რა თქმა უნდა, მეტწილად — მხატვრული ხელოსნობის უბადლო ნიმუშე-ბით. ვერცხლის ნივთების რაოდენობითა და ნახელავთა დიდებულებით არმაზციხისას სხვა ადგილებში აღმოჩენილები გვერდით ვერ დაუდგება. ასეთ შთაბეჭდილებას ქმნიან ვერცხლის

სადვინეები, ვაზის მტევანფოთლებით შემკული ჯამი, ოქროფერილი პორტრეტულმედალიონიანი, დადარულზედაპირიანი ქუსლიანი თასი, ზოდიაქოს ნიშნებით ნაპირ-შემკული ლამბაქი, პირფართო სადვინე, ნადირობის რელიეფური სცენებით შემკული თასი-სადვინე და მრავალი სხვა. აღმოჩნდა ვერცხლის კოვზი, რომლის ტარზეა არამეული წერტილოვანი ზედწერილი: “მეფისა” (“ზმლქ”).

დაუვიწყარ შთაბეჭდილებას ტოვებს სარეცლის ფერხთა ვერცხლის ოთხი განსაკრავი. თითოეული მათგანი კაკლის ხისაგან გამოთლილი მრგვალი ქანდაკებაა, რომელიც განასახიერებს არწივისა და სპილოს უაღრესად სტილიზებულ გამოსახულებას, დასრულებულს არწივის თავის ქანდაკებით. ყველაფერი ეს უნაკლოდ და ზედმიწევნით ზუსტად არის გარსშემოჭედილი ვერცხლის ფურცლით.

სიმდიდრე-სიუხვე სამარხეული ნივთებისა, ოქრომჭედელთა და ვერცხლმქანდაკებელთა ნახელავის დიდებულება, თანაც ოქროს, საწესო-საზეიმო აღმის შტანდარტები სრული უექველობით მიუთითებს, რომ აღმოჩენილია სამეფო სამარხი ან უკიდურეს შემთხვევაში, სამეფოკარის უმაღლესი წარმომადგენლის “სახლ-საკრძალავი”, მით უფრო, რომ იგი მცხეთის შიდაციხეშია აღმოჩენილი და ბადალი ნამდვილად არ უჩანს.

არმაზციხის კლდეკარის სარკოფაგში რომ ქართლის სამეფოს უმაღლესი წარმომადგენელი იყო დაკრძალული, ეს უექველია. გათხრისას, და შემდეგშიაც, ეს სარკოფაგი მიჩნეული იყო ქართლის მეფის ასულის სამარხად. ასეთ შთაბეჭდილებას მხარს უჭერდა სამარხის აღნაგობა – მცხეთის სარკოფაგები წარჩინებულ ქალთა სამარხებად იყო მიჩნეული; ქალები იყო დაკრძალული ორფერდასახურავიან სამარხებში და, თითქოს, ჩატანებული ნივთების სინატიფეც ამას მიუთითებდა. ისიც ახდენდა გავლენას, რომ არმაზისხევის წარჩინებულ მამაკაცთა სამარხებში აღმოჩნდა იარაღიც: სატევრის ქარქაშის მოჭედილობა (პირველ სამარხში) და ოქროსტარიანი სატევარი (მესამე სამარხში). ნახევარი საუკუნის მანძილზე გაძლი-ერდა მოსაზრება, რომლის თანახმად, არმაზციხის კლდეკარისთავზე გათხრილი “სახლ-საკრძალავი” შესაძლოა ქართლის მეფის განსასვენებელს წარმოადგენდა და არა მეფის ასული-სას. ამას უნდა მოწმობდეს სამარხში აღმოჩენილი ოქროვერცხლის სიუხვე (ასე თითქმის პირამდე გავსებული სხვა სამარხი არ არის ცნობილი) და თვით ნივთთა ნამდვილად მეფური ბრწყინვალეობა. საგანგებო მნიშვნელობისაა ისიც, რომ “სახლ-საკრძალავი”) ჩადგმულია შიდაციხეში – არმაზციხის მთავარი შესასვლელის – საგანგებოდ გაჭრილი კლდეკარის თავზე, თითქოს მის ჩამკეტად.

ისიც საგანგებო მნიშვნელობისაა, რომ ამ სამარხში აღმოჩენილ ერთადერთი ვერცხლის კოვზის ტარზე, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გამოყვანილია არამეული წარწერა: “ზიმლქ” – მეფისა. ყველაფერი ეს, თითქოს ცხადყოფს იმას, რომ არმაზციხის კლდეკარის სარკოფაგი ქართლის მეფის განსასვენებელი უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა ამით აიხსნას ისიც, რომ ეს სამარხი აშკარად გამოირჩევა საქართველოში გათხრილ მდიდრულ სამარხთაგან, რომლებიც აღმოჩენილია სხვადასხვა თემში, ხეობასა თუ “ქვეყანაში”. მსგავს სურათს სახავს, მაგ., ზღუდრის გვიანანტიკური ხანის სამაროვანი (ქარელი), ბორის (შორაპანი). სხვადასხვა დროს გათხრილი სამარხები გვაცნობენ ერისთავთა დონის მდიდრულ სა-მარხთა ბუდეებს. ბორის მონაპოვართაგან

საგანგებოდ უნდა იყოს დასახელებული ვერ-ცხლის პინაკი, რომლის ფსკერზე გამოსახულია სამსხვერპლოს წინაშე მდგომი ტორაწეული ცხენი, თითქოს არმაზისხევურის წყვილისცალი და არამეული (არმაზულ) წარწერიანი ვერცხლის პინაკი (“ბუზმიჰრ კეთილი პიტიახში”). დამახასიათებელია, რომ ამ წარწერის ამოკითხვა შესაძლებელი გახდა მხოლოდ არმაზისხევთან აღმოჩენილი ორენოვანი წარწერის (“არმაზის ბილინგვა”) ამოკითხვის შემდეგ.

ადრექრისტიანული ხანის განსაკუთრებით მდიდრულ სამარხთა ჯგუფს იმდროინდელი ტორევეტიკის ბრწყინვალე ნიმუშები ამშვენებს. ასეთია სოფ. სარგვეშის ფართოდ ცნობილი სამარხის ინვენტარი, განსაკუთრებით ვერცხლის უხვადშემკული თასები.

ასეთივე სამარხების ბუდეა აღმოჩენილი სოფ.კლდეეთში (ზეესტაფონი). სხვა მდიდრულ ნივთთა შორის სრულიად უნიკალურია ოქროს მოთვალულ-მოცვარული პორტრეტულგამოსახულებიანი აბზინდა, რომლის ძირითადი ნაწილი ოვალური, გარშემო ცამეტქი-მიანი ოქროს ფირფიტაა. ცამეტსავე ქიმს ნუშისებრი აღმანდინი ამშვენებს და მათს ბუდე-ებს ცვარა (გავარსი) შემოუყვება, ხოლო აბზინდის შუაგულში ზის სარდიონის დიდი თვალი, რომელზედაც ამოკვეთილია პორტრეტული გამოსახულება ცნობილი “კლდეეთის ერისთავის” სახელით. მისი მეფური შესახედაობა საფუძველს გვაძლევს იგი დასავლეთ საქართველოს უმაღლეს ხელისუფლად მივიჩნიოთ. საამისო საფუძველია ოქროს სარტყელიც. საერთოდ, უაღრესად მდიდრული სამარხეული ინვენტარი კოლხურ ოქრომჭედლორ წრესთანაც ამჟღავნებს სიახლოვეს და ქართლურთანაც. მდიდრული სამარხი აღმოჩნდა სოფ.თაგილონში, მდ.ენგურის მარჯვენა ნაპირას. იქ აღმოჩენილია ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები. ეს მეფური სიმდიდრით გამორჩეული სამარხი გვიჩვენებს, რომ იქ დაკრძალული ეგრისის წარჩინებული და საპატიო თანამდებობის პირი უნდა ყოფილიყო.

ასევე მდიდრული სამარხია აღმოჩენილი სოფ.ურეკში, სუფსის შესართავთან. იქ აღმოჩენილი ოქროვერცხლისა და სხვა მასალის ნივთები და დაკრძალვის წესი საერთოდ გვიანანტიკურობის მაჩვენებელი ჩანს და კარგად ეხმიანება დასავლურ და აღმოსავლურქართულ თანადროულ ძეგლებს.

იგივე ითქმის ნოსირის, ბანძის, ფარცხანაყანევის, კვაშხიეთის, ციხისძირის, ახმეტის, ერწოს, ცხინვალის, დიღმის და სხვა ადგილების წარჩინებულთა ქონებრივი მდგომარეობის, მხატვრული გემოვნებისა და ოქრომჭედლობავერცხლმქანდაკელობის განვითარების მაჩვენებელი ძეგლების შესახებაც. ამრიგად, ოქრომჭედლობის მაღალმხატვრულ ნაწარმზე დიდი მოთხოვნილება ყოფილა საქართველოს თითქმის ყველა თემში. დამახასიათებელია, რომ ამ მხრივ არსებითი განსხვავება არც არის დიდ საქალაქო ცენტრებსა და შედარებით მცირე საცხოვრისების მიწა-წყალზე აღმოჩენილ ძეგლებს შორის.

ყველაფერი ეს სულ უფრო ცხადს ხდის მაღალმხატვრულ ნივთებზე მოთხოვნილების ზრდას, ე.ი. მხატვრული ხელოსნობის შემდგომ განვითარების საჭიროებას და ერთნაირ მისწრაფებას მათ შესაძენად, თითქმის ათასი წლის მანძილზე – ძვ.წ.VI-V საუკუნეებიდან ახ.წ.III-IV საუკუნეებამდე.

თვალსაჩინოდ შეავსო წარმოდგენილი სურათი გონიოს განძმა. ამ აღმოჩენამ მხარი დაუჭირა საერთოდ საქართველოს დამახასიათებელ ვითარების ზემოთმოცემულ დახასიათებას საქართველოს უკიდურესი სამხრეთდასავლეთიდან

მაღალმხატვრული ნახელავის ნამდვილად დიდი სიუხვე შედეგია მხატვრული ხელოსნობის უკიდევანოდ განვითარებისა მთელს საქართველოში: რაჭალეჩხუმ-სვანეთში, შიდა ქართლის, ქვემო ქართლთორიალეთისა და მესხეთჯავახეთისაჭარაგურია-სამეგრელოს, იმერეთის და კახეთის “ქვეყნებში”.

მშენებლობის ხელოვნება და ხუროთმოძღვრული ძეგლები.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოს სამოქალაქო, საკულტო და სასიმაგრო ძეგლების, უპირველეს ყოვლისა, ქალაქების მშენებლობის შესახებ უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული ქართულსა და უცხოურ საისტორიო მწერლობაში. სახელდობრ: “მოქცევაი ქართლისაი” და “მეფეთა ცხოვრება” აღწერენ ქართველთა ნათესავთმთავრებისა და მეფეების სააღმშენებლო მოღვაწეობას: ქართლოსი და მისი მეუღლე აღაშენებენ ქალაქებს: ქართლს, ხუნანს და რუსთავს; გაჩიოსი — ქალაქ გაჩიანს. მცხეთოსი- მცხეთას; ოძრხოსი — ოძრხესა და თუხარისს; ჯავახოსი — წუნდას და ქალაქს არტანისას; უფლოსი — უფლისციხეს, ურბნისს, კას-ჰსა და ა.შ.

ამ ცნობებიდან კარგად ჩანს, რომ საქართველოში ყველა ქალაქის მშენებლობა დაკავშირებულია ქართველთა ნათესავთმთავრების ან მეფეების სახელთან, ე.ი. უძველესი, ძველი და ადრექრისტიანული საქართველოს ქალაქთა მშენებლობა განიხილება, ვითარცა ადგილობრივი, საქართველოს შინაგანი ცხოვრების მოთხოვნათა საფუძველზე განვითარებული მოვლენა.

ასეთია ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის თვალსაზრისი.

ქართველ ტომთა ერთი ნაწილის საგანგებოდ გამაგრებულ საცხოვრისებს უცხოელ ავტორთა შორის პირველად ქსენოფონტმა მიაქცია ყურადღება. მისი ცნობით, საცხოვრებელი სახლები და სხვა შენობები, მათ შორის კოშკები და გალავნებიც კი, ზოგ ადგილას ხისა უშენებიათ, თანაც ორ სართულად, ზემო სართულში სურსათ-სანოვაგეს ინახავდნენ, ქვე-მოთ კი თვითონ უცხოვრიათ. დაბა-სოფლები მინდვრებსა და მთის კალთებზე ყოფილა გაშენებული. ძვ.წ. IV საუკუნეში ამ მიწაწყალზე ვხვდებით გამაგრებულ დაბა-სოფლებს: ციხექალაქები მაღალ და მიუვალ გორებსა და კლდეებზე ყოფილა აშენებული და ხშირად გალავანს გარდა სხვა შენობა არა იყო რა. ხალხი თავისი ცოლ-შვილითა და ავლადიდებ-ბით მხოლოდ მაშინ შეიხიზნებოდა ხოლმე იქ, როცა მტრის შიში იყო და განსაცდელისაგან თავი უნდა დაეღწია; თუ ციხექალაქს გარშემო მდინარე არ უვლიდა, მაშინ დიდ თხრილს შემოავლებდნენ ხოლმე და თხრილის თავზე ბოძები ჰქონდათ ჩასმული და ხის კოშკები იყო დადგმული.

ქსენოფონტის დროისათვის ქართველ ტომებს — მოსინიკებს “მთავარი ქალაქიც” ჰქონიათ, სადაც შიდა-ციხეც (“აკროპოლისი”) ყოფილა.

უფრო გვიანდელი, სახელდობრ, ძვ.წ. პირველი საუკუნის ვითარება აღწერილი აქვს ცნობილ ელინელ გეოგრაფს სტრაბონს: მართლაც “ქართლი (სტრაბონი მოიხსენიებს, ბუნებრივია, ამ ქვეყნის ელინურ სახელს — “იბერია”) მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითა და

დაბებითაც, ისე, რომ იქ არის კრამიტის სახურავები, სახლები ხუროთ-მოდვრულად მოწყობილი, ბაზრები და საზოგადოებრივი დაწესებულებანი”.

სტრაბონს კარგად სცოდნია ქართლის ქალაქებიცა და ციხე-ქალაქებიც. ასე, მაგ., ჩრდილოეთიდან მომავალი გზის ბოლოს მას შენიშნული აქვს ძნელად ასაღები კედელი, ხოლო, “მდინარე მტკვრისა და არაგვის შესართავთან, ერთიმეორისაგან 16 სტადიონით დაშორებულ კლდეებზე – გამაგრებული ქალაქები: არმაზციხე (ჰარმოზიკე) და წიწამური” (სისამორა-სევსამორა).

ასევე კარგადაა აქვს სტრაბონს წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოს ქალაქები, სოფლები, ნავსადგურები და ციხე-სიმაგრეები. ჯერ კიდევ არტემიდორეს თხზულებიდან სტრაბონისთვის ცნობილი ყოფილა დიდი ბიჭვინტა და დიოსკურია – საერთო სავაჭრო ადგილი ამ ქალაქის ზემოთ და მახლობლად მცხოვრებთათვის. შემდეგ, მდ.რიონზე (ბერ-ძნულ წყაროთა “ფასიდზე”) მდებარე ამ მდინარის მოსახლე ქალაქი – კოლხთა სავაჭრო ადგილი, გარშემორტყმული მდინარით (რიონით), ტბითა (პალიასტომის ტბა) და ზღვით (შავი ზღვა). სტრაბონი იცნობს ციხე-ქალაქ შორაპანსაც, რომელსაც საჭიროების შემთხვევაში მთელი ქალაქის მოსახლეობა შეუძლია შეიფაროს.

მოსხთა ქვეყანაში სტრაბონს ეგულება ლევკოთეას ტაძარი — ოდესღაც მდიდარი, ხოლო მისი დროისათვის ფარნაკესა და მითრიდატე პერგამონელის მიერ გაძარცვული — “როდესაც ქვეყანა დაუძლურდება, ღმერთთა კუთვნილიც სუსტდება და აღარ უნდათ მათი პატივისცემა”, იმეორებს სტრაბონი ევრიპიდეს სიტყვებს”.

სტრაბონს სხვა ქალაქების შესახებაც ჰქონია საყურადღებო ცნობები. ასეთთა შორის ცნობილი გეოგრაფი ასახელებს კარგად გამაგრებულ პატარა ქალაქს – ფრიქსპოლისს.

დიდი ხანია სპეციალისტთა ყურადღებას იქცევს რომელი არქიტექტორის ვიტრუვიუს-ის ტრაქტატის მეორე წიგნი, სადაც ძველი კოლხური სახლია აღწერილი: ეს არის ძეგური ნაგებობა.

ვიტრუვიუსის მითითებული ცნობა და შესაბამისი საგანგებო რეკონსტრუქციები და-მაჯერებლად გვიჩვენებენ შვეულკედლიან, ოთხფერდა სახურავიან ცენტრალურგვირგვინიან ქართულ სახლს — ტრადიციულ ჯარგვალურ მშენებლობას, რომელსაც შესაძლოა მოჰყვა ქართული დარბაზული საცხოვრებელი სახლიცა და სასიმაგრო ნაგებობებიც.

უაღრესად მნიშვნელოვანია ძველი ქართული ხუროთმოდვრების მკვლევართა თვალ-საზრისი და მათი კვლევის დამაგვირგვინებელი დასკვნა: საქართველოში გავრცელებული ყველა ნაირსახეობა ხალხურ ნაგებობათა გადახურვისა წარმოშობილია კოლხური სახლის უმარტივესი სახეებიდან, სახელდობრ – თარაზული (ჰორიზონტალური) ძეგლებით შესრულებული ოთხფერდა სახურავი, რასაც ვიტრუვიუსი უმთავრესად მიიჩნევს კოლხურ სახლში.

ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილი კოლხური სახლის კონსტრუქციის უპირატესობა მის სიმარტივესა და გადახურვის სიადვილეშია, შუაგეცხლის თავზეა მოწყობილი საკვამლე, რომელიც იმავე დროს სარკმელსაც წარმოადგენს.

ისიც მნიშვნელოვანია, რომ ვიტრუვიუსმა საგანგებოდ აღწერა სწორედ კოლხეთში გავრცელებული გვირგვინიანი სახლი. ეს იყო მასობრივი საცხოვრებელი ნაგებობა ტყით მდიდარ ქვეყანაში.

ახ.წ. მეორე საუკუნეში – 131 წელს ფლავიუს არიანეს თხზულებაში “მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო”, ნახსენებია გონიოს (აფსაროსის) კედლები, ფაზისის ციხე-სიმაგრე, მისი ადრინდელი თიხის კედლები, ხის კოშკები, გამომწვარი აგურის კედლები და კოშკები, სებასტოპოლისის (ცხუმის) ციხე-სიმაგრის კედელი და სხვ.

ახ.წ. II-III საუკუნეების რომაელი ისტორიკოსის დიონ კასიუს კოკკეიანის “რომის ისტორიაში” ნახსენებია ქართველთა ქალაქი — აკროპოლისი, სიმაგრეები და ხის ხიდები მტკვარსა და არაგვზე.

ასევე კედლების (გალავნის) გამაგრებაზეა საუბარი მცხეთის პირველ ბერძნულ წარწერაში, რომელიც რომის იმპერატორის ვესპასიანეს სახელით არის ამოკვეთილი დიდ ლოდ-ზე, ახ.წ. 75 წელს.

დასავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის ქალაქების, ციხე-ქალაქებისა და სხვა დანიშნულების ნაგებობათა შესახებ მრავალი ცნობაა შემონახული ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში, რომელთაგან განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა პროკოპი კესარიელის თხზულებები. ასე მაგ., გონიოში (ბერძნული აფსაროსი) პროკოპის ეგულება საძირკვლები ციხე-ქალაქის ძველი ზღუდეგალავნისა, თეატრისა, ჰიპოდრომი და ქალაქის სიდიდის მომასწავლებელი სხვა ნაგებობები; ბერძნულ წყაროებში გვაქვს საყურადღებო ცნობები, შემონახული, რომელთა მიერ ცხუმის (სებასტოპოლის) და ბიჭვინტის (დიდი პიტიუნტის) ციხე-სიმაგრეთა აშენების, აგრეთვე, ლაზების მთავარი ქალაქის — არქეოპოლისის, ლაზთა მიერ ძველად აგებული ორი ციხის – სკანდესა და შორაპნის (ბერძნული “სარაპანის”), მდ. რიონის ნაპირზე კოლხების მიერ ძველადვე აგებული ქუთაისის ციხის, ვარდციხის (ბერძნ. როდოპოლისი) უდიდესი და ძველი ციხე-სიმაგრეებისა და სხვა ძველ ნაგებობათა შესახებ.

ამრიგად, ძველი ქართული, ბერძნულ-რომაული და ბიზანტიური საისტორიო წყაროები შეიცავენ მრავალ უაღრესად საყურადღებო ცნობას ანტიკური ხანის საქართველოს სამოქალაქო და სასიმაგრო მშენებლობის შესახებ. ყურადღებას იქცევს თითქოს საგანგებოდ აღნიშვნა იმისა, რომ ძველად ყოფილა აგებული ლაზთა მიერ ორი ციხე-ქალაქი – სკანდე და შორაპანი, ხოლო მდ. რიონის ნაპირზე კოლხების მიერ ძველადვე აგებული ქუთაისის ციხე – კუტაია და ვარდციხე (როდოპოლისი).

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ პროკოპი კესარიელი – უცხოელი ისტორიკოსი თითქოს საგანგებოდ გვატყობინებს, რომ ჩამოთვლილი ციხე-ქალაქები ძველად ყოფილა აშენებული, თანაც ქართველთა – ლაზთა და კოლხთა მიერ. სწორედ ამიტომაცაა განსაკუთრებით საყურადღებო პროკოპი კესარიელის ცნობები ანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოში ქალაქებისა და ციხე-ქალაქების მშენებლობის განვითარების დასახასიათებლად, თუმცა, არც ქართული და არც უცხოური წერილობითი ცნობები არ შეიცავენ მასალებს საკუთრივ

მშენებლობის ხელოვნების თუ სამშენებლო მასალების წარმოების წარმო-სადგენად. ამ მხრივ გამოირჩევა მხოლოდ ბერძენი გეოგრაფის სტრაბონის ცნობები.

ანტიკური ხანის საქართველოს მშენებლობის ხელოვნების დამახასიათებელი მასალები, ბუნებრივია, არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მოიპოვება.

ირკვევა, რომ ქალაქებისა და დაბა-სოფლების მშენებლობა წინასწარ შერჩეულ ადგილებში ხორციელდებოდა. განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევიათ გზების, მდინარე-ების, უხვმოსავლიანი ხეობებისა და მინდორველების არსებობისათვის, მომხდურთაგან უკეთ დაცული, მიუდგომელი თუ ადვილად გასამაგრებელი ადგილებისათვის, საძოვართა სიახლოვისა თუ ტყეების და სამშენებლო ქვებით სიმდიდრისათვის. როგორც ჩანს, რამდენიმე პირობა ქალაქების, დაბა-სოფლებისა თუ სასიმაგრო ნაგებობათა — ციხექალაქების წარმოქმნისათვის აუცილებელი ყოფილა. ამის მკაფიო მაგალითებია მცხეთა, თბილისი, უფლისციხე, ურბნისი, შორაპანი, ვანი, ქუთაისი, ნოქალაქევი, ფაზისი, გონიო, დიოსკურია, ბიჭვინტა, უჯარმა, წუნდა, ოძრხე, რუსთავი, ახალგორი, ყანჩათი, გორი, კასპი, ბრილი, საირხე, ფიჭვნარი, სამადლო, თელავი, ანაკლია, ოჩამჩირე, ანაკოფია, ხორნაბუჯი, ახალქალაქი, ახალციხე, ცხინვალი, სურამი.

ჩამოთვლილთა და ბევრ სხვათა ადგილმდებარეობა გვიჩვენებს, რომ არცერთი მეტნაკლებად მნიშვნელოვანი ქალაქი, ციხექალაქი, დაბა-სოფელი თუ სხვა საცხოვრისი სამეურნეო უფარვის, უგზოუწყლო და გასამაგრებლად გამოუსადეგარ ადგილას არ წარმოქმნილა. ეს არის მკაფიოდ დამახასიათებელი ძველი ხანის საქართველოსთვისაც.

ანტიკური ხანის საცხოვრისთა და სასიმაგრო ნაგებობათა განლაგების მიხედვით კარგად შეიმჩნევა, რომ ყოველი მათგანისათვის ადგილს განსაზღვრული, სისტემატ ჩამოყალიბებული მოთხოვნებით ირჩევდნენ. ანტიკური ხანისათვის სამშენებლო მოთხოვნათა ეს მაღალი დონე კარგად ჩანს ზემოჩამოთვლილი ქალაქების, ციხექალაქებისა თუ დაბა-სოფლების მაგალითზე.

ჩვენთვის საინტერესო ხანის ადრინდელ საფეხურზე — ძვ.წ. VI-III საუკუნეებში, ჯერ კიდევ არ სცოდნიათ კირხსნარის გამოყენება და, შესაბამისად, მისი მჭიდი თვისებები. ამიტომ ქვეყნის სამოქალაქო თუ სასიმაგრო ნაგებობები უდუღაბოდ არის ნაშენები. ამასთან, ზღუდე გალავნების, კოშკებისა და ბურჯების საძირკველი და ზემოძირკველი ქვათლილებით არის მშრალად ან ხმელად ნაწყობი.

ჩვეულებრივ, კლდეში ფოსოებია ამოკვეთილი და ქვათლილთა ქვედა, პირველი წყე-ბა ასე საგანგებო ბუდეებშია ჩასმული. მომდევნო რიგების ქვათლილები ერთიმეორესთან გადაბმულია უწყვეტით. ასეთი სურათია გამოვლენილი არმაზციხეზე, წიწამურის სერზე, გორისციხეზე, უფლისციხეზე, ვანში და სხვ.

“უწყვეტი” ხისაა (არმაზციხეზე, წიწამურის სერზე), რკინისაა — (ვანი, არმაზციხე). გამოვლენილია ორგვარი უწყვეტი, ანუ გამირი: ერთი მათგანი თარაზულად აბამდა ერთიმეორესთან ერთმანეთის გვერდით მდებარე ქვათლილებს; მეორე კი — ქვედა და ზედა რიგში დაწყობილ ქვათლილთა ერთიმეორესთან გადასაბმელად გამოუყენებიათ (წიწამურის სერი).

რკინის უწყვეტი, ჩვეულებრივ, თავმოკაულია. მათში სხვაობა მხოლოდ ზომებში თუ შეიმჩნევა. თავისებურება ის არის, რომ რკინის მოკაულ თავებს ორთავ მხარეზე ტყვიით ჩამაგრებაჩატყვივსა სჭირდებოდა. ასეა არმაზციხეზე, მცხეთის სარკოფაგებსა და მდიდრულ აკლდამებში, ვანის კარიბჭეში.

ამრიგად, ანტიკური ხანის საქართველოს სასიმაგრო ნაგებობათა მშენებლობის ადრინდელ საფეხურზე ქვათილითა საძირკველზე ამოყვანილი ზღუდეგალავნები, კოშკები და ბურჯები უშენებიათ უდუღაბოდ, მაგრამ საძირკვლის, ზეძირკვლისა და წყობის ქვედა ნაწილების ამოსაყვანად ჩადგმულჩაწყობილი ქვათილილები ხის ან რკინის წყვეტებით გადაუბამთ ერთმანეთთან. მშენებლობის ეს ხერხი არ ყოფილა ცნობილი საქართველოში ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანამდე, რის გამოც ამგვარი მშენებლობა უნდა მივიჩნიოთ სწორედ ადრეანტიკური ხანის საქართველოში მშენებლობის ხელოვნების დამახასიათებლად. იმის გამო, რომ აღწერილი წესით ნაშენი ხუროთმოძღვრული ძეგლები ყველაზე ადრე მცხეთა-ში – არმაზციხეზე იყო გათხრილგამოვლენილი და შესწავლილი, მას არმაზციხე I – შე-ერქვა სპეციალურ ლიტერატურაში.

არმაზციხე I გულისხმობს ძვ.წ. IV-III საუკუნეების კლდეში ჩასმულ ქვათილითა სა-ძირკველზე ამოყვანილ უკირხსნარო, მაგრამ უწყვეტებით ერთმანეთთან თარაზულად და შვეულად გადაბმულ ქვათილითა წყობას, რომლის ზედა ნაწილზე ალიზაგურის კედლე-ბია ამოყვანილი. ამრიგად, არმაზციხე I გულისხმობს არა მარტო მშენებლობის ხელოვნე-ბის ზემოთ აღწერილ წესს, არამედ გარკვეულ ქრონოლოგიურ მონაკვეთსაც. ეს არის ანტიკური ხანის საქალაქო მშენებლობის ადრინდელი საფეხური – ძვ.წ. IV-III სს.

მიუხედავად იმისა, რომ ძვ.წ. III ს. შემდეგ თანდათან შემოდის და ვრცელდება კირითხურობის ხელოვნება, ე.ი. სულ უფრო ფართოდ იყენებენ კირხსნარს, არმაზციხე I, ვითარცა მშენებლობის ხელოვნების განსაზღვრული წესი, არ ჩანს დავიწყებული და მას ვხვდებით, ახ.წ. პირველ საუკუნეებში და მომდევნო ხანებშიაც. ნათქვამის დამადასტურე-ბელია არმაზციხე I-ის წესით ნაშენი ახ.წ. III ს. ექვსაბსიდიანი ტაძრის ნაშთების აღმოჩენა არმაზციხეზე 1996 წელს სვეტებიანი დარბაზის აღმოსავლეთით.

ჯერჯერობით, ყველაზე უკეთ და მრავლად არის აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის სამშენებლო ხელოვნების ძეგლები ქართლის მიწა-წყალზე, სახელდობრ “დიდ მცხეთაში” (არმაზციხე, წიწამურის სერი, სარკინე, არმაზისხევი, დედოფლისმინდორი და სხვ.). დასავლეთ საქართველოს წარმოვიდგენთ უმთავრესად ვანის ნაქალაქარისა და საირხის აქემენიანთა რიგის სვეტისთავის მიხედვით.

საქალაქო მშენებლობის ადრინდელი საფეხურის გამორჩეულ ძეგლს წარმოადგენს უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი სათავსოების ერთი ადრინდელი ნაწილი. მათ შორის გამოყოფენ ძვ.წ. VI-IV სს. კლდეში ნაკვეთ ჯგუფს, რომელთა გაწმენდისას უფრო გვიანდელი მასალა არ აღმოჩენილა.

მკვლევართა საგანგებო ყურადღება მიიქცია უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი დარბაზის ქერის მორთულობამ, რომელშიაც სამართლიანად ხედავენ ხის კოჭოვანი გადახურვის

ტრადიციას, კერძოდ, ჭერის დანაწევრებას შეწყვილებული მრგვალი კოჭებით, რაც უეჭველად მიგვითითებს ხითხურობის მაღალმხატვრულ დონეზე, რომელიც ვითარცა ძირძველი სახე, განმეორებულია ქვაში.

ხითხურობის ძეგლთა აღმოჩენის რამდენიმე შემთხვევაა ცნობილი ფოთის (ელინური ფაზისის) მხარეში, ჭალადიდსა და საქორქიოში, თუმცა ხეზე მხატვრული კვეთის შესახებ იქ გათხრილ- გამოვლენილ ძეგურ თუ ჯარგვალურ ნაგებობათა მიხედვით არაფერი ითქმის. ასეა, ალბათ იმიტომ, რომ ჯერჯერობით, ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილი კოლხური სახლი და შესაბამისი გორანამოსახლარი არ არის გათხრილი.

მშენებლობის კულტურის მაღალი დონის ერთ-ერთ მაჩვენებლად უნდა მივიჩნიოთ კრამიტით გადახურვა საცხოვრებელი, საზოგადოებრივი დანიშნულების თუ სასიმაგრო ნაგებობებისა.

ქართლის სამეფოს, კერძოდ, მცხეთის პირველი საუკუნეების ვითარება, აღწერილი სტრაბონის მიერ, არ უნდა მივიჩნიოთ მაინცდამაინც წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე, ე.ი. სტრაბონის დროს წარმოშობილ მახასიათებლებად. იგი, უეჭველია, საუკუნეების მანძილზე უნდა ჩამოყალიბებულიყო.

ნაგებობათა კრამიტით გადახურვა არ შეიძლება სტრაბონის დროს შემოსულ წესად ვცნოთ. ჯერ ერთი, ქართლში სტრაბონს დახვედრია ხუროთმოძღვრული წესებით ნაშენები და კრამიტით გადახურული სახლები. ამასთან, მცხეთური ბრტყელი და, განსაკუთრებით, ღარისებრი კრამიტი, რომელსაც ელინურად კალიპტერს ეძახდნენ, აშკარად თავისთავადია; მას “მცხეთური ღარისებრი კრამიტი” უნდა ეწოდოს იმის გამოც, რომ იგი ნამდვილად ორიგინალური წესით არის დამზადებული – მეთუნის მორგვზე გამოყვანილია გრძელი მილი, რომელსაც ვიწრო მხრებზე ერთიმეორის პირისპირ ორი ქიმი აქვს მიძერწილი; გა-მოშრობის შემდეგ მილი ორად არის გაჭრილი სიგრძეზე და გამომწვარი, რის შემდეგაც ასე თავისებურად გაკეთებული ღარისებრი კრამიტი მზად იყო სახურავზე ასატანად, ბრტყელი კრამიტების აკეცილი გვერდების დასაფარავად. ღარისებრი კრამიტების მიღება გამომწვარი მილების სიგრძეზე ორად გაჭრის შედეგად სწორედ მცხეთური კრამიტის დამახასიათებელი, საკუთრივ მცხეთური წესია და, ბუნებრივია, სწორედ ამითაც გამოირჩევა მცხეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები. ღარისებრი კრამიტის მოჭრის ეს წესი აღმოჩენილი უნდა იყოს არა სტრაბონის დროს, არამედ, შესაძლოა, საუკუნეებით უფრო ადრე.

დასავლეთ საქართველოშიც ე.წ. ანტიკური ხანის ნაგებობები კრამიტით გადაუხურავთ; ასე მაგ., ვანში, ფოთში, ნოქალაქევში, ცხუმში და სხვ., მაგრამ იქ არ ჩანს მცხეთური ღარისებრი კრამიტი, ხოლო ბრტყელი კრამიტები შეიძლება შემოტანილი იყოს მცირე აზიიდან – სახელდობრ, სინოპედან ან სინოპურის მიხედვით ადგილობრივ იყოს მოჭრილი.

როგორც აღინიშნა, ძვ.წ. III საუკუნიდან საქართველოს საქალაქო მშენებლობაში დიდი გარდატეხა ჩანს; ვრცელდება ქვითკირი, ამ დროიდან დამახასიათებელი საქალაქო მშენებლობისთვის, საერთოდ, და საქართველოს ქალაქებისათვის, კერძოდ, ქართული საისტორიო წყაროებიც ამ დროიდან მიიჩნევენ ქვითკირის — დულაბის გავრცელებას. “ქართლის

ცხოვრება” არდამ ერისთავის სამშენებლო მოღვაწეობის დახასიათებისას აღნიშნავს, რომ არდამმა “მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქვითკირითა და აქამომდე არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვითკირისა და ამის გამო დაისწავლეს ქვითკირი”.

“ქართლის ცხოვრების” ამ ცნობის გამო საყურადღებო მოსაზრება გამოუთქვამს თეიმურაზ ბატონიშვილს. ამ ცნობილი ქართველი მეცნიერის მიხედვით, ქვითკირი ქართველებს არდამ ერისთავამდე სცოდნიათ და გამოუყენებიათ კიდევაც, მაგრამ “არდამმან ყოველთა და უმრავლესთა ადგილთა ივერიისათა ამცნო ციხეთა შენებულებათა სიმაგრეთათა ქვითკირითა ქმნაი, ამისათვის მიაწერეს მას შემომღებლობა ქვითკირისა ძველთა მემკვიდრეთაგან ქართულთა”.

ამრიგად, არდამის სამშენებლო მოღვაწეობაში თეიმურაზ ბატონიშვილის მიხედვით, მთავარი ქვითკირით მშენებლობის შემოღება კი არ არის, არამედ არდამის სახელთან დაკავშირებულია ქვითკირით მშენებლობის გავრცელება ქართლის სამეფოში ან, საზოგადოდ, საქართველოში, ე.ი. ახალი საფეხური ანტიკური ხანის სამშენებლო ხელოვნების განვითარებაში.

არდამ ერისთავს მიეწერება ქვითკირით მშენებლობის გავრცელება ქართლში და არა შემოღება ქვითკირისა, რაც, შესაძლოა არდამამდე დიდი ხნით ადრე მომხდარიყო, მით უფრო, რომ ქვითკირის შემოღება და მაშინვე მცხეთაქალაქის მოზღუდვა ქვითკირით მთლად დამაჯერებელი არ ჩანს – მცხეთელი ქვით და კირითხურონი კარგა ხნის გაწაფულნი უნდა ყოფილიყვნენ, რომ შეძლებოდათ უკვე არდამის დროს ქვითკირით მოეზღუდათ მცხეთა ქალაქი.

არდამ ერისთავის მომდევნო ხანაში, ბუნებრივია, ქვითკირი სულ უფრო ფართოდ გამოიყენება სამოქალაქო და სასიმაგრო ნაგებობების მშენებლობისას და იზღუდება ძველე-ბურად – უქვითკიროდ ნაგები შენობების წრე. სწორედ ქვითკირით არის ნაშენი ანტიკური ხანის ქართლის მშენებლობის II საფეხურის ძეგლები – არმაზციხე II, რაც არდამ ერისთავისა და უშუალოდ მისი მომდევნო ხანების დამახასიათებელი ტექნოლოგიაა.

ქვითკირის გავრცელება ნამდვილი რევოლუცია იყო ძველი საქართველოს მშენებლობის ხელოვნებაში; ეს, რა თქმა უნდა, მშენებლობის ადრინდელი წესის – ხმელი წყობის სრულ დავიწყებას არ მოასწავებდა. არმაზციხე II-ის ხანაშიაც გვხვდება ხმელი, მშრალი წყობა, მაგრამ უკვე, როგორც წესი, სამეფო თუ სატაძრო ნაგებობათა საძირკვლებისა და მათზე ამოყვანილი ალიზაგურის კედლების სახით; ქვათლილები უკვე აღარ არის ჩასმული მაინცდამაინც კლდეში ამოკვეთილ ფოსოებში.

ამავე დროს, სულ უფრო ხშირია ქვათლილებით შემოსვა სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებისა. ამის შესაძლებლობა, როგორც ჩანს, შეიქმნა მას შემდეგ, რაც არმაზციხე II-ის უმთავრესი მონაპოვრის – კირხსნარის მჭიდი თვისებები სრული სივრცე-სიღრმით იყო ათვისებული და შესაძლებელი შეიქმნა შედარებით თხელი ქვათლილებით დაფარვა-შემოსვა უმნიშვნელოვანესი ნაგებობებისა.

წარმოშობით სხვადასხვა დროის სამშენებლო ტექნოლოგიის ერთდროულად გამოყენების მკაფიო კვალი ჩანს არმაზისხევის ერისთავთა სასახლის, ე.წ. ზღუბლიანი ნაგებობის და სარკინე

უბნის ნაგებობებში, რომელთაც უკვე ძვ.წ. III საუკუნეში ჩუქურთმიანი სვეტის თავები, ნახევარსვეტები და რთული, ფაქიზად ნაკვეთი ნაწილები ამშვენებენ.

ამრიგად, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები მკაფიოდ გვიჩვენებენ ქვითკირით მშენებლობის ფართოდ გავრცელებას, განსაკუთრებით ახ.წ. პირველი საუკუნეებიდან. ასეა მცხეთაში, არმაზციხეზე, წიწამურში, სარკინეთში, არმაზისხევში. წინა და ადრექრისტიანულ ხანაში ქვითკირით მშენებლობის გავრცელება კარგად ჩანს უჯარმაში, ნოქალაქევეში, სკანდასა და შორაპანში, ბიჭვინტაში, გონიოაფსაროსში, ცხუმში, ციხისძირში, რუსთავში და სხვ.

არმაზციხე II-ის დასახასიათებელ მკაფიო ძეგლებად უნდა ვცნოთ ე.წ. მცირე ხუროთ-მოდღვრების ძეგლები – სამარხები, ე.წ. მაგზოლუმის რიგის აკლდამები, აღმოჩენილი მცხეთაში (მოგვთა კარის აკლდამა, სამთავროს #905 აკლდამა, არმაზისხევის ##1, 2, 3, 5, 6, 7 სამარხები), ვანში და სხვ. ერთი მათგანი კი, სახელდობრ, მცხეთის ძველი ხიდის სამხრეთით, “მოგვთა კარის” უბანზე 1951 წელს გათხრილი ახ.წ. I ს. აკლდამა — “სახლი-საკრძალავი” წარმოადგენს თავისი დროის ხუროთმოდღვრების უაღრესად მკაფიო ნიმუშს. აქ მშენებლებს ქვათლილებიც უხვად გამოუყენებიათ (ე.ი. არმაზციხე I-ის აშკარა კვალიც ჩანს) და ქვითკირითაც უშენებიათ. თვით, “სახლი-საკრძალავი” შიგნიდან კირხსნარით შეუღესავთ, გარედან კი ქვათლილებით შეუმოსავთ, კამარაც ქვითკირით გადაუყვანიათ, ზედ ორფერდა სახურავი გაუმართავთ და ადრევე ცნობილი ორი სახის კრამიტებით გადაუხურავთ.

მეტნაკლებად მსგავსი სურათი ჩანს არმაზისხევში, არმაზციხეზე, სამთავროში, ღართის კარზე, სარკინეთში, სამადლოზე და ა.შ. თითქმის ხელუხლებლად შენახვა 2000 წლის წინანდელი ნაგებობისა იშვიათია საერთოდ, და ერთადერთი — საქართველოში.

არმაზციხე II მკაფიოდ გვიჩვენებს ორფერდასახურავიან ნაგებობათა დამკვიდრებასა და გავრცელებას. რა თქმა უნდა, ვარაუდი ორფერდა სახურავიან ნაგებობათა არსებობისა ადრეც იყო, ე.ი. ორფერდა სახურავი, ვითარცა ახალი სახეობა გადახურვისა, არმაზციხე I-შიც შეინიშნებოდა. არმაზციხის სვეტებიანი დარბაზის სიგრძეზე ღერძზე ექვსი სვეტის განლაგების კონსტრუქციული დანიშნულება ისიც იყო, რომ ნაგებობა ორფერდა სახურავით უნდა დაეფარათ, ე.ი. ორფერდა სახურავი – ახალი და უმნიშვნელოვანესი მოვლენა მშენებლობის ხელოვნებაში არმაზციხე I-ის დროინდელი შენაძენია და მომდევნო ხანებში (არმაზციხე II) სულ უფრო ფართოდ ვრცელდება და ბატონდება ქვითხუროთა ნაშენ ძეგლებში.

ზემოაღნიშნულის საილუსტრაციოდ უნდა გამოდგეს ორფერდასახურავიანი სახლის გამოსახულებები არმაზციხის კლდეკარის სამეფო სარკოფაგში აღმოჩენილ ვერცხლის თას-ზე, საკინძების თავზე სამთავროსა და არმაზისხევში, სოფ. ხაიშის მდიდრული სამარხის ოქროს კოშკურა. ორფერდა სახურავიანია, როგორც აღინიშნა, სამთავროს, არმაზისხევის, მოგვთა კარისა და სხვ. გათხრილგამოვლენილი სამარხები — “სახლი-საკრძალავები”.

ამრიგად, ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილი კოლხური და ფრიგიული სახლის გვირგვინულ სახურავს – სახესხვაობას ქართული დარბაზული სახლებისათვის, უფლისციხის ადრეულ კლდეში ნაკვეთი დარბაზის ე.წ. კესონურ გადახურვას, საქართველოში შემდგომ ხანებშიაც ფართოდ გავრცელებულ ბანურ სახურავებს შეემატა არმაზციხე II-ის დროიდან დამკვიდრებული

ორფერდა სახურავიანი შენობები და დამაჯერებლად ცხადი გახადა სათავეები მცირე ხუროთმოძღვრული ძეგლების ორფერდა სახურავებისა, რომლებიც ასე ფართოდ არის გავრცელებული წინა და ადრექრისტიანული ხანის საქართველოში.

ქვითკირის შემოღებამ, განსაკუთრებით კი მისმა კარგად ათვისებამ და გავრცელებამ შექმნა იმის შესაძლებლობა, რომ თამამად დანერგილიყო საქართველოში აბანოთმშენებლო-ბა, ე.ი. განვითარებულიყო ანტიკური, კერძოდ, რომაული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მიმართულება.

არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები გვიჩვენებს, რომ ე.წ. რომაული აბანოები უმენებიათ ქართლშიაც და კოლხეთშიც. აღმოჩენილია შესაბამისი წყალსადენების ნაშთები – ნაწყვეტები. დიდ მცხეთაში აღმოჩენილია ხუთი ე.წ. რომაული აბანო; ამათგან ერთი არ-მაზისხევში – პიტიახშთა (ერისთავთა) რეზიდენციის, სამი – არმაზციხეზე და ერთიც ძალისში.

მიუხედავად საერთო დაზიანებისა, კარგად არის შემონახული ე.წ. რომაული აბანოსთვის დამახასიათებელი ნაწილები: გასახდელი ოთახი, სათბობი (“საცეცხლური”) განყოფილება, ცხელი, თბილი და გრილი საბანაო განყოფილებები. ჩვეულებრივ, პირველ სართულზე გათბობის სისტემაა, ე.წ. კალორიფერია და საცეცხლური, სადაც ბუნებრივია, ცეცხლფარეში ტრიალებდა და უზრუნველყოფდა სიმხურვალის ნორმალურ ტრიალს ცხელ და თბილ საბანაო განყოფილებათა იატაკქვეშ და ამ გზით იატაკების გათბობისა და სითბოგამტარი არხებით დამატებით სითბოს მიწოდებასაც.

როგორც წესი, აბანოებში ე.წ. სავენტილაციო არხებიც არის შემონახული და წყალმიმწოდებელი და წყალგამყვანი არხებიც, როგორც საკუთრივ აბანოდან, ისე ნაქალაქარიდანაც (ბიჭვინტა, ძალისი, არმაზციხე და სხვ.).

თავისთავად ცხადია, რომ უნიშვნელოვანესი უნდა ყოფილიყო აბანოს წყლით მომარაგების, წყლისმიწოდების სისტემის შექმნა. არქეოლოგიურმა გათხრებმა აბანოებისთვის წყლის მიმწოდებელი თიხის მილებით ნაშენი წყალსადენების ნაწყვეტები გამოავლინეს არ-მაზისხევში, არმაზციხეზე, ძალისში, გონიოში, ბიჭვინტაში, ნაქალაქევში და ვანის ნაქალაქარზე.

ძველი ქართული მშენებლობის ხელოვნების მრავალმხრივობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელი ყოფილა ფერადი მოზაიკის გამოყენება ადრექრისტიანული ხანის საღვთო ნაგებობათა იატაკის დასაფარავად. არქეოლოგიურმა კვლევამ ასეთი მოზაიკა გამოავლინა ბიჭვინტაში, ძალისში, შუხუთსა და პალესტინაში — ბირ-ელყუთის უდაბნოში ადრექრისტიანული ხანის ქართული ტაძრების საკუთრხველთა გათხრისას. ზემოთ დასახელებულთაგან, საგანგებო ინტერესი გამოიწვია იტალიელი არქეოლოგის ვირჯილიო კორბოს აღმოჩენებმა ბირ-ელყუთის უდაბნოში წმ.თევდორეს სახელობის საღვთო სახლის საკურთხევლის გათხრისას, რომლის იატაკი დაფარული ყოფილა ფერადი მოზაიკითა და ქართული ასომთავრული მოზაიკური წარწერით. ეს ძველი ქართული მოზაიკა ამჟამად ამ-შვენებს იერუსალიმის მუზეუმის საგამოფენო დარბაზს.

ამრიგად, გვიანანტიკური ხანის საქართველოში ხუროთმოძღვრების უმნიშვნელოვანესი დარგები დიდად განვითარებული ყოფილა, რაც საქალაქო ცხოვრების მაღალი,

ხმელთაშუაზღვის შესაბამისი ცივილიზაციის შესადარისი განვითარების უმნიშვნელოვანესი მაჩვენებელია.

გზები, ქუჩები, ქვაფენილები, კლდეკარები, კარიბჭეები, ხიდები:

ქართველ ტომებს თუ მათთან ერთად ან მათ მეზობლად დამკვიდრებულ კავკასიელებს ერთმანეთთან ყოველდღიური ურთიერთობისათვის, უთვალავი ბილიკი და გზაწვრილი შეუბამთ ხეობა — ხევების გასწვრივ და თვით მიუვალ გადასასვლელებზე კავკასიონის მთავარი ქედი-სა და მისი უთვალავი ტოტებისათვის.

ბუნებრივია, რომ ამ ბილიკებისა და გზაწვრილების შემაერთებელგამაერთიანებელი უნდა ყოფილიყო ქვეყნის მთავარ მდინარეთა გასწვრივ მიმავალი ფართო შარაგზები — თემშარები, ტომთაშორისი თუ კუთხეთა და მხარეთაშორისი გზები, რომელთაგან არაერთი ემსახურებოდა ქვეყნის გარეთ გამსვლელებს, საქართველოში მიმავალთ თუ სამხრეთ კავკასიაზე გამავალი გზებით დასავლეთის, აღმოსავლეთის, სამხრეთაღმოსავლეთისა თუ ჩრდილოკავკასიის გავლით მიმავალ მოგზაურებს, უპირველეს ყოვლისა, სავაჭრო ქარავნებს.

საამისო საყურადღებო არქეოლოგიური ძეგლებია მოპოვებული მტკვრისა და არაგვის, ქსნის, ფრონეს, ლიახვის, ალაზნის, ივრის, ენგურის, რიონის, ხობისწყლის, ცივის, ტეხურის, ცხენისწყლის, ჭოროხის, ბზიბის, კოდორის, გუმისთას, ფსოუს, აჭარის წყლის, სუფ-სის, ჩოლოქის და სხვა ხეობებში.

ამ გზებს მიყვებოდა, უპირველეს ყოვლისა, ადგილობრივ მკვიდრთა ნაწარმი — სამეურნეო თუ მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები, მხოლოდ ამ მხარისათვის დამახასიათებელი და აწ ფართოდ ცნობილი ბრინჯაოს კოლხური კულტურის ძეგლები, ბრინჯაოს კულტურის აღმოსავლურქართული წრის ძეგლები.

ამ გზებს მიყვებოდა ბერძნული კერამიკაც და ბერძნულრომაული ოქრომჭედლობის ძეგლები, აქემენიანთა მხატვრული ხელოსნობისა და ეგვიპტურ-სირიულფინიკიური მინისა და ჭიქურა ნახელავიც; ბერძნული, რომაული, პართული და კოლხური მონეტები, ბერძნულარამეული დამწერლობის ძეგლები.

ზემოთ ჩამოთვლილი და არაერთი სხვა ძეგლის აღმოჩენა ქართული ქალაქების, და-ბა-სოფლებისა და ციხექალაქების გათხრისას ყურადღებას იქცევს სიუხვით და გავრცელებითაც, თანაც, მთავარ შარაგზებიდან მოშორებით და ზოგჯერ თითქმის მიუვალ ადგილებშიაც კი. ყველაფერი ეს, მკაფიოდ გვიჩვენებს, რომ ძველი საქართველო ბილიკგზაწვრილებისა და ფართო შარაგზების ქვეყანა, თავის განუმეორებელ პირობებს — ხევებს, ხეობებს გასწვრივ გამავალ გზაწვრილებსა და შარაგზებს იყენებდა, რა თქმა უნდა, თავისი და სხვათა ნაწარმის გასატანად, ე.ი. სატრანზიტოდ და თანაც საკუთარი მოსახლეობის დახვეწილი კულტურული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად. ამის უტყუარი მაჩვენებელია საქართველოს მიწაში ასე უხვად შემონახული, უმთავრესად უბადლო ძეგლები მხატვრული ხელოსნობისა.

მდინარეებით, ხეობახევებითა და მათ გასწვრივ გამავალი გზებით სარგებლობისათვის აუცილებელი იყო გადასასვლელგადმოსასვლელების — საიმედო ხიდების აშენება. ქართველები

ადრევე დახელოვნებულან ხიდების მშენებლობაშიაც. მარტო მდინარე რიონ-ზე, შორაპანს ზემოთ, სადაც ნავები ვერ გამოიყენებოდა, სტრაბონის მიხედვით, როგორც ცნობილია, 120 ხიდი ყოფილა გაბმული. ორი ხიდი მაინც ჩანს აგებული მცხეთაში — მდ.მტკვარსა და მდ.არაგვზე. ივარაუდება ხიდები მდ.მტკვარზე: სამადლოსთან, უფლისციხესთან, კასპთან, გორთან, ურბნისთან და თბილისთან.

ისეთ წყალუხვ მდინარეებზე, როგორიცაა მტკვარი, არაგვი, ალაზანი, რიონი, ჭოროხი, ენგური, ბზიბი, კოდორი, ტეხური და სხვ. ხიდების მშენებლობა ხიდების მშენებელ ოსტატთა არსებობაზეც მიგვითითებს. მცხეთაში, მდ.მტკვარზე გადებული ხიდის მშენებლობის საგანგებო მნიშვნელობის მანიშნებელია ისიც, რომ ძვ.წ. 65 წელს ქართლის მეფე არტაგი, რომაელ დამპყრობელს პომპეუსს დაზავებას სთავაზობდა და სანაცვლოდ მდ.მტკვარზე ხიდის აღდგენას ჰპირდებოდა, ე.ი. ხიდის აღდგენააშენება დაზავების ერთ-ერთ უმთავრეს პირობად მიიჩნეოდა.

საგანგებო ყურადღება მიუქცევიათ შიდასაქალაქო გზებისა და ფოლორცების (გვიანდელი მოედნების) მშენებლობისათვის. ასე ყოფილა, მაგ., ადრეანტიკურ ვანში, გვიანანტიკურ ბიჭვინტაში; 1966 წელს ბიჭვინტის ნაქალაქარში დასრულდა შიდაციხის მთავარი გა-სასვლელის გათხრა. იგი ორად ყოფს შიდა ციხის უძველეს ნაწილს და აღმოსავლეთის კარიბჭიდან მიემართება დასავლეთისაკენ. ამ ფართო მთავარი ქუჩის ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეებზე ჩამწკრივებული ყოფილა სხვადასხვა დანიშნულების შენობები, რომელთაგან რამდენიმეს იატაკი მოზაიკით ყოფილა დაფარული. მთავარ ქუჩას უერთდება რამდენიმე შესახვევი. ციხექალაქის ეს მთავარი მაგისტრალი მთლიანად ყოფილა მოკირ-წყლულ-შელესილი ვარდისფერი მასით; ამასთან, სამხრეთ მხარეზე გასდევს წვიმისწყლის დასავლეთისაკენ გამყვანი არხი. ეს არხიც შელესილი იყო კირხსნარით და ამითაც გვიჩვენებს იმდროინდელ ქალაქთაგან განსხვავებულ, მკაფიოდ შესამჩნევ მაღალ დონეს. იონიის ქალაქსა და ნავსადგურ სმირნაშიც კი, როგორც სტრაბონი შენიშნავდა — “მშენებლებს ქუჩების ქვაფენილით დაფარვისას არ გაუყვანიათ მიწისქვეშა წყალსადინარი არხები, რის გა-მოც, განსაკუთრებით წვიმების დროს, უწმინდურობა ფარავს ქუჩების ზედაპირს”.

ცხადია, დიდი მნიშვნელობა აქვს იმას, რომ ბიჭვინტის ქუჩა და წყალსადენი სამიოდე საუკუნით მაინც არის უფრო ახალგაზრდა, ვიდრე ქალაქი სმირნა.

გვიანანტიკური ხანის საქართველოს სანიტარული კულტურის წარმოსადგენად, საქალაქო მშენებლობის დონის გასათვალისწინებლად უაღრესად მნიშვნელოვანია 1966 წელს ვანის ნაქალაქარზე გათხრილი ძვ.წ. III საუკუნის ქვაფენილით დაფარული ქუჩა. ეს ქვაფენილი შიდაციხის კარიბჭიდან გორა-სამლოცველოს თავზე მდგარი ტაძრისკენ მიემართებოდა. ვანის ქვაფენილის გადარჩენილი ნაწილის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ შიდაციხის სხვა გზების დაფარვაც ქვაფენილით. ამასთან, ორგვარი ქვაფენილი უნდა ყოფილიყო: ერთი, თანაბარი ზომის რიყის ქვებით ნაწყობი წინასწარდავაკებულ გზაზე (ქუჩაზე) დაგებული, რა თქმა უნდა, მტკიცედ, ისე, რომ თითქმის 2300 წლის შემდეგაც კარგად შენახული ჩანს; უფრო რთულია მოკირწყვლა. ამ შემთხვევაში წინასწარ დავაკებულ ფართობზე რიყის ქვები კირწყლის საშუალებით არის დამაგრებული.

შიდასაქალაქო გზების თავისებური სახეობაა ანტიკური ხანის კლდეში ნაკვეთი გასასვლელები — კლდეკარები — არმაზციხის, უფლისციხის, ნოქალაქევისა, თრიალეთისა და სხვ.

ძველი საქართველოს ქალაქთა კარიბჭეების დასახასიათებლად შეიძლება მოვიყვანოთ ვანისა და უფლისციხის კარიბჭეები. ერთი ელინისტური ხანისა, ანუ ძვ.წ. III-II სს-ის ნაგებობა და მეორე კი გვიანანტიკური პერიოდისა.

ვანის კარიბჭე კლდეკარშია გამართული. მის ზღუდეს, რომლის ზემოთკველი კირქვის მკვრივი ქვათლილებითაა ნაგები, მარცხენა მხრიდან ნახევარწრიული და რვაკუთხა კოშკები იცავდა. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს აქ გამართული ვერტიკალური კარი — ტიხარი, რომელიც საშიშროების შემთხვევაში ზემოდან ეშვებოდა და მტკიცედ კეტავდა კარის ღიობს. ასეთი მოძრავი ტიხრები ანტიკურ სასიმაგრო ნაგებობებში ელინური თავდაცვითი ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთ მიღწევადაა აღიარებული.

ასევე კლდეშია გამართული უფლისციხის კარიბჭეც. აქ კლდეკარი შთამბეჭდავი ზო-მეზისაა — სიგრძით იგი 40 მ-ია, ხოლო სიგანით — 15 მ. ამ კლდოვან მაგისტრალს მარჯვენა მხრიდან იცავდა კვადრატული მძლავრი კოშკი, რომელიც ბატონობდა გარემოზე და უფლისციხისაკენ აღმოსავლეთიდან მომავალ გზებზე. კარიბჭის დამცავი კოშკის სწორედ მარჯვენა მხრიდან გამართვა ანტიკური სამხედრო თეორეტიკოსების მიერ თავდაცვით ნაგებობებში საუკეთესო მდებარეობად არის მიჩნეული, რადგან ასეთ შემთხვევაში მტრის რაზმები კოშკისაკენ ფარით დაუცველი მხრიდან ექცევა.

უფლისციხის კოშკს, ისევე როგორც ვანის თავდაცვით ნაგებობებს, ებმოდა მძლავრი სასიმაგრო კედლები, რომელთა შიდა სივრცე სათავსოებად იყო დანაწევრებული და გამოიყენებოდა როგორც იარაღის საცავად, ასევე მოლაშქრეთა შესაკრებლადაც.

ქანდაკებები:

საქართველოს საქალაქო ცხოვრების მაღალი დონის მაჩვენებლად უნდა მივიჩნიოთ არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩენილი ხელოვნების ძეგლები — ქანდაკებები და საფლავის ქვები. ასეთთა შორის უძველესია ცხუმში, მდ. ბესლეთის შესართავთან ზღვის ფსკერზე 1953 წელს აღმოჩენილი მარმარილოს საფლავის ქვა. ეს არის წვრილ-მარცვლოვანი თეთრი მარმარილოს საფლავის ქვა, რომელზედაც სამფიგურიანი, ბრტყელი, დაბალი რელიეფია ამოკვეთილი. საფლავის ქვის მარჯვენა ნაწილში გამოკვეთილია სავარ-ძელში მჯდომი, თხელი ქიტონით შემოსილი ქალი; შუაში — დედის მუხლებში ჩავარდნილი ბავშვი, რომელსაც მარცხენა მხარეზე დედის მარჯვენა ხელი ადევს; თვითონ ბავშვს მარცხენა ხელი დედის კალთაზე აქვს დადებული, ხოლო მარჯვენა — დედის მარცხენა მაჯაში ჩაუვლია. ოდნავ თავაწეული, დამწუხრებული პატარა დედას შესცქერის. იქვე, მარცხნივ დგას სარტყლიანი პეპლოსით შემოსილი ახალგაზრდა ქალი, რომელსაც მხრის დონემდე აწეული მარცხენა ხელით მოზრდილი სასამკაულე კოლოფი უჭირავს.

ასეთი რელიგიური გამოსახულებები საფლავის ქვებზე გავრცელებული იყო ელინურ სამყაროში ძვ.წ. V ს. ბოლოს და სოხუმის მარმარილოს საფლავის ქვასაც ამ ხანას მიაკუთვნებენ.

როგორც ვხედავთ, ცხუმის (ელინური დიოსკურიის) მცხოვრებთა ერთი ნაწილის სა-მარხები მაღალმხატვრული — კლასიკურ-ელინურის მსგავსი საფლავის ქვებით დაუმშვენებიათ, რაც მოსახლეობის განსაზღვრული ნაწილის კლასიკურ-ელინური ხელოვნების ძეგლებით დაინტერესების მაჩვენებელია და, უნდა მივიჩნიოთ, რომ შავიზღვის ქართული სანაპიროს ქალაქების მოსახლეობა უკვე 2500 წლის წინაც ელინურ კულტურასთან ნაზიარე-ბი ყოფილა. უფრო ადრინდელი ვითარება, როგორც ზემოთ აღინიშნა, აისახა ელინურ თქმულებებში, მაგრამ ასე ადრინდელი არქეოლოგიური მოწმობა ამ აღმოჩენამდე არ მოიპოვებოდა, ზოგი რამ საყურადღებო სხვა ქალაქებიდანაც გვაქვს. ასე მაგალითად, ფლავიუს არიანეს აღნიშნული აქვს, რომ ქალაქ ფაზისში (ფოთი) შესასვლელთან ქალღმერთის ქანდაკება იყო აღმართული. არიანე ამ ქანდაკებას ფიდიასის ცნობილ ნახელავს ადარებს, ათენის მეტრონში რომ მდგარა.

ფაზისში შესასვლელთან მდგარ ქალღმერთს აიგივებენ კიბელეკვიბელეკუბელე “დიდი დედის”, “დედუფლის”, “ღვთისმშობლის” წოდებულების მქონე მცირე აზიის მთავარ ქალღმერთთან.

ქართულ წარმართულ პანთეონში მას შეესაბამება ქართველთა “კოპალა” — “კოპალე”.

“კიბელე” ქალღმერთის გამოსახულება არ არის პონტოსპირა არცერთ ელინურ ქალაქში, მათ შორის არც სინოპეში და არც ამისოში. ამას იმიტომ ხსნიან, რომ ამ ძველთაძველმა მცირეაზიურმა კულტმა “დიდი დედისა”, პონტოსპირა ელინურ ქალაქებში ფეხი ვერ მოიკიდა, ფაზისში კი, “კოლხეთის სავაჭრო ადგილას” ეს ქანდაკება პირველი ხვდება ზღვით მოსულ სტუმარს. ეს დამახასიათებელია ფაზისის იმდროინდელ მცხოვრებთა თვალსაზრის-სისათვის. აშკარაა, საქართველოს ზღვისპირა ზოლის მოსახლეობა იცნობდა არა მარტო ბერძნულ შავ და წითელლაკიან კერამიკას, არამედ ელინური მრგვალი ქანდაკებისა და რელიეფების ნიმუშებსაც.

სულ ახლახან ეს თვალსაზრისი გაამაგრა მრგვალი ქანდაკების ბრწყინვალე ნიმუშმა — ვანის ნაქალაქარის გათხრისას აღმოჩენილმა ბრინჯაოს ტორსმა.

ასეთივე მნიშვნელობისაა ე.წ. აქემენიანთა ხანის ქვის სვეტის თავი და ლომისთავის ქანდაკება, აღმოჩენილი სოფ.საირხეში (საჩხერე), ე.ი. ერთ-ერთი ძველი სავაჭრო გზის გასწვრივ და ამავე პერიოდის ხარის ორმაგპროტომიანი სვეტისთავი კავთისხევის “ციხია გორიდან”, რომელიც შეიძლება ითქვას, ზედმიწევნითი ასლია პერსეპოლისის ასეთივე სვეტისთავებისა. 1966 წელს ვანში აღმოჩენილია მრგვალი ქანდაკება დიდი ჰიდრიისა — ტამრის თუ სასახლის პირიმიხარის რელიეფური სამკაული; ცნობილია რკინის მცირე ქანდაკება, ოქროსცხენების ქანდაკოვანი გამოსახულებები. სარკინეს, ნადარბაზევის, არმაზციხის, ძალისის და სხვ. ადგილების გათხრისას აღმოჩენილი მასალები — იონური ორდერის სვეტისთავი, დაღარული სვეტები, ბატისყელა კარნიზები და ნახევარსვეტები, ბუნებრივია, გვაგულისხმებინებს მჭიდრო ურთიერთობას ხმელთაშუაზღვის ქვეყნებთან და მცირე აზია — ახლო აღმოსავლეთის ადრე დაწინაურებულ საქალაქო ცენტრებთან.

ამასთან, გასათვალისწინებელია ადრე და გვიანანტიკური ხანის მცირე ქანდაკებების აღმოჩენის, შეიძლება ითქვას, ხშირი შემთხვევები, ასეთებია: მცხეთაში — სამთავროს ველ-ზე აღმოჩენილი მარჯვენა თათაწეული მარცხნივ თავმობრუნებული ავაზა, ყალყზე შემდგარი ჯიხვი, რომელმაც ეს-ეს არის თითქოს, კლდიდან უნდა ისკუპოს;

მცირე ქანდაკებათა თითქოს საგანგებო ჯგუფს შეადგენს ლეჩხუმელი ცხენოსანი, სტეფანწმინდელი მხედარი, სამეგრეოს ოქროს ცხენები სოფ. ძეგეთან — ბარგიყარიაზე აღმოჩენილი “ღმერთის” თუ “ღვთაების” ოქროს ქანდაკება, ალაზნისველის ოქროს ლომი და სხვ. გვიანანტიკური ხანის მარმარილოს მრგვალი ქანდაკების რამდენიმე ნიმუშია მოპოვებული არმაზისხევის ერისთავთა საცხოვრისზე. ასეთებია ფეხიფეხზე გადადებული ახალგაზრდა ქალის თეთრი მარმარილოს ფიგურის ნატეხი — შეწყვილებული ბარძაყები; ასევე თეთრი, წვრილმარცვლოვანი მარმარილოს მარჯვენა ხელის ნები, მაჯაში მოტეხილი და თითებწამტვრეული, ახალგაზრდა ქალის იდაყვში მოღუნული ხელის ნატეხი. სამივე ნატეხი ზედმიწევნით ნატიფია და სასახლისა თუ ტაძრის შესამკობად უნდა გამოეყენებინათ.

ახალი მონაპოვარია მონაცრისფრო მარმარილოს ლომის მრგვალი ქანდაკების ნატეხე-ბი, აღმოჩენილი არმაზციხეზე, 1996 წელს.

როგორც ჩანს, არმაზისხევის ერისთავთა სასახლეს ამკობდა მარმარილოს მრგვალი ქანდაკებების ბრწყინვალე ნიმუშები, ისევე მაღალი გემოვნებით გამოკვეთილი, როგორც ხელისუფლების მაღალი წრის წევრთა სამარხებში დაცული ოქროვერცხლის ნივთების უმეტესობა, კერძოდ, ვერცხლის ქანდაკებანი (მამაკაცის ბიუსტი, სიუხვის ქალღმერთის ჰორელიეფი, არმაზციხის კლდეკარის სარკოფაგის სარეცლის ქანდაკოვანი ვერცხლის ფეხები, მცხეთის მოგვთკარის აკლდამის “მომღერალდამკვრელი ჭაბუკის” თუ პატიოსან თვალთაგან გამოთლილი ნახევრადმრგვალი გამოსახულება ამეთვისტოს ვერძისთავისა არმაზისხევიდან.

ზემოაღნიშნულთან ერთად თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რაც ძველი ქართული წარმართული პანთეონის დახასიათებისას არმაზის, ზადენის, გაიმ და გაც ღვთაებათა ქანდაკოვანი გამოსახულებების შესახებ ითქვა, საკმაოდ სრული წარმოდგენა შეიქმნება საერთოდ ანტიკური ხანის საქართველოში მრგვალი ქანდაკებების გავრცელების შესახებ. ეს მცირე ჯგუფი მრგვალი ქანდაკებებისა მჭევრმეტყველი მოწმეა საქართველოს ქალაქებისა და მოქალაქეთა მაღალი კულტურისა და გარესამყაროსთან მჭიდრო ურთიერთობისა.

მეთუნეობა, ქვითხურობა, ოქრომჭედლობა და მხატვრული ხელოსნობის სხვა დარგები:

ხელოსნობის მრავალი დარგი ყოფილა განვითარებული ძველ საქართველოში. მათ შორის არის საზოგადოდ **მეთუნეობაც**, თუმცა ძნელია ერთი მეორეს შეადარო განსახილველი ხანისა და ბრინჯაორკინის ხანის ქართული თიხის ჭურჭელი. ნამდვილად ადარ ჩანს ოდინდელი მრავალსახეობა, დახვეწილი მოყვანილობა, ნატიფი და უხვი შემკულობა, მომხიბლავი შავპრიალა ზედაპირი, ვარდისფერი და მუქი სარჩული. გაბატონებულია წითელი ჭურჭელი, კრამიტი, მოსაპირკეთებელი ოთხკუთხა ფილა, დიდი მოწითალო ქვევრები და ასეთივე სუფრის ჭურჭელი; ახლა წითლად შეღებილი ზედაპირიანი ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტიც არის და წითელპრიალა ზედაპირიანი შინსახმარი ნა-ირნაირი ჭურჭელიც. როგორც ზემოთ იყო

აღნიშნული, ეს უეცარი ცვლილება კერამიკულ წარმოებაში დაკავშირებული უნდა იყოს ურარტული კულტურის არეალში მყოფი ქართულივე ტომების იმიგრაციასთან აღმოსავლეთ საქართველოში. ერთი სიტყვით, თიხის დამუშავების სულ ახალ წესებს ფლობს ხელოსანი და სწორედ ეს ახალი ტექნოლოგია უნდა მივიჩნიოთ ანტიკური საქართველოს უმნიშვნელოვანეს მონაპოვრად, რამაც ხელოსნურ ნაწარმსაც დაამჩნია კვალი და სამშენებლო კერამიკის წარმოებასაც.

მეთუნეთა ნაწარმის მრავალსახეობას შეესაბამება ხელოსანთა დასპეციალებაც. მეთუნეთა წრეში შეიძლება გავარჩიოთ მეჭურჭლენი, მექვევრეები, მეკრამიტენი, მეაგურეები და წყალსადენის თიხის მიღების მეტეხელნი. შინსახმარი თიხის ჭურჭელი მკაფიოდ გაირჩევა წინა ხანის ნაწარმისაგან მოყვანილობით, მრავალსახეობისა და სილამაზის შეზღუდვით. სამკაულის მრავალფეროვნება არ ჩანს ალაზნის ველზედაც კი, სადაც წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე გამოირჩევა სამხრეთ კავკასიის შუა და აღმოსავლეთი ნაწილისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი; მაგალითად, სოფ. არხილოსკალოსთან და კოლოთოში აღმოჩენილია მრავალსახეობა ჭურჭლისა. აქ შემკულობითი სიღარიბე თითქოს ანაზღაურებულია მოხდენილი, სტილიზებული მოყვანილობითა და ბრწყინვალე გაპრიალებით.

ბუნებრივია, რომ ალაზნის ველზეც და შიდა ქართლშიც აშკარად შეიმჩნევა, რომ მეთუნე ქვეყნის საჭიროებას ითვალისწინებდა და სოფელს დიდი ქვევრებითა და კოკებით, ხელადებითა და, საერთოდ, საღვინე ჭურჭლით ამარაგებდა.

ქვითხურობა.

ქვითხურობა ქვითა და აგურით მშენებლობას მოიცავდა. ადრინდელ საფეხურზე მკაფიოდ ჩანს ქვითა და ალიზაგურით მშენებლობა არმაზციხის, სარკინეს, წიწამურის, ვანისა და საკუთრივ მცხეთის მაგალითზე. უფლისციხის, გორის, დედოფლის მინდვრის, დედოფლის გორის, ალაზნის ველის ნაგებობების შექმნაზე დასაქმებულნი ჩანან ქვისმხდელნი, ქვის მკვეთელნი, კლდის მკაფაზნი, ქვის მთელენი — თვით ქალაქის მთავარ ხუროთმოძღვარსა და მხატვართუხუცესამდე. განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო მათი მოღვაწეობა, ვინც სამშენებლო მასალის ძიებას, სამშენებლო ადგილის შემზადებას ანუ დავაკებას, კლდის კაფვას, ნაგებობის ამოყვანას, მის გადახურვას და, საერთოდ, “წინასწარგამოსახულს” ხორცს შეასხამდა, ე.ი. ახლანდებურად რომ ითქვას, პროექტის შესაბამისად აშენებდა სასურველ ნაგებობას. ეს, უეჭველია, მშენებლობის ხელოვნების მაღალი დონის მაჩვენებელია.

ქვითხურობა შორის იგულისხმებოდნენ ისინიც, ვინც ნაგებობებს ქმნიდა იმქვეყნიური ცხოვრებისათვის, ე.ი. აშენებდა “სახლ-საკრძალავებს”, ქვის, აგურისა და კრამიტის სა-მარხებს. მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთდა აკლდამებს, ე.წ. სარკოფაგებს.

ამრიგად, ქვითხურონი იყვნენ მშენებელნი ნაგებობებისა ორსავე სოფელსა შინა საჭიროებისათვის.

ხელოსანთა ამ ჯგუფის საქმიანობა მკაფიოდ წარმოგვიდგება, თუ ხოვლეგორის, ვანის, ურბნისის, გორისციხის, უფლისციხის, ციხიაგორის, “დიდი მცხეთის”, ბიჭვინტის, ცხუმის, გონიოს, ციხისძირის, ნოქალაქევის, ქუთაისის, სკანდა-შორაპნის, თრიალეთის, ალაზნის ველის,

წუნდის, ახალციხის “ამირანისგორის”, ახალქალაქის, ცხინვალის, ბრილის, ბოლნისის, რუსთავის, გარეჯის ნაომარი გორის და სხვ. სამოქალაქო, სასიმაგრო და საღვთო სახლებს, კლდეში ნაკვეთ სახლებს, ქვის სამარხებს — “სახლ-საკრძალავებს” გავითვალისწინებთ.

ზემოჩამოთვლილი ძეგლების “წინასწარ გამოსახულებათა” წარმოდგენა, ამ უკანასკნელთა ხორცშესხმის და საამისოდ აუცილებელი სამშენებლო მასალების წარმოების მაღალი დონე სრული სივრცე-სიღრმით ამტკიცებს, რომ ქვითხურობებს, ხუროთაუხუცესებს, და მხატვართუხუცესებს საპატიო ადგილი ეკავათ შესაბამისი ხანის საქართველოში. ამის უეჭველი დამამტკიცებელია, როგორც მცხეთაში აღმოჩენილი წარწერების განხილვისას არის აღნიშნული, მცხეთაში — სამთავროს ველსა და ანტიოქიის ტაძრის ნანგრევებში აღმოჩენილ ბერძნულ წარწერებში მოხსენიება “მთავარი ხუროთმოძღვრისა” და “მხატვართუხუცესისა”.

მხატვრული ხელოსნობა.

უძველესი და ძველი მხატვრული ხელოსნობის განვითარების დონის თითქმის ერთადერთ მაჩვენებელ წყაროს წარმოადგენს არქეოლოგიური კვლევისას გამოვლენილი ძეგლები. ესენია: ახალგორის, სტეფანწმინდის, სარგვეშის, ბორის, ვანის, ხაიშის, კლდეეთის, გონიოს, ზღუდრის, მცხეთის (არმაზისხევის, სამთავროს, სამადლოს, მოგვთაკარის, არმაზციხის, მცხეთის სარკინეს, ბარგიყარიას და სხვ.) თხრისას მოპოვებული თუ მიწის სამუშაოებისას აღმოჩენილი ძეგლები.

უმნიშვნელოვანესი ის არის, რომ ეს უაღრესად მრავალფეროვანი და უთვალავი მონა-პოვარი მიჩნეული უნდა იქნეს შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის უკვე საქვეყნოდ სახელ-მოხვეჭილ გორასამარხთა პოლიქრომული მხატვრული ხელოსნობის ტრადიციის ძლიერ გა-მოძახილად. ანტიკურ ხანაში, როდესაც ქართულ ოქრომჭედლობასა და, საერთოდ, მხატვრულ ხელოსნობაში, ბუნებრივია, აირეკლა ხმელთაშუაზღვისა თუ ახლოაღმოსავლეთის მხატვრული ხელოსნობის უმთავრეს კერებთან მჭიდრო და განუწყვეტელი ურთიერთობა, თავი შემოინახა ვითარცა ქართულ ნიადაგზე ორგანულად განვითარებულმა და დახვე-წილმა ბრინჯაოს ხანის ქართული მხატვრული ხელოსნობის შესაბამისმა ხელოვნებამ — წარმოშობითაც მისმა მემკვიდრემ.

ადგილობრივ ოქრომჭედელთა განსაცვიფრებელ დახელოვნებას ცხადსა ხდის ფაქიზი გამოჭედვა, კვერვა, ტვიფრა ან ტვიფრით მოჭრა, მჭვალვა, რჩილვა, წვნა, გაწელვა, მოცვარვა ანუ ცვარათი (გავარსით) შემკობა, მომინანქრება, მოალვა, თვალედი და მინანქრული მრავალფეროვნება (პოლიქრომია), ოქროცურვების ნაკვალევი, ასე დამახასიათებელი ახლა ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის ჯგუფის ოქრომჭედლურ, საზოგადოდ, მხატვრული ხელოსნობის ნაწარმისათვის.

ზემოაღნიშნული უეჭველს ხდის წინაქრისტიანულ საქართველოში ოქრომჭედელთა მაღალგანვითარებული ხელოსნობის არსებობას.

ახლა ისიც უნდა შევიხსენოთ, რომ ძვ.წ. 65 წელს ქართლის მეფემ არტოკემ რომაელთა სარდალს მიათვია ოქროს ტახტი, მაგიდა და სარეცელი. უფრო გვიან კი, სახელდობრ, ახ.წ. II ს-ში, ფარსმან მეფემ რომის იმპერატორს რომში ოქროს სავარძელი და ოქროთი მორთული წამოსასხამი ჩაუტანა. უფრო ადრინდელი ვითარების, სახელდობრ, ძვ.წ. IV-III სს.

ოქრომჭედლობის დამახასიათებელი ცნობაა შემონახული “ქართლის ცხოვრებაში” (“მეფეთა ცხოვრება”). იგი მოგვითხრობს, რომ ფარნავაზ მეფემ იხილა “ქუაბსა შინა განძი მიუწვდომელი, ოქრო და ვერცხლი მიუწვდომელი”.

საისტორიო წყარო მოგვითხრობს, რომ: “ამან ფარნავაზ წარავლინა მოციქულნი წინა-შე მეფისა ანტიოქოს ასურასტანისა, და წარცა ძლენი დიდძალი”...

ყველაფერ ამასთან, ბუნებრივია, თავს გვახსენებს დიდი მცხეთის სარკინე უბანი, სადაც არქეოლოგიური თხრისას ძვ.წ. IV-III სს-ისა და მომდევნო ხანის ფენებში აღმოჩენილია ოქრომჭედელთა მუშაობის ნაშთები — ლითონის ტვიფრები, მხატვრულ ნაწარმთა დაუმთავრებელი ნიმუშები, ტიგელების ნატეხები, წიდეები და ა.შ.

ამ რიგის, ე.ი. საოქრომჭედლო სახელოსნოთა არსებობაზე მიუთითებს მცხეთაში, სამთავროს სამაროვანზე სამარხში აღმოჩენილი საოქრომჭედლო სასწორ-საწონები და ნახევრად ძვირფასი ქვებისაგან გამოთლილი თვალ-სამკაულები.

ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთები გაითხარა გვიანანტიკური ხანის ბიჭვინტაშიაც. ასე დაწინაურებული ჩანს მხატვრული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი ანტიკური ხანის საქართველოში. რა თქმა უნდა, ამ სახელოსნოებს უნდა დაეკმაყოფილებინა ქვეყნის შიდა დიდი მოთხოვნილებაც და სასაქონლო პროდუქცია უნდა გაეტანათ იმ დროის ცნობილ ცენტრებშიაც (რომში, ანტიოქიაში, ასურასტანში და სხვ.). მხატვრული ხელოსნობის მაღალი კულტურა მკაფიოდ გამოვლინდა ვერცხლმქანდაკელობაშიაც. ვერცხლის ნივთები ნაკეთების სხვადასხვა სისქის ვერცხლის ნაკვერი ფურცლებისაგან.

დადგენილია, რომ სასურველი მოყვანილობის ვერცხლის ჭურჭელი დაწნევის ხერხით უკეთებიან სათანადო დაზგაზე მდგარი ჭურჭლის სწრაფი ბრუნვისას. თვით საწნევი ხელ-საწყო ხისა, ძვლის ან რქისა ყოფილა; ე.ი. რბილი მასალის საწნევი ხელსაწყო გამოუყენებიათ. ვერცხლის ლანგრების, პინაკებისა თუ საღვინეების კეთების ხერხების გამოკვლევამ გვიჩვენა, რომ გამოყენებულია დაწნევა, მოალვა, რჩილვა, კვერვა, გამოჩარხვა, ოქროფერვა — ოქროცურვება, ნამზადის ვერცხლის ქერცლით დაფარვა და ა.შ.

უფრო რთული იყო სარეცელების, სავარძლების და სხვა დგამის რთულსახოვანი ნაწილების გამოთლაგამოქანდაკება და ლითონით დაფარვა.

ტახტ-სავარძლებს, მაგიდებს და სარეცელთ ვერცხლის ფურცლით მოჭედილი რთულნაკვეთებიანი ფეხები ჰქონიათ. შესამჩნევად რთულნაკვეთებიანი დგამის ფეხებია აღმოჩენილი არმაზისხევის პიტიახშთა სამარხებში, ბორში; განსაკუთრებით რთულნაკვეთებიანი სარეცლის თუ სავარძლის ნაწილები აღმოჩნდა არმაზციხის კლდეკარის აკლდამაში. ირკვევა, რომ სასურველი მოყვანილობის საგნებს ხისაგან გამოკვეთდნენ, ხოლო შემდეგ მათ დაწნევის გზით შემოსავდნენ ვერცხლის ფურცლით. ამ გზით საგანი ხისაგან გამოთლილ ნაკვეთებს გაიმეორებდა. ეს ხეზე მხატვრული კვეთისა და რთულნაკვეთებიანი ხის საგნის დაწნევის ხერხით ვერცხლის ფურცლით შემოსვის რთული, თანაც მაღალი მხატვრული ხელოსნობის მკაფიო მაჩვენებელია.

ყველაფერი ეს ისე უნაკლოდ არის გაკეთებული, რომ არმაზციხის კლდეკარის სარკოფაგში აღმოჩენილი ხისაგან გამოკვეთილი არწივის თავები მრგვალი ქანდაკების ბრწყინვალე ნიმუშებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

ოქროვერცხლის ნივთების კეთების ხერხების შესწავლა ცხადსა ხდის ოქრომჭედლო-ბის განვითარების მაღალ, ძველი სამყაროსთვის შესაფერის დახელოვნებას; ოქრომჭედლები ქმნიან ადგილობრივ შედეგებს და ამზადებენ საერთოდ ცნობილი და გავრცელებული სახის და ამის გამო ხშირად უცხოური იერის ნამდვილად ბრწყინვალე ნივთებს. ეს კი იმის მომასწავებელია, რომ ქართველი ოქრომჭედლები არასდროს ყოფილან კარჩაკეტილნი; ისინი განაგრძობდნენ ადრერკინა — ბრინჯაოს ხანის წინაპართა გზას — გულდასმით ეცნობოდნენ ხმელთაშუაზღვა — ახლოაღმოსავლეთის ცივილიზაციების ყველა მნიშვნელოვან მონაპოვარს და ადგილობრივ მოთხოვნათა და ტრადიციათა შესაბამისად ითვალისწინებდნენ მათ, ისე, რომ საკუთარი ძირძველი მხატვრულხელოსნური მონაპოვრები გაემდიდრებინათ სხვათა მიღწევების გათვალისწინებით.

ოქრომჭედლობის წარმატებას აპირობებდნენ ის ხელოსნებიც, რომლებიც ნაირნაირ გამოსახულებებს კვეთდნენ ძვირფას თუ ნახევრად ძვირფას ქვაზე, ბეჭდების, საყურეების, სამაჯურების, ყელსაბამთა, შუბლსამკაულთა თუ სარტყელთა შემამკობელ თვლებზე. ამ უკანასკნელთა შემოქმედება განუყოფელი ნაწილი იყო საერთო საოქრომჭედლო წარმოები-სა.

ამ ჯგუფის საბეჭდავთაგან ყველაზე ადრინდელი ძვ.წ. VI-IV სს. მიეკუთვნება. ე.ი. ე.წ. გემათა და კამეათა, ანუ ჩაჭრილ და გამოკვეთილ გამოსახულებათა შექმნა ხდება მომდევნო ხანებში. ივარაუდება, რომ შესაბამისი სახელოსნოები არსებობდა ძველი საქართველოს ქალაქებში, მათ შორის, უპირველეს ყოვლისა მცხეთაში, სადაც შესაძლოა ადგილობრივ ხელოსანთა გვერდით მუშაობდნენ უცხოელებიც.

საამისო საფუძველს ქმნის აქ აღმოჩენილი ბეჭდის თვლებზე ამოკვეთილი ნაირნაირი გამოსახულებები და ბერძნული წარწერები, მაგრამ ბეჭდის მფლობელთა სახელები უთუოდ ადგილობრივია, რაც უეჭველსა ხდის, რომ ეს ბეჭდები დამზადებულია ადგილობრივ დამკვეთთათვის. პროფ. მ.მაქსიმოვა მიიჩნევდა, რომ მინის მრავალწახნაგა საბეჭდავთა ჩამოსასხმელი სახელოსნო საქართველოში უნდა არსებულიყო უკვე ადრეანტიკურ ხანაში.

სამეფოს მაღალი ფენების მოთხოვნილება ძირითადად მხატვრული ხელოსნობის ადგილობრივი ნაწარმით კმაყოფილდებოდა, ნაწილობრივ კი — უცხოურით. შესაბამისად განვითარებული ჩანს ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი, რაც განვითარებული საქალაქო ცხოვრების დამახასიათებელია.

ბეჭვა და ქსოვა:

ქართული ქსოვილის მაღალი ღირსება კარგად ყოფილა ცნობილი ძველი ცივილიზაციის ქვეყნებშიაც. ჯერ კიდევ ძვ.წ. V ს. სახელგანთქმული ისტორიკოსის ჰეროდოტეს ცნობით, მხოლოდ კოლხები და ეგვიპტელები ამუშავებენ სელს ერთნაირად... კოლხურ სელს ელინები სარდონულს უწოდებენ, ეგვიპტიდან შემოსულს კი — ეგვიპტურს. მომდევნო საუკუნეში,

ქსენოფონტის დროს ხალიბებს სელის ჩაჩქანი და სელის პაიჭები სცმიათ და სელისავე ჩაფხუტი ჰხურებიათ. მოსინიკებს მუხლებამდე ჩამოსული პერანგები სცმიათ.

ქართული სელის ქსოვილი ორი ათასი წლის წინაც ყოფილა სახელგანთქმული. ბერ-ძენი გეოგრაფის სტრაბონის თქმით — კოლხების ქვეყანაში მის დროსაც უხვად ამუშავებდნენ სელსა და კანაფს. სელის ქსოვილი თურმე გარეთაც გაჰქონდათ ხოლმე. ამის მიხედვით ზოგიერთებს სურთ რაღაც ნათესაობაც კი გვიჩვენონ კოლხებისა ეგვიპტელებთანო, შენიშნავს ცნობილი გეოგრაფი. მსგავსი ცნობები შემონახულია კალიმაქსთან (ძვ.წ. III ს.) და პინდართან.

ასეთ ვითარებაშიაც ფაქიზი გემოვნებით ბეჭვისა და ქსოვის მაღალი დახელოვნების მანიშნებლად უნდა მივიჩნიოთ ქართული შალისა და აბრეშუმის ქსოვილის ფართოდ გავრცელებაც. შალის ქსოვილისათვის გამოუყენებიათ ტაოხებისა და დრილების ცხვრების ნაპარსი. აბრეშუმი კი, როგორც ადრეფეოდალურ ხანაშია ცნობილი, ანტიკურ დროშიაც შემოტანილი ჩანს.

წერილობითი საისტორიო წყაროების ჩვენებას მხარს უჭერს მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მონაპოვარიც. ირკვევა, რომ, როგორც წინა საფეხურზე, ისე ანტიკურ ხანაშიც, ტანისამოსად სელის, მატყლისა და აბრეშუმის ქსოვილები გამოუყენებიათ. რა თქმა უნდა, საგულისხმოა ტყავის სამოსელისა და ნაბად-წამოსასხმელთა გავრცელებაც.

არქეოლოგიური მონაპოვრები გვიჩვენებენ, რომ უკვე ძვ.წ. III ათასწლეულის I ნახევარში თბილისში (დიდუბე), ურბნისში (ქვაცხელა) და ახალციხეში (ამირანისგორა) გავრცელებული ყოფილა ძაძიანი კერამიკა, რომელმაც კარგად შემოინახა უხეში ქსოვილის (ძაძის) ანაბეჭდებიცა და შესამჩნევად წმინდად დართული ძაფის კვალიც. იმავე დროისა ჩანს ურბნისში მძივების ასასხმელად გამოყენებული ორწვერად შეგრებილი ნართი, რომელიც სელისას ჰგავს, მაგრამ შალისა აღმოჩნდა. უძველესი ქსოვილის ანაბეჭდები შენიშნულია მარნეულის მახლობლად 1966 წელს გათხრილი გორანამოსახლარის უძველეს VI-IV ათასწლეულის კულტურულ ფენაში.

ამრიგად, რთვის-ბეჭვისა და ქსოვის ხელოვნებას საქართველოში შვიდიოდე ათასი წლის ისტორია აქვს. ამასთანავე, დანამდვილებით გაირკვა, რომ ჯერ კიდევ 4-5 ათასი წლის წინ გამოუყენებიათ მცენარეული (სელიკანაფი) საქსოვი ნედლეული და მატყლიც. ამის მოლოდინი, რა თქმა უნდა, არავის ჰქონია.

მარნეულის გორანამოსახლარის გათხრამ ცნობილი გახადა, რომ V ათასწლეულის ბოლოს გავრცელებული ყოფილა მოშინაურებული ცხვარი. ამის მაჩვენებელია ცხვრის ძვლების აღმოჩენა ალიზის მრგვალ სახლებში, ხაროებში (სამეურნეო ორმოში);

ძვ.წ. I ათასწლეულის დასაწყისის დმანისის მახლობლად გათხრილ სამარხში აღმოჩნდა შალის ძაფები. ხელით ნართავის პირობაზე მკაფიოდ წმინდა ნართად უნდა მივიჩნიოთ უფრო მაღალი ხარისხის ნართის ნაფლეთები, აღმოჩენილი ფიჭვნარში, ქობულეთთან. იქ გათხრისას ნაპოვნია კოლხური თეთრის განძის ქისა მოქსოვილი აღმოჩნდა ქსელისა და მისაქსელის ძაფთა ტილოსებრი გადახლართვით წმინდად ნართავი შალისაგან. ეს ნართი იმდენად წმინდა და თანაბარია, რომ მანქანურს მოგვაგონებს; თვით ქსოვილიც ასევე მაღალი ხელობისაა.

ფიჭვნარის ანტიკური ნამოსახლარის გათხრისას აღმოჩნდა ბევრი კვირისტავი, თიხის პირამიდული საწაფები, რომლებიც ვერტიკალურ საქსოვ დაზგაზე ძაფების დასაჭიმავად გამოიყენებოდა. იქვეა ნაპოვნი წვრილნახვრეტიანი საწაფები, რომელთა მსგავსები ცნობილია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკურ ქალაქებში და საკუთრივ საბერძნეთში — ათენის აგორაზე ძვ.წ. V ს. დასასრულის კულტურულ ფენებში. უფრო გვიან ასეთი საწაფე-ბი ვანშიაც გამოუყენებიათ. ასეთივე სურათია ბათუმის ციხეზე, ეშერაში, ცხუმში, ოჩამჩირეში, გურიანთაში, ურეკში და ა.შ.

ამ ზღვა მასალაში გამოირჩევა უძველესი ჯგუფი მასიური, მძიმე და ფართოფუძიანი საწაფებისა, რომელთა ადგილობრიობა ეჭვს არ იწვევს.

კოლხური სელის ტილო ადამიანის შესამოსადაც გამოიყენებოდა და იალქნებისათვის-საც. ასეთი ქსოვილის მოქსოვა უკვე ძვ.წ. VI-V სს-ში ჰორიზონტური საქსოვი დაზგის არ-სეზობის მაჩვენებელია და, შესაბამისად, ქსოვის მაღალი ხელოვნების დამადასტურებელიც.

ირკვევა, რომ მაღალი გემოვნების საზოგადოების მოთხოვნილება მოხდენილ ქსოვილზე უსაზღვროდ გაიზარდა; რომ უკვე ძვ.წ. IV ს-ში ოქრომკედთან ერთად ნაქსოვი სელის ქსოვილის ფართო გამოყენება აშკარაა და ამ ხელობახელოვნების მცოდნენი — ქსელისა და ოქროსმკედის მბეჭველნი ფრიად საპატიო როლს ასრულებდნენ ანტიკური ხანის საქართველოს საქალაქო ხელოსნობაში. ტილოში ოქრომკედის მოქსოვასთან ერთად, ტან-საცმლის ან სხვა დანიშნულების საჯაროდ გამოსაჩენ ქსოვილთა შემკობა ოქროს კილიტე-ბით, ფურცლოვან ოქროს წვრილ ზონართა შეგრეხა სელის დახვეწილ ძაფთან და ამ გზით საზეიმო მორთულობისათვის სასურველ ნაირსახოვან ქსოვილთა მიღება ქსოვისა და ბეჭვის ხელოვნების დაწინაურების მაჩვენებელია. ნათქვამის დამადასტურებელია ვანში 1961 წელს გათხრილი VI-V სს. მდიდარი სამარხი და აგრეთვე ბავშვის სამარხი, რომელ-შიც ოქრომკედის გვერგვები აღმოჩნდა ჩატანებული. ამასვე გვიჩვენებს იქვე აღმოჩენილი ღვთაების — რკინის კერპის ქანდაკება, რომელსაც მთელ ტანზე შემორჩენილი ჰქონდა ოქროს კილიტე-ბით მორთული ტანსაცმლის ნაფლეთები.

ვანის, დაბლაგომის, ფიჭვნარის, სტეფანწმინდის, ახალგორის, სამეგურისა და სხვა არქეოლოგიური მონაპოვრები — ქსოვილები ადრეანტიკური ხანისაა, უფრო გვიან კი, მაღალ-მხატვრული ქსოვილების, ოქრომკედის, ოქროქსოვილთა და ოქროსამკაულით შემკულ ქსოვილთა აღმოჩენა არზმახისხევის, ბაგინეთის, სამადლოს, ზღუდრის, გონიოს, ბრილის, კვაშხიეთის, ახმეტის და სხვ. მდიდრულ სამარხებში ჩვეულებრივი მოვლენაა და გვიჩვენებს მემკვიდრეობას ადრინდელ მხატვრულ ხელოსნობასთან. ამ საფეხურზე ქსოვილთა ნა-ირსახეობა, სიფაქიზე და მომხიზვლელობაა გაბატონებული, რაც კიდევ უფრო დახვეწილი გემოვნებისა და მაღალი მხატვრული ხელოსნობის ადრე უცნობი დონის მაჩვენებელია.

ამ ხანისათვის დამახასიათებელია მაღალი ხარისხის აბრეშუმის ქსოვილის გამოყენე-ბაც. ასეთია ბაგინეთის სამეფო სარკოფაგში 1946 წელს აღმოჩენილი აბრეშუმის ქსოვილი ახ.წ. II საუკუნისა. გამოირკვა, რომ არმაზციხის კლდეკარის სამეფო სარკოფაგში აღმოჩენილი ქსოვილი ნაქსოვია ნატიფი ორწვერად შეგრეხილი და ორფერად შეღებილი შალის ნართისაგან ისე, რომ

ნაქსოვის ზედაპირზე მკაფიოდ ჩანს ლამაზი, ორმხრივ თანაბრად განლაგებული სამკაული. ეს არის ე.წ. სახიანი ქსოვილი, რომლის მსგავსის დასამზადებლად ახლაც კი ფრიად რთული დაზგების გამოყენებაა აუცილებელი.

ხლართისა და ფერების შერჩევის მხრივ ბაგინეთის — არმაზციხის სარკოფაგში ნაპოვნი ქსოვილის მბეჭველი ქსოვის ფრიად დახელოვნებული ოსტატია და ფერების ჩინებული შემრჩევ-შემხამებელი ქსელისა და მისაქსელის ძაფები ისე ფაქიზად და პირწმინდად არის ერთმანეთთან გადახლართული, რომ ქსოვილის ნაფლეთი დაჩითულის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ყველაფერი ეს, უეჭველია, ქსოვის კულტურის მაღალ დონესაც უჩვენებს და ქსოვილის მომხმარებელთა დახვეწილ გემოვნებასაც.

ამ მხრივ ქართველთა სახელმწიფოს წარჩინებულთა წრე და, საზოგადოდ, ქართველი მომხმარებელი ავლენს მაღალ და დახვეწილ გემოვნებას, მოსალოდნელს და ბუნებრივს უძველესი და ძველი ცივილიზაციების გზაშესაყარის მკვიდრი და ათასეული წლების მან-ძილზე აქ მოღვაწე სახელგანთქმული მშენებლების, მიწათმოქმედთა და “რკინის კაცები-სათვის”, ვისი წინაპრები საქვეყნოდ იყვნენ ცნობილი, ვითარცა “კვერით ხურონი, მჭედელნი რვალისა და რკინისაჲ”, და შემქმნელნი ხალიბური ფოლადისა.

ასე მაღალი ხარისხის შალის მისაღებად საჭირო იყო ნაზმატყლიანი ცხვრის მატყლი და “ოქროს საწმისის” ქვეყანაში, თვით ნაზმატყლიანი ცხვარიც მოუშენებიათ. ნაზმატყლიანი ჯიშის ცხვარი კოლხეთში ცნობილი იყო და გავრცელებულიც ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში მაინც.

ამრიგად, ირკვევა, რომ მეცხვარეობამ, რომლის ფესვები დასტურდება ადრებრინჯაოს ხანაშიაც კი, ქართველი მეცხვარე, ბუნებრივია, ადრე მიიყვანა ნაზმატყლიანი ჯიშის ცხვრის გამოყვანამდე. ამიტომ მიიჩნევენ მეცხოველეობის ამ დარგის ისტორიის მკვლევარნი, რომ ბერძნებმა, რომელთაც ჰქონიათ სარწმუნო ცნობები კოლხური ნაზი მატყლის შე-სახებ, მოაწყვეს ლაშქრობა მატყლის ასაღებად კოლხეთიდან საბერძნეთში ან, რაც უფრო მოსალოდნელია, ნაზმატყლიანი ცხვრების წასასხამად ლეგენდური ქვეყნიდან საბერძნეთში.

ასეთ შეხედულებას მხარს უმაგრებს ისიც, რომ ეს ძველთაძველი ქართული ჯიშის ცხვარი შემონახულია დღემდე და იგი “იმერულ ცხვრად” იწოდება. იმერული ცხვარი ცნობილია თავისი ნაზი ბეწვით. ეს არის უდუმო კუდიანი ცხვარი, როგორც ხეთების ქვეყანაშია ცნობილი.

საკაცობრიო ცივილიზაციის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ითქვას, რომ ნაზმატყლიანი ცხვრის ჯიშის გამოყვანაში უთუოდ ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ძველკოლხური ნაზმატყლიანი ცხვრის, ე.ი. აწინდელი “იმერული ცხვრის” როლი.

ცხვრის მოშენების ძველადვე დაწინაურებისა და ქვეყნის ცხოვრებისათვის დიდი მნიშვნელობის უთუო მაჩვენებელი ისიცაა, რომ საქართველოში უძველესი დროიდან ყოფილა გავრცელებული ცხვრის თაყვანისცემა, მისი გაღმერთება. საამისო მჭევრმეტყველი მოწმობაა ურბნისში ქვაცხელაზე აღმოჩენილი, ჯერჯერობით უძველესი – 6000 წლის წინანდელი ცხვრის ქანდაკება, ბრინჯაოს ხანის უთვალავი გამოსახულება ვერძებისა თუ ვერძის თავებისა, ძვ.წ. II

ათასწლეულის II ნახევრის ვერძის თავები აღმოჩენილი ხოვლეს გორასამლოცველოს გათხრისას და ახ.წ. II ს. ამეთვისტოს ვერძისთავის მცირე ქანდაკების უბადლო ნიმუში, აღმოჩენილი 1940 წელს არმაზისხევის ერისთავთა I სამარხში და სხვა მრავალი.

არქეოლოგიურ ქსოვილთა ტექნოლოგიურმა შესწავლამ ცხადი გახადა ნართის შეღების მაღალი დონე და ანტიკური ხანის ადგილობრივი საღებავის საოცარი სიმტკიცეგამ-ძლეობა.

არმაზციხის კლდეკარის სამარხ-სარკოფაგში აღმოჩენილი ქსოვილის ერთ-ერთი ნაფლეთი მიუხედავად იმისა, რომ დაახლოებით 1800 წელი იყო მიწაში, და ბუნებრივია, განიცდიდა სინესტისა და ორგანულ თუ არაორგანულ ნივთიერებათა გავლენას, გარეგნულად ისეა შენახული, თითქოს ახალი შეღებილი იყოს. ეს არქეოლოგიური მონაპოვარი შეგვახსენებს ჰეროდოტეს კიდეც ერთ ცნობას: “ადამიანთა მრავალი სხვადასხვა ტომი ცხოვრობს კავკასიონის მთებში და მთელი ეს სიმრავლე იკვებება ტყის გარეული მცენარე-ებით. ამბობენ, რომ ამ ხეების ფოთლებს თავისებური მოყვანილობა აქვთ. ამ ფოთლებს ნაყავენ, ურევენ წყალს და ამით ხატავენ ტანსაცმელს, ხოლო ეს ნახატები კი არ ხუნდება, არამედ ცვდება დანარჩენ შალთან ერთად, თითქოს თავიდანვე ჩაქსოვილი არიან მასში”.

ის არის დიდად მნიშვნელოვანი, რომ ბერძენი ისტორიკოსი განცვიფრებულა ძაფისა და ნაქსოვის ღებვის კავკასიაში ცნობილი ხერხითა და ხელოვნებით.

ჰეროდოტეს ცნობები და მცხეთაში ორმოციანი წლების არქეოლოგიური აღმოჩენე-ბიც სრული დამაჯერებლობით გვიჩვენებენ რთვის, ბეჭვის, ქსოვისა და ღებვის უაღრესად დახვეწილ ხელოვნებას და შესაბამისი ადგილობრივი ტექნოლოგიის მაღალ დონეს.

ამასვე მიუთითებს, ახ.წ. IV ს. პირველი ნახევრის ამსახველი ცნობა, რომელიც მოგვითხრობს მცხეთაში დიდ დღესასწაულთან დაკავშირებით ქალაქის საზეიმოდ მორთვას — “შეამკუნეს ყოველნი ფოლორცნი თვითოფერითა სამოსლებითა და ფურცლითა”.

ბაგინეთის სამეფო სამარხში დაცული აბრეშუმის ქსოვილის ნაფლეთების აღმოჩენა მკაფიოდ მიგვითითებს, რომ შალი და აბრეშუმი გამოუყენებიათ სამეფო კარის წევრთა შესამოსავად.

ეს ქსოვილი მიღებულია ქსელისა და მისაქსელის ხლართვის წესით; არსებითად ეს არის ღობური ხლართვა — მარგილისა და წკნელის ხლართვა, გადატანილი შალის ქსოვაში. ეს წესი ხლართვისა, როგორც ვხედავთ, შენარჩუნებულია ანტიკურ ხანაშიაც, დამახასიათებელია ქართველთა წინაპრებისათვის ადრებრინჯაოს ხანიდან.

რა თქმა უნდა, ხლართვის ეს უძველესი ხერხი უაღრესად დახვეწილი და გაუმჯობესებულია ჰორიზონტული საქსოვი დაზგების ფართოდ დამკვიდრების გამო.

უნდა ვიფიქროთ, რომ აბრეშუმის ქსოვილიც შემოჰქონდათ და ნართიც. საამისო ცნობაც შემონახულია: “პალეკარტად” წოდებული სამოსისათვის განკუთვნილი ძვირფასი ქსოვილი ანტიოქიდან შემოუტანიათ.

ქსოვის მაღალ კულტურას და ფაქიზი ქსოვილით შემოსვას გვიმტკიცებენ ძვირფას ქვებზე ნაკვეთი გამოსახულებანი. ნაზი, თხელი, რბილი და თითქმის გამჭირვალე ქსოვილი ადვილად

დამორჩილებია ხშირ დანაოჭებას და დაჰყოლია ნამერწ სხეულს ან მის ცალკეულ ნაწილს. როგორც ჩანს, სიმსუბუქით გამოირჩეოდა საზაფხულო-საზემო სამოსი ცხუმელი წარჩინებულის, კლდეეთის ერისთავის, ბაგინეთელი მეფის თუ მეფის ასულის, ახმეტელი ქალის, არმაზელი ჯავახკარპაკის და ა.შ.

ძველი ქართული სასახიობო კულტურა:

დიდი ხანია ყურადღებას იქცევს უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი სამი დარბაზი, რომელთაგან უმნიშვნელოვანესია შუა — სწორკუთხოვანი. იგი კლდეში გამოკვეთილი ნაწილებით (კესონებით) — მორთული კამარით არის გადახურული და გარედან გამოხატული პირი — მხარით არის დამშვენებული.

ჭერის მხატვრული კვეთა სხვა ოთახებშიაც შეიმჩნევა, მაგრამ მშენებელთა მთელი გულისყური მთავარი დარბაზის შემკულობას დასთმობია და, შესაბამისად, მას საზეიმო სახე მიუღია. მთავარი და დამხმარე დარბაზების ერთიმეორესთან დამოკიდებულება — განლაგებადაკავშირება სრულ საფუძველს იძლევა უფლისციხის ეს კლდეში ნაკვეთი ნაგე-ბობა ანტიკური ხანის ქართული თეატრის ნაშთად იქნეს მიჩნეული.

უფლისციხის თეატრს ახ.წ. II-III სს. მიაკუთვნებენ, თუმცა მისი ცალკეული ნაწილები წინ უსწრებს რომაულ სასახიობო გემოვნებას და შესაბამის ელინისტურ კულტურასთან არის დაკავშირებული. ამას არქეოლოგიური კვლევის შედეგებიც მხარს უჭერს და ბერძნული წერილობითი წყაროებიც. ასე, მაგალითად, პროკოპი კესარიელის ცნობით “აფსაროსს (ახლანდელ გონიოს) გარშემო უვლიდა მრავალი კედელი” და იქვე ყოფილა თეატრი და ჰიპოდრომი.

ქართული სანახაობრივი კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელი ისიც არის, რომ როცა ფარსმან ქართველი მეუღლესთან ერთად რომში ჩავიდა, ანტონინე პიუსმა გაუდიდა მას სამფლობელო, ნება დართო კაპიტოლიუმში მსხვერპლი შეეწირა, მისი ცხენოსანი ქანდაკება მარსის ტაძრის წინ მოედანზე დაადგმევინა და უყურებდა ფარსმანის, მისი ვაჟის და სხვა წარჩინებულ ქართველთა ვარჯიშობას.

როგორც ტიმონაქსი შენიშნავდა, აია-ში უჩვენებდნენ გიმნასიებს, დისკოებს, მედეას თალამოსს, იაზონის ტაძარს და სხვა სალოცავებს.

სანახაობათა დიდი ნაწილი საკულტო ხასიათისა ყოფილა. ერთი დიდებული საკულტო-სადღესასწაულო სანახაობის საკმაოდ დაწვრილებითი აღწერა შემოინახა ძველ ქართულ-საისტორიო მწერლობაშიც. ამ მხრივაც მიიქცია ყურადღება ახალმა არქეოლოგიურმა მონაპოვრებმა. ეს არის ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ფერადი, ჭიქურა შედგენილობის მძივები — სათეატრო-სასახიობო ნიღბები; ბერძნულების მსგავსად, ვანში ნაპოვნი ნიღბის ერთი მხარე სიცილის გამომხატველია, მეორე კი — სერიოზულ გამომეტყველებას ინარჩუნებს. მსგავსი მძივსაკიდნიღბები ნაპოვანია სტეფანწმინდასა და ურეკში და საკმაოდ გავრცელებული ჩანს საერთოდ საქართველოში. სანახაობრივი კულტურის დიდი სიძველის მაჩვენებელია სტეფანწმინდის სტილიზებულ მხედართა და შიშველ ადამიანთა მცირე ქანდაკებანი, კახეთის

ბრინჯაოს ქანდაკებანი, განსაკუთრებით კი თრიალეთის ვერცხლის თასზე გამოკვეთილი ნილბოსან ადამიანთა საწესო მსვლელობა, სარკინეს უბადლო სათეატრო კერამიკული ნიღბები და სხვ.

ძველი ქართული სასახიობო-სანახაობრივი კულტურის დამამტკიცებელი წერილობითი ცნობებიც შემოინახა. ასე, მაგალითად, ქსენოფონტე გვამცნობს, რომ “მოსინიკები ცეკვას იწყებდნენ, სადაც არ უნდა ყოფილიყვნენ; თითქოს სხვებისთვის უნდოდათ ეჩვენებინათ თავიანთი ხელოვნება”.

ამრიგად, სათეატრო-სასახიობო ნიღბების, ნილბოსან და თითქმის ტიტველ ქანდაკებათა შესამჩნევი სიხშირე, თრიალეთური უფრო ადრინდელი საწესო მსვლელობა, სარკინეს სათეატრო-სასახიობო ნიღბები, მცხეთის მოგვთაკარის “სახლ-საკრძალავის” მომღერალდამკვრელის გამოსახულებასთან ერთად, აგრეთვე ქსენოფონტის და “მოქცევაჲ ქართლისაჲს” შესაბამისი ცნობები ძველ საქართველოში სასახიობო ხელოვნების მაღალი დონის მაჩვენებლად უნდა მივიჩნიოთ.

წარმართობის ხანაშიც ძვ.წ. IV ს. ქართველურ ტომთა შორის საერო მუსიკა, მაგალითად, სამხედრო და საცეკვაო სიმღერები, ძალიან გავრცელებული ყოფილა. ჭანების ტომე-ბი ომსაც კი თურმე საომარი სიმღერა-ცეკვით იწყებდნენ. უეჭველია, საერო მუსიკა სხვა ქართველ ტომებსაც უნდა ჰქონოდათ და ჰქონიათ კიდევაც. ეს ცხადად მტკიცდება, თუნდაც, დღევანდლამდე დაცული არაერთი წარმართული ხალხური სიმღერით, რომელთა ჰანგებიცა და სიტყვებიც უხსოვარი დროის ანარეკლს შეიცავს.

“ქართლის ცხოვრებაში” (“მეფეთა ცხოვრება”) არმაზის წარმართული დღესასწაულის აღწერისას ნათქვამია: “და აჰა ესერა, ხვალისა დღე იყო ხმა ოხრისა და საყვირისა; გამოვიდა ერი ურიცხვი, ვითარცა ყუავილნი ველისანი, და ზარი საშინელი გამოვიდოდა”. როგორც ვხედავთ, წარმართული “გალობაც” და საყვირიც აშკარად ჩანს წინაქრისტიანულ მცხეთაში.

წინა და ადრექრისტიანული ხანის სამუსიკო კულტურის წარმოდგენისთვის დიდად მნიშვნელოვანია ე.წ. ყაზბეგის განძის ქანდაკება “მუსიკოს-მესაკრავისა”, რომელსაც ხელში უჭირავს ხუთძალიანი საკრავი, შესაძლოა, უძველესი ქნარი; ქნარიანი მუსიკოსის გამოსახულება გამარჯვების ზეიმის აღმნიშვნელად არის მიჩნეული. მსგავსი გამოსახულება ქნარიანი მუსიკოსისა აღმოჩნდა უფლისციხესთან, ბამბების ნამოსახლარზე, რომელსაც ძვ.წ. III-II სს. მიაკუთვნებენ. უფლისციხის მექნარე ლეგა-მოშავო თიხისაგან არის გამოძერწილი და საწე-სო დღესასწაულთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

გვიანანტიკურ ხანაშიაც საგანგებო ინტერესით გამოუქანდაკებიათ მუსიკოს დამკვრელები. ერთი მათგანი გამოსახულია სოფ. ხაიშში 1948 წელს აღმოჩენილი პაწია, ორფერდა სახურავიანი ოქროს სახლის შესასვლელთან, წინ წამოწეულ ბაქანზე. საკრავის ხმაზე მოფრენილი მტრედები კოშკურა ოქროს სახლის ორფერდა სახურავზე დასკუპებულან და “ტკბებიან” სასიამოვნო ჰანგებით. მუსიკოს-შემსრულებელს, თითქოს, წყვილლულიანი სალამურით დაუტკბია ციური სტუმრები. ამავედროისაა მცხეთის მოგვთაკარის “სახლ-საკრძალავში” 1951 წელს აღმოჩენილი ბრინჯაოს ქანდაკება “მომღერალდამკვრელისა” — მესაკრავე ჭაბუკისა.

ამრიგად, ბრინჯაოდრერკინის ხანისა და წინაანტიკური დროის მუსიკალური კულტურის ძეგლებს (ძვლის სალამურს, მრავალლულიან საკრავებს — ფლეიტას) აღმოაჩნდა წესჩვეულებათა გამგრძელებლები სტეფანწმინდის ხუთძალიან ქნარზე დამკვრელის (მექნარის — ძვ.წ. VI-V სს.), უფლისციხელი მექნარის (ძვ.წ. III-II სს.) და ხაიშელი და მცხეთელი მუსიკოსების სახით (ადრექრისტიანულ ხანაში). ყველაფერი ეს მკაფიოდ გვიჩვენებს “ყოველი ქართლის”, საქართველოს მაღალ სამუსიკო კულტურას — საკრავიერი და ჩასაბერი სა-მუსიკო ინსტრუმენტების არსებობა საფუძველს გვაძლევს მრავალხმიანი ქართული სიმღერების ფართოდ გავრცელება ვივარაუდოთ.

დამწერლობა.

როგორც წინა თავებში აღინიშნა, XX საუკუნის ოცდაათიან წლებში საქართველოს სამხრეთ მხარეში, სახელდობრ, თრიალეთში არქეოლოგიურმა გათხრებმა გა-მოავლინა საქართველოსა და, საერთოდ, კავკასიაში ადრე სრულიად უცნობი, უძველესი ხატოვანი დამწერლობის ძეგლები. ასეთია სოფ. ბეშთაშენში აღმოჩენილი ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჯამი, რომლის ზედაპირი გაკრული ხელით ნაკაწრი გამოხატულებებით — პიკტოგრამული სახეებით იყო შემკული. სოფელ ოზნიში ნაპოვნია თიხის ჯამი, შემკული ხუთი გეომეტრიული სახით, რომელთაგან ორი სავსებით ერთნაირია. თრიალეთში აღმოჩენილ ხატოვან გამოსახულებათა მსგავსებამ პროტოელამური დამწერლობის ნიშნებთან წარ-მოშვეს საფუძველი მოსაზრებისათვის, რომ ოზნის თიხის ჯამებზე აზრის ნიშნებით გად-მოცემასთან უნდა გვექონდეს საქმე. ასევე საყურადღებო ჩანს ახალციხის კურდღლის გორა-ზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი, რომელზედაც ხატოვანი დამწერლობის ნიშნების მინაბა-ძი უნდა იყოს შემორჩენილი.

ამრიგად, მესხეთჯავახეთშიაც აღმოჩნდა თრიალეთის ხატოვან გამოსახულებათა მსგავსი ნიშნები, თანაც მათი თანადროული. თრიალეთში, გომარეთის ზეგანზე, ზურტაკეტის ორ გორა-სამარხში ჩამარხულ ქვებზე 180 ნიშანი იყო გამოყვანილი. ამ ქვებზე გამოსახულია სამკუთხედები, კვადრატები, რომბები, წიწვიანი სახეები, ხარის სქემური სახე და სხვ. მიიჩნევენ, რომ ეს ნიშნები დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო წესჩვეულებებთან.

ანტიკური ხანის საქართველოში, კერძოდ, კოლხეთში დამწერლობის არსებობის შესახებ ცნობა შემოინახა ძვ.წ. IV-III სს. ავტორმა პალეფატემ. იქ ნათქვამია, რომ კოლხეთში დაცული იყო არა ოქროს საწმისი, არამედ ტყავზე ნაწერი წიგნი, რომელშიაც აღწერილი ყოფილა ოქროს მიღების ხელოვნური შესაძლებლობანი. “ოქროს საწმისის” ასეთივე განმარტებაა შემონახული იოანე ანტიოქელთანაც (VII ს.) და სვიდას ლექსიკონშიაც (I ს.).

ასეთი ძველი ფესვები აქვს ბერძენთა წარმოდგენით, ქართულკოლხურ დამწერლო-ბას.

დიდად უფრო ადრინდელ ვითარებას ასახავს აპოლონიოს როდოსელის “არგონავტიკაში” შემონახული ცნობა ძველ ქართულ ტომებში (კოლხეებში) ცნობილი კვირბების შესახებ: ფრიქსეს და აიეტის ასულის ქალკიოპეს უფროსი ვაჟი არგოსი კოლხეთიდან ელადი-საკენ მიმავალ არგონავტებს მოუთხორობს აია-ს დაარსების ამბავს და მონათხრობს ასაბუთებს იმით, რომ კოლხებს “შენახული აქვთ თავიანთ მამათაგან ნაწერი კვირბები, რომლებზედაც მოგზაურთათვის ნაჩვენებია ზღვისა და ხმელეთის ყველა გზა და საზღვარი”.

როგორც ვხედავთ, კვირების სახით უძველესი ქართული რუკები უნდა წარმოვიდგინოთ და, შესაძლოა, მივიჩნიოთ ისინი უძველესი ქართული (კოლხური) დამწერლობის ძეგლებადაც.

გარეცვილიზაციებთან განუწყვეტელ ურთიერთობას ბუნებრივად მოყოლია დამწერლობის ბერძნული, არამეული და ებრაული სახეების გავრცელება. ამ დამწერლობათა არა-ერთი ძეგლი შემოინახა უპირატესად ქართლის მიწამ, მაგრამ, ამასთან გვაქვს შემთხვევა ცხუმში ლათინური წარწერის აღმოჩენისაც. გამოირჩევა წარწერები საფლავის ქვებზე, სამ-შენებლო წარწერები, წარწერები ხელისუფლების ნიშნებზე, სამკაულზე, ვერცხლის ჭურ-ჭელზე და ა.შ. საგანგებო მნიშვნელობისაა ერისთავთა არმაზისხევის სამყოფელში აღმოჩენილი საზეიმო ქვასვეტი, რომლის არამეული წარწერა მოგვითხრობს ქართველთა მეფის დიდ გამარჯვებათა შესახებ.

XX საუკუნის სამოციანი წლების დასასრულიდან არ ცხრება მეცნიერთა ინტერესი მცხეთის ავჭალის კართან 1867 წელს აღმოჩენილი ბერძნული წარწერისადმი, რომელშიც მოთხრობილია, რომ რომის იმპერატორმა ვესპასიანე ავგუსტუსმა, იმპერატორმა ტიტუს კე-ისარმა ავგუსტუსის ძემ და დომიციანე კეისარმა ავგუსტუსის ძემ, ქართველთა მეფეს მითრიდატეს, ფარსმანისა და იამასასპოის ძეს, კეისრის მეგობარსა და რომაელთა მოყვარულსა, და ქართველებს გალავანი გაუმაგრეს.

მცხეთაში აღმოჩენილი ბერძნული და არამეული წარწერები მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავენ ქალაქური ცხოვრების, სახელმწიფო წყობისა თუ კულტურის სხვადასხვა მხარეთა შესასწავლად. ასეთებია: მცხეთაში — სამთავროს ველზე 1938 წელს აღმოჩენილ საფლავის ქვაზე ამოკვეთილი ბერძნული წარწერა, რომელიც მოგვითხრობს, რომ იქ განისვენებს ხუროთმოძღვარი და მხატვართუხუცესი ავრელიუს აქოლისი თავის მეუღლე — ბევრაზურასთან ერთად.

ბერძნული სამშენებლო წარწერების ნაწილები და ნატეხები აღმოჩნდა არმაზიხეზე 1995-1996 წწ. ში. ისინი მოგვითხრობენ ქართლის მეფის — დიდი ამაზასპის მეუღლის აზანოსათვის საჭირო მიწისქვეშა წყალგაყვანილობათა მოწყობის შესახებ. 1997 წელს სვეტიცხოვლის აღმოსავლეთით — ანტიოქიის საყდრის აღდგენითი სამუშაოებისას მშენებლები წააწყდნენ ქვის დიდ ლოდს, რომელზედაც ამოკვეთილ 12-სტრიქონიან ბერძნულ სამშენებლო წარწერაში მოხსენიებულია ავრელიუს აქოლისი და მოთხრობილია მშენებლობის შე-სახებ. ამრიგად, სადღეისოდ მცხეთაში აღმოჩენილია ექვსი ბერძნული წარწერა და წარწერის ნატეხი, რომლებიც ქალაქის სამშენებლო კულტურის წარმოსადგენად საყურადღებო ცნობებს შეიცავენ. მცხეთის წარჩინებულთა წრეში მიღებული ჩანს საფლავის თავზე წარწერიანი ქვის ლოდების დადგმაც. ერთი საფლავის ეპიტაფია, როგორც ითქვა, უაღრესად დიდი მნიშვნელობისა, აღმოჩნდა სამთავროს სამაროვანზე 1938 წელს, მეორე — არ-მაზისხევში 1940 წელს აღმოჩენილი, სამეცნიერო ლიტერატურაში არმაზისხევის ბილინგვის სახელით არის ცნობილი. ეს ბერძნული და არამეული წარწერები ამოკვეთილია ქვიშაქვის დიდ ლოდზე. ამ ორენოვანი წარწერის ბერძნული ტექსტის თარგმანი ასეთია: “სერაფიტი, ასული პიტიახშ ჯავახ მცირისა, მეუღლე პუბლიკოს აგრიპა პიტიახშის ძის იოდმანგანისა — ქართველთა მეფის დიდი ქსეფარნუგის მრავალ გამარჯვებათა მომპოვებელი ეზოსმოდ-ღვრისა, გარდაიცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, ოცდაერთისა წლისა, მქონებული შეუდარებელი სილამაზისა”.

ამ ორენოვანი წარწერის არამეულ ტექსტის ქართული თარგმანი ასეთია: “მე (ვარ) სერაფიტი, ასული ჯავახ მცირისა, პიტიახშისა ფარსმან მეფისა, მეუღლე იოდმანგანისა — ძლევამოსილისა და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ეზოისმოდღვრის ხსეფარნუგ მეფი-სა — ძისა აგრიფა ეზოისმოდღვრის ფარსმან მეფისა. ვაება ვაებისა. ის, ვინც, იყო ახალგაზრდა და იმდენად კეთილი და მშვენიერი, რომ არავინ იყო (მისი) მსგავსი სილამაზით. გარდაიცვალა 21 წლისა”.

საფლავის წარწერიან ლოდთა ჯგუფს აგვირგვინებს ე.წ. “გამარჯვების ქვასვეტი” — არმაზისხევის ერთენოვანი არამეული წარწერა ახ.წ. დამდეგისა: “მეფე მითრიდატე, მეფე დიდი, მე ფარსმანისა, მეფისა დიდისა. მე შარაგასმა, მე ჯავახ უფლისამ, მე შარაგასმა, პიტიახშმა მითრიდატ მეფისა, სიტყვა და ასეთი სიტყვა წარმოვთქვი”. გარდა ამისა, წარწერა-ში საუბარია საქართველოს მეზობელი ქვეყნის ვითარებაზე, სხვადასხვა ადგილების თუ ქვეყნების დაპყრობაზე და მრავალრიცხოვან გამარჯვებებზე, რაც ქართლის მეფეს მოუპოვებია. წარწერაში ნახსენებია სამი გამაგრებული ადგილი, რომელიდაც სხვა ციხეები და სომხეთი. ყოველი გამარჯვების ანუ ლაშქრობის თხრობა თავდება სიტყვებით: “ეს გამარჯვება ჩვენმა მეფემ მოიპოვა”. წარწერა მოგვითხრობს, აგრეთვე, ხალხის მღელვარების შე-სახებ, მოიხსენიება ასპარუგი.

ირკვევა, რომ ანტიკური ხანის ქართლში გამოიყენებოდა ბერძნული და არამეული დამწერლობა, ე.ი. იმ დროის ოფიციალური დოკუმენტების ენებად მიღებული იყო ბერძნული და არამეული. ასეთ ვითარებაში მოულოდნელი არ უნდა ყოფილიყო ბერძნული წარწერა ასპავრუკის საერისთაო ბეჭედზე, არამეულ გამარჯვების ქვასვეტზე და ქართლის მეფის ვერცხლის კოვზის ტარზე.

არამეული წარწერების აღმოჩენა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია დამწერლობის ისტორიის თვალსაზრისით. აკად. გიორგი წერეთელმა გამოყო არამეული დამწერლობის თავისებური სახე, რომელსაც “არმაზული” დამწერლობა უწოდა. ასე რომ, სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე XX საუკუნის ორმოციანი წლებიდან იწყო დამკვიდრება პირველად მცხეთაში — არმაზისხევეში აღმოჩენილმა, ადრე უცნობმა, არამეულის სახესხვაობამ — არმაზულ-მა დამწერლობამ.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ისაა, რომ აკად.გ.წერეთელმა შენიშნა ქართულ და არამეულ დამწერლობათა შორის შეხვედრადამთხვევები. ასე მაგალითად, აკად.გ.წერეთელი ამტკიცებს, რომ ქართული ბანი, განი და ზოგიერთი სხვა ასო “ამჟღავნებენ გაცილებით უფრო მეტ არქაულობას, ვიდრე არმაზული ნიშნებია და თვით წარმოადგენენ პროტოტიპს, საიდანაც წარმოშობილი უნდა იყოს შესაბამისი არმაზული ნიშნები”. ამიტომ, არ შეიძლება ქართული დამწერლობა განხილულ იქნას ვითარცა არმაზული დამწერლობის განვითარება. ის მხოლოდ მონათესავეა მისი — არმაზულისა, და მასთან ერთად წარმოადგება საერთო წყაროდან — არამეულიდან. როგორც ირკვევა, ზოგიერთი ქართული ასო ამჟღავნებს გაცილებით უფრო მეტ არქაულობას, ვიდრე I-II სს.-ის არმაზული დამწერლობის (წარწერების) შესაბამისი ასოები. აქ კი თითქოს ჩნდება ქართული დამწერლობის სიძველის უტყუარი ნიშანი.

ენათმეცნიერები მიიჩნევენ, რომ საქართველოში აღმოჩენილი არამეული წარწერების შესწავლა შესაძლებელს ხდის დავუშვათ ქართული ტექსტის ალოგოტოგრაფიული წესით გადმოცემა: სათანადო ტექსტი იწერებოდა არამეულად და იკითხებოდა ქართულ ენაზე. არ არის გამორიცხული, რომ ლეონტი მროველისეული “მწიგნობრობა ქართული” არამეული ენის სწორედ ამ მიზნით გამოყენებას ვარაუდობს, როგორც ახლა თვლის ზოგიერთი ქართველი მეცნიერი.

უძველეს ქართულ საისტორიო მწერლობაში შემონახულია უაღრესად მნიშვნელოვანი ცნობები ქართული ენისა და ქართული დამწერლობის შესახებ. “ქართლის ცხოვრება” (“მეფეთა ცხოვრება”) მოგვითხრობს, რომ ფარნავაზის წინა ხანის საქართველოს მოსახლეობა ეთნიკურად ჭრელი ყოფილა; შესაბამისად, ქართლში ლაპარაკობდნენ ექვს ენაზე: ქართულად, სომხურად, სპარსულად, ხაზარულად, ებრაულად და ბერძნულად — “ესე ენანი იცოდეს ყოველთა ქართველთა მეფეთა, დედათა და მამათა”.

შემდეგ “ქართლის ცხოვრება” მოგვითხრობს — “ამან ფარნავაზ განავრცო ენა ქართული და აღარ იზრახებოდა ქართლსა შინა სხუათა ენა თვინიერ ქართულისა”. წყაროში ნათქვამია, რომ ფარნავაზმა შემოიღო მწიგნობრობა ქართული — ყველაფერი ეს ხდება 2300 წლის წინ.

ქართული კულტურის ახალი აღმავლობის ხანა დადგა ორი ათასი წლის წინ, როდესაც წმინდა მიწამ საგანგებო ინტერესი გამოამჟღავნა ქართველთა სამშობლო ქვეყნისადმი — საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრება მარიამ ღვთისმშობელს მიენდო და საქართველო ღვთისმშობლის წილხვედრ ქვეყნად სცნეს. საქართველოსთვის დიდი პატივი იყო მოციქულების — ანდრია პირველწოდებულისა და სიმონ კანანელის შემოსვლა საქართველოში ქრისტიანობის დასამკვიდრებლად. დაგვირგვინდა საქართველოს გაქრისტიანება წმინდა ნინოს მოღვაწეობით, IV საუკუნის ოციან წლებში.

* * *

ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურის ზემოთმოცემული დახასიათება წარმოადგენს ქართველთა ცხოვრების მრავალ მხარეს, დაკავშირებულს, საზოგადოდ, ქართველი კაცის ყოფასთან, მის სულიერ სამყაროსთან და იმავე დროს ქვეყნის საერთო დაწინაურების მაუწყებელიც არის.

საერთო დაწინაურებას აპირობებდა დასავლეთაღმოსავლეთის ცივილიზაციების საქართველოს კვანძი და მათთან ურთიერთობაში განვითარებული ადგილობრივი — ქართული ძირძველი ცივილიზაცია.

ორი უმნიშვნელოვანესი მიმართულება ყოფილა განსაკუთრებით დაწინაურებული — მშენებლობის ხელოვნება და მხატვრული ხელოსნობა. კერძოდ კი, ოქრომჭედლობა, რომელიც კარგად ინახავს და აწვითარებს შუაბრინჯაოს ხანის გორასამარხთა მრავალფერად, წარმოშობით ადგილობრივ ოქრომჭედლობის ნაცად ხერხებს. ქართველ ოქრომჭედელს საჭიროებისას

აუთვისებია აქემენიანთა თუ ელინისტურრომაული ცივილიზაციების უმნიშვნელოვანესი მიღწევები, გადაუმუშავებია — გაუთვალისწინებია ისინი საკუთარი — ქართული მხატვრული ხელოსნობის კიდევ უფრო დასახვეწად.

ამრიგად, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ცივილიზაციების უმნიშვნელოვანეს გზაშე-საყარზე — ქართლსა და კოლხეთში დასავლეთიდან, აღმოსავლეთიდან, სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან მომდინარე კულტურული ნაკადები კი არ ილექებოდა, არამედ მათ აქ ხვდებოდა ქართულკავკასიური ცივილიზაციის მძლავრი კერები, რომლებთანაც ურთიერთობა ამდიდრებდა და ამრავალფეროვნებდა მათ. ამიტომ არის საფუძვლიანი მოსაზრება საკაცობრიო ცივილიზაციაში ქართულკავკასიური ცივილიზაციის დიდი წვლილის თაობა-ზე.

“დიდ მცხეთაში” სამეგურახალგორში, ყანჩაეთში, ზღუდერში, ბორში, კლდეეთში, წინწყაროში, სტეფანწმინდაში, ახმეტაში, გონიოში, ხაიშა და ცხუმში, ე.ი. საქართველოში საზოგადოდ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, საამისოდ ფრიად მჭევრმეტყველი ძეგლებია აღმოჩენილი. ვანში აღმოჩენილი ოქრომჭედლობის ძეგლები კარგად ასახავენ მხატვრული ხელოსნობის ქართულ მახასიათებლებსა და ხმელთაშუაზღვის ადრე დაწინაურებულ კერებთან მჭიდრო ურთიერთობას ძვ.წ. V-III სს. და მომდევნო საუკუნეებში. ამას უნდა შემოყოლოდა საქართველოში არწივის კლანჭებზე მდგარი და სამი ფრთაგაშლილი არწივის სკულპტურული გამოსახულებით დამშვენებული საწესო ჭურჭელი, ახალგაზრდა სატირის — მევენახეობა-მელვინეობის ღვთაების გამოსახულებები, გამარჯვების ქალღმერთი — ფრთებგაშლილი ნიკე.

ოქრომჭედლობის განსაცვიფრებელი ძეგლები გაითხარა ვანში 1969 წელს. საყოველთაო ინტერესი გამოიწვია ქართველი მეომრის სამარხმა, რომელშიც აღმოჩნდა რკინის შუ-ბის წვერები, სატევარი, ხმალი, ბრინჯაოს ისრისპირები, აბჯარი და სხვ., ოქროს 15 ფიგურა — ცხენოსნისა და ფრინველის ერთიმეორეზე მირჩილული გამოსახულებანი, ოქროს საკიდები, ოქროვერცხლის სამაჯურები, ბეჭდები, საყურეები და მრავალი სხვ.

შეუდარებლად მდიდრული აღმოჩნდა წარჩინებული ქალის სამარხი ძვ.წ. V საუკუნი-სა. ამ სამარხში 1667 ოქროს ნივთია აღმოჩენილი. ასეთი მეფური სიმდიდრით დაკრძალულ მანდილოსანს თან ახლდა ფერადი თიხის, ფერადფერადი მინის ჭიქურის, ვერცხლის და ბრინჯაოს ჭურჭლები, მათ შორის ტაფა-პატერა, რომლის ტარი შიშველი მამაკაცისა და ვერძის ქანდაკოვანი გამოსახულებით არის დამშვენებული, ვერცხლის სარწყული ფრთოსანი ლომებისა და წყვილ-წყვილი ვერძის თავების გამოსახულებებით მორთული; ნადირო-ბის სცენებითა და გასაოცარ არსებათა ქანდაკოვანი სახეებით დამშვენებული ბრინჯაოს და ვერცხლის ჭურჭლები.

უპირველეს ყოვლისა, ეს ჭურჭლები გვაგონებენ ბერძნული ხელოვნების ნიმუშებს, თუმცა, არწივისა და ვერძის თავების სკულპტურული გამოსახულებანი დამახასიათებელი იყო ადგილობრივი ქართული მხატვრული ხელოსნობისთვის.

ადრეანტიკური ხანის უბრწყინვალეს ნიმუშთა შორის არის ოქროს შუბლსამკაული, რომლის რომბისებურ ფირფიტაზე ამოტვიფრულია თავშექცევით გამოხატული თითქმის სავსებით ერთნაირი სცენა. ხვადი ლომები თავს დასხმიან ხარს, წაუქცევიათ და ნანადირევს შეექცევიათ.

ოქროს სხვა ნივთთა შორის უპირველეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს ტახის სკულპტურული გამოსახულებანი სამაჯურებზე; იქვეა ყელსაბამი — რომლის შემადგენლობაშია გამოქანდაკებული და ცვარათა დაფარული რამდენიმე კუ, რომელთაც სათავეში უდგას დედა კუ.

ყველაფერი ეს თითქოს აქემენიანთა ნახელავის მოგონებას იწვევს, თუმცა აქვეა სხივანა საყურეები, რომელთა მსგავსი ჯერჯერობით მხოლოდ საქართველოშია ცნობილი და ადგილობრივ ნახელავად მიიჩნევა. აქაც ორი ნაკადის შეხვედრა ჩანს. ბრინჯაოს შუბლსამკაულები და ყელსამკაულები წარმოადგენენ ვანის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილ ოქროს შუბლსამკაულთა წინაპრებს.

ისიც მნიშვნელოვანია, რომ თითქოს შემოტანილ სამკაულში თავს იჩენენ ადგილობრივი სახეები (ვერძის თავი, არწივის, ტახის, ლომების და ლომისთავების გამოსახულებები); ცვარა და მრავალფერადობაც ქართული ოქრომჭედლობის დამახასიათებელია.

აღმოჩენილი ძეგლები, უეჭველია, მათ მფლობელთა დახვეწილ გემოვნებაზე მიუთითებენ და გვიჩვენებენ რომ ადრეანტიკური ხანის ქართული ქალაქების მაღალი ფენა კლა-სიკური ანტიკურობისათვის შესაფერი ფუფუნებით ცხოვრობდა.

ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანების ოქრომჭედლობის იმდენად მრავალფეროვანი და მაღალმხატვრული ნივთია საქართველოში აღმოჩენილი, რომ ეს ვითარება საგანგებო ახსნას მოითხოვს. რა თქმა უნდა, ყველაფერი ეს არ შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ჩვეულებრივი სავაჭრო გზებითა და ურთიერთობებით, რადგან საქმე გვაქვს ადრეანტიკური ხანის ოქრომჭედლობის მეტწილად უბადლო, სხვა კერებში უცნობ ძეგლებთან, რომელთა მსგავსე-ბი არც ისე ხშირად გვხვდება მსოფლიოს დიდად ცნობილ სიძველეთსაცავებში.

სწორედ ამის გამო, საქართველოში აღმოჩენილი ანტიკური ხანის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები საზოგადოდ იმდროინდელი მხატვრული ხელოსნობის განვითარების დონის მაჩვენებელიცაა და არა მხოლოდ ქართლისა და კოლხეთის კულტურული ვითარები-სა.

ასეთია ნივთიერი ძეგლებით დახატული სურათი კულტურისა და ხელოვნების მაღალგანვითარებული დონისა 2500-1600 წლის წინ. ეს დონე ასახავს და შეესაბამება საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებას, მის შინაგან განვითარებას და უცხოურ ცივილიზაციებთან განუწყვეტელ კავშირურთიერთობებს ამ ცივილიზაციათა ნაკადების გზაშესაყარზე.

ყველაფერი ეს ადრეანტიკურ და წინაქრისტიანულ ხანაში ხდება და საერთოდ დამახასიათებელია საქართველოსთვის.

შესაბამისად, თვით ქართველი ტომების იმდროინდელი კულტურული კავშირები ისე მჭიდრო ჩანს, რომ ერთიანი ქართული კულტურის დიდად განვითარებული დონე სრულიად უეჭველია.

იგივე ითქმის წინაქრისტიანული ხანის მშენებლობის, ხელოვნებისა და ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა შესახებ. ამ მხრივ კოლხეთის ვითარებას გვიჩვენებენ საირხის სვეტისთავი, საჩხერის

ლომისთავის ქანდაკება, ვანის ქვის ლომისთავეები და გალავნისა და ტაძრის ნანგრევები, გონიოს ციხექალაქის და იპოდრომის, არქეოპოლისის, ცხუმისა და შორაპან-სკანდეს ნანგრევები; უფლისციხის კლდეკარის ქვათლილთა არმაზციხური წყობა, გორის-ციხის გალავნის ქვათლილები, წიწამურის — ზადენგორის ქვათლილები, სარკინეს ნანგრევები და ნატიფი ხუროთმოძღვრული ნაწილები, მათ შორის იონური სვეტისთავი; დედოფლის მინდვრის, ორგორას ანტიკური ნაგებობები, სამადლოს, ნასტაკისისა და ძალისის, ბებრისციხე — ღართისკარისა და ალაზნის და ივრის ხეობების ქალაქური ცივილიზაციის ახალადმოჩენილი ძეგლები.

ბორი, კლდეეთი, ხაიში, გონიო, ციხისძირი, ურეკი, ბანძა, არქეოპოლისი, კვაშხეთი — ეს დასავლურქართული თუ აღმოსავლურქართული ძეგლები, მიუხედავად ზოგიერთი თავისებურებებისა, მკაფიოდ გვიჩვენებენ საერთოქართულ მრავალფერადი ოქრომჭედლო-ბის განვითარების შემდგომ გზასაც, რომელმაც სათავე დაუდო ადრეფეოდალური ხანის მხატვრულ ხელოსნობას და მშენებლობის დიდ ხელოვნებას და რომელთა შემდგომი განვითარება და სავსებით ეროვნულქართულ მოტივებად და ქართულ ხელოვნებად ჩამოყალიბება მიმდინარეობდა უწყვეტად ოფიციალური ქრისტიანობის პირობებში, მაგრამ შუაბრინჯაოს ხანაში აღმოცენებულ ფესვებზე, ისევე, როგორც ქვათლილებით მშენებლობის ანტიკური ხანის ადგილობრივი ქართული ტრადიცია გაიხადა სამირკველად ადრეფეოდალური ხანის ქართულმა კლასიკურმა ხუროთმოძღვრებამ.

ⁱ დახრილი ტექსტი ყველგან ეკუთვნის აკად. დ. მუსხელიშვილს.